

साहित्यदर्पणम् ।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतम् ।

श्रीरामचरणतर्कवागीशकृतव्याख्यामवलम्ब्य
वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

चतुर्थं संस्करणम् ।

कालिकातानगर्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८६५ ।

Copy right Reserved.

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBNDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनर्घराघवः, आग्नेयपुराणं, आर्याविलासः, उदयनचरितं, उदात्तराघवः, कनकावतीसाधवः, कन्दर्पकेलिः, कर्णपराक्रमः, कर्पूरमञ्जरी, कादम्बरी, कामदत्ता, कुन्दमाला, कुम्भाः, कुमारसम्भवः, कुवल्याश्वचरितं, कुसुमशेखरविजयः, कृत्य-
रावणः, केलिरैवतकं, क्रीडारसातलं, गृहहृत्वाटिका, चण्ड-
कौशिकः, चन्द्रकला, छलितरामः, जानकीराघवं, त्रिपुरदाहः, देवीमहादेवं, देशराजचरितं, धूर्तचरितं, नटकमेलकं, नर्म-
वती, नागानन्दः, नैषधचरितं, पञ्चतन्त्रं, पुष्पभूषितं, पुष्प-
माला, प्रभावतीपरिणयः, प्रशस्तिरत्नावली, बालरामायणम्, बालचरितं, विन्दुमती, विरुदमणिमाला, भाषार्णवः, भरत-
शास्त्रं, भिक्षाटनं, महाभारतं मायाकापालिकं, मालती-
साधवं, मालविकाग्निमित्रं, मुक्तावली, सुद्राराक्षसं, मेनका-
हितं, मेघदूतं, ययातिविजयः, यादवीदयः, रघुवंशः, रङ्गदत्तं, रत्नावली, राघवविलासः, राघवानन्दः, राघवाभ्युदयः, राम-
चरितं, रामायणं, रामाभिनन्दः, रामाभ्युदयः, रैवतसदनिका, लीलामधुकरः, बालिवधः, विक्रमोर्वशी, विष्णुपुराणं, विलास-
वती, वीरचरितं, वेलीसंहारः, शर्मिष्ठायातिः, शाकुन्तलं, शारीरकसौमंसाभाष्यव्याख्यानं, शिशुपालवधः, शृङ्गार-
तिलकं, समुद्रमथनं, सेतुबन्धः, हयग्रीववधः, हर्षचरितम् ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अभिनवगुप्तपादाः, अभिहितान्वयवादी, उदयनाचार्यः, कालिदासः, चण्डीदासः, चन्द्रशेखरः, चणक्यः, दण्डी, धर्मदत्तः, नारायणः, ध्वनिद्वारः, पुरुषोत्तमः, भर्तृहरिः भोजः, महिमभट्टः, मुनिः, सुनीन्द्रः, राघवानन्दः, रङ्गटः, वल्लोक्ति-
जौबिनकारः, वाचस्पतिमिश्रः, वामनः व्यक्तिविवेककारः, श्रीमल्लोचनकारः, श्रीत्रियजरन्ध्रीसांसकः ।

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

	अ	
अङ्गलक्षणं ...	६	५१६
अतद्गुणः, अलं ...	१०	७४७
अतिशयोक्तिलक्षणतद्दिदाः ...	१०	६६७-६६८
अधिकं, अलं ...	१०	७२३
अधीरालक्षणं ...	३	१०६
अनुकूलं, अलं ...	१०	७१३
अनुकूलनायकः ...	३	७३
अनुप्रासः, अलं ...	१०	६३३
अनुभावाः ...	३	१६२
अनुमानं, अलं ...	१०	७११
अनुद्देशः, अलं ...	१०	७३२
अन्तःपुरसहायाः ...	३	८१
अन्वयानुप्रासः, अलं ...	१०	६१७
अन्योन्यं, अलं ...	१०	७२४
अपह्नुतिः, अलं ...	१०	६८७ ६८८
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः ...	१०	७०६
अभिधामूला व्यञ्जना ...	२	१६
अभिधावृत्तिकथनं ...	२	१२
अभिनयलक्षणविभागी ...	६	२७४
अभिसारस्थानकथनं ...	३	११७
अभिसारिकालक्षणं ...	३	११५
अर्थचिन्तनसहायाः ...	३	८०
अर्थगतदोषाः ...	७	५७६
अर्थतैविध्यकथनं ...	२	११

प्रकरणम् । परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

अर्थप्रकृतिलक्षणतद्भेदाः ...	६	२१७—२२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अलं...	१०	७०६
अर्थोपपत्तिः, अलं ...	१०	७३७
अर्थोपक्षेपकमेदप्रकारतल्लक्षणानि	६	३०८-३१२
अलङ्कारस्वरूपकथनं ...	१०	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामका इतिवृत्तस्य पञ्च		
भागभागाः ...	६	३३०-३३७
असङ्गतिः, अलं ...	१०	७१६

आ

आक्षेपसद्भेदौ, अलं ...	१०	७१४
आधिकारिकप्रासङ्गिकौ नाय्यवस्तुभेदौ	६	२६६
आमुखलक्षणतद्भेदतल्लक्षणानि	६	२८७-२९३
आरभटीभेदास्तल्लक्षणानि च	६	४२०-४२३
आर्थो व्यञ्जना तद्भेदकथनञ्च	२	६७-६८
आलम्बनविभावाः ...	३	६३

इ

इन्द्रास्यलक्षणं ...	६	५१८
----------------------	---	-----

उ

उत्कर्षः, अलं ...	१०	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अलं	१०	६८६-६९२
उदात्तं, अलं ...	१०	७५२
उद्दीपनविभावाः ...	३	१६०
उपमातद्भेदाः, अलं ...	१०	६४३—६६७
उपरूपकमेदाः, [दृष्ट्याकार्यं]	६	२०६
उपादानलक्षणञ्च	२	१४
उहाय्यलक्षणं ...	६	५४५
उल्लेखः, अलं ...	१०	६८२

ए

एकरसगतस्याधिभावस्य रसान्तरे		
सञ्चारित्वकथनं ...	३	६०४

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

एकावली, अलं

श्लोकगुणः

श्लोदार्थं, नायिकालङ्कारः

कव्यकालचरणं

करुणादीनां रसत्वसंस्थापनं

कलहान्तरितालक्षणं

कान्तिः, नायिकालङ्कारः

कारणमाहा, अलङ्कारः

काव्यलक्षणं, उपपद्यकभेदः

काव्यनिष्ठगुणादिस्वरूपं

काव्यनिष्ठदीपस्वरूपं

काव्यफलानि

काव्यभेदौ तत्प्रकारभेदाश्च,

काव्यलिङ्गं, अलं

काव्यस्वरूपं

किलकिल्वित्तं, नायिकालङ्कारः

कुट्टमितं, नायिकालङ्कारः

कुतूहलं, नायिकालङ्कारः

कुलजाविश्याप्रेष्याणामिसारावस्थाकथनं

कैलिः, नायिकालङ्कारः

कौशिकीवृत्तिसदृशानि च

खण्डितालक्षणं

गद्यस्वरूपतदभेदतल्लक्षणानि

गर्भाङ्कः

गर्भाङ्कभेदस्तल्लक्षणानि च

गाम्भीर्यलक्षणं

परिच्छेदसंख्या ।

... १०

श्री

...

श्री

...

क

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

...

३

७३०

६०८

१३४

११०

३४

११७

१३०

७२८

५४६

५

४

२

२५०—२६६

७१०

३

१४०

१४२

१५०

११६

१५३

४११—४१५

११४

३

५६६—५७१

२७८

३६५—३७७

६३

६

६

३

ख

...

ग

...

...

...

...

...

अकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
गुणभेदाः	... ८	६०५
गुणलक्षणं	... ८	६०४
गौरीखरुपं	... ६	५४१
च		
चकितं, नायिकालङ्कारः	... ३	१५२
चित्रं, अलं	... १०	६४५
छ		
छेकानुप्रासः	... १०	६३४
ड		
डिमलक्षणं	... ६	५१७
त		
तद्गुणः, अलं	... १०	७४६
तपनं, नायिकालङ्कारः	... ३	१४०
तुल्ययोगिता, अलं	... १०	६६५
तुल्यलक्षणा, अलं	... १०	७४४
तौल्यलक्षितौदाय्यलक्षणानि	... ३	८५
दोषरुपरुपं	... ६	५४०
द		
दक्षिणनायकः	... ३	७१
दण्डसहायाः	... ३	८२
देशभेदेः सामान्यस्त्रीभेदाः [१६]	३	११२
दोषकं, अलं	... १०	६६६
दोषिः, नायिकालङ्कारः	... ३	१३१
दुर्मल्लिकालक्षणं	... ६	५५३
दूतदूतलक्षणविभागी	... ३	८६
दूतीगुणाः	... ३	१५८
दूतीनिरुपणं	... ३	१५०
दृष्टान्तः, अलं	... १०	६८८
दोषस्वरुपतटभेदाः	... ७	५०२—७३
द्विप्रकारीभूतकाव्यस्य दृश्यव्यभेदेन पुनः		
मकारद्वयकथनं	... ६	१०१

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

६

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

प्रकरणम्

	घ	च
धर्मसहाहायाः	...	३ ६८
धीरप्रमान्तलक्षणं	...	३ ६८
धीरललितलक्षणं	...	३ १०५
धीराधीरालक्षणं	...	३ ६६
धीरोदात्तलक्षणं	...	३ ६७
धीरोद्धतलक्षणं	...	३ ७२
धृष्टनायकाः	...	३ ६४—१३५
धैर्यलक्षणं	...	३ २८०—८२
नाटककार्यपूर्वरङ्गनाम्नीपाठलक्षणादिः	...	६ २७७—२७८
नाटकरूपप्रकारनिर्वचनं	...	६ ५३६
नाटिकास्वरूपकथनं	...	६ ४३२
नाय्यभाषाविभागः	...	६ ५४३
नाय्यरासकलक्षणं	...	६ ४७१—५०३
नाय्यालङ्कारभेदात्तलक्षणानि च	...	६ ४३४—४७०
नाय्यलक्षणानि	...	६ ४२५—४३१
नाय्योक्तीनां निरूपणं	...	६ ८६
नायकगुणाः [८]	...	३ ६५
नायकप्रथमभेदाः	...	३ ७५
नायकभेदाः [४८]	...	३ ६४
नायकलक्षणं	...	३ ६६
नायिकात्रैविध्यकथनं	...	३ १२२
नायिकाभेदाः [३८४]	...	३ १२५
नायिकानामलङ्काराः	...	३ १६६
निदर्शना, अलं	...	१० ३६१—४०५
निर्वहणभेदात्तलक्षणानि	...	६ ६८५
निश्चयाद्यङ्कारः	...	१० ८०
निश्चयार्थदूतलक्षणं	...	६
पताकास्त्रालक्षणतदभेदाः	...	प ३६६—३०४

प्रकरणम् । परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

पदलक्षणं	...	२	६
पद्यमयकाव्यनियमाः	...	६	५५८—५६५
परस्त्रीभेदौ	...	३	१०८
परिकरः, अलं	...	१०	७०४
परिणामलक्षणं तद्भेदौ च	...	६	७०८
परिवृत्तिः, अलं	...	१०	४७३
परिसंख्या, अलं	...	१०	७३५
परीडा	...	३	१०८
पर्यायः, अलं	...	१०	७३३
पर्यायीकं, अलं	...	१०	७०८
पीठमर्दनामा नायकसहायः	...	३	७६८
पीठमर्दादीनामुत्तमलक्षणं	...	३	४
पुनरुक्त्यवदाभासलक्षणं	...	१०	६३२
प्रकरणनामकदृश्यलक्षणभेदाः	...	६	५११—५१२
प्रकरणकालक्षणं	...	६	५५४
प्रगल्भाधीरालक्षणं, अलं	...	३	१०४
प्रगल्भालक्षणं	...	३	१०१
प्रतिनायकः	...	३	१५८
प्रतिसुखाङ्गानि, तद्भेदास्तलक्षणानि च	...	६	३५१—३६४
प्रतिवस्तूपमा, अलं	...	१०	६६०
प्रतीपः, अलं	...	१०	७४१—७४२
प्रसादगुणः	...	८	६११
प्रहसनं, तन्निश्चयः	...	६	५३३—५३८
प्रहेलिकाया अलङ्कारत्वनिराकरणं	...	१०	६४६
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृश्यकाव्यं	...	६	५४४
प्रागल्भ्यं, नायिकालङ्कारः	...	३	१३३
प्रेक्षणं, उपरूपकभेदः	...	६	५४०
प्रोपितमर्तृकालक्षणं	...	३	११८

फ

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

प्रकरणम् ।

प्रकरणम् ।	भ	-	५१२
भाषलक्षणकथनं	...	६	५५६
भाषिकालक्षणं	...	६	२८५
भारतीवृत्तिः	...	६	१२६
भावः, नायिकालङ्कारः	...	३	७५१
भाविकं, अलं	...	१०	६४२
भाषासप्तः, अलं	...	१०	६८१
भ्रान्तिमान्, अलं	...	१०	
		म	१४५
भ्रदः, नायिकालङ्कारः	...	३	१०३
मध्याधीरादीनां लक्षणं	...	३	१०२
मध्याप्रगत्याभेदान्तराधि	...	३	१००
मध्यालक्षणं	...	३	५१०
महानाटकलक्षणं	...	६	७२६
मालादीपकं, अलं	...	१०	७
महावाक्यं	...	२	६२—१३२
माधुर्यलक्षणं	...	३	६०६:
माधुर्यं, गुणभेदः	...	८	८८
मितार्थसन्देशद्वारकौ दूतौ	...	३	१५४
सुखालक्षणं	...	३	६६
सुखकान्त्यकथोरनुरागीजितानि	...	३	१४१
सौहायितं, नायिकालङ्कारः	...	३	१४८
सौम्यं, नायिकालङ्कारः	...	३	
		य	६४०
	...	१०	
शमकलक्षणं	...	२	५७४
रसगतदोषाः	...	७	३२
रसनिर्वचनं	...	३	२४७
रसभावामासौ	...	३	२०६—२३८
रसभेदतल्लक्षणतद्वान्तरभेदाः सीदाहरणाः	...	३	६०
रसस्य स्वमकामलाखण्डलसिद्धिः	...	३	

प्रकरणम् । परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

रसस्यानुकटं गतत्वनिरासः	...	२	४८
रसस्यालौकिकत्वसहृदयसंवेदकत्वकथनं		३	५६
रसस्वरूपतदास्वादप्रकारौ	...	३	३३
रसानां परस्परविरोधः	...	३	४२
रसास्वादे विभावादीनामेकाकारता		३	६४
रसोद्बोधे विभावादीनां कारणत्वकथनं		३	४५
रासकलक्षणं	...	६	५४८
रूपकनामदृश्यकाव्यभेदाः	...	६	२३५
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्षणानि	...	१०	६६८—६७८

ल

लक्षणभेदाः	...	२	२१
लक्षणलक्षणा	...	२	१५
लक्षणाश्रया व्यञ्जना	...	२	२६
लक्षणावृत्तिकथनं	...	२	१३
लक्षणा सारोपाध्यवसाना	...	२	१७
ललितं, नायिकालङ्कारः	...	३	१४४
लाटानुप्रासः, अलं	...	१०	६६८
लास्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	...	६	५०४—५०८
लीला, नायिकालङ्कारः	...	३	१३६

व

वक्रोक्तिः, अलं	...	१०	६४१
वत्सलरसः	...	३	२४१
वाक्यस्वरूपं	...	२	६
वासकसञ्जालक्षणं	...	३	१२०
विकल्पालङ्कारः	...	१०	७३८
विकृतं, नायकालं	...	३	१४६
विक्षेपः	...	३	१४८
विचित्रं, अलं	...	१०	७२२
विश्वसिः, नायकालं	...	३	१६८
विटलक्षणम्	...	३	७८
विटविदूषकयोर्नध्यता	...	३	८५

विदूषकलक्षणं	...	३	७६
विध्याभासः	...	१०	७१५
विनीक्तिः, अलं	...	१०	७०२
विप्रखञ्जालक्षणं	...	३	११८
विभावकथनं तद्भेदौ च	...	३	६१—६१
विभावना तद्भेदौ च, अलं	...	१०	७१६
विभ्रमः, नायिकालं	...	३	१४६
विसर्पाङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	...	३	७७८—७८०
विरहीत्कण्ठितालक्षणं	...	३	१२१
विरोधाखण्डारः समेदः	...	१०	७१८
विलासलक्षणं	...	३	६१—१३७
विलासिकालक्षणं	...	६	५५२
विञ्चीकः, नायिकालं	...	६	१६६
विशेषस्तद्भेदाश्च, अलं	...	३	७२५
विशेषीक्तिः, अलं	...	१०	७१७
विपसः, अलं	...	१०	७२०
वीथीलक्षणं	...	१०	२८६
वीथ्यङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	...	६	५२१—५३२
वृत्त्यनुप्रासः, अलं	...	६	६३५
वृत्तबलहिनियोगाश्च	...	१०	४१०
व्यञ्जनाद्भेदविध्यकथनं	...	६	२४
व्यञ्जनावृत्तिः	...	२	२३
व्यञ्जनस्थानीया तावद्व्याख्या वृत्तिः	...	२	३१
व्यञ्जनास्त्रीकारः	...	५	२६०—२७१
व्यतिरेकस्तद्भेदाश्च, अलं	...	१०	७००
व्यभिचारिभावलक्षणभेदनामानि	...	३	१६८—१७२
व्याघातः, अलं	...	१०	७२६—७७
व्याकीर्तिः, अलं	...	१०	७४६
व्यानस्तुतिलक्षणभेदौ, अलं	...	१०	७०७
व्यायोगलक्षणं	...	६	५१४

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या ।

कारिकासंख्या ।

श

शठनायकः	...	३	०४
शब्दार्थव्यञ्जनयोः परस्परं सदृशकार्यसद-			
कारकभावव्यञ्जनं	...	२	२८
शिल्पकलक्षणं	...	६	५३१
शङ्कारसङ्घायाः	...	३	७०
श्रीभालक्षणं	...	३	८०—१०८
श्रव्यकाव्यभेदाः	...	६	५५०
श्रीगदितम् उपरूपकभेदः	...	६	५५०
शुन्यमुद्रासः	...	१०	६३६
श्लेषलक्षणभेदाः	...	१०	६४३—६४८
श्लेषालङ्कारः	...	१०	७०५

स

संज्ञापकम् उपरूपकभेदः	...	६	५४८
संसृष्टिः, अलं	...	१०	७५६
सकलनायिकानामनुरागेन्द्रिवानि		३	१५५
सदृशस्वरूपं	...	६	५४२
समं, अलं	...	१०	७२१
समवकारलक्षणं	...	६	५१५
समाधिः, अलं	...	१०	७४०
समुच्चयालङ्कारः	...	१०	७२८
सङ्कीर्तिः, अलं	...	१०	७०१
सम्यङ्गानि मुखगतानि तल्लक्षणानि च		६	३३६—३५०
सात्त्वतीवृत्तिसादृशेषात्तल्लक्षणानि च		६	४१६—४१८
सात्त्विकभावात्तल्लक्षणानि	...	३	१६६—१६०
समाधीर्तिः, अलं	...	१०	७०३
सारः, अलं	...	१०	७६१
सदृशः अलं	...	१०	७५७
सदृशतद्व्यत्यलक्षणं	...	३	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रील० तदभेदाः च		३	१११
सानान्यालङ्कारः	...	१०	७४५

प्रकरणम् ।

सूत्रालङ्कारः
 स्थायिभावलक्षणभेदतत्त्वानामानि
 अरणालङ्कारः
 स्वभावाक्तिः, अलं
 स्वस्त्रियस्त्रैविध्यकथनं
 स्वस्त्रीलक्षणं
 स्त्रीभेदाः [१३]
 स्वाधीनभर्तृकालक्षणं

द्वितीयलक्षणं
 इतितं, नायिकालं
 द्वावः, नायिकालं
 इला, नायिकालं

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

...	१०	७४८
...	३	२०५—२०७
...	१०	६६८
...	१०	७५०
...	३	८८
...	३	८७
...	३	१०८
...	३	११३
...	३	५५५
...	६	१५१
...	३	१२७
...	३	१२८

कारिकासंख्या

१—५ का०

६—३२ का०

३३—२४६ का०

२५०—२६६ का०

२६७—२७१ का०

२७२—५७१ का०

५७२—६०३ का०

६०४—६२३ का०

६२४—६३० का०

६३१—७५७ का०

परिच्छेदः

१ प्रथमः काव्यस्वरूपनिरूपणं

२ द्वितीयः वाक्यस्वरूपनिरूपणं

३ तृतीयः रसभावादिनिरूपणं

४ चतुर्थः ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाख्यकाव्यभेद-
निरूपणं

५ पञ्चमः व्यञ्जनाव्यापारस्थापनं

६ षष्ठः दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणं

७ सप्तमः दोषनिरूपणं

८ अष्टमः गुणविवेचनं

९ नवमः रीतिविवेचनं

१० दशमः अलङ्कारनिरूपणं

साहित्यदर्पणम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिम्भितपरिसमाप्तिकासौ वाङ्-
मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (क) ।

(क) प्रथम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

साहित्यदर्पणव्याख्या विमलाख्या विरच्यते ॥

अथ प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्याद्येनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां, प्रकट-
यितुमवतरणिकां गन्धकदावष्टे ग्रन्थारम्भ इति । गन्धस्य महावाक्त्रविशिष्य
आरम्भे आरम्भप्राक्काले आद्यकृतिरूपस्य आरम्भस्य मङ्गलाचरणाधिकरणत्ववाधा-
दियं लक्षणा तत्प्रयोजनञ्च मङ्गलारम्भधीरव्यवहितत्वयोधः । केषित् तु आरम्भे
भाविनि सतीत्यर्थः इत्याहुः तन्न तथा सति आरम्भप्राक्काल इति पदादिव आरम्भे
भाविनि सतीत्यन्वयप्रामाण्यभावसमानकालीनत्वस्यैव दोषः न तु सदाचार-
परम्परापरिप्राप्तस्य आरम्भाव्यवहितप्राक्कालीनत्वस्य, न च कालान्तरीयमङ्गला-
चरणस्यापि अदृष्टद्वारा प्रकृतोपयोगित्वायोगित्वधीरव्यवहितत्वयोधोऽकिञ्चित्कर
इति वाच्यं तस्य प्राशस्त्येनाव्यन्तीपयोगित्वकल्पनात् । निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकी-
भूतदुरदृष्टाभावद्वारा प्रारिम्भितस्य चिकीर्षाविषयस्य परिसमाप्तिः चरनवदंष्ट्रयन्ता-
नुष्ठानं तत्कामो गन्धकदादिति शेषः । वाङ्मयानि अष्टादशविद्याः वाङ्मय-
कामशास्त्रादीनि च तदधिकृततया तदध्ययनया वाग्देवतायाः सरस्वत्याः
साम्मुख्यम् आराधनेन स्वायंसाधनाहुकूलतमाधत्ते करोति । अथ प्रथमपुर-

शरदिन्दुसुन्दररुचिञ्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु १ (ख)

धामिधानं रामः स्वयं याचते जीवत्यहो रावण इत्यादिवत् काल्पनिकं भेद-
सुररौक्त्य, अन्यथा असंत्कर्तृत्वेन उत्तमपुरुष एव स्यात् । न च वृत्तिकारकारिका-
कारयोर्वासवी भेद इति वाच्यं रसस्वरूपं निरूपयिष्याम इति प्रतिज्ञातुर्वृत्ति-
कारस्य कारिकाया रसनिरूपणमसङ्गतं स्यात् ।

(ख) शरदिन्दिति । सा वेदागमप्रसिद्धा सह एन विष्णुना वर्त्तमाना
वा (अकारो विष्णुरुद्रिष्ट इत्येकाचरकीषात्) गिरां देवी सरस्वती सम चेतसि
वर्त्तमाना सती तनोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् अर्थान् वाञ्छ-
लक्ष्यतात्पर्यव्यञ्जरूपान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमुपयुक्तं तदेव प्रकाशयतु
प्रकटीकरोतु । यदा सन्ततामिति तस इत्यस्य विशेषणं निविडिति तदर्थः ।
सा कौटुशी ? शरदिन्दोरिव सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा ।
शरदिन्दुरपि तमः ध्वान् विनाश्य अर्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाञ्छ-
याधिकृतत्वव्याख्यापनाय गिरां देवीत्यनेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी
दुर्गा मम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पित्सूनां हृदि प्रकाशयतु । सा कौटुशी ?
शरदिन्दुसुन्दरः शिवः तत्र रुचिरभिलाषो यस्याः सा तथा अन्यत् समानम् ।
एतत्पक्षे वाञ्छयाधिकृतयेति कर्तृविशेषणम् । वाञ्छयाधिकृतः गन्धर्वादिति
तदर्थः । अवाग्देवताया इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया गोप-
नीयत्वमागने सुप्रसिद्धम् । अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः श्रवणं चेतसि वर्त्तमानेत्य-
नेन मननं ध्यानञ्च लभ्यते इति द्विविधं सरस्वत्याराधनमत्रोक्तं तस्य विघ्ना-
भावहारा प्रारिभितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विशिष्टं यथा निष्पापस्य ब्रह्म-
लोकप्राप्तिरेव सन्ध्यापासनस्य फलं न तु पापचयपूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिः । तदुक्तं,
सन्ध्यामुपासते वे तु नियतं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोक-
ननामयमिति । यदा निर्विघ्नेन इति विघ्नाभावहारित्यर्थम् । अभावश्च यथा-
यथसत्यन्तामावी ध्वंसश्च याञ्छः अत्यन्ताभावपक्षे अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वरूपं
जन्त्यन्तादाय व्यापारत्वनिर्वाहः एतन्मते सर्वत्रैव विशिष्टफलवत्त्वमित्यर्थसम्भ-
द्विति सर्वं समञ्जसम् ।

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्व-
मिति (ग) ।

काव्यफलान्याह ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्त्वे न तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशहारेण सुप्र-
तीतैव (ङ) । उक्तञ्च—

(ग) प्रहायङ्गं प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्येति प्रकृत्यमाश्रित्यर्थः । काव्याङ्ग-
तया काव्यफलसाधनेऽपधानकारणतया काव्यफलैरिति धान्येन धनवान् इतिवद्
अभेदे तृतीया काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः । यथा दर्शयौर्णमासाङ्गानां
प्रयाजादीनां दर्शयौर्णमामफलेनैव फलवत्त्वं तथास्यापीति भावः । ननु प्रया-
जादीनामङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथास्तु प्रकृते
तु शास्त्रस्य काव्यगुणटीषादिज्ञापनीपक्षीणत्वेन चतुर्वर्गे प्रत्युपकारासम्भवात् कथं
तस्याधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु कृतिप्रप्त्यन्तरविषय-
तया इति अत्रास्योपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः । ननु अस्य चतु-
र्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न फल-
वत्त्वमित्यत्र वतीः प्रशस्तार्थत्वेनीत्कृष्टफलपरत्वात् । एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्व-
ज्ञापनेन अत्र लोकाणां सामिनिवेशप्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः ।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति ।
चतुर्वर्गो धर्माधिकानमोक्षा एव फलं सुखादचनायासात् अल्पधियां सुकुमार-
मतौनाम् अपिना परिपतवुङ्गीनाञ्च एवकारेण वेदशास्त्रव्यवच्छेदः यत इति
काव्यादित्यस्य विशेषणम् । एवञ्च प्राचीनसम्पत्तं नीरसकाव्यं चतुर्वर्गसाधनत्वान्
न निरूपणीयमिति फलितम् । तेन आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य
स्वरूपमिति स्वम् असाधारणं रूपम् इतरस्यावर्त्तको धर्मः स्वल्पमित्यर्थः निरु-
प्यते ज्ञायते ।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वसुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति । रामा-
दिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गकामेन पित्राशापरिपालनादौ प्रवर्तितव्यं न राव-

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति” । (च)

किञ्च । काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्त-
वादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गं लोके च
कामधुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थ-
प्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारेव । मोक्षप्राप्ति-
श्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्-
पत्त्याधायकत्वाच्च (छ) । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

आदिवदिति रावणादिनेव परदारहरणादौ न प्रवर्त्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं
विहितं कर्म अकृत्यं निषिद्धं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्रविशेषौ तयोरुपदेश-
नञ्जनकज्ञानं स एव द्वारं व्यापारः तेन । तथाहि काव्यात् विहितकर्मणि
कर्त्तव्यताज्ञानं ततस्तत्र प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तस्मादर्थकामौ धर्मादर्थश्च
कामश्चेत्यादिस्मरणात् । विहितकर्मफलत्यागात् निषिद्धाननुष्ठानाच्चापवर्गः । मुक्तः
कर्मफलत्यागात् शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीमिति स्मरणात् व्यापारे व्यापारिणो
नान्यथासिद्धिरिति न्यायेन काव्यस्य धर्मादिजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तञ्चेति । धर्मार्थकाममोक्षेषु तदुपायेषु
वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं कलासु श्रुत्यगीतादिचतुःषष्टिप्रकारासु साधुकाव्यस्य निषे-
वणं करणं ज्ञानञ्च ।

(छ) ननु काव्यं कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति
कारणमासां धर्मादिं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्यत्र आह किञ्चेति काव्यादिति
प्राप्तान्तघतुष्टयेनान्वेति । स्रवी गुणज्ञापनम् आदिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद-
द्वारेत्यर्थः एवञ्च काव्यान्तरमफलमत आह एक इति एकोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः
रसवत्तया रचितः सम्यक् तादृश्येण ज्ञातः अत्र वाकारो बौद्धव्यः इत्यादि-
वाक्येभ्यः । सतकाव्यकृतिजस्यन्यतरस्य धर्मसाधनत्वं श्रौतमिति भावः । प्रत्यक्ष-
सिद्धेति धनिस्रवादिना कवीनां धनप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धैवेत्यर्थः । कामप्राप्तिश्चेति
काम्यते इति कामो विषयभोगः तस्य प्राप्तिः । धर्मादर्थस्ततः कामः कामात्
मुखसमुन्नतिरिति स्मरणात् । एतज्जन्वेति काव्यजन्वेत्यर्थः । धर्मस्याननुसन्धाना-
दिव तदधीनोत्पत्तिकयोरर्थकामयोस्तत्तिसम्भावनेव नास्तीति तयोरनुपादानम् ।

जीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्द-
सन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्या-
देव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु
किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधीपश-
मनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः
सितशर्कराप्रवृत्तिः साधोयसी न स्यात् ? किञ्च (ज) । काव्य-
ष्योपादेयत्वमान्यपुराणेषुऽप्युक्तम् ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

यदा धर्मप्रधानं फलं तेन अर्थकामयोरपि सेव्यः अननुसन्धानादपारनादिकत्वेन
साध्यत्वानिर्द्धारणात् । मौषीपयोगिवाक्यसुपनिषदादि तत्र व्युत्पादायकत्वान्
दृढतरज्ञानजनकत्वात् ।

(ज) ननु काव्यादुपनिषदादिभ्युत्पत्तिसतस्तदर्थानुष्ठानं ततो मौषप्राप्तिरित्य-
न्यथासिद्धितादवस्थमेवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि मौषप्राप्तिरित्यभि-
प्रायेणास्योत्थापनम् । काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति चतुर्वर्गेति वेदाः
ऋग्यजुःसामाथर्वास्याः शास्त्राणि मौमांसादीनि । दुःखादेवेति सुखव्यव-
च्छेदः । परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखान्न भवति । सुकुमार-
मतीनान्तु दुःखार्थापि न भवतीति भावः । परमानन्दसन्दोहः रसास्वादसुख-
परम्परा । अपिना पारणतबुद्धिसमुच्चयः । तथाच रसास्वादानाद्येनपि प्रयत्न-
मानस्य कृत्याकृत्यापदेशपर्यवसन्नं सत्काव्यं चतुर्वर्गेनपि जनयतीति भावः । ननु
चतुर्वर्गाद्यै प्रेषावन्तः वेदादीननादृत्य किमित्यनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्तन्तमित्यभि-
प्रायेण शङ्कते नन्निति । तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वञ्चोकारे प्रयत्नचतुर्वर्गाद्यै-
सुद्यमः । काव्यात् तावत् रसास्वादी दुःखं विना धर्मादिप्राप्तये भवति वेदादि-
भ्यन्तु दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्यादर इति सर्वे समीचीनम् ।
एतदेव लौकिकदृष्टान्ते न द्रढयति कटुकेति । कटुकेति तिक्ताद्युपलक्षणं मित-
शर्करा अतिशुभ्रगुडावकारविशेषः तथा उपशमनीयत्वे प्रतिकार्यत्वे । तदस्य
काव्यस्य अनाप्तवाक्यत्वेऽपि स्मृतिसदाचारवत् वेदानुमापकत्वेन प्रानास्थानवगम-
मिति भावः । काव्यस्य सधौक्तिकमुपादेयत्वमुपपाद्य दाघनिकं तदुपपादयति
किञ्चेति ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति” ॥ (भ)

त्रिवर्गसाधनं नाव्यमिति च विष्णुपुराणे (ज) ।

“काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति” । (ट)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभि-
धेयञ्च प्रदर्शितम् । (ठ)

तत् किं स्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् “तद-
दोषो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः क्वापीति” एतच्चिन्त्यम्
(ड) । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(भ) नरत्वमिति । लोके जगति नरत्वं नानवजन्म दुर्लभम् पञ्जीति-
लक्ष्योनिभ्रमणान्ते तस्याधिगमादिति भावः । तत्र नरत्वे विद्या शास्त्रज्ञानं
सुदुर्लभा अतिदुष्प्रापा । तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः कवित्वं काव्यरचयित्वं
दुर्लभं दुष्प्रापम् । यदि कोऽपि विद्वान् कथाञ्चित् एकं हौ वा श्लोकौ रचयितुं
शक्नोति किन्तु काव्यग्रन्थं प्रयेतुं नेत्याह शक्तिरिति । शक्तिः सान्ध्यं काव्य-
करणज्ञानेषु इति भावः । सुदुर्लभा अतिदुरापेत्यर्थः । ततश्च बहुतरङ्गस्योप-
चयता काव्यशक्तिरिति फलितम् ।

(ज) त्रिवर्गसाधनमिति । त्रयाणां वर्गः धर्माद्यैकाना इत्यर्थः तस्य
साधनं लाभोपाय इत्यर्थः नाव्यम् अभिनेयं नाटकादि इति चेति उक्तमिति
पूर्वेणान्वेति ।

(ट) पुनश्च काव्यस्योपादेयत्वमात्रे यपुराणप्रामाण्यात् द्रढयति काव्यालापा
इति । ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दाद्यव्याहाराः अखिलानि समर्थाणि
गीतकानि सङ्गीतयः विद्यन्ते इति शेषः एते शब्दमूर्त्तिधरस्य वेदनयस्य महा-
त्मनः विष्णोः नारायणस्य अंशाः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः ।

(ठ) तेन हेतुना चतुर्वर्गफलसाधनत्वेनेति भावः । अभिधेयञ्च अस्य ग्रन्थस्य
चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थेन अभिहितं चकारात् प्रयोजनसम्बन्धावपीति भावः सम्बन्ध-
स्यात्र प्रयोजनाभिधेययोः काव्यकारणभावरूप इति ।

(ड) तदिति । अदोषो वक्ष्यमाणदोषवर्जितौ सगुणौ वक्ष्यमाणगुण-
समन्वितौ क्वापि पुनः अनलङ्घ्यौ अलङ्कारशून्यौ वा अस्तुटालङ्कारौ अन्वर्था

“न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राजसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ?” ॥ (८)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्यामिर्ल-

शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः । किञ्चित्
शब्दार्थोभयपर्याप्तत्वं काव्यस्येत्याहुः तत्र, तथा सति शब्दभावप्रत्यक्षत्वे काव्यं
शृणोमीति न प्रयुज्येत व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वाययप्रत्यक्षस्य
कारणत्वात् । एतत् लक्षणमिति यावत् चिन्त्यं विचार्यं दृष्यमिति यावत् ।

(८) न्यकार इति । रावणोक्तिरियम् । मे मम यत् परयः शत्रवः
वर्धन्ते इति शेषः अयमेव अरिसद्भाव एव न्यकारः निकारः द्विलोकाधिपते-
र्विजितसर्वारिः शत्रुसद्भावस्य अनादरातिशयप्रतिपाटनाय न्यकारत्वेन आरोपः ।
तत्रापि तेषु अरिषु सत्स्वपि असौ रामः तापसः तस्मिन्प्रसङ्गस्य मम अरिरय-
मिति द्वितीयो न्यकार इति शेषः । ईपातिशयव्यापनाय रामस्य अदःशब्देन
निर्देशः न तु नास्तीति बोध्यम् । सोऽपि तथाविधोऽपि अत्रैव लुब्धायामेव
न तु दूरे इति शेषः राजसकुलं निहन्ति न तु निहृतं कुत्रापि भवतिष्ठते नापि
हि त्रि राजसान् नाशयति येन क्षमा स्यादिति भावः । रावणः जीवति अहो
आश्चर्यम् एतादृशपरिभवेऽपि रावणस्य जीवनसम्भवमिति भावः । प्रबोधित-
वता प्रयुक्तेन बुधिर बोधने इत्यस्य भौवादिकस्य उपनिदम् । यदा प्रबोधितं
प्रबोधनमस्मान्नीति तद्योक्तं जागरितेनेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम् ? न किमपि
कार्यं साधितमिति भावः । शक्रजितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः
धिक् धिक् इन्द्रजितापि न किमपि कार्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि
इत्यर्थः । स्वर्ग एव ग्रामटिका सुदूरग्रामः अस्यापि टीप्रत्ययः । तस्या विलुण्ठनस्य
वृथा उच्छूनैः बलदपिपैः इत्यर्थः एभिः भुजैः बाहुभिः विगत्या इति शेषः किम् ?
निष्प्रयोजना इमे बाहव इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृषं, सूर्याश्रयं इति मः
सजो सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति सप्तपात् ।

(९) विधेयाविमर्शेति । विधेयस्य साध्यस्य अविमर्शः अज्ञातान्तेन निर्देशः

क्षणदोषः । ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दृष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत् ? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदृष्टादयो दोषाः ? किं तर्हि सर्वमेव काव्यम् । तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् (ण) । यदुक्तं ध्वनिज्ञता ।

स एव दोषः तेन दृष्टतया दोषयुक्ततया । अत्र श्लोके विधेयस्य नकारस्य अनुदायमनुक्त्वा न विधेयसुदीरयोदित्युक्तनयेन रचनावैपरीत्यात् अप्राधान्येन निर्देशः तथा स्वर्गयामटिकेत्यत्र इत्यालं विधेयं समासे गुणीभावात् अनुनायताप्रतीतिकर इति द्विविधो विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः । इष्टापत्तौ दोषमाह प्रत्युतेति । प्रत्युत वैपरीत्ये ध्वनित्वेन वाच्यार्थादधिककचमत्कारिव्यञ्जवत्तया वाच्यतिशयिनि व्यञ्जी ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तममिति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता स्वीकृता । अत्र ईर्ष्याजन्यस्त्रावमानेन रूपस्य निर्वेदाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यञ्जतया ध्वनित्वमवगन्तव्यम् । तस्माद्दुक्तदोषसङ्घादपि काव्यत्वाङ्गीकारात् अव्याप्तिः लक्ष्ये लक्षणागमनरूपा लक्षणस्य निरुक्तकाव्यलक्षणस्य दोषः । अंशाभ्याम् उभयतः दृष्टादृष्टभागाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं न्यकार इति पद्यम् । श्रुतिदृष्टादयः आदिशब्दात् अपुष्टत्वादियहणम् । तथाहि तानेवायंमवगच्छ इत्यर्थः । काव्यात्मभूतस्य काव्यस्य रसात्मककाव्यस्य आत्मभूतस्य आत्मतां प्राप्तस्य रसस्य वक्ष्यमाणस्य शृङ्गारादिरूपस्य अनपकर्षकत्वे अपकर्षानाधायकत्वे तेषां श्रुतिदृष्टत्वादीनां दोषत्वमपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते । ननु दोषाः सर्वदैव दोषावहाः ते कदाचित् न दोषावहा इति कथमित्याशङ्गाह अन्यथेति । अन्यथा वैपरीत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः च्युतसंस्कारतादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदृष्टत्वादयः तेषां भावः तस्य व्यवस्था निर्धारणं न स्यात् न भवेत् । रसापकर्षकत्वमात्रेणैव श्रुतिदृष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति तदा तु रसं नापकर्षयन्ति वा उत्कर्षयन्ति तदा ते न दोषाः । तस्मात् ते अनित्यदोषाः । च्युतसंस्कारतादयस्तु सर्वदैव रसमपकर्षयन्तीति ते नित्यदोषा इति भावः । अत्र तु विधेयाविमर्शदोषः रसा-

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥ (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेत् एतदपि काव्यलक्षणेऽवाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कौटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कौटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमौशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (थ) । उक्तञ्च ।

पकर्षकतया सर्वमेव पद्यं दूषयन्तीति नास्यांशकतेति फलितम् । उक्तमर्थे प्रसाधेन द्रष्टव्यमिति यदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति । ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः असर्वकालिका दोषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यञ्जयमाने शृङ्गारे एव हेयाः व्याख्या इति उदाहृताः उक्त एवकारो अन्यव्यवच्छेदकः तेन रौद्रवीरादिरसि उक्तस्य बहूः श्रुतिकटादिकं गुण एव एतच्च उत्तरत्र स्फुटीकृतं गन्धकता ।

(थ) ननु शब्ददोषाणां तेषां रसापकर्षका दोषा इति दोषसामान्यलक्षणप्राप्तये परस्परया रसदूषकत्वं त्वयापि बाध्यमत आह किञ्चैवमिति । एवं श्रुतिकटादीनां परस्परया टीपत्वाद्भीकारे काव्यं भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरलविषयं स्वल्पलक्ष्यम् अवेष्टापत्तौ निर्विषयमिति निर्लक्ष्यमित्यर्थः । एकान्तमत्यन्तम् । ननु यदि सर्वत्रैव दोषः सम्भवति तदा ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह ननु ईषदर्थे नञ इति । यदि निपुणतरकविना निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तत्रातिव्याप्तिं दर्शयति तर्हीति नञ ईषदर्थेस्वीकारे इत्यर्थः । सति सम्भवे इति तत्रापि उदाहरणं मध्ये ईषदोषावेव शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थः करणे वल्लवद्वीपरहितमित्यर्थः सम्भवति इति एतदूषयति एतदपीति वल्लवद्वीपरहितत्वमपीत्यर्थः रत्नादीति चादिपदेन सुखादिपदस्य कौटानुवेधादीत्यादिपदेन कलितत्वादिपरिग्रहः परिहारो राहित्यम् ।

“कौटानुविद्धरत्नादिमाधारख्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रमाद्यनुगमः स्फुटः ॥ (८)

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम् । गुणानां रसैकधर्मत्वस्य “वे रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादृष इवात्मनः” इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम् । तथाहि, तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा ? नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् ? कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतल्लभ्यत इति चेत् ? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । न हि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये “शौर्यादिमन्तो देशाः” इति केनापि उच्यते । ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

दृष्टान्तं विवृण्वन् प्रकृतमुपपादयति न हीति । रवस्य रवादेः रवत्वं रवादित्वं व्याहृन्तुं व्यावर्त्तयितुम् ईशाः समर्थाः । उपादेयतारतम्यम् उत्कृष्टाद् वैष-
म्यमपकर्षमिति यावत् तद्वत् अत्र काव्ये वर्त्तमाना अपि नुतिदुष्टादयः काव्यस्य काव्यत्वं व्याहृन्तुं जेशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुमिच्छन्नेनान्वयः ।

(८) अत्रार्थे प्रमाणमुपदर्शयति उक्तमिति । कौटानुविद्धः कौटचतः यः रवादिः तस्य साधारख्येन साम्येन यत्र स्फुटः सुव्यक्तः रसादीनाम् आदि-
पदेन रसाभासादयो गृह्यन्ते । अनुगमः उपासकः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गीकृता अन्यत्रेति पाठे अदुष्टेषु इति तथैवायं । तथाचीकृताव्याप्तिताद-
श्यमेवात्र बोध्यम् ।

(९) इत्यम् अटीषाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं दूषयति किञ्चेति । न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेष्वेव तदवस्थानस्य स्वयं वे रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रतिपादितत्वादिति भावः । रसाभिव्यञ्जकत्वेन रसादिप्रकाशकत्वेन उपचारत ; परम्यरथा उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति शेषः । तदन्वयेति तस्य रसस्य अन्वयः तस्यै तस्यता व्यतिरेकः तदस्यै तद-

व्यञ्जकी शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत् ?
 न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्रा-
 धायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध) । उक्तं हि, “काव्यस्य
 शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः शौर्य्यादिवद् दोषाः काण-
 त्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् अलङ्काराः कटक-
 कुण्डलादिवदिति” । एतेन “अनलङ्कती पुनः क्वापीति”
 यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्य ह्यर्थः “सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्
 तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति” । तत्र सालङ्कार-
 शब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । एतेन
 “वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
 परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न) । यच्च क्वचिद-
 स्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रचपाः

ते चीन्मौलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सजा तयोरनुविधायित्वात् सदसद्भावशालित्वात् । अयं भावः यत्र यत्र गुणो-
 ऽस्ति तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः । यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो
 नास्तीति व्यतिरेक इति । गुणवत्त्वेति गुणवत्त्वस्य सगुणत्वस्य अन्यथानुपपत्तेः
 विना रसमस्थितेरित्यर्थः एतत् रसवन्नाविति विशेषणम् । उत्कर्षमात्राधाय-
 कत्वम् उत्कर्षमात्रजनकम् । स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपं लक्षणं तस्य आधाय-
 कत्वं साधकत्वम् ।

(न) उक्तमिति । रसादिरित्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासमादशान्ति-
 भावोदयभावसम्बन्धभावश्रवणत्वादीनां यदेषम् । गुणाः नाधुर्व्यञ्जिःप्रसादाख्याः
 वक्ष्यमाणाः । दोषाः भ्रुतिदुष्टत्वादेयः । रीतयः वैदर्भीगौड़ीपाद्याखीखाटोद्भव-
 तयः । अलङ्काराः अनुप्रासोपमादेयः । एतेन इत्यमापहेतुना परास्तं निरा-
 कृतम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति शेषः । एतेन
 चरुहेतुना वक्रोक्तिः वक्रा विचित्रा उक्तिः वैचित्रानित्यर्थः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्क्रण्टते” ॥ (प)

(प) य इति । रेवातीरे कृतक्रीडतया तत् स्थानं प्रति उत्सुकाया नायिकाया उक्तिरियम् । यः कौमारं हरति विवाहेन अपनयतीति कौमारहरः पतिः स एव वरः अभिमतः एतेन अभिमतस्य पत्युः सत्ता प्रतिपादिता । अत्रापि तत्तद्रतिकारणसक्तीत्यत आह ता एवेति । ता एव यासु तत्र क्रीडितं तत्सजातीया इत्यर्थः । चन्मीलिताभिर्विकसिताभिः मालतीभिः पुष्पतरुविशेषैः सुरभयः सौरभवाहिनः प्रशस्तम् ऊढं गतिर्येषां तादृशाः अनुकूली बहन् वायुरित्वादी बहधातीर्गमनाद्यंता प्रसिद्धा । वायुगमनस्य प्राशस्यं मान्यम् । कदम्बानिलाः धूलिकदम्बवायवः चैत्रे तस्यैव सद्भावादिति भावः । केचित् तु कदम्बानिलाः कदम्बवनवाताः वनानिलानां प्रौढत्वेन वनवाहर्भूतानां मान्द्योपलम्भात् उद्दीपकत्वेनाह प्रौढा इति व्याचक्रुः । तत्र, तथात्वे कदम्बपथ्यन्तानुधावनस्य निष्पृथो-जनकत्वात् अरण्यानिला इत्यनेनैव तदर्थलाभात् न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां सौगन्ध्यालाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणसौगन्ध्यालाभाय तस्य सार्थकत्वात् यथा रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीरसैरलसः । अयमञ्जति पञ्चशरानुशरो नवनीपवनीधुवनः पवनः ॥ नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः । अत्र चन्दनसम्बन्धेन सौगन्ध्यालाभेऽपि विलक्षणसौगन्ध्यालाभाय कदम्बसम्बन्धवर्णनम् । सा चैव तदवस्थैव अस्मि भवामि वत्तं इत्यर्थः । तथापि तादृशसामयीसत्त्वेऽपि सुरतव्यापारलीलाविधौ निधुवनव्यापारविधानार्थं रेवायाः नर्मदायाः रोधसि तटे वेतसीतरुतले चेतः चित्तं समुत्क्रण्टते तत्रैव विहर्तुमभिलषतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । एतत् अस्फुटालङ्कारत्वस्य सदाहरणं चिन्त्यं विचार्यं दूष्यमित्यर्थः । अत्र हीति विभावना विना हेतुं कार्यात्वत्तिरुपा विशेषोक्तिः सति हेतौ फलाभावरुपा ते मूलं यस्य तादृशस्य ताभ्यां निरूपितस्य इत्यर्थः । सन्देहसङ्करालङ्कारस्य किन्तु विभावना भवति वा विशेषोक्तिरित्येवंरूपस्य अलङ्कारस्य स्फुटत्वं सुव्यक्तत्वं तथाहि उत्क्रण्टायाः पत्याद्यभावरूपकारणं विनापि उत्क्रण्टारूपकार्यकथनात् किमियं विभावना, वा उत्क्रण्टाभावस्य कारणस्य पत्यादेः सत्त्वेऽपि फलरूपस्य उत्क्रण्टाभावस्य अकथनात् विशेषोक्तिरिति सन्देहः स्फुटतयो प्रतिभाति । केचित् तु रेवातीरे कृतसङ्गीतायाः नायिकायाः स्वगृहे सखीं प्रत्युक्तिरियं यः कौमारं अनूढावस्थायां हरतीति कौमारहरः जार इत्यर्थः

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्दे-
हसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम् । एतेन—

“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कितम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कौर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥ (फ)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । यत्तु ध्वनि-
कारिणोक्तं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” तत् किं वस्त्वलङ्कार-
रसादिलक्षणस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादि-
रूपमात्रो वा ? नायः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीय-
श्चेत् ? ओमिति ब्रूमः (ब) । ननु यदि रसादिमात्ररूप एव
ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

“अत्ता एत्य णिमज्जइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

आ पहिअ ! रत्तिअंधअ ! सेज्जाइं मह णिमज्जहिंसि” ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत् ?
अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं

स एव हि वरः विलक्षणरतिसमर्थतया अभिमया इत्यर्थः एवञ्चात्र रसस्य प्रधान-
त्वाम्नालङ्कारतेति काव्यमकाशकारोक्तौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतेरुपपत्ति-
गोचरत्वेन रसाभासस्यैव सम्भवादिन्यायः तत्र व्यञ्जकाभावादुपपत्तेरत्राभावात्
वक्तृवैशिष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न वक्तृस्तादृशवैशिष्ट्यं मानाभावात् प्रत्युत स एव हि
वर इत्यनेन उपपत्तिरतेरत्यन्तासम्भदित्वसुक्तम् । एतेन उक्तं हेतुना ।

(फ) अदोषमिति । अदोषं दोषशून्यं गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कितं
शालङ्कारमित्यर्थः रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कौर्त्तिं यशः प्रीतिम् आनन्दञ्च
विन्दति लभते । इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः । एतेन निर्दोषस्य सगुण-
लङ्कारस्य काव्यस्य प्रशस्तता न तु सदोषादौः काव्यत्वाभाव इति सूचितम् ।

(ब) ध्वनिकारोक्तं दूषयति यत्त्विति । काव्यस्य आत्मा स्वरूपाधायकी
धर्माविशेषः ध्वनिः व्यङ्गरूपोऽर्थः इत्यर्थः । प्रहेलिकादौ तदुपपत्तिद्वयः कश्चि-
नितम्बस्यलमाश्रितः । गुणेषां सन्निधानेऽपि कः कृजति सुशुभुरित्यादौ इत्यर्थः
अतः किञ्चिद्गुणलक्षणस्य व्यङ्ग्यम् । ओमिति स्त्रीरूपेण इत्यर्थः ।

यातीति” वाक्ये तदभृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्गावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत् ? न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण । वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ) । तथाच आग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति” । (म)

(भ) अत्ता इति । अत्ता अत्र निमज्जति अत्राहं दिवसे एव प्रसोक्य । मा पथिक ! रात्रान्धक ! शय्यायामावयोनिमङ्गप्रसीति संस्कृतम् । रात्रान्धकत्वेन कथितात्मानं पथिकं प्रति कस्याश्चित् नायिकाया उक्तिरियम् । हे रात्रान्धक ! पथिक ! अत्र अस्मिन् स्थाने अत्ता अयूः निमज्जति निमग्रा मृतप्राया इति यावत् स्वपितृत्वर्थः न शङ्काकारणमिति भावः अत्र अस्मिन् स्थाने अहं शय्ये इति शेषः । दिवसे एव दिनमध्य एव प्रसोक्य प्रकषेपे पश्य आवयोः अयू मम च इत्यर्थः शय्यायां मा निमङ्गप्रसि । अत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे स्वशय्यामात्रप्रवेशरूपस्य वस्तुन एव व्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः । रसाभासेति रतेरुपपत्तिविषयत्वात् अत्र शङ्कारो रसः तद्वत्तयैव तद्विशिष्टत्वेनैवेत्यर्थः । अन्यथा अत्र शङ्काराभासरूपव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाधायकत्वास्वीकारे इत्यर्थः देवदत्त इति तथाच यथाकथञ्चिद् व्यङ्ग्यसङ्गावे न काव्यव्यवहार इति भावः । नीरसस्य काव्यत्वास्वीकारे हेतुमाह रसास्वादेति रसास्वादसुखानां पिण्डं समूहः तस्य दानद्वारेण रसानुभवरूपसुखपरम्पराप्रदानेन इत्यर्थः । वेदशास्त्रविमुखानां कादित्यात् तदर्थयद्वासासमर्थानामिति यावत् सुकुमारमतीनां मृदुनुद्धीनां विनेयानां शिष्यणीयानां राजपुत्रप्रभृतीनां गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं रसास्वादसुखीद्देशेन प्रवृत्तिसक्तः काव्यार्थानां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणमिति भावः । चिरन्तनैः प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः ।

(म) अत्रार्थे अग्निपुराणं प्रमाणत्वेनीपन्यस्यति तथेत्यादि । वाचां वैदग्ध्यं वैचित्र्यं प्रधानं यत्र तस्मिन् एवकारेण अलङ्कारादिव्यवच्छेदः । अत्र काव्ये रस एव जीवितं प्राणभूतः ।

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं “काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसा-
दिरूपे न कस्यचिद्विभक्तिरिति” ध्वनिकारेणाप्युक्तम् । “न
हि कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभ इतिहासादेरेव तत्-
सिद्धेरित्यादि” । ननु तर्हि प्रवन्धान्तर्वर्तिनां केषामपि
नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवत्प-
द्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसे प्रवन्धरसेनैव तेषां रस-
षत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद्
दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्का-
व्यबन्धसाभ्याद् गौण एव (य) । यत्तु वामनेनोक्तं “रीति-
रात्मा काव्यस्येति” तन्न रीतिः सङ्घटनादिविशेषत्वात् । सङ्घट-
नायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् (र) ।
यच्च ध्वनिकारेणोक्तम् ।

“अर्थः सद्दृश्यज्ञाध्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृताविति” ॥

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” स्ववचन-

(य) विभक्तिः विवोधः । इतिवृत्तं नीरसप्रबन्धः तन्मात्रस्य निर्वाहेण
रचनेन आत्मलाभः आत्मनः स्ववाचककविसंज्ञाप्राप्तिः अरितायंतेति यावत्
इतिहासादेः भारतादेः । तत्सिद्धेः काव्यपदप्राप्तिसिद्धेः । तर्हि रसवत् एव
काव्यत्वस्वीकारे, पदानामित्युपलक्षणं पद्यं गद्यश्च मिश्रश्च तत् त्रिष्वैव व्यवस्थित-
मित्यनेन गद्यानामपि काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां नीरसपदानां स्वयञ्जकप्रति-
पादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वमिति भावः ।

(र) वामनोक्तं दूषयति यत्त्विति । काव्यस्य आत्मा रीतिः वेदव्यादिः ।
तत्र सङ्घटनाविशेषत्वात् रचनाभेदत्वात् सङ्घटनाया रचनाविशेषस्य च अवयव-
संस्थानरूपत्वात् अवयवानां काव्यररीरपां शब्दार्थानां संस्थानं समुचितस्यानेषु
न्यासः तस्मात् ।

विरोधादेवापास्तम् (ल) । तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते ।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् । रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते । तत्र रसो यथा—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्वम् परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखीं प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥ (व)

(ल) पुनश्च धनिकारीकं दूषयति यवेति । सहृदयानां सामाजिकानां ज्ञान्यः प्रशंसनीयः यः अर्थः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः आत्मत्वेन निर्णीतः तस्य अर्थस्य वाच्यप्रतीयमानाख्यौ अभिधेयव्यङ्ग्यानामानौ उभौ भेदी स्मृती कथितौ इति तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये वाच्यस्य अभिधेयस्य अर्थस्य आत्मत्वं स्वरूपाधायकत्वं काव्यस्यात्मा धनिरिति स्वस्य यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधात् विसंवादात् एव अपास्तं निराकृतम् । य एकत्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्यथा व्यवस्थापयति का तस्य वचने आस्येति भावः ।

(व) तत् तस्मात् उक्तमतानां सदीपत्वादित्यर्थः काव्यं किं पुनः किंस्वरूपमिति कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति । रसात्मकं वाक्यं काव्यम् । रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते । रसमुदाहरति तत्रेति । शून्यमिति । वासगृहं शून्यं सख्यादिरश्चितं विलोक्य दृष्ट्वा बाला नवोदा वधूः शयनात् शय्यायाः किञ्चित् ईषत् पूर्वोङ्गेनेति भावः शनैः मन्दं निःशब्दं यथा तथा उत्थाय निद्राव्याजं क्लृप्तिमुपागतस्य सच्छलं निद्रितस्य पत्युः मुखं सुचिरं बहुक्षणं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा विश्वम् निःशब्दं यथा तथा परिचुम्ब्य जातपुलकां सलीमाञ्चां गण्डस्थलीं पत्युरिति शेषः आलोक्य दृष्ट्वा लज्जया नम्रं मुखं यस्याः तादृशी सती हसता प्रियेण पत्या चिरं चुम्बिता । अत्र शय्यायाः किञ्चिदुत्थानं प्रियजागरणे ऋटिति संवरणार्थम् उत्थाने शनैस्व

अत्र हि सन्नोगशृङ्गाराख्यो रसः । भावो यथा महापात्र-
शाघवानन्दसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“यस्यालीयत शक्कलीन्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।

क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पाणी प्रलम्बासुरः

ध्याने विश्वमसावधारिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः” ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (श) । रसाभासो यथा ।

“मधु हिरणः कुसुमैकपात्रे पपी प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं नृगीमकण्डूयत कृष्णसारः” ॥

जगरणहेतुशब्दानुपपद्ये विग्रहत्वं निद्रानिश्चयाद्ये वेदितव्यम् । शार्दूलविक्री-
डितं वृक्षम् ।

(श) भावमुदाहरति भावो यथेत्यादि । यस्य शक्कः नत्सलक् तस्य
शीन्नि एकदेशे जलधिः समुद्रः अलीयत लीनीऽभूत् । एतेन मीनावतारो
दर्शितः । पृष्ठे जगन्मण्डलम् अलीयतेति सर्वत्वान्ति । एतेन कूर्मावतारः
शोक्तः । दंष्ट्रायां दशने धरणी पृथ्वी । एतेन वराहावतारः सूचितः । नखे
दितिसुताधीशः हिरण्यकशिपुः । एतेन नृसिंहावतारः कथितः । पदे
रोदसी यावापृथिव्यौ अवालीयेतामिति वचनविपरिणामी शोडध्यः । एतेन
नामनावतार उक्तः । क्रोधे क्षत्राणां राजन्वानां गणः । एतेन मार्गावतारः
प्रकटितः । शरे दशमुखः रावणः । एतेन रामावतारः सूचितः । पापी
सुजे प्रलम्बः नाम असुरः । एतेन बलावतारः कथितः । ध्याने विश्वं
जगत् । एतेन वीडावतारः शोक्तः । पपी तलवारे प्रधानिकाणां कृष्णानां
कुलम् । एतेन कल्पवृक्षवतारः कथितः । क्यैवित् अनिर्वचनीयस्तदपाय
अथै देवाय इति शेषः नमः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । अत्र भगवान्
परमात्मा विषयो यस्यास्तादृशी रतिः अनुरागः भावः भावशब्दराशः । सजा-
रिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिरुद्वुदमात्रः स्यादी च भाव इत्यभिधीयते
इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्यग्भिव्ययत्वाद्रसाभासः । एव-
मन्यत् (ष) ।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहद्वारे-
खेव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः
काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः
(स) । गुणादयः किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ५ ॥

(ष) रसाभासमुदाहरति रसाभासी वधेत्यादि । मधु इति । द्वी-
रेफी यस्य वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या द्विरेफी ममरः स्वां प्रियां ममरीमित्यर्थः
अनुवर्त्तमानः अनुसरन् सेवमान इति यावत् कुसुममेव एकनद्वितीयं पात्रं
वस्मिन् मधु पपी । कृष्णसारः भृगुविशेषश्च स्पृशेन प्रियस्पर्शसुखेन निमोलि-
ताचीं मुद्रितनयनां मृगीम् अकण्ठयत गानकण्ठयनेन सिधेवे इत्यर्थः ।
उपेन्द्रवजाहतम् । रसाभासः अनौचितप्रवृत्तौ रस इत्यर्थः शृङ्गारस्य उत्तम-
प्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्यग्जातिगतत्वेन अनुत्तमप्रकृतिकत्वात् अनौचित्यान्निति
बोध्यम् अनौचित्यप्रवृत्तौ रसाभासी रसभावयोरिति वक्ष्यमाणवचनात् । अन्यत्
भावाभासादिकमित्यर्थः ।

(स) ननु दोषाणां काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहाय्येलेऽपि तत्स्वरूप-
ज्ञानस्य आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षासुत्यापयति दोषा इति । तस्य रसस्य अप-
कर्षकाः लघयितारः । व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां
निवेदादीनाम् आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिग्रहः । स्वशब्दवाच्यत्वादयः
स्वशब्देन स्वप्रतिपादकशब्देन निवेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिधेयत्वं कथनम्
इत्यर्थः तत्प्रवृत्तयः ।

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण
तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका
उच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र
गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति
प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (ह)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ण-
धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकरा-

ष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गसाम्नि-

विग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-

राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्य-

स्वरूपनिरूपणं नाम

प्रथमः परिच्छेदः ।

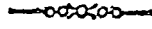
(ह) गुणादीनाह उक्तेति । गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षक
रसीद्वीपनस्य इति भावः हेतवः कारणानि । गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थोत्-
कर्षणेन रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर मद्राचार्येण

विरचिता विनयाख्या साहित्यदर्पणप्रथमपरिच्छेद-

व्याख्या सनाथा ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

वाक्यस्वरूपमाह ।

वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥६

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्य एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वङ्गिना सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासास्वरूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्धयविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानौमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) उपोहातसङ्ख्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि । प्रकृतसिद्धानु-
कूलचिन्ताविषयत्वसुपोहातः । प्रकृतश्चात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयः पदसमु-
दायः । योग्यतामाह पदार्थानामिति । पदार्थानां सुभिडन्तानि पदानि
सेषामर्शानां प्रतिपाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परान्वये बाधाभावः अबाधकत्वं
सङ्गाव इत्यर्थः ततश्च तात्पर्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निरूपकाणां पदार्थानाम् एक-
तरङ्गिन् अपरपदार्थान्वयः योग्यता इति फलितम् । आकाङ्क्षी विद्यमानस्य
वङ्गिकरणवाक्यस्य सेकादौ येन केनचित् सम्बन्धेन सङ्गाववशात् वङ्गिना सिञ्चती-
त्यादेर्वाक्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय तात्पर्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषणसवगन्तव्यम् ।
योग्यताव्यावृत्तिं दर्शयति पदोच्चयस्येत्यादि । एतदभावे निरुक्तयोग्यताविरहे
इत्यर्थः । आकाङ्क्षामाह आकाङ्क्षेत्यादिप्रतीति पदार्थोपस्थितेः पर्यवसानम्
अन्यधीधजनकत्वेनेच्छाविरहः तद्विरहः तदभावः । नन्वेवमाकाङ्क्षापदस्य
अभावधीधकत्वेन लक्षणापत्तिरित्यत आह स चेति । श्रोतुः जिज्ञासास्वरूपः
ज्ञानेच्छारूपः यतोऽभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप एव न तु अतिरिक्त इति भावः ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव ।

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख) । उक्तञ्च ।

पयसा सिञ्चतीत्यादौ पयसेति पदाद्यंश्च मिञ्चतीति पदाद्येन अन्वयबोधजनने
 श्रीतुरिच्छासम्भवेऽपि योग्यताविरहात्त्र वाक्यत्वमिति बोधं प्रतिपद्येवमानञ्च
 क्वचित् स्वाभाविकत्वेन क्वचिञ्जनितान्वयबोधजनकत्वेन भवति तत्राद्यमाह
 निराकाङ्क्षेत्यादि । अत्र गौरश्च इत्यादिप्रथमान्तपदोपस्थितानां पदार्थानाम-
 भेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति श्रीतुरिच्छाविरहो जायते । अत्र
 अभेदसम्बन्धेन बाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन बाधविरहरूपयोग्यतासद्भावेऽपि न
 वाक्यत्वमिति बोध्यम् । द्वितीयं यथा, विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषयरतीति
 अत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे कच्छ
 इत्यनेन श्रीतुरन्वयबोधेच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा
 नद्या इति काकाशिगोलकन्यायादनुपज्ञाया कच्छ इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीत-
 यक्तृतात्पर्यस्य श्रीतुरुभयान्वयबोधेच्छा सम्भवतीति ध्येयम् । आसत्तिनाह
 आसत्तिरित्यादि बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अव्यवधानं व्यवधानञ्च काल-
 बाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्राद्यमाह बुद्धीति
 वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनान्तरेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम् । सद्भूतिः
 सम्मेलनम् । द्वितीयं यथा, गिरिर्भृङ्गमग्निमानिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम् ।
 ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्माद्यंधर्मो कथं पटोत्तयधर्मत्वं लभते इत्याशङ्क्याह अत्रेति ।
 आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्माद्यंधर्मत्वे यथाक्रमम् आत्मधर्मत्वं चापि पटोत्तय-
 धर्मत्वम् उपपत्त्यात् परम्परया इत्यर्थः । परम्परा चात्र स्वजन्यजनकत्वसम्बन्ध-
 स्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा बोध्या । आसत्तेरपि उक्तरूपाया आत्मधर्मत्वात्
 एषेव रीतिरनुसरणीयेति ध्येयम् ।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति । वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः
 महावाक्यम् । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे चक्षुषा गृह्यतां गगनं
 वर्धते इत्येतयोः भिक्षुरुपवसति गृहो बुद्धि इत्येतयोः तथा मिट्टिमोरितयोः
 चक्षुषा गृह्यतां घटो वर्धते इत्येतयोरेपि महावाक्यत्वं स्यादित्यत आह योग्य-
 तेषादि ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । महा-
वाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि (ग) । पदो-
च्चयो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥ ६ ॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्गानेकपद-
वाक्यानाम् । अर्थबोधका इति कचटतपानाम् । वर्णा इति
बहुवचनमविवक्षितम् (घ) । तत्र ।

(ग) उक्तार्थं प्रमाणेन द्रढयति स्वार्थेति । स्वार्थबोधेन समाप्तानां
निराकाङ्क्षाणां वाक्यानाम् अङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानसद्भावेनाकाङ्क्षया पुनः
संहत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते ।
स्वार्थबोधसमाप्तत्वं पदोच्चयस्यापि बोद्धव्यम् अन्यथा शून्यं वासगृहं विलीक्य
इत्यादिभागस्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्येयम् । वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन
वैशिष्ट्यादेकत्वे तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः ।

(घ) पदरूपेण प्रसङ्गसङ्गतिमुपपादयति पदोच्चय इत्यादि । वर्णाः
स्वरव्यञ्जनरूपाः प्रयोगार्हाश्च ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विशदः । नापदं
शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति निषेधात् विभक्तिरङ्गितस्य न प्रयोगार्हेत्यत आह प्रयोगार्हा
इति प्रातिपदिकस्य नाम्नः एतदुपलक्षणं धातोरपि तस्यापि केवलस्याप्रयोगित्वा-
दिति बोध्यम् । वाक्यमहावाक्ययोरिति व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः एवमप्येऽपि ।
तयोरन्वितार्थबोधकत्वान् विशिष्टवाक्यार्थस्य विशेषणविशेष्यार्थातिरिक्तत्वेनैकत्व-
मित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव वारणे सिद्धे अन-
न्वितेत्युपादानं व्यर्थं स्यात् । साकाङ्गिति साकाङ्गाणाम् अन्यबोधजनकानाम्
अनेकेषां पदानां वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः । तथाच अयोग्यानामनासन्नानां
समुदायस्य अनन्वितार्थबोधकत्वेऽपि न पदत्वमित्यभिप्रायः । ननु एकवर्णद्विवर्ण-
पदयोर्वर्णवङ्गत्वाभावादव्याप्तिरत आह वर्णा इति । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ॥१०

एषां स्वरूपमाह ।

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधाद्याः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बाधनादयिमा-
ऽभिधा । उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते

बोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वितार्थबोधकस्य घट-
मित्यादेः कथं पदत्वम् ? न च शक्तिमत्पदमिति मतानुसारेण घटं घटजनकत्व-
मित्यपरम् । परं पदम् अनयोः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वितार्थबोधकत्व-
मन्वतमिति वाच्यं तथा सति घटमित्यादेः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न
चेष्टापत्तिरेवं सति शून्यं वासगृहं विलोक्येत्यादि यद् वाक्योदाहरणं दत्तं तदसङ्गतं
स्यात् तस्य तथाविधवाक्यसमुदायत्वेन महावाक्यतयैवोदाहृतुंमुचितत्वात् । न च
प्रत्ययार्थातिरिक्तानन्वितैकार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं तथापि अमेदसम्ब-
न्धेन नीत्याद्यन्वितोत्पलादिवोधकनीलोत्पलमित्यादिपदेषु सुखार्थान्वितबोधकेषु
खाद्यधिकत्वे चादिपदेषु च अव्याप्तिरनुद्धारात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे धीरोदधी
वसतीत्यादौ पदगतक्लिष्टत्वदीपोदाहरणमसङ्गतं स्यात् न चैतरपदार्थनिरपेक्षं
यदन्वितं तद्विन्नमन्वितमिह विवक्षणीयमिति वाच्यं तथात्वे यामं नष्कृत्यादि-
समुदायस्य कर्तृपदसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तेः । एवमेकेति न सङ्गच्छते
घटी घटा इत्यादिद्विवचनान्नादिपदेषु अनेकार्थबोधकत्वेनाव्याप्तिः । न चैकेति
एकजातीयेत्यर्थः इति वाच्यं धवखदिरपलासा इत्यादौ युगपश्चन्द्रसूर्योपस्थापके
पुष्पवन्नाविति पदे च अव्याप्तितादवस्थ्यात् अपिच पदघटकानां यावतां दशाना-
मनन्वितैकार्थबोधकत्वसुतं केषाञ्चित्, तत्र नाद्यः सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनमित्यादौ
विशेषणविभक्तोरनर्थकत्वात् सुन्दरस्येत्यादिपदे अव्याप्तिः । नापि द्वितीयः, यद्भिन्ना
सिखतीत्यादौ सर्वेषामनन्वितैकार्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रत्येकं तद्यत्त्वसम्भवादतिव्याप्तिः ।
एवञ्च पदलक्षणेवं वाच्यम् असमासाद्भ्रसुतिङ्त्तप्तोपयुक्प्रकृतिः पदम् । युग्मेन
केवलप्रकृतेः, असमासाद्भ्रत्यनेन पितुः स्वसेत्यादौ पूर्वाशयवत्स्य राजदनेत्यादौ
उभयोरपि प्रकृतिरित्यनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यवच्छेदः । समासादयवत्स्य पद-
त्वास्वीकारे नीलोत्पलमित्यादिपदस्य वाक्यत्वं स्यात् ।

तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य “साम्नादिमत्-
पिण्डानयनमर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां
बधान अश्वमानय” इत्यादावावापोद्धारभ्यां गोशब्दस्य
“साम्नादिमानर्थः” आनयनशब्दस्य “चाहरणमर्थः” इति
सङ्केतमवधारयति (ङ) । क्वचित् च प्रसिद्धपदसमभिव्या-
हारात् (च) । यथा—

(ङ) योग्यताघटकपदार्थानाह अर्थे इति पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एषां
वाच्यत्वव्यञ्जानामित्यर्थः । अभिधया धीध्यः अभिधानन्वबोधविषय इत्यर्थः
अर्थबोधे शब्दस्य वृत्तीनाञ्च कारणत्वमिह विषयविषयिणीरमेदोपचाराद् धीध्यम् ।
कारणन्तु तद्वृत्तिज्ञानमेव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्तयः अर्थबोधे सह-
कारिण्यः वृत्तयः । तत्र अभिधादिषु मध्ये सङ्घटिताद्यस्य कौपल्याकरणादि-
नियन्त्रितस्य इत्यर्थः न तु सङ्घटितग्रहविषयस्य अर्थस्य सङ्घटितस्य अभिधाया अभिद्र-
त्वेन आत्माश्रयत्वापत्तेः । सङ्घटितग्रहीपायान् व्यवहारादीनाह उत्तमेति ।
उत्तमवृद्धेन प्रयोजकप्रयोज्यभावप्रकटनाय वृद्धयोरुत्तममध्यमत्वकल्पनं धीध्यम्
उत्तमेन वृद्धेन सङ्घटितग्रहवृत्ता इति भावः । उपलभ्य बुद्ध्या वाचः अग्रहीत-
सङ्घटित प्रति भावः अस्य वाक्यस्य नामानयेत्यर्थः प्रथमं शक्तिग्रहात् प्राक् प्रति-
पद्यते बुध्यते । आवापोद्धारभ्याम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां तथाहि गां बधानेत्यत्र
गोपदं साम्नादिमत्पदार्थबोधः आनयपदव्यतिरेकेणाहरणपदार्थबोधभावश्च । तथा
अश्वमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण साम्नादिमत्पदार्थबोधभावः आनयपदसङ्घेन
आहरणपदार्थबोधश्चेति अन्यव्यतिरेकौ बोध्यौ । सङ्घटितम् अभिधां नाम शक्तिं
सा च अतिरिक्तैव न तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा । ईश्वर-
मगण्यतां पामरादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अतिप्रसङ्गाच्च । अतएव आधु-
निकसङ्घटितानां मैत्रचैत्रादिपदानामपि सङ्घटितः सङ्गच्छते । नात्र श्रौषव्यप-
गमे पिता नामधेयं कुर्व्यादिति शास्त्रात् सामान्यतश्चैत्रादीनामपीश्वरसङ्घेति-
तत्वमिति वाच्यं तत्र तथागतिसम्भवेऽपि यादृक्किसङ्घटिततडित्यडवित्यादिषु-
दानां सङ्घटितासङ्गतिप्रसङ्गात् तस्याश्च पदार्थेषु वैशिष्ट्यं नाम सम्बन्धः कल्पते,
घटपदाभिधेयोऽयमित्यादिप्रतीतिवत्त्वादिति साम्प्रदायिकाः ।

(च) क्वचिदिति । प्रसिद्धस्य गृहीतसङ्घटितस्य पदस्य समभिव्याहारात्
साहचर्यात् समीचीनचरितत्वादिति चावत् प्रेक्षावद्भिः प्रायेण योग्यपदार्थोपस्था-

“इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवति” इत्यत्र (ङ) ।

क्वचिदाप्तोपदेशात् । यथा “अयमश्वशब्दवाचः” इत्यत्र । तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥२२॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्यडवित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्चयणावश्चयणान्तादिपूर्वापरीभूतव्यापारकलापः पाकादिशब्दवाचः (ज) । एष्वेव हि

पक्षपदं समीपे युज्यते इत्यभिप्रेतान्धानः प्रसिद्धपदान्वययोग्यपदार्थे शक्तिशब्दो भवतीति भावः । एवञ्च अश्वशब्दयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषस्यात्र हेतुतकल्पनात् तत्र शक्तिशब्दः सङ्केतमवधारयतीति योज्यम् । एवमप्येऽपि ।

(ङ) इहेति । इह अभिन् प्रभिन्नकमलोदरे विकसितपद्ममध्ये मधुकरः भ्रमरः मधूनि पिवति । अत्र कमलमधु पियति इत्थिपां पदानानन्वययोग्याद्येकत्वज्ञानेन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तिशब्दः । नसिकादौ तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञानाभावात् न शक्तिशब्दः । कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव पियतीति जानता जनेन कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते ।

(ज) क्वचिदाप्तोपदेशादिति । आप्तस्य विद्वत्स्य प्राणापिकस्य इत्यर्थः उपदेशात् वचनात् एतदुपलक्ष्यं व्याकरणादयोऽपि शक्तिशब्दोपाया द्रष्टव्याः । तदुक्तं, शक्तिशब्दं व्याकरणीयमानकोपासवाक्याद् व्यहारात्तद्य । साद्रिध्यतः सिद्धपदस्य ह्रस्वा वाक्यस्य श्रेयादिभूतेर्वदन्तीति । दात्त्यादिशब्दानां दद्याद्यपत्येः शक्तिशब्दः व्याकरणात् । गोसदृशपिण्डदर्शनात् गोसदृशो नवचपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्याद्येकारणे अयं नवय इत्युपमानात् । दिनायके विघ्नराजरेनातुरगपाधिषा इति कोपात् । आप्तवाक्यादिषु उदाहृतं स्वयमेव दम्भता । वाक्शब्दश्रेयाद् यथा—यवमययर्भवंति, वाराही कोपानत्, देतसकटे प्राणापत्यं विभीषीः त्यादौ यववराहवेतसशब्दाः किं सङ्केतयोगात् यवनानवायसदृशानां वाक्शब्दाः

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यक्ती । आनन्त्यव्यभिचार-
दोषापातात् (भू) ।

उतार्थाप्रयोगात् दीर्घशूकशूकरव्यञ्जनानामिति विप्रतिपत्तौ वसन्ते सर्वशस्यानां
जायते पत्रसातनम् । सोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कश्चिश्चालिनः । वराहं
गावोऽनुधावन्ति, अप्सुजी वेतस इति वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी च्छेच्छप्रतीतिः
स्मृतिरिव वेदविरुद्धा ह्येया इत्याचार्यप्रयोगादेव दीर्घशूकादौ शक्तियह इति ।
शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेष इत्यादौ विवृतम् ।

(भू) आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गग्रहणया व्यक्तिशक्तिवादसपहाय उपाधि-
शक्तिवादमाह सङ्केत इति । द्रव्यं संज्ञाविषयः संज्ञा च द्विविधा चिरन्तनी
आधुनिकी च । तत्राद्या हरिहरादिः, द्वितीया डित्यडवित्यादिः । गोपिण्डा-
दिषु गोव्यक्त्यादिषु । सिद्धः नित्यः एतन्मते गुणानामपि नित्यत्वम् आविर्भाव-
तिरोभावेन उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविषयत्वम् । वस्तुधर्माः द्रव्यभाववृत्तिः ।
विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति । एषु साध्यरूपवस्तुधर्मेषु । एषु एव जात्यादिषु
चतुर्षु मध्ये उपाधिषु धर्मेषु जातिगुणक्रियासु इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञायानेव
सङ्केतग्रहः उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावादव्यक्तेराक्षेपस्य इत्याहुः तन्न
संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन भिन्नतया निरुक्तदोषइयप्रस-
ङ्गात् एवञ्च डित्यडवित्यादिकं व्यक्तिस्वरूपमेव न तु पदार्थान्तरमिति ध्येयम् आन-
न्त्येति नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिकल्पनायां गौरवम् आनन्त्यदोषः । ननु दृष्टव्यक्तिषु
एव शक्तियहः न तु अनन्तव्यक्तिषु अतः कुतो गौरवमित्याह व्यभिचारेति सङ्केतग्रह-
काले अदृष्टव्यक्तावपि शाब्दबोधस्य कार्यस्य सत्त्वात् दृष्टव्यक्तिसङ्केतग्रहरूपकारणस्य
ससत्त्वाद् व्यभिचारदोष इति बोध्यं कार्यस्य कारणाभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचार
इति लक्षणात् । ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां
क्षयं शक्तियह इति चेन्न तन्मते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वमेव भेदप्रतीतिरु-
पशयभेदादौपचारिकीति । एतदसहमानाश्च अन्ये जाताविव शक्तिरिति वदन्ति
यथा काव्यप्रकाशे सङ्केतितश्चतुर्भेदी जात्यादिर्जातिरिव वेति । एतन्मते गवादौ
गोत्वादिरिव शूकादौ शूकत्वादः पाकादौ पाकत्वादः डित्यादौ डित्यत्वादि-
र्जातिरस्ति डित्यादीनां प्रत्यवस्थाकालभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात् तद्वृत्तिडित्य-
त्वादिजातिस्वीकारः । एवञ्च शूकत्वादिजात्याश्रयस्य शूकादिगुणस्य एवाक्षेपः
पटादिपरत्वे तु लक्षणेवेति मन्तव्यम् । ननूपाधौ सङ्केतग्रहाङ्गीकारे विशेष्यं
व्यभिचारात् शक्तिर्विशेष्ये इति न्यायात् गानानयेत्यादौ गोपदादिना
क्षयं गवादेर्ग्रह इति चेन्न गवादेराक्षेपस्य स्वभावात् तदुक्तं व्यक्तेरविनाभावात् ए

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थवाधे तद्युक्तो यथान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता १३(ज)

आत्मा व्यक्तिराचिप्यते । यथा क्रियते इत्यादौ कर्ता करु इत्यादौ कर्मण्यदि । आचिपो न अनुमानं व्याप्रादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुभवात् किन्तु अरण्यमेव गीत्वादिप्रकारकगवादिस्मरणभावेन गीत्वादिविशिष्टशब्दानुपपत्तेः अतएवोक्तं जातिशक्तिं पदं व्यक्तिमेवानुभावयति स्मरयति चेति जातिशक्त्युपाधिशक्त-
मित्यर्थः ।

(ज) अथेति । अभिधानिरूपणानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निरूप्यते इति शेषः । मुख्यार्थवाधे इति मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य वाधे अन्वयानुपपत्तियद्वा अत्र मुख्यार्थ-
सम्बन्धयद्वा इत्यपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अयादृकत्वात् उक्तस्य सम्बन्धानुप-
पत्तिभ्यां शब्दलक्षणा इति तद्युक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थासम्बन्धिनि
लक्षणा नास्तीति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः
मुख्यार्थभिन्न इत्यर्थस्तु न मनोरमः प्रयोजनाभावात् स्त्रार्थस्यापि बोधिकायानुपा-
दानलक्षणानां रामोऽस्मि सर्वं सद्वा इत्यादि वक्ष्यमाणार्थां स्त्रार्थस्यैव दुःखसद्वापु-
त्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्राधायकत्वाच्च अतएव कदली कदली-
त्यादि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणासूत्रध्वनेरुदाहरणमपि सङ्गच्छते । अत्र
द्वितीयकदल्यादिपदानां पीनरूपात् कदलीत्यादिना अन्वयमलभमानानां शीत-
त्वादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात् । एवं पण्डित-
कवयः कवयोऽन्वे कवयस्तु केवल कवय इत्यत्र द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्यत्वाभ-
पूजाख्यातिभागित्वात् कवरेवोपस्थानेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य
विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा सम्भवति शक्यतावच्छेदकघटितविशिष्टधर्मस्यापि शक्यता-
वच्छेदकातिरिक्तत्वस्वीकारात् यथा त्वामस्मि वच्मि इत्यादौ । दृढिः प्रसिद्धिः
सा च भूरिप्रयोगरूपा तस्याः ज्ञानात् अवाचकशब्दः सप्रयोजनक इति सामान्यतः
प्रयोजनज्ञानाद् वा प्रयोजनस्य विशेषज्ञानस्तु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव भवतीति
तस्य हेतुत्वमुपपन्नं प्रयोजनादित्युद्दिश्य पदमीत्यन्ते । अत्र प्रागुक्तयोर्मुख्यादे-
र्वाधमुख्यार्थसम्बन्धयद्वायोर्दृष्टवकादिन्यायेन मिलितयोरेव कारणत्वं चरमयोद्-
त्पत्तारणिसणिन्यायेन प्रत्येकमेवेति विशेषज्ञापनाय विभिन्नविभक्त्या व्यवधानेन
एतेषां निर्देशः । बहुतात्वर्थे हि लक्षणा तत्र अयाच्छब्दानुस्यार्थसम्बन्धी
बोध्य इति वक्तुरिच्छाविषयत्वम् । एतेष्वस्तु तस्या एव बोधकाः । एवञ्च निरुक्त-

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देश-
विशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यया शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान्
पुरुषादीन् प्रत्याययति यया, च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ
गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन्
स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा
शब्दस्यापि ता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्ति-
लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र
“गङ्गातटे घोषः” इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावन-
त्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य
कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् ।
“रूढेः प्रयोजनाद्वापीति” (ट) । केचित् तु “कर्मणि
कुशलः” इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः “कुशं

हेतुत्रयजन्यज्ञानविषयीभूय लक्षणाया सुखार्थसम्बन्धी प्रत्याय्यते इति भावः ।
सुखार्थसम्बन्धिविरोधिन्यां व्यञ्जनायाम् एतादृशज्ञानविषयत्वाभावात्प्रतिश्याप्तिः ।

(ट) उदाहरति कलिङ्ग इत्यादि । साहसिकत्वं चेतनधर्मः तत्र अचेतने
देशे अन्वयानुपपत्तिं दर्शयति कलिङ्गादिशब्द इति असम्भवन् साहसिकायन्त्र-
योग्यमर्थमभिधातुमशक्नुवन् इत्यर्थः । प्रकृते घोषवासादौ असम्भवन् अभिधातु-
मशक्नुवन् । केचिदभिधां स्वाभाविकं व्यापारं वदन्ति तन्मतमनादृत्य लक्षणाया
वैलक्षण्यमाह स्वाभाविकेतरेति । अन्ये तु ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपामाहुस्तत्र ईश्वरानु-
ज्ञाविता ईश्वरेण अनुस्थापितेत्यर्थः । इदानीन्तनवक्तृभिरर्पितेति यावत् । प्रति-
पादयतीति प्रतिपादनं वाक्यं तस्मात् । अलभ्यस्य सुखशब्दघटितवाक्येन अप्रति-
पाद्यस्य इत्यर्थः तीरस्य विप्रकृष्टांशगतशीतत्वाद्यपेक्षया सन्निकृष्टांशगतशीतत्वादे-
राधिक्यमत्रातिशयः । एवञ्च अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोष इति व्यञ्जनाजन्यबोधी
लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । कश्चिन्नेव तु शक्ति इति लक्षणाया
निषेध उक्तः । अशक्तिः रूढिप्रयोजनविरहात् । यथा, कमले चरणाघातं
मुखं सुमुखि ! तेऽकरोदित्यत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते एषा नेयार्थलक्षणादीघतथा
वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीत्यन्याप्ति-
वारणाय चरमहेतुइयमुपन्यस्तं तदेव दर्शयति हेतुमिति रूढिप्रयोजनयोरन्यतर-
मित्यर्थः सुबन्धिनो सुखार्थसम्बन्धिनः लक्षणे लक्षणायाम् ।

लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्याऽर्थः प्रकृते-
ऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं
चोद्धयति । तदन्ये न मन्यन्ते । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्-
पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्वि शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य
मुख्यार्थत्वे “गौः शेते” इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । “गमेर्डोर्”
इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयन-
कालेऽपि प्रयोगात् (ठ) ।

(ठ) लाति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रति-
पाद्यः । प्रकृते कर्मणीत्यनेनान्वये असम्भवन् योग्यतानलभमानः । दक्षरूपस्यैव
इत्येवकारिण कुशग्रहणव्यवच्छेदः । अत्र हेतुमाह अन्यदिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थ-
प्रतीती प्रकारीभूती धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य गमनकर्तृत्वं सद्धेतयष्टि
प्रकारीभूती धर्मः । प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं यथा गौत्वजातिः । शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः । पाचकादिशब्दस्य इयो-
रैक्यसत्त्वेऽपि गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् प्रकृते तु कुशग्राहिलरूपव्युत्पत्ति-
निमित्तस्यानेकपदार्थघटितत्वेन गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लघुना दक्षत्वरूपास्यो-
पाधिनेव सद्धेतयष्टिः । ननु रुद्धिवत् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति रुदि-
विषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वमात्मामिति चेन्न ख्या प्रतिशब्दाया व्युत्पत्तेः
पदार्थोपस्थापकत्वात्सम्भवात् । तदुक्तं मट्टैः, लब्धात्मिका सती रुद्धिर्भवेद् योगाप-
हारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगभाषत इति । लब्धात्मिका
ननितपदार्थोपस्थापिका कोषपरम्पराप्रसिद्धा सती अनादिसिद्धा योगापहारिणी
व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिशब्दिका कल्पनीया लाघवप्रतिसन्धाद्यभिरिदानीन्तनैरुद्भाव-
नीया आत्मानं पदार्थोपस्थितिं न लभते न जनयति । योगभाषतः योगे
भाषनात् रुद्धेसस्याः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य हृत्प्रयोगस्यैव पदार्थोप-
स्थापकत्वमात्रं कल्प्यते इति भावः । मुख्यार्थत्वे मुख्यार्थत्वस्वीकारे शयनकाले
गमनकर्तृत्वरूपमुख्यार्थभाष इति भावः । यदि पुनः एपादिप्रत्ययानां कुत्पत्तेः
प्राधिकत्वं कल्प्यते तदा निपङ्गे सायकाः सतीत्यादौ लक्षणापत्तिर्दोषो द्रष्टव्यः
योऽन्तकर्मणीति योधातोर्णकप्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशमावकाशेऽपि
प्रयोगादिति ।

तद्भेदानाह ।

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थोऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा । “श्वेतो धावति” ।

प्रयोजने यथा । “कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि श्वेता-
दिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः
कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतस्त्रिद्वये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः
पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्भूटिः । उत्तरत्र
कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्य
आत्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणार्थान्तु परस्यैव उपलक्षण-
मित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते (उ) ।

(उ) लक्षणाया विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थस्येति । वाक्यार्थ इति सम्यग्धे-
घटकत्वं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थे अन्वयसिद्धये वाक्यार्थघटकान्वयवोधाय यथा
इत्या इतरस्य शक्यतावच्छेदकारिरेकधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः ना उपा-
दानलक्षणा स्यात् । संज्ञावीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थस्यापीत्यर्थः उपा-
दानात् प्रत्यायनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम् । एषा उपादान-
लक्षणा । यदा उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तत्राक्षी-
लक्षणा उपादानं लक्षणञ्च इत्युक्त्वा शुद्धैव सा विधेति काव्यप्रकाशे तत्राम-
प्रसिद्धा । अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन तात्पर्यविषयीभूतो वाक्यार्थो ग्राह्यः । अन्यथा
इदमनर्थकं क्वत्रिणी यान्तौत्यत्र क्वत्रिगमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थे क्वत्रान्वयवोधस्य
मुख्यार्थाक्षेपं विनापि सम्भवनाभिः तात्पर्यविषयस्य क्वत्रिक्वत्रिभिन्नोभयनिष्ठ-
गमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य घटकी य उपादान्वयः तदवोधाय मुख्यार्थस्याक्षेपो
शुच्यते । कदली कदलीत्यादावुपादानलक्षणासंग्रहाय शक्यतावच्छेदकारि-
रिति अत्र क्वचित् मुख्यार्थ एव धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा कदली कदलीत्यादी
द्वितीयकदलीपदं शैत्यरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । क्वचित् मुख्यार्थ-
क्वद्विद्वय धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा काकेभ्यो रस्यतामद्वमित्यत्र काकपदेनान्तोप-

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादिषा लक्षणलक्षणा ॥ १५ ॥ (ठ)

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे-
ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपलक्षितं बहु तत्र किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

घातकत्वेन काककुङ्कुरमार्जारा लक्ष्यन्ते अत्र प्रयोजनाभावात् रुढिः । इतिषी
यान्तीत्यादौ छविश्रायवाहित्वेन छत्रिणस्तदभिन्नाथ प्रतीयन्ते छत्रिणां वाङ्मय-
मत्र प्रयोजनम् । कश्चिच्च सुख्यायंविश्रिष्टः प्रतीयते यथा श्रेतो धावति
कुन्ताः प्रविशन्तीति । ननु काकेभ्यो रक्ष्यतानन्नित्वादावन्वयानुपपत्तिरेव
नाप्नोति कथं लक्षणा इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य सुख्यतावच्छेदकदृष्टेया-
निर्वाहान्वयानुपपत्तिरित्यस्य विवक्षणात् काकेभ्यो रक्ष्यतानन्नित्वादौ काककुङ्कुर-
मार्जाराणामन्तरक्षणान्वयश्च काकलक्ष्यशक्यतावच्छेदकदृष्टेयात्तानिर्वाहः स्फुट
एवमन्यत्रापि अनयोर्हीति स्वस्य सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आश्रयन्ते
स्वसम्पर्कपदैः प्रत्याव्यन्ते । सुख्यायंसीपयोगशान्वयानुपपत्तिप्रदानेन स्वसम्बन्धित-
ज्ञानेन च सम्भवति । अत्रेदमवधेयं श्रेतो धावतीत्यादावितराक्षेपेऽपि गुप्ततया
क्रियावैश्रिष्ट्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोध इति तस्योपलक्षणरूपतयैव बोधः । यद्यः
प्रविशन्तीत्यादौ यदौनां क्रियासम्भवात् विशेषणतया बोधः । क्वान्तिस-
रूपकर्तृत्वपक्षे उभयत्वेन तद्विधात् इयोरेवोपलक्षणत्वेन प्रकारत्वमिति । प्रयो-
जनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः । अन्याः संज्ञान्तरनाह इवसेवेति अत्रेहत् स्तार्थी
यां सा । नां यथीयादित्यादौ नोपादानलक्षणोदाहर्तव्या रुढिप्रयोजनाभावात्
किन्वाक्षेपादेव तत्र व्यक्तेर्भावः । न चात्र प्रयोगप्राप्त्यर्थेणा रुढिरस्तीति वाच्यं
सत्यायंविनिर्माक्षेप शक्यार्थे प्रयोगार्हस्य शब्दस्य लक्ष्यार्थे प्रदीनप्राप्त्यर्थे रुढिरिद-
लक्षणाहेतुः अन्यथा जात्या व्यक्तिरादिष्यते इति प्राचीनप्रवादविषयः स्यात् ।

(ठ) लक्षणलक्षणानाह अर्पणमिति । वाक्यार्थे परस्यैव सुख्यायंमिदमन्वय-
अन्वयसिद्धये स्वस्य अर्पणं स्वार्थपरित्याग इत्यर्थः यथा भवतीति शेषः उपलक्षण-
हेतुत्वात् सुख्यायंविषयित्वाः प्रतीतेः एषा लक्षणलक्षणा ।

विदधद्दीदृशमेव सदा सखे !

सुखितमासुख ततः शरदां शतम्" (ण) ॥

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानमर्पयन्ति । अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादानामुख्यार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्यन्धः । फलमप्यपकारातिशयः । इयमेव "जहत्स्वार्था" इत्युच्यते (त) ।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा १६ (थ)

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

(ण) उपकृतमिति । हे सखे ! भवता बहु उपकृतं तत्र तस्मिन् उपकारविषये इत्यर्थः किमुच्यते, कथ्यते, परम् अत्यर्थं सुजनता सौजन्यं प्रथिता प्रकटिता, सदा ईदृशमेव सौजन्यमिति भावः विदधत् कुर्वन् ततः तस्मिन् कर्मणि प्रकृते इत्यर्थः शरदां वत्सराणां शतम् आसुख तिष्ठ । अत्यन्तापकारिणं प्रत्युक्तिरियम् ।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे वक्तृताव्यर्थविषये इति भावः उपकृतादयः आत्मानमर्पयन्ति स्वार्थं परित्यज्य विपरीतमर्थमपकृतादिकं लक्षयन्तीत्यर्थः फलं प्रयोजनमपकारातिशयः । जहत्स्वार्थेति जहत् स्वार्थो यां सा ।

(थ) इत्यं लक्षणाया ही भेदावुक्ता पुनस्ती द्विधा योजयति आरोपेति । ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा रुद्धिप्रयोजनाभ्याम् उपादानोपलक्षणाभ्याञ्चेति भावः । आरोपः आहार्योभेदप्रतीतिः अध्ववसानं सिद्धाभेदप्रतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं द्विधा ततश्च सारोपा रुद्धिहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा रुद्धिहेतुका लक्षणलक्षणा सारोपा फलहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा फलहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना रुद्धिहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना रुद्धिहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्षणलक्षणा इत्येवमेदा लक्षणा इत्यर्थः ।

सारोपा स्यान्निर्गोर्णस्य मता साध्यवसानिका १७ (द)

रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा यथा । “अश्वः श्वेतो धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिर्गोर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा । “एते कुन्ताः प्रविशन्ति” । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः पुरुषो युध्यते” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्याधारसम्बन्धः । प्रयोजने यथा । “आयुर्धृतम्” अत्र आयुष्कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्ष्येनापि अभिचारेण आयुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति” इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः । यथा वा । अग्रमात्रेऽवयवे “हस्तोऽयम्” । अत्र अवयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि “तच्चासौ” । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु “असौ इन्द्राः । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि निर्गोर्णस्य पुनर्विषयस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना । अस्याद्यतुर्पुंभेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव (ध) ।

(द) सारोपां साध्यवसानाञ्चाह विषयस्येति । अनिर्गोर्णस्य शब्दस्य विषयस्य लक्ष्यस्य या अन्येन सुख्यार्थेन तादात्म्यप्रतीतिम् अमेदप्रतिपत्तिं करोति सा तथोक्ता सारोपा, या च निर्गोर्णस्य साध्यस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सा साध्यवसाना ।

(ध) उदाहरति रुद्रावित्यादि । अत्रः अनिर्गोर्णस्वरूपः शब्दप्रतिपाद्यः । अत्र अत्रः श्वेत इत्यत्र समवायसम्बन्धः । कुन्ताः अस्त्रविशेषाः अत्र धार्यधारकसम्बन्धः । राजासौ गच्छतीत्यत्र राजवत् परिच्छेदाद्यतिशयोक्तिर्न प्रयो-

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः १८(न)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि तैलानि हिमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्धपादिस्नेहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा । राजकुमारिषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि हिमन्ते सुखानि” । प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति” (प) । प्रयोजने यथा “गौर्वाहीकः” (फ) । रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम् । इत्तोऽशमित्यत्र प्राचुर्येप्रयोगात् रुद्धिरित्यवगन्तव्यम् । तच्चाना-
वित्यत्र तत्कर्मनेपुण्यातिशयः प्रयोजनम् । इन्द्रार्थासु इन्द्राराधनायं निर्मि-
तासु स्तूपासु स्तम्भविशेषेषु । इन्द्रवत् पूज्यत्वरूपं प्रयोजनम् । पूर्वोदाहरणानि
यथा चेतो धावति घृतनानवेत्यादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्द्वैविध्यमाह सादृश्येति । ताः
सकला अष्टभेदा अपि लक्षणा सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यभिन्नसम्बन्धवत्यथैत्
शुद्धाः, सादृश्यात् तु सादृश्यसम्बन्धयोगात् तु गौण्यः मताः कथिताः तेन
हेतुना लक्षणाः षोडशभेदिताः । सादृश्यसम्बन्धवत्यः अष्टौ तदन्यसम्बन्धवत्यश्च
अष्टावित्यर्थः ।

(प) राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयतीति । शोधयति उद्धरति निर्वैरं
करोतीत्यर्थः । अत्र तीक्ष्णायतन्त्रविशेषः कण्टकपदार्थरूपमुख्यार्थः शोधनासम्भवात्
दुःखदत्तेन तत्सदृशघृष्टशत्रौ लक्षण्याय वर्तते । अत् तु चन्द्रशत्रौ च कण्टकम् इत्य-
भिधानं तत् निरुद्धलक्षणाया यावत्कं न लक्षिष्याया इति विभाव्यम् ।

यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” । प्रयोजने यथा ।
“गौर्जल्पति” ।

अत्र केचिदाहुः “गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्या-
दयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने
निमित्तीभवन्ति” । तदयुक्तम् । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाही-
कार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभि-
धाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्यानाभावात् । अन्ये पुन-
र्गोशब्देन “वाहीकार्यो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारि-
गुणसाजात्येन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदपि
अन्ये न मन्यन्ते । तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते
न वा ? । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् ।
अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्येऽस्यासङ्केतित-
त्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये
प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते । न
द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रतीयते तदास्य
वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मादत्र
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमलभ-
मानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीक-
स्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (व) । इयञ्च गुणयो-

(फ) गौर्वाहीक इति वाहीकः हलवाचकः । अत्र अज्ञत्वादिसाधर्म्य-
सम्बन्धः अज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

(ब) अत्र केचिदाहुरित्यादि । गौर्जल्पति कथयतीत्यर्थः । अत्र गौर्जल्पनस्य
असम्भवात् मुख्याधेनाधः । गोसहचारिणः गोस्यायिनः जायं लक्ष्यं तृणान्दम्
अपाटवं तत्प्रभृतयः गुणाः धनाः लक्ष्यन्ते लक्ष्यया प्रतिपाद्यन्ते । ते च
गुणाः गोशब्दस्य वाहीकार्यस्य अभिधाने अभिधया प्रतिपादने निमित्तीभवति
ऐतुषामापद्यते विरतत्वात् गतशक्तित्वादित्यर्थः । सहस्रदुष्टितः शब्दः

शात् “गौणी” इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा ।
उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशय-
महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा अग्निमाणवकयोः
शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव
लक्षणा ।

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः १६

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिताः स्ताः प्रयोजनरूप-
व्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र
गूढः काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा ।
“उपकृतं बहु तत्रेति” । अगूढोऽतिसष्टतया सर्वजनसंवेद्यः ।
यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” ।

सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायादिति भावः । विरतायाश्चेति शब्दबुद्धिकर्मणं
विरस्य व्यापाराभाव इति न्यायादिति भावः । यच्च श्लेषादावस्य नियमस्य
व्यभिचारी दृश्यते तत्र अनेकार्थस्य अभिधया प्रतिपादनादिति चेन्न
तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् इह तु प्रथमं
गोशब्देन पशुमात्रबोधकतयान्वयानुपपत्तौ वाहीकार्थप्रतीतिरिति ध्येयम् ।
स्वार्थेति स्वार्थस्य गोपदार्थस्य गोलस्येत्यर्थः सहचारिणो ये गुणाः जाड्यमान्द्यादयः
तस्मान्नात्यन्तं तत्समानजातित्वेन वाहीकार्थगुणाः जाड्यमान्द्यादय इति भावः
लक्ष्यन्ते लक्षणान्यबोधविषयौक्रियन्ते । लक्षितान् लक्षणाजन्यबोधविषयात्
गुणात् जाड्यमान्द्यादेरित्यर्थः । अविनाभावः आक्षेपः तद्वारा तेनेत्यर्थः ।
अविनाभावलभ्यस्य आक्षेपलभ्यस्य अर्थस्य शब्दे अन्वये शब्दबोधे इत्यर्थः प्रवेश-
सम्भवात् शब्दप्रतिपादानामेव शब्दबोधो भवतीति भावः शब्दो शब्दबोध-
विषयिणी आकाङ्क्षा इच्छा शब्देनैव न तु आक्षेपेति भावः । प्रपूयन्ते ।
सामानाधिकरण्यम् अभेदान्वय इत्यर्थः । स्वमतमाविष्करोति तस्मादिति उक्त-
मतानां दोषकवक्षितत्वादित्यर्थः । वृत्त्या शक्त्या अभिधया इत्यर्थः ।

अत्र "उपदिशति" इत्यनेन "आविष्करोति" इति लक्ष्यते ।
आविष्कारातिशयवाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (भ) ।

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥ २० ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः (म) ।

क्रमेणोदाहरति ।

"स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वेदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥"

(भ) गौणी लक्षणा उक्ता तद्व्युत्पत्तिमाह इत्येति । गुणयोगात् वाच्य-
लक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुणः तदयोगात् तत्सद्भावादित्यर्थः । पूर्वा
असादृश्यमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचारामिश्रणात् सादृश्याधीनारोपायोगात्
शुद्धा । विशकलितयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिस्यगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानसिद्धे ।
यथा, अग्निमापवक्तयोः अग्निः मापवक्तः नवीपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः । तयोः
साम्प्रतं फललक्षणायाः पुनर्भेदं दर्शयति व्यस्यत्येति । उपदिशतीत्यादि ।
श्रीपरिचयान्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धपरितानामित्यस्य पूर्वार्थम् । तदय-
नर्थः । जडाः अनभिज्ञा अपि श्रीपरिचयात् सम्पत्संयोगात् विदग्धपरितानां
विज्ञव्यवहाराणाम् अभिज्ञा भवन्ति । कामिनीनां यौवननन्द एव ललितानि
लीलाविलासादीनि उपदिशति । अत्र उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उप-
दिश्य अचेतने यौवननन्दे असम्भवात् सुखार्थवाधः तस्मात् उपदेशश्चेन्न आवि-
ष्काररूपार्थो लक्ष्यते इति भावः । तदेवं फललक्षणा षट्भेदाः षोडशभेदा
भवन्ति रुदिलक्षणात् षट्भेदा इति मिलिता चतुर्विंशतिभेदा लक्षणा बोध्याः ।

(म) पुनश्च फललक्षणाभेदमाह धर्मीति । एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः
षोडशभेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वात्रिंशद्भेदाः । तदेवं
फललक्षणा द्वात्रिंशद्भेदाः रुदिलक्षणायाश्चै मिलिता चत्वारिंशद्भेदाः
लक्षणा बोध्याः ।

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवाति-
शयः फलम् । “गङ्गायां घोषः” । इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु
शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ।

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्तल्लक्षणाभेदाः ।
किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां
घोषः” । वाक्यगतत्वेन यथा । “उपकृतं बहु तत्रेति” ।
एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) स्मिन्नेति । सीताविरहिणी रामस्योक्तिरियम् । स्मिन्धा श्यामला
च वा कान्तिः तथा लिप्तम् आच्छादितं ध्वियत् अनन्तरीचं, वियद विष्णुपदं वापि
पुंस्याकाशविहायसी इत्यमरः । यैः तथोक्ताः वेत्तव्यः चरन्त्यः बलाकाः वक्त्रपङ्क्तयः
येषु तादृशाः घनाः मेघाः । वाताः वायवः शीकरिणः साम्नुकणाः तथा
पयोदसुहृदां मशूराणां कलाः मधुरास्फुटाः आनन्दकेकाः आनन्दजनितकेका-
रवाः कामं यथेष्टम् अविश्रान्तमित्यर्थः सन्तु वर्तन्ताम् अस्मिन् पदं दृढम् अत्यष्टं
कठोरहृदयः कठिनात्मा रामः सर्वं सहे सीदुं शक्नोमीत्यर्थः । वैदेही जानकी
तु कथं भविष्यति केन प्रकारेण स्यास्यति इत्यर्थः इहा इति खिदसूचकमव्ययं
इहा देवि ! सीति ! धीरा वैद्येशालिनी भव मदन्तरेण अस्मिन् समये नोत्कृष्टावता
भव इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामे
धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैव प्रतिशयः धैर्याद्युत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सहे
इत्युत्तमपुरुषस्यैव वक्तृत्वेन राजस्य लाभे पुनस्तस्य उपादानम् अत्यन्तदुःखसहिष्णु-
राजप्रतिपादनार्थमत एव अत्र सुख्यायैवाधादुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति । तदेवमिति तत् तस्मात् एवं प्रकारेणेत्यर्थः बुधैः
विद्वद्भिः चत्वारिंशत् लक्षणाभेदाः मताः कथिताः ।

(ल) पुनश्च सर्वासामैव भेदं दर्शयति पदेति । ताः चत्वारिंशद्भेदा
अपि लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भव-
न्तीति शेषः । तदेवं निमित्ता अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्त्रभिधाद्यासु यथाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥२३(व)

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा
उपचीणासु यथा अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य
प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेश-
विषया व्यञ्जना नाम (श) । तत्र ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा॥२४(प्र)

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्विते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया॥२५(स)

(व) व्यञ्जनां निरुपधाति ऋषेति । अथ लक्ष्यानिरुपपात् परनिवृत्तः ।
विरतास्त्रिति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु विरतानु
पधा इत्या अपरः वाच्यलक्ष्यतात्पर्याद्यैः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याय्यते शब्दस्य
अर्थादिकस्य च वृत्तिर्व्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(श) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च आदि यस्य तादृशः
यः व्यपदेशः संज्ञा स विषयी यस्यासधीक्षा ।

(प्र) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तधीक्षा शब्दस्य व्यञ्जना
द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(स) अनेकार्थस्येति । संयोगाद्यैरनन्तरीक्षैः अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः
दो वक्ष्ये वेत्यर्थः अर्थाः यस्य तादृशस्य शब्दस्य एकत्र एकजिन् अर्थे नियन्विते
नियम्य प्रतिपादिते सति अन्यधीहेतुः अन्यस्य अर्थान्तरस्य धीहेतुः पौधोपायः यः
व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अभिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु संयोगादिकं
नास्ति तत्र यावन् एवार्था वाच्या इति बोध्यम् । अथनभिधायां संयोगादि-

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” इति । (ह)

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन तमेव । “भीमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनौ” इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्थाणु वन्दे” इति स्थाणुः शिवः । “सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “यातु वो दयितासुखम्” इति सुखं साम्मुख्यम् । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रथाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (ज) । इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः ।

नियन्तमर्थं बोधयित्वा उपचीणायां पर्यालोचनेन अपराधप्रतीतेरभिधामूलत्वमिति भावः ।

(ह) संयोग इति । संयोगः सङ्गः विप्रयोगः वियोगः साहचर्यं सहकारित्वं विरोधिता वैरम् अर्थः प्रयोजनम्, अर्थोऽभिधेयवैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । प्रकरणं प्रस्तावः लिङ्गं विङ्गम् अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य सन्निधिः सान्निध्यं सामर्थ्यं नियतशक्तिः औचित्यं औचित्यं देशः नियमितं स्थानं कालः निर्दिष्टसमयः व्यक्तिः पुंस्तादिकं तथा स्वरादयः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः शब्दार्थस्य अनवच्छेदे अनिर्हारणे विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोधकारणानि ।

(ज) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि । वियोगेन शङ्खचक्रपरि-

“स्वरोऽपि काक्तादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्रमेण उदात्तादिरूपोऽपि सुनेः पाठोक्तदिगा शृङ्गारादिरसविशेष-प्रतीतिक्रमेणेतद्विषय उदाहरणमुचितमेवेति” । तत्र । स्वराः काक्तादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्यशब्दस्यैकार्यनियन्त्रणरूपं विशेषम् । किञ्च । यदि यत्र क्वचिदनेकार्यशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः अनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा ।

हारेणेत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिधत्ते अभिधया बोधयति न तु इन्द्रादिकमित्येव-कारणार्थः । साश्चर्य्यमुदाहरति भीमेति । अर्जुनः पार्थः पृथापुत्रः धनत्रयः न तु कर्त्तव्यीत्यादिः । विरोधितामुदाहरति कर्णार्जुनाविति । कर्णः मृतपुत्रः सेनैव सहार्जुनस्य सततधैरित्वादिति भावः न तु त्रयणेन्द्रियादिः । अथमुदाहरति स्याणुमिति । शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु पाखापत्तवादिहीनं शुकतक्तकाण्डम् । प्रकरणमुदाहरति सर्वमिति । अत्र राज्ञ एव प्रकृतत्वं न तु कस्यचित् देवताविशेषस्य । लिङ्गमुदाहरति कुपित इति । कौपिण्यस्य चेतनधर्मत्वात् मकरध्वजी नात्र समुद्र इति भावः । अन्य-शब्दसन्निधिसुदाहरति देव इति । अत्र पुरारिशब्दसाध्निध्यात् देवशब्दः शिव-त्वेनाभिधत्ते न तु अन्यं कञ्चनेति बोध्यम् । सामर्थ्यमुदाहरति ननुनेति । वनन-स्यैव लोकोक्तनादने सामर्थ्यात् न तु ननुशब्दः सत्यनिर्देशनभिधत्ते इति भावः । औषिणीमुदाहरति या नु इति । अत्र सुखशब्दः औषिण्यात् साम्प्रदायिकं न तु वदनादिकनभिधत्ते इति बोध्यम् । दीगमुदाहरति विभातीति । मरीचि- नु कर्पूरादिरिति शेषः । कालमुदाहरति निशीति । वशिष्ठं तु नृपैः नम्य-निशि अदर्शनादिति भावः । व्यक्तिसुदाहरति भातीति । अत्र रघाटशब्दः दम्पसकालिनेन चक्रुतेनाभिधत्ते न तु चक्रवाकादिति भावः । स्वरन्तिवि- विशेषप्रतीतिक्रान्ते विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिक्रान्ते बोधकः यथा इन्द्र-शत्रुविषंखेत्यादौ स्वरमेदेन इन्द्रः शत्रुवंशेति यद्ग्रीहिणसासे इन्द्रशत्रुमप्यः इन्द्र एव शासनकर्त्ता इत्येत्येवमप्येवमिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्-पुरुषसमासोयस्वराप्रयोगात् इत्यस्य इन्द्रश्चतुर्विध इति ।

अतएवाहुः “श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यसार्गे स्वरो न गखत इति च नयः” इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाचनिक्षेपेण (क) । आदिशब्दाद् “एतावन्मात्रस्तनी” इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्या-कारत्वम् । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्द-स्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना । यथा सम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्ग-महाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं समीलयंस्तोजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्भूतो भोगिभिः ।
नक्षत्रेशकृतेक्षणी गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युभावल्लभः” ॥ (ख)

(क) उदात्तादिषुः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः । तुने-भरतस्य पाठीक्तदिशा पाठीक्तरीत्या यथा हास्यशङ्कारवीः स्वरितीदात्तं वीर-रौद्रादभुतेषु उदात्तस्वरितं करुणपीभक्तभयानक्षेपे अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति । काव्यसार्गे काव्यपद्धतौ । उपजीव्यानां यानात्रित्य जीवतीत्युपजीव्याक्षेपं कटाचनिक्षेपेण दृष्टिपातेन ।

(ख) अभिधामूलानुदाहरति दुर्गेति । दुर्गेः प्राकारपरिखादिभिः अल-ङ्घितः प्रतिरोद्धुमपारितः विग्रहः संयामः यस्य तादृशः यः शत्रूणां दुर्गाणि भित्त्वापि संयाममातनीतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः शत्रुभिः यस्य दुर्गाणि भित्त्वा शरीरं नाक्रामितुं शक्यते इति भावः । तेजसा कान्त्या सौन्दर्येणेत्यर्थः मनसिजं कानं समीलयन् सङ्घोचयन् खर्वयन्नित्यर्थः प्रोद्यत् प्रकषेण उद्यत् राजकं राजससूहं वाति गृह्णाति दञ्जीकरोतीति प्रोद्यद्राजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभीगरतैः पुरुषैः विष्वक् समन्तात् इतः परिहृतः न क्षत्रेषु क्षत्रियश्रेष्ठेषु कृतम् ईक्षणं दृष्टियेन तथाविधः श्रेष्ठानपि क्षत्रियान् अगणयन्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः अश्वरी यस्य तस्मिन् हरे इत्यर्थः गाढां महतीं रुचिम् अनुरागं भक्तिमिति वावत् धारयन् शिवो-

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभग्रन्थस्य उमानाञ्जी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैत्र गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (ग) ।

लक्षणासूत्रमाह ।

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याव्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रयारक्ष (घ)

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणासूला व्यञ्जना ।

पासक इत्यर्थः तथा नां पृथ्वीमाक्रय विभूतिभिः सत्यभिः नृपिता अलङ्कृता तनुर्यस्य तथाविधः उभावल्लभः तदास्यो राजविशिषः वा उमानाञ्जी महादेवी तस्याः वल्लभः पतिः राजति शोभते ।

(ग) व्यञ्जनयैवेति । व्यञ्जनया अभिधामूनया इत्यर्थः पश्यात् अनेकाद्ये-
शब्दानां पथ्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तद्व्यथा दुर्गया पार्वत्या लङ्कितः अङ्गाङ्गत्वेन शाकालः विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः, तेजसा ततीयनयनोत्वेन वज्रनेत्र्यर्थः मनसिजं सदनं समीकयन् दृश्य प्रीयन्ती भारी विराजन्ती राजकला चन्द्रकला यस्य तादृशः, दर्शितगरिना विश्वभरत्वादिति भावः, भोगिभिः सुजज्ञैः विद्वद्भ्यः सर्वतः हतः पन्नगालङ्कार इत्यर्थः, नक्षत्राणां दुर्गेन राजा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम् अलङ्कृतमित्यर्थः ईश्वरं ततीयनेतमिति यावत् यस्य तादृशः, गिरिगुरौ हिमाद्री गदां महतीं दक्षिं प्रीतिं धारयन् चतुरत्या-
दिति भावः, नां इपमाक्रय विभूतिभिः भज्यभिर्भूषिता तनुर्यस्य तद्योक्तः उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शत्रुः राजति इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जना प्रतिपाद्यते ।

(घ) लक्षणासूत्रानुदाहरति लक्षणासूत्रेति । यस्य प्रयोजनम् इति बोधाय इत्यर्थः लक्षणा प्रयोजनवतीति शेषः उपस्यते आदिष्यते स्वीक्रियते इति यावत् तत् तु प्रयोजनं यया प्रत्याव्यते बोध्यते सा लक्षणासूत्रा लक्षणा स्यात् ।

एवं शाब्दीं व्यञ्जनासुक्ता आर्थीं व्यञ्जनासाह ।
 वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
 प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च ॥
 वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवारऽ(ङ)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-
 वैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुः

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥ (च)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकासुकस्त्वया प्रेष्यताम्”
 इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटे निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) आर्थीं व्यञ्जनासाह वक्तिति । वक्तुः कथयितुः यत् समीपे उच्यते
 स बोद्धव्यः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यश्च तयोः
 प्रस्तावः प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः धनिविकारस्य तथा
 चेष्टादिकस्य वैशिष्ट्यात् वैचित्र्यात् या वक्तिः अन्यम् अर्थं बोधयेत् प्रत्याशयेत् सा
 अर्थसम्भवा आर्थी व्यञ्जनेति शेषः ।

(च) काल इति । कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कानः
 कुपितः धीराः मन्दाः रतिखेदहराः सुरतपरित्रणापहारकाः समीराः वायवः
 वहन्ति वञ्जुलानाम् अशोकानां कुञ्जेन खतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः मनीजा इयं
 केलीवनी क्रीडाकाननं किन्तु पतिः दूरे वर्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं
 कथय । अत्र वक्तुः कासुकत्वं वाक्यस्य उद्दीपकत्वं प्रस्तावस्य सखीसमीपे
 सुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य कालस्य च कामोद्रेकपरत्वं वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् । वाक्य-
 वैशिष्ट्येऽपि एतदुदाहरणं बोध्यम् ।

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” ॥ (क)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् ।

तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उअ णिच्चल ! णिष्पेदा भिसिणीपत्तन्नि रेहइ बलाआ ।

णिम्मलमरगअभाअणपरिद्धिआ संखसुत्तिव्व” ॥

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-
कामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकम् (भ) ।

(क) निःशेषेति । उपपत्तिमानेतुं प्रेषितां दूर्तीं प्रति कस्यापि दुःख-
रियम् । रे मिथ्यावादिनि ! मम प्रयत्ननापि स नायात इति नृपाभाषिणि !
बान्धवजनस्य मादृशस्य अज्ञातः अविदितः पीडागमः स्निग्धानुभवः यथा तत्स-
ञ्जुही । दूति ! त्वमिती सप्तः सकाशात् स्नातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य
अधमस्य अन्तिकं समीपं गता ? यत् तव स्नततटं निःशेषं यथा तथा श्रुतं
चन्दनं यस्मात् तादृशं विशिष्टावगाहनेन चालनादिति भावः एवं सर्वत्र ।
निर्मलः निःशेषेण सटः चालितः रागी लौहित्यं यस्मात् तद्योक्तः, नेत्रे भयने
दूरम् अत्यर्थम् अनञ्जने कञ्चलरहिते, इयं तन्वी शीघ्रा तनुः पुलकिता लोमा-
क्षिता सर्वमेतत् स्नानफलमापाततः अभिधया प्रतिपाद्यते । किन्तु योदव्याया
दूत्या वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्यया प्रतीयते । यदपि च
निःशेषश्रुतचन्दनमित्यादेः स्नानकार्येषु तथापि स्नानतटस्यैव निःशेषश्रुत-
चन्दनत्वं न किन्तु सर्वस्थेयाङ्गस्य, अधरस्यैव निर्मलरानत्वं न किन्तु योदव्यापि,
नेत्रयोरलन्तमनञ्जनत्वं न अपि तु अनञ्जनमेव, तदर्थे तत् पुष्पस्यैव फलमिति
दूत्या वैशिष्ट्यमिति बोध्यम् ।

भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (ज)

एतद्वैशिष्ट्ये यथा ।

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमवेऽसौ” (ट)

अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्का व्यज्यते ।

चैष्टावैशिष्ट्ये यथा ।

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हंसनेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया

(ज) उत्र इति । ऊह निश्चल ! निष्पन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशक्तिरिवेति संस्कृतम् । हे निश्चल ! चल-जाचम ! निरुत्साह इत्यर्थः निर्मलमरकतभाजने स्वच्छमरकतमणिपात्रे परिस्थिता शङ्खशक्तिरिव शङ्खकपालमिव विसिनीपत्रे इयं बलाका वकी निष्पन्दा राजते ऊह पश्य ।

(झ) प्रयोजकं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणमित्यर्थः ।

(ज) भिन्नेति । भिन्नः श्लोकवर्षादिभिर्विभक्तोक्तः यः कण्ठध्वनिः स धीरैः विदग्धिः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते । आकरादिभ्यः प्राचीनाचार्य-प्रवन्धेभ्यः ।

(ट) गुर्विति । हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः गुरुणा पित्रादीनां परतन्त्रतया पराधीनतया वत खिदे दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उद्यतः प्रवक्तः, अलिकुलैः भनरसङ्घैः कोकिलैश्च ललिते सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः सुरभिसमये वसन्तं न एष्यति ? न आगमिष्यति ? अपि तु एष्यत्येव ।

(ठ) सङ्केतेति । विदग्धया चतुरया कयाचित् कामिन्या विटम् उपपत्तं सङ्केतकाले सङ्केतकावज्ञाने मनो यस्य तादृशं कः सङ्केतसमय इति जिज्ञासु-मित्यर्थः ज्ञात्वा विदित्वा हंसदम्भां नेत्राभ्याम् अर्पितः ज्ञापितः आकृतः अभिप्रायः यस्मिन् तद् यथा तथा लीलापद्मं हस्तस्य क्रीडाकमलं निमीलितं सङ्गीचितम् ।

कथाचित् द्योत्यते । एवं वक्तादीनां व्यस्तसमस्तानां (ङ)
वैशिष्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियसर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ २६ (ङ)

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि
अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा,
“कालो मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा, “निःशेष-
च्युतचन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा, “उग्र णिञ्च-
लैत्यादि” । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण) ।

शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ३० (त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं
तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः ।

(ङ) व्यक्तेति । व्यस्तानां वक्तादीनां प्रत्येकस्यैत्यर्थः समस्तानां निश्चिन्ता-
नामित्यर्थः ।

(ट) त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना आधीति शेषः अर्थानां वाच्यलक्ष्य-
व्यञ्जानां त्रैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना
व्यञ्जकव्यञ्जना च मता ।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति । प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते अतुर्ग्रपरिच्छेदे
इति शेषः ।

(त) शब्देति । अर्थः शब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं
व्यञ्जनया बोधयति । शब्दोऽपि अर्थान्तरम् आश्रयतीति तदामृतः सन् व्यनक्ति
प्रकाशयति तत् तद्वात् एकस्य अनयोरेत्यन्तरस्यैत्यर्थः व्यञ्जकत्वे अदस्य सहकारिता
सहकारितं सहायत्वमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यञ्जको व्यञ्जकस्तथा ३१ (घ)

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः ।
व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्वोधकं परे ३२ (द)

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य
पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थञ्च
तात्पर्यार्थस्तद्वोधकञ्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां
मतम् (घ) ।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

(घ) अभिधेति । शब्दोऽपि अभिधादिवयम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनावय-
मित्यर्थः तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तद्वैशिष्ट्यात् तद्वैचित्र्यात् वाचकः लक्षकः
व्यञ्जक इति त्रिविधो मतः कथितः ।

(द) सम्प्रति प्राचीननैयायिकमतीक्तां तात्पर्याख्यामाह तात्पर्याख्यामिति ।
पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थे सम्प्रती ।
तात्पर्याख्यां तात्पर्यनाम्नीं वृत्तिं व्यापारं तथा तदर्थं तस्य तात्पर्यार्थस्य बोधकं
वाक्यञ्च परे प्राचीनाः नैयायिकाः आहुः वदन्ति ।

(घ) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम्
उपलक्षणमेतत् लक्षणया च प्रतिपादितानाम् अर्थानाम् अन्वयः सम्बन्धः तं
वदन्तीति तथोक्तानां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथम-
मेव सम्बन्धं पदार्थम् अभिधया लक्षणया वा प्रतिपादयन्तीति न तैः तात्पर्या-
वृत्तिरङ्गीकृतेति द्रष्टव्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर-

भट्टाचार्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य

द्वितीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्॥३३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्ती-
कृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यच्यते । तदुक्तं
लोचनकारैः, “रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्
व्यवहार इति” अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे
पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्व-
प्रतिपादनार्थं ततश्च हासक्रीडादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभि-
चारिण एव । तदुक्तं, “रसावस्यः परं भावः स्थायितां प्रति-
पद्यते” इति (क) ।

(क) अथ काव्यनिरूपणानन्तरम् अयं ब्रह्मवैवर्तपट्टयः इत्यर्थः ।
विभावेनेति । विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः
रतिहासादिरूपः स्थायिभावः सचेतसां सामाजिकानां रसताम् एति प्राप्नोति
रसरूपेण परिचयितं गच्छतीत्यर्थः । रत्यादीनां यथादिनिष्ठत्वेऽपि तादृशकाल्यादि-
भावनया सामाजिकनिष्ठत्वं बोध्यम् । अपि विभावा अनुभावाय सात्त्विका
व्यभिचारिण इत्यादिना सात्त्विकानामपि रसघटनत्वं निश्चितं तदपि तेषाम्
अनुभावरूपात् न पृथगुक्तिः । दध्यादीति चादिपदेन प्रमानरसादीनां परि-
पद्यते । अथा दुग्धमस्रयोनिन दधिकूपेण परिचयमिति तद्वत् रत्यादिः विभावादि-
कीनेन सामाजिकानां रसरूपेण इत्यर्थः । उपान्तं विभिन्नरूपं परिचयतः

अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते (ख) ।

सत्त्वोद्वेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेदान्तरस्यर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वादयते रसः ॥ (ग)

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥ ३४ ॥

प्राप्त इत्यर्थः । रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह नन्विति । दीपेन यथा-पूर्व-
सिद्धान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नेत्यर्थः । उक्तमर्थं
प्रमाणयति तदुक्तमिति । ओदनमिति ओदनम् अन्नं न खलु ओदनं पच्यते
अपि तु तखुल एव पक्वान्नस्यैव ओदनत्वात् किन्तु ओदनं पचतीति यथा व्यव-
ह्रियते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः ।
यद्यपि रत्यादीनां नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिनां
रससंज्ञया उच्यते सामाजिकनिष्ठ एव रसः स च काव्याद्यभावनासमुद्भवस्त-
क्षणमनुभूयमान एव तस्मान्नास्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम् । रसावस्य इति रसे
शब्दस्या अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदवीमापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः
रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, भावः रत्यादिः स्थायितां व्यापकत्वमित्यर्थः
प्रतिपद्यते लभते । स्थायीरत्यादिः रसः न तु व्यभिचारोति भावः ।

(ख) किं स्वरूपो रसः कथं या अस्य आस्वाद इत्याह अस्येति । अस्य रसस्य
स्वरूपं लक्षणं तस्य कथनं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः आस्वादप्रकारः अनुभवविशेषः
कथ्यते निरूप्यते ।

(ग) सत्त्वोद्वेकादिति । सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्वेकात् कैश्चित् न तु
सर्वैरिति भावः प्रमादभिः विहङ्गिः अखण्डः पूर्णः स्वप्रकाशः स्वेन आत्मना
प्रकाशते इति स्वप्रकाशः न तु कोऽप्यस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः
आनन्दसंवलितज्ञानमयः वेदान्तरस्य अन्यस्य ज्ञेयस्य स्पर्शेन शून्यः रसास्वादकाले
अन्यज्ञानस्यासहावादिति भावः अतएव ब्रह्मणः परमात्मनः आस्वादस्य साचात्-
कारस्य सहोदरः सद्दृशः परमात्मज्ञानकाले अपरज्ञानस्यापायादिति भावः ।
लोकोत्तरः अलौकिकः यथमत्कारः चित्तविकासः स एव प्राणः जीवनभूतो यस्य

इत्युक्तप्रकारो वाच्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो
धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र
च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड
इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र (घ) हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो
विस्मयापरपर्यायः । तन्प्राणत्वञ्च अस्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदय-
गोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह
धर्मदत्तः स्वग्रन्थे ।

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

तादृशः नायकादीनां नायिकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सम्भवात् अस्य
षु सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः । अयम् उक्तस्वरूपो रसः
स्वाकारवत् स्वदेहवत् अभिन्नत्वेन आस्वाद्यते अनुभूयते यथा आत्मनोऽभिन्नोऽपि
देहः अहं स्थूलः अहं कृश इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नाय-
कादिनिष्ठतया भिन्नोऽपि रसोऽहं सीताविषयकरतिमानिविवेकनिष्ठतया
आस्वाद्यते इति भावः ।

(घ) सत्त्वं निरूपयति रज इति । अनुत्कृष्टं मनोधर्मविशेषः रजः
निकृष्टमनोधर्मविशेषः तमः ताभ्याम् अष्टौ स्पर्शरहितं मनः, मानसो धर्म-
विशेष इत्यर्थः । इह रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः । सत्त्वं एष्यते कथ्यते ।
इति एवम् उक्तप्रकारः कथितरूपः वाच्येभ्यः लौकिकेभ्यः मेयेभ्यः विद्येभ्यः या
विमुखता वैमुख्यं ताम् आपादयति आवहति इति तद्योक्तः यस्मिन् सति वाच्य-
ज्ञानं न तिष्ठतीति भावः । कश्चन अनिर्दिष्टरूपः पान्तः, सानतः धर्मः दुष्-
विशेषः । उद्रेकः अत्र सत्त्वोद्रेके इत्यर्थः । विभावादीति अयं रसः विभावा-
दिभिः सह यः रत्यादिः तस्य प्रकाशो यत तादृशः सुखचमत्कारः पद्यौष्ठिकं
सुखम् आत्मा स्वरूपं यस्य तद्याविधः । यद्यपि विभावादीनां प्रत्येकस्य स्वस्व-
नसि तथापि समूहात्मना ककतया अस्य अखण्डत्वमिति बोध्यम् । एव
अखण्डत्वे ।

तस्माद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति” । (ङ)

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तं, “पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योनिवद्भससन्ततिमिति” (च) । यद्यपि “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं, रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्धः (ज) एव हि रसः” इति । एवमन्यत्रापि एवंविधस्थलेषु उपचारेण (झ) प्रयोगाच्चेयाः । ननु एतावता रसस्याच्चेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् (ञ) । ततश्च ।

(ङ) रसे इति । सर्वत्रापि रसे चमत्कारः चित्तविस्तार एव सारः स्थिरांशः प्राच इति भावः, सारो बले शिरांशे चेतनरः । अनुभूयते तत् चमत्कारसारत्वे तस्य रसस्य चमत्कारसारत्वे विषयप्राचले स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वोऽपीत्यर्थः प्रथमायाश्चमत्कारः । रसः चरभुतः । चरभुत इति सामान्यं रसमात्रसंज्ञेति भावः ।

(च) पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनः योनिवत् योगिन इव रससन्ततिं रसानां शृङ्गारादीनां सन्ततिं समूहं विस्तारमित्यर्थः अन्यत्र रससन्ततिं परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः रसे वै च इत्यादिभूतो परमात्मनो रससंज्ञया उल्लिखितत्वादिति भावः । प्रमिष्वन्ति अनुभवन्ति ।

(छ) स्वाद इति । काव्यार्थस्य संभेदात् परिशीलनात् चात्मनः स्वस्य आनन्दसमुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वादः काव्यार्थपरिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद इति फलितार्थः । काल्पनिकम् आरोपितम् । उररीकृत्य अङ्गीकृत्य ।

(ज) रसमानतेति । रसमानता आस्वादस्तन्मात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरात् अनुभवरूपत्वात् चमत्कारः चमिष्वः ।

(झ) उपचारेण आरोपेण, प्रकाशशरीरादनन्ध एवेति कथनेन इत्यर्थः ।

(ञ) नन्विति एतावता चचेयत्वं न ज्ञानविषयत्वम् । द्वयोरिति व्यञ्जनाभ्यां रस इति स्थितिः । यदि रसः ज्ञानविशेषरूपत्वञ्चना च ज्ञानविशेषरूपा तदा उभयोस्तुल्यतेति त्वं साध्यसाधकत्वमिति भावः ।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्” ॥

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् । अतएवाहुः । विलक्षण एवायं क्लृप्तिसिद्धिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः अतएव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारता अत्र प्रसाधनग्रहिलैः अस्माभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट) । ननु तर्हि

(ट) स्वज्ञानेनेति । सिद्धे अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः ज्ञापकः स्वज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकरणं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति । अन्यथा सिद्धवस्तुज्ञापकत्वाभावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः । अयं भावः समको हेतुः असिद्धं वस्तु उत्पादयति ज्ञापकस्तु सिद्धमेव वस्तु ज्ञापयतीति । इत्युक्तदिशा एवमुक्तरीत्या घटप्रदीपवत् यथा घटं प्रदीपो व्यनक्ति तदत् व्यञ्जको व्यञ्ज्यं व्यनक्ति अतस्तयोः पार्थक्यं भिन्नत्वमेव न तु एकरूपत्वमिति भावः । अतएव उक्तात् विस्वादादेवत्यर्थः । आहुः कथयन्ति अभिनवगुप्तमतानुसारिण इति शेषः । क्लृप्तिः करणं ज्ञप्तिः ज्ञानानुकूलव्यापारः तद्भेदेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्वादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनुज्ञापित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्वाद्यते इति भावः । अतएव विभिन्नत्वादेव विलक्षणया क्लृप्तिसिद्धिभिन्ना व्यपदेशाः संज्ञाः दुष्टकृतव्यापारस्येति भावः । अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनग्रहिलैः अभिधादिभ्यः अभिधात्पदात्पार्थक्यभ्यः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने स्थापने ग्रहिलैः प्रयासिभिः । यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐदनापतेत् तर्थापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन घटादिज्ञानं व्यन्यते तदत् व्यञ्जनया रसो व्यन्यते इति व्यञ्जनाया वस्तुतात्पर्यरूपज्ञानविशेषरूपया रसस्य आनन्दविन्दयस्य पार्थक्यमेव सिद्धेऽर्थे इति तु प्रायिकं कश्चित् अनिर्दिष्टापीनामपि व्यञ्जनात् यथा सङ्केतकालनगनं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । एतद्भेदापि तां ज्ञातं लीलापत्रं निमीलितमिति सन्ध्यासङ्केतकाल इति प्रथमप्रकाशकं प्रति पद्मनिर्मूलनेनैव कथाश्चित् व्यन्यते इत्यत्र सन्ध्यायाः सङ्केतकालेन अस्मिन्नेऽपि व्यञ्जनागम्यत्वमिति सुधीर्मतांस्तम् ।

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्दसत्वं न स्यादित्युच्यते ।
करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ३५ ॥

आदिशब्दाद्वीभक्तभयानकादयः । तथापि असह्यदयानां
सुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते ।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदनुमुखः ३६

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करुणा-
दिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड) ।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकार-
णैभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतैभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वभ्योऽपीति का क्षतिः ३७(ठ)

(ट) नन्विति तर्हि रसस्य आनन्दचिन्मयत्वे इत्यर्थः ।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति । अन्याम् अनुपपत्तिम् अधौक्तिकतानित्यर्थः ।

(ठ) हेतुत्वमिति । लोकः चराचरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संसर्गात्
समावादा शोकहर्षादिः हेतुत्वं कारणत्वं गतेभ्यः प्राप्तेभ्यः वनवासादिभ्यः लौकिका-
सत्त्वलौकिकिणोः शोकहर्षादयो जायन्तां यथा रामवनवासे रामस्य दुःखं

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहाय अलौकिकविभावनशब्दावाच्यत्वं भजन्ते (ए) । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः “सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते इत्युच्यते ।

अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषाम्मीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न (य) जायते इत्याह ।

न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिवासनाम् ३९ (द)

लौकिकमिति भावः काव्यसंश्रयात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावनं विलक्षणकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते संसृष्टं भवति इति अत्र का चतिः ज्ञानिः ?

(ए) त एव हीत्यादि । त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः काव्यनाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विलक्षणं यत् विभावनं रत्यादेरास्वादादुरयोग्यतानयनं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं कारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय त्यक्त्वा अलौकिकः विलक्षणो यः विभावादिशब्दः तदाश्रयत्वं भवन्ते प्राप्नुवन्ति । प्रतिनियमः स्थितिः ।

(त) अश्रु इति । चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गच्छितत्वात् अश्रुपातादयः चाधिर्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंबन्धितमेवेति भावः ।

(य) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः ।

(द) नेति । रत्यादिवासनां विना तस्य रसस्य स्वादो न जायते ।

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या (ध) न स्याच्छ्रोत्रियजरन्वीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्वागिणामपि (न) केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ (प)

इति ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः ? इत्युच्यते ।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४०॥ (ब)

रत्यादिवासनावन्त एव रसमास्वादयन्ति नान्ये इति भावः । वासना संस्कारविशेषः ।

(ध) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः ।

(न) रागिणाम् अनुरागवताम् ।

(प) सवासनानामिति । सवासनानाम् इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां सभ्यानां सहृदयानां रसस्य आस्वादनम् अनुभवः भवेत् । निर्वासनास्तु इदानीन्तनप्राक्तनान्यतरवासनारहितास्तु रङ्गान्तः रङ्गभूमिमध्ये काष्ठं कुड्यां भित्तिः वा अश्म तप्तन्निभाः काष्ठादिवत् रसबोधरहितास्त्रिष्ठलीत्यर्थः ।

(फ) नन्विति । रामादीनां रत्यादेः उद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः ।

(ब) व्यापार इति । विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति यः नाम्ना साधारणी कृतिः साधारणीकरणम् उच्यते इति शेषः तत्प्रभावेण तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन यस्य रामस्य वा हनुमत्तः पाथोधिप्लवनादयः समुद्रतरणादयः समुद्रलङ्घनादयो वा आसन् प्रमाता विद्वान् सामाजिकः तदभेदेन तेन रामेण वा हनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिन्नतया इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधः ? इत्युच्यते ।

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥४१॥ (भ)

रत्यादयोऽपि साधारण्येन न प्रतीयन्त इत्याह ।

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥४२॥ (म)

रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीती सभ्यानां व्रीडातङ्कादि-
र्भवेत् परगतत्वेन तु अरस्यतापातः (य) । विभावादयोऽपि
प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्त्रादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥४३॥ (र)

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनाम्
इत्युच्यते ।

(भ) उत्साहादौति । विभावादेः साधारण्योकरण्यापारवशात् नृणा-
मपि साधारण्याभिमानतः रामस्य मम च साधारण्योऽयं समुद्रलङ्घनादिरिति
तात्कालिकज्ञानतः समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां
सम्यक् उदयः न दुष्यति ।

(म) साधारण्येनेति । रत्यादिः सीताविषयकरामादेरनुरागादिरपि तद्वत्
समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन यथा रामवदहमपि सीताविषयकरतिमानिन्यादि
प्रतीयते ज्ञासते समाजिकैरिति शेषः ।

(य) आत्मगतत्वेन आत्ममात्रनिष्ठत्वेन । परगतत्वेन नायकमात्रगतत्वेन
इत्यर्थः अरस्यतापातः वैरस्यभावापत्तिः ।

(र) परस्येति । तस्य रसस्य आस्त्रादे आस्त्रादवधि इत्यर्थः विभावादेः
आसम्बन्धीपनादेः परस्य न परस्य इति, मम इति न ममेति च परिच्छेदः
अवधीषः न विद्यते न भवति ।

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ (ल)

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे तत्र विभावनं रत्यादेर्विश्लेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् (व) । विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकोक्तः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ४५ (श)

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (ष)

(ल) विभावेति । अलौकिकं तत्तल्लोकावृत्ति विभावनादिव्यापारमुपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां काव्यनिवेशितानां सीतादीनाम् अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सद्दयानाम् आस्वादाहंतादिति भावः न तु दूषणं परानुरागजननादिति भावः ।

(व) विश्लेषेण अतिशयेन आस्वादस्य अङ्कुरयोग्यता अङ्कुरवत् सूक्ष्मरूपेण आविर्भावः तन्नयनं तस्य प्रापणमित्यर्थः एवंभूतस्य सूक्ष्मरूपेण आस्वादयोग्यतां नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम् । तथाभूतस्य रसरूपेण भावितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्यादेः चारणं प्रसारणं विसृतिरिति यावत् ।

(श) कारणमिति । ते विभावाद्याः लोकोक्तः लोकोक्तिरिति स्थितिः । कार्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्यणि सञ्चारिणः सद्दकारिणः अपि रसस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव सामान्यतः हेतव एव मताः त्रयाणामेव एषां रसनिष्पादकत्वादिति भावः ।

(ष) पूर्वं कारणसङ्भावः पश्चात् कार्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः । तत् कथं रसास्वादे विभावादीनां यौगपद्यमित्याह नन्विति । एकः अमिन्नः इत्यर्थः प्रतिभासः अङ्कुरणं विभावाद्यन्वितरत्यादेरनुभवस्य पौर्वापर्यव्यवगमादिति भावः ।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संवलितः सर्वा विभावादिः सचेतसाम् ॥

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ (स

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदाखादः
प्रपानकरसे संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथैत्यर्थः ।
ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्
कथम् एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते ।

सद्भावश्चे द्विभावादेर्द्वयोरैकस्य वा भवेत् ।

भ्रूटिल्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ४७ (ह

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा ।

“दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाह्व नतावंसयोः

सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनसुरः पार्श्वे प्रनृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितस्त्रि जघनं पादावुदग्राङ्गुली

(स) प्रतीयमान इति । विभावादिः प्रथमं रसोदसोधात् प्राणित्यर्थः
प्रतीयमानः प्रत्येकं हेतुः रसाखादकारणम् उच्यते । ततः पश्चात् रसोदसोधा-
काखे सम्मिलितः मिश्रितः सर्वा विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिभावसंब-
लितरत्यादिरित्यर्थः प्रपानकरसन्यायात् प्रपानकरस इव चर्व्यमाणः चाखाद्यमानः
सन् सचेतसां सामाजिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिष्पनेदित्यर्थः ।

(ह) सद्भाव इति । विभावादेः द्वयोः एकस्य वा सद्भावः सत्तावेत्यर्थः चेत् यदि
भवेत् तदा भ्रूटिति श्रीप्रन् अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येषां वा समाक्षेपे
अध्याहारो दोषो न भवेत् यत्र विभावीऽस्ति अनुभावस्यारिरत्यादयो न सन्ति
तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावी सः स्यारिरत्यादयः न सन्ति तदा
तेषामध्याहारः यत्र अनुभावस्यारिणी सः तत्रापि अन्येषां पूर्ववत् समाक्षेपः
एवं सर्वत्र ।

छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥ (घ)

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्तस्य मालविकारूप-
विभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौक्षुक्यादीनामनुभावानाञ्च
नयनविस्कारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽपि ऊह्यम्
(क) । “अनुकार्यगतो रसः” (ख) इति वदतः प्रत्याह ।

पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ४८ (ग)

(घ) उदाहरति दीर्घाक्षमिति । मालविकाया वर्णनमिदम् । नर्त्तयितुः
अपलघितुः कामस्येत्यर्थः मनसः यथैव यादृश एव छन्दः अभिप्रायः, छन्दोऽभिप्राय
आशय इत्यमरः । अस्या मालविकाया वपुः शरीरं तथैव सृष्टं तथाहि वदनं
दीर्घं चायते अक्षिणी यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तथाभूतं
बाहू भुजौ अंसयोः स्तम्भयोर्नतौ विनतौ, उरः वक्षःस्थलं निविडौ घनौ उन्नतौ
स्तनौ यत्र तादृशम् अतएव सङ्घिनम् अस्यायतनं पात्रे प्रसृष्टे चित्रे इव तत्रत्याना-
मस्यामलव्यत्वादिति भावः मध्यः कटिदेशः पाणिमितः वितस्तिवेष्टनेन परिमित
इत्यर्थः । जघनं नितम्बं नितम्बविशिष्टं तथा पादौ अरथौ उदया उन्नताया
अङ्गुष्ठयः यथोक्तथाभूतौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) अन्याक्षेपे विभावाक्षेपे इत्यर्थः । यथा, परिमृदितचञ्चालीज्ञानमङ्गं
प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रायंनाभिः क्रियासुः । कक्षयति च हिमाञ्चोर्निष्क-
खण्डस्य अक्षीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः । अत्र नायिकायाः सम्भोग-
शङ्कारस्य आलम्बनविभावो नायकः तच्चेष्टादिकमुद्दोषनविभावः तयोः समाक्षेपो
द्रष्टव्य इति ।

(ख) नायकादिनिष्ठतां रसस्य परिहरति अनुकार्य इति । अनुकार्यः
नायकादिः । तद्वतः तन्निष्ठः न तु सामाजिकवृत्तिरिति भावः ।

(ग) पारिमित्यादिति । पारिमित्यात् परिमितत्वात् अनुकार्यमात्रगत-
त्वेन अस्त्वत्वात् अस्य तु बहुसामाजिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः लौकिकत्वात्
तत्तल्लौकिकनिष्ठत्वात् अस्य तु अलौकिकत्वमिति भावः सान्तरायतया नायकान्य-
दर्शनादेः चादिपदेन अवश्यपरिच्छेदः प्रतिबुद्धतया यदि अनुकार्यमत एव रसः
तदा सामाजिकाः कथं काव्यदर्शनश्रवणेषु न्यथा भवेयुः तेषाममीष्टरसास्वाद-

सौतादिदर्शनादिज्ञो रामादिरत्याद्युद्धो धो हि परिमितो
लौकिको नाव्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । कस्मात् कथं
रसरूपतामियात् । रसस्य एतद्धर्मकत्वात् (घ) अनुकर्तृगत-
त्वञ्च अस्य (ङ) निरस्यति ।

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।

दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥४६(च)
किञ्च ।

काव्यार्थभावेनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥५० (छ)

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपता-
मात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गम्यते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ५१ (ज)

प्रत्याज्ञाविरहादिति भावः अनुकार्यस्य नायकादेः रत्याद्युद्धोः नादिकादि-
विषयक इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् एतस्मात् चक्रवर्तिविद्यात् पारिमित्यादेरित्यर्थः
विलक्षणः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटगतत्वस्यास्य निराकरोति अनुकर्तृतिम् । अनुकर्ता नटः तद्वतः
तस्य भावः तत् ।

(च) शिष्येति । नर्तकः नटः शिक्षा युद्धकात्रादुपदेशकत्वम् अभासः
पुनः पुनरनुश्रीलने तत्प्रभृतिभिः राघवादेः रामादेः स्वरूपतां तुल्यतां दर्शयन्
नाथ्येन प्रकटयन् रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सृष्टदयो भवति तदापि किं तस्य रसास्वादो न
स्यादित्याशङ्क्या इति कथ्येति काव्येति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावेन काव्यार्थस्य
परिश्रीलनेन सभ्यपदास्पदं भवति सभ्यवत् रसास्वादमाप्नोतीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य स्वप्रकाशत्वं पूर्वोक्तं तदेवाव्यवर्तित्वस्यमेव दृश्यति नाव्य-
मिवादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा अन्यज्ञानविषयः स्वसत्तायां
स्वस्य रसस्य सत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतेः ज्ञानस्य अन्यविचारतः निवृत्तादि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति ।
न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेण अभावात् ।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्य्यः ॥ ५२ ॥ (भ्र)

यदि रसः कार्य्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव
स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्
(ज) । कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि
चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति । रसस्य
च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादि-
ज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ५३ (ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भवि-
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वात् (ठ) । कार्य्यज्ञाप्य-
विलक्षणभावात् न अवर्त्तमानोऽपि (ड) ।

त्यर्थः अन्येषां तु ज्ञाप्यानां प्रतीतेः पूर्वमपि सत्तासि अस्य तु प्रतीतिकाल एवेति
ज्ञाप्यलक्षणाधीनादिति भावः ।

(भ्र) यस्मादिति । यस्मात् एष रसः विभावादिस्मृह एव आलम्बनम्
आत्मा यस्य तादृशः तस्मात् न कार्य्यः ।

(ज) विभावादीति । विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तथाभूतः । न प्रती-
येरन् न बुद्धेरन् न हि कारणं कार्य्यञ्च युगपत् ज्ञायते इति भावः ।

(ट) नो इति । अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वभावेन इत्यर्थः
उज्झितः परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले अप्रतीतिक्षणे अस्य रसस्य भावः
सत्ता न विद्यते । नित्यवस्तुनः सर्वकालिकी स्थितिरस्तीति भावः ।

(ठ) नापीति । भविष्यदवस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वात् न
हि भविष्यन् साक्षादानन्दं वितरितुं शक्नोतीति भावः ।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।

तथाऽभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः ५४ ॥ (ङ)

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
रसस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।

परोक्षस्वप्नकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ५५ (ण)

(ङ) कार्यज्ञाप्ययोर्विलक्षणभावात् वैलक्षण्यात् कार्यत्वाभावात् ज्ञाप्यता-
भावाच्च इत्यर्थः रसः वर्तमानः अपि न वर्तमानत्वस्य कार्यज्ञाप्यान्यतरविषय-
नियमादिति भावः ।

(ङ) विभावादीति । निर्नास्ति विकल्पो विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः
यस्य तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सम्यग्ज्ञानवगाद्दीव्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः
परामर्शः सम्मेलनं विषयः यस्य तस्य भावः तस्मात् तथा सचेतसां सप्रदयानां
स्फुटं परमानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वात् ज्ञेयत्वात् अपि तस्य रसस्य चाहकं प्रतिपादकं
न इष्यते निर्विकल्पकं ज्ञानं न विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिप्रदार्थं दीक्षयतीति भावः ।
अथं तु रसः विभावादिविशिष्टः तथा सुखसंबलितज्ञाननधोऽपीति भावः ।
तथा अभिलाषः वचनं तस्य संसर्गः सम्यग्ज्ञानः तदयोग्यत्वविरहात् वस्तुमयत्वादि-
त्यर्थः सविकल्पकज्ञानस्य सम्यग्भावगादिन इत्यर्थः न संवेद्यः । सविकल्पकज्ञान-
रसस्यानां हि वचनगम्यत्वमस्ति रसस्य तु न तथेति भावः ।

(ण) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षादनुभवयोग्यत्वमित्यर्थः तत्र
रसस्य प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविलक्षणः न हि परोक्षवस्तुनः साक्षात्कारी भव-
तीति भावः । अपरोक्षः प्रत्यक्षश्च न शब्दसम्भवात् शब्देः साक्षात्कारेणैः सम्भवात्
उत्पत्तिः न हि शब्दप्रमादरस्यानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

तत् कथय क्रीडगण तस्वम् । एवमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपण-
प्रकारस्येत्याह ।

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् ५६ (त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह ।

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ५७ (थ)

चर्वणा आस्वादनम् । तच्च “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादा-
त्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारम् । ननु यदि रसो न कार्य-
स्तत् कथं महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः” इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते ।

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ५८ [द]

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुप-
चर्यते (ध) ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ५९ [न]

(त) तस्मादिति उक्तविरोधादित्यर्थः अयं रसः सहृदयैः सामाजिकैः
अलौकिकः अलौकसिद्धः जगदिसत्त्व इत्यर्थः सत्यं तत्त्वतः वेद्यः ।

(थ) प्रमाणमिति । स्वाभिन्ने चर्वणास्वरूपे अत्र रसे चर्वणा आस्वाद
एव विदुषां प्रमाणं मतम् ।

(द) निष्पत्तेरिति । चर्वणस्य निष्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः परम्परका
स्वाश्रययाश्चलसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः ।

(ध) कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कादाचिदभवत्तथा उप-
चरितेन आरोपितेन कार्यत्वेन कल्पितकार्यत्वेन न तु वास्तवनेति भावः कार्य-
त्वम् उपचर्यते आरोप्यते । वस्तुतस्तु चर्वणा रसाभिन्ना एव यदा तु रस
आस्वाद्यते तदैव चर्वणानिष्पत्तिः यदा नास्वाद्यते न निष्पद्यते इति आविर्भाव-
तिरोभावाभ्यां चर्वणारूपस्य रसस्य निष्पत्तिरिति ध्येयम् ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि । ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्डत्वम् ? इत्याह ।

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ६० [प]

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदेवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तम् । “यद्यपि रसानन्यतया चर्षणा न कार्या तथापि कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादितादात्म्याङ्गीकारे च आस्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यवर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रासुषेयाः” इति च । “अभिन्नोऽपि न प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतासुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः । तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम् । रत्यादयो

(न) अवाच्यत्वादिकमिति । तस्य रसस्य अवाच्यत्वादिकम् अविधादिव्यापारावेक्षत्वं व्यञ्जनरूपे व्यञ्जनानिरूपणप्रस्तावे पञ्चमपरिच्छेदे इति भावः सत्यं कथयिष्यामि ।

(प) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वोक्तं प्रमाद्यति रत्यादिरिति । यस्मात् रत्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् ज्ञानसंबन्धितज्ञानधाराया एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं पूर्णत्वञ्च सिध्यति यत् यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाशमखण्डञ्च भवतीति भावः ।

(फ) प्रकाशशरीरान् ज्ञानशरीरान् ज्ञानरूपादित्यर्थः । अतिरिक्तं भिन्नम् । तादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानाभिन्नत्वसौक्ष्म्यकारादित्यर्थः । रसानन्यतया रसभिन्नतया चर्षणा आस्तादः न कार्या कार्यत्वेन न वाप्या यतो रसो न द्वाये इति भावः ।

हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव
रसतामापद्यन्ते (फ) । तदुक्तम् ।

“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम्” ॥ (व)

इति । “परमार्थतस्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्म-
तत्त्ववद्देदितव्य इति च” । अथ के ते विभावानुभावव्यभि-
चारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह ।

कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिद्भवतया कायेत्समुपकल्प्य
आरौप्य तदेकात्मनि चर्षणामये अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी वा
वासना संस्कारविशेषः तस्याः परिणतिरूपे आविर्भूतज्ञानरूपे रत्यादिभागेऽपि
रसेऽपीत्यर्थः । व्यवहारस्वायत्वेन इति शेषः । एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञान-
मयञ्च प्रतिपन्नमिति वीथं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमानन्दः आदिपदेन
चमत्कारपरिग्रहः यदि ज्ञानन्दमयः चमत्कारमयो वा रस इति अङ्गीकरोषि
तदेत्यर्थः । आम्नाकोन् अस्मत्स्वम्बिनीम् आत्तडारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तश्रयां
परमसम्प्रतिमिति भावः अधिश्रय्य आश्रित्य दिव्यवर्षसहस्रं ज्ञानवानामेकेन
वत्सरेण देवानामेकं दिनं तस्य पृथ्विकत्रिशतसंख्याभिः एकः दिव्यवत्सरः तत्
सहस्रं यावत् प्रमोदनद्वयं सुखस्वप्नं उपेयाः लभस्व पिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः ।
अस्मत्सिद्धान्ताश्रयेण न कोऽपि वादी त्वां जितुं शक्नोतीति स्वपक्षीयं प्रत्युक्तिरिय-
मिति भावः । प्रमात्रा प्रमया भावप्रधानी निर्देशः । अभिन्नोऽपि ज्ञानभिन्नो-
ऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारेण उपनीता उपस्थापिता वा रत्यादिः
तदेव गीचरीकृतः तस्या विषयीकृतः वासनोपपादितानन्दचिदात्मक इति
फलितम् । वेदान्तिभिः ब्रह्मसौमंसा वेदान्तसदनुसारिभिरित्यर्थः वेदान्तमते
ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः । तादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव
इत्यर्थः । रत्यादयः आदिपदेन विभावानुभावसञ्चारिणः नृहन्ते । प्रथमं
रसतापत्तेः प्राणित्यर्थः । रसताम् आपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति रसरूपेण परिणमन्तीत्यर्थः
अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्ण एकरूप इति यावत् ।

(व) उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रष्टव्यं तदुक्तमिति । विभावाः अनुभावाः
सात्त्विकाः व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसीत्युक्तेः प्राक् खण्डशः विभिन्नत्वेनेत्यर्थः
प्रतीयमानाः वीथविषयीक्रियमाणाः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपत्वं
यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

रत्याद्युद्धोधका लोके विभावाः काव्यनाय्ययोः ॥ ६१ ॥

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्धोधकारणानि
सीतादयस्त एव काव्ये नाय्ये च निवेशिताः सन्तः “विभा-
व्यन्ते आस्वादाङ्गुरप्रादुर्भावयोः क्लियन्ते सामाजिकरत्या-
दिभावा एभिः” इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेविषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥ (म)

इति । तद्भेदावाह ।

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ६२ [य
सष्टम्, तत्र ।

आलम्बनं नायकादिस्तस्मात्स्व रसोद्भवात् ॥ ६३ ॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य
विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः ।

त्यागी क्लृप्ती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

(म) रत्यादीति । लोके तत्तल्लोककथितवदशायां ये रत्यादीनामुद्धोधकाः
उद्धोधकारणानि सीतादयः काव्यनाय्ययोः निवेशिता इति शेषः विभावा
उच्यन्ते इति शेषः ।

(न) शब्देति । शब्दोपहितरूपान् काव्यनाय्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्विषयता-
लम्बोपस्य विषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररसजालम्बनाभिप्रादि-
श्लोकमिदं प्रत्यक्षानिव परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसविषादकत्वेन मन्यते
सष्टय इति शेषः ।

(य) आलम्बनेति । तस्य विभावस्य आलम्बनोद्दीपनाख्यौ उभौ भेदौ
स्मृतौ । आलम्बनम् पादयः नायकादिः, तं नायकादिमात्मन्य रसस्य उद्भवः
उद्भेदः भवतीति शेषः ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ६४ [र]

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सद्वृत्तम् । एवमादिगुण-
सम्पन्नो नेता नायको भवति । तद्भेदानाह ।

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ६५ ॥

स्पष्टम्, अत्र धीरोदात्तः ।

अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ६६

अविकल्पनोऽनात्मस्नाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यन-
भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः । अथ धीरोद्धतः (ल) ।

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मस्नाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ६७ [व]

यथा भीमसेनादिः । अथ धीरललितः ।

(र) त्यागीति । त्यागी दानशीलः, कृती कृतकार्यः, कुलीनः सत्कुलीत्-
पन्नः, सुश्रीकः समृद्धिमान् वा सुष्ठु श्रीभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्यं यौवनं तारुण्यम्
उत्साहः तद्वान्, दक्षः कार्यकुशलः, अनुरक्तलोकः लोकरञ्जकः, तेजोवैदग्ध्य-
शीलवान् तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः ।

(ल) अविकल्पन इति । अविकल्पनः आत्मस्नाघावर्जितः, क्षमावान्
शक्तौ क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरवगाहस्वभावः स्थेयान् महासङ्घटेऽपि
कार्याद्विचल इत्यर्थः ।

(व) मायापर इति । मायापरः कपटनिरतः, प्रचण्डः उग्रः, अहङ्कारः
अनेत्यभिमानः दर्पः आत्मगौरवं तदभूयिष्ठः मायेण तद्विशिष्ट इत्यर्थः । अन्यत्
स्पष्टम् ।

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ६८

कला नृत्यादिका । यथा रत्नवल्यादौ वत्सराजादिः । अथ धीरप्रशान्तः (श) ।

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ६९

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः (ष) । एषाश्च शृङ्गारिरूपत्वे (स) भेदानाह ।

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ७१

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिण-
नायकः । यथा ।

“स्राता तिष्ठति कुन्तलीश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः

यूतैरात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरौः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्विताः स्थितं नाडिकाः” ॥ (ह)

(श) निश्चिन्त इति । निश्चिन्तः चिन्तारहितः, मृदुः कोमलचित्तः, अनिशं कलापरोः नृत्यगोतादिनिरतः ।

(ष) सामान्येति । सामान्यगुणैः त्यागो हतौत्यादिसामान्यनायकगुणैः इत्यर्थः भूयान् प्रदुरः प्रायशः पूर्वं इत्यर्थः ।

(स) शृङ्गारिरूपत्वे शृङ्गारिनायकरूपत्वे इत्यर्थः ।

(ह) यातेति । कुन्तलीश्वरसुता कुन्तलाः जम्बूद्विष्टिपाः तेषामौदरः राजा तस्य सुता स्राता चतुस्राता तिष्ठति वर्धते चवञ्चन्या संति भावः । अङ्गराजस्वसुः अङ्गानां राजा अङ्गराजः तस्य स्वसुः मन्दिन्याः दारः निश्चित-

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ७२ [च

यथा मम ।

“शोणं वीक्ष्य सुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः

पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे !

ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥ (क)

अनुकूलं एकनिरतः

॥ ७३ ॥

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

दिवसः कंसलेया कयाचित् रानपत्रा द्यूतैः राज्ञा सह द्यूतक्रीडनैरित्यर्थः
द्रवम् उपस्थिता रात्रिः जिता पणत्वेनेति भावः । अथ च देवी महाराज्ञी
प्रसाद्या अनुनेया देवेनेति शेषः स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति इत्थं
संघा अनन्तरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञा-
पिते निवेदिते सति देवेन महाराजिन अप्रतिपत्तिमूढमनसा इतिकर्तव्यविमूढ-
चित्तेन द्विवा नाङ्गिकाः व्याप्य स्थितं तूष्णीमिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) कृतागा इति । कृतागाः कृतापराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः,
स्तर्जितः निर्भङ्गितोऽपि न लज्जितः न सङ्कुचित इत्यर्थः, दृष्टः दोषो यस्य
तादृशोऽपि मिथ्यावाक् स्यावादी नाहमेवंरूप इति भाषणशील इत्यर्थः अन्यत्
षष्टम् ।

(क) शोणमिति । प्रवासे सखायं प्रति कस्यचिद्वृत्तिरियम् । हे सखे !
अहं शोणं रक्तं मदपराधादिति भावः सुखं तस्या इति शेषः वीक्ष्य विचुम्बितुं
समीपं यातः, ततः अनन्तरं तथा सत्कान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं मयि
पादप्रहारो दत्त इत्यर्थः । सपदि तत्क्षणत् तं पादं धृत्वा मयि सहासे
हसतीत्यर्थः तत्र किञ्चित् विधातुं कर्तुमक्षमतया वाष्पम् अयुः त्यजन्त्याः वाम-
भ्रुवः सुन्दर्याः सत्प्रियाया इत्यर्थः स कोपोऽपि चेतसि मनसि ध्यातः चिन्तितः
सन् कौतुकम् आनन्दं वितनुते वित्तारयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

यथा ।

“अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे त्रैवेयकं नोज्ज्वलं
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किन्त्वन्त्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” ॥ (ख)

शठोऽयमेकत्र वद्धभावो यः ।

दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ७४

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां वद्धभावो द्वयोरपि नायि-
कयोर्वह्निर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।

तदेतत् क्वाचक्षे घृतसधुमयत्वद्बहुवचो-

विपेणाधूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति” ॥ (ग)

(ख) अस्माकमिति । नौभाग्यं व्यञ्जयन्त्याः कस्याचित् सखीं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे सखि ! अस्माकं वाससी वसने परिवेषमुत्तरीयखेद्यधः न रुचिरे
न मनोहरं, त्रैवेयकं शीवामूपणं न उज्ज्वलं, गतिः चलनं नो वक्रा वक्रभावयुक्ता
द्रव्यधः, हसितं हासः न उद्धतम् उत्कटं चित्रमित्यधः, कश्चित् मदीऽपि नौभाग्य-
यीवनादित्जनितो मनोविकारोऽपि नैव अस्ति, किन्तु अन्ये जना अपि किं पुनः
स्वकीया इति भावः अस्याः ममेति भावः प्रियः सुभगोऽपि मण्डिलान्तरवद्धभो-
ऽपि अन्यतः अन्यस्यां मण्डिलायां दृष्टिं न निक्षिपतीति वदन्ति इयता अनेन
विद्यं जगत् दुःस्थितं दुःखिनावस्थितं मन्यामहे द्विदलमहं प्रियवाहभ्येन सुखमदु-
भवानि नापरा इति भावः । शार्ङ्गलविक्रीडितं इत्यम् ।

(ग) शठेति । हे शठ ! धूर्त ! अन्यस्याः नायिकायाः काञ्चीरपितं
रमनाभनिम् आकर्ण्य आश्लिष्यन् आश्लिष्यन्नेव सखीमिति शेषः सहसा प्रशि-
थिलः विह्वलः भुजग्रन्थिः यत् तादृशः यत् अभवः मत्तस्या आश्लिष्यन्नेव

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५ [घ]

सर्वेषामुक्तषोडशभेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहा-
यानाह ।

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।
किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ७६

तस्य नायकस्य ब्रह्मव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्त-
रोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्दानामा सहायो
भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः । अथ शृङ्गार-
सहायाः (ङ) ।

शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्तानर्मसु निपुणाःकुपितबधूमानभङ्गनाः शुद्धाः ७७

अन्यनायिकाया रश्नारणितश्रवणेन तां प्रति मनसः प्रवृत्तेराविद्वन्मङ्गं यत्
कृतवानिति इत्यर्थः तदेतत् तव अप्रियकरणमित्यर्थः क्व कुत आचक्षे कथयामि ?
कुत्रापि तत्कथनस्थानं न लभे इति भावः । घृतमधुमयेन तव बहुवचोरुपेक्ष
विशेष आश्रूयन्ती मे नखी किमपि न गणयति न अवधारयति किं कार्यं कर्तव्यं
किमर्त्तव्यमिति न निश्चिन्ततीति भावः । कस्यासित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या
नायकं प्रत्युक्तिरियम् । शिखरिणीवृत्तं, रसेरुद्रेन्द्रिद्रा यमनसमवा गः शिख-
रिणीति तद्वचसात् ।

(घ) एषामिति । एषां नायकानां षोडशभेदानाम् उत्तममध्यमाधमत्वेन
हेतुना त्रैविध्यात् तिरुपत्वात् चत्वारिंशत् तथा अष्टौ च षट्चत्वारिंशदित्यर्थः
नायकभेदा उक्ताः कथिताः ।

(ङ) दूरीति । तस्य नायकस्य दूरानुवर्तिनि अतिविस्तारिणि इत्यर्थः प्रास-
ङ्गिके प्रसङ्गक्रमेण उत्थापिते इतिवृत्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः प्रायेण नायकवत्
शुभवान् इत्यर्थः पीठमर्दाख्यः पीठमर्दा नाम सहायः स्यात् ।

आदिशब्दान्मालाकाररजकतामूलिकगान्धिकादयः । तत्र
विटः (च) ।

सम्भोगहीनसम्पद्
विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥ ७८ ॥ [छ]

चेटः प्रसिद्ध एव ।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ७९ [ज]

स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तनसहायमाह ।

मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादयः ८० [झ]

(च) शब्दार्थेति । भक्ताः अनुरक्ताः नर्मसु परिहासादिषु । शब्दाः
निर्दोषाः ।

(छ) सम्भोगेति । सम्भोगेन सत्यक् भोगेन सुखाद्युपभोगेन चीनाः
नष्टाः सम्पदः यस्य तादृशः । धूर्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः यत्किञ्चित्कृतानिपुणः ।
वेशेषु वेश्याजनाद्येषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता,
मधुरः मनोरञ्जनकृत्, गोष्ठ्यां सभाया पटुनतः बहुजनप्रियः, विटः तदाध्यः,
शब्दार्थसहायः भवेदिति शेषः ।

(ज) कुसुमेति । कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मणा वपुषा शरीरेण वेदेन
परिच्छेदेन भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लीकानां हास्यकृत्, दृष्टि रतिः
अनुरागो यस्य तादृशः, स्वकर्म निजं कर्म भोजनं ज्ञानातीति तदाभूतः,
शब्दार्थसहायः, विदूषकः स्यात् ।

(झ) मन्त्रीति । अर्थचिन्तायां कार्यचिन्तनव्यापारे मन्त्री सहायः स्यात् ।
अर्थाः कार्यादि तन्त्रावपादयः तन्त्रः स्मृत्यर्थसम्बन्धम्, आद्याप. परराजकर्म,
आदिपदेन दृष्टनिश्चयप्रतिपासनादयो मन्त्रिणः ।

यत्स्वत्र सहायकथनप्रस्तावे “मन्त्री स्वञ्चोभयञ्चापि सखा
तस्यार्थचिन्तने” इति केनचिन्नक्षणं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचि-
न्तनोपायलक्षणप्रकरणे ललितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे
नायकस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः” इत्युक्तेऽपि नाय-
कस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदपि उक्तं “मन्त्रिणा ललितः
शेषा मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः” इति तदपि स्वलक्षणकथनेनैव
धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् (ज) ।
न च अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पा-
दकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । अथान्तःपुरसहायाः ।
तद्वदवरोधे ।

वामनप्रण्डकिरातसु च्छाभीराः शकारकुञ्जाद्याः

मदमूर्खताभिमानो दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः ॥

सोऽयमनूढाभाता[ट]राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः

आद्यशब्दात् सूकादयः । तत्र प्रण्डवामनकिरातकुञ्जादयो
यथा रत्नावल्याम् ।

“नष्टं वर्षवरेमनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ।

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

(ज) मन्त्रिणेति । ललितः धीरललितः मन्त्रिणा आयत्तसिद्धिरिति
शेषः । शेषाः धीरोदात्तादयः मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः । मन्त्रिषु स्त्रेषु च आयत्ता
सिद्धिर्येषां तथाभूताः मन्त्रिसहिताः कार्यं पश्यन्तीति भावः । गतार्थं कृताद्यै
पुनस्तस्य कथनं व्यर्थमिति भावः ।

(ट) स इति । अनूढायाः अविवाहितायाः रचितायाः उपपत्त्या
इत्यर्थः माता सीदरः ।

(ठ) नष्टमिति । अनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु अगण्यत्वादित्यर्थः त्रपां
पञ्चाम् अपास्य त्यक्त्वा त्रासादिति सर्वत्र योज्यं वर्षवरेः क्लीबैः नष्टं पलायितम्

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नान्नः किरातैः कृतं
कुला नोचतयैव यान्ति शनकौरात्मेक्षणाशङ्किनः” ॥ (ढ)
शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
ज्ञातव्याः । अथ दण्डसहायाः ।

दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाःसामन्तसैनिकाद्याश्च
दुष्टनिग्रहो दण्डः सष्टम् (ड) । अथ धर्मसहायाः ।
ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मदृ
ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (ढ) । तत्र ।

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः ॥ ८४ ॥
आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः ।

मध्ये विटविटूपकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ८५ [ण]

अयं वामनः खर्वाङ्गतिः पुरुषः कक्षुकिनः कक्षुकस्य दारणस्य इतः अयनरं
विशति, पर्यन्ताश्रयिभिः नगरप्रान्तवर्तिभिः किरातैः व्याधैः नासः किरं पर्यन्तम्
अतन्तीति खनामभ्युत्पत्तेरित्यर्थः सदृशम् उचितं कृतं पर्यन्तावचनं कृतमित्यर्थः ।
कुलाः आत्मेक्षणाशङ्किनः आत्मनः ईक्षणं दर्शनम् आशङ्कन् इति तद्योकाः
सन्तः नोचतयैव नतभावेनैव शनकैः मन्दं मन्दं यान्ति मञ्जनि । मन्दुराया
वानरनिर्गमे वर्षानमितम् । मार्टेलविक्रीडितं इत्यञ् ।

(ढ) दृष्टेऽपि । दृष्टेषु दुष्टनिग्रहव्यापारिषु सुहृदः कुमाराः प्रताः पाट-
विकाः वनचारिणः सामन्ताः अधीनतृपाः सैनिकाद्याः सहायाः मवन्तीति शेषः ।

(ट) ऋत्विगिति । धर्मं धर्मकार्यं ऋत्विजः पुरोहितविशेषाः पुरोधसः
पुरोहिताः ब्रह्मविदः ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः तथा तापसाः एते सर्वे सहायाः सुः
भवेयुः ।

(ष) उत्तमा इति । पीठमर्दाद्याः पूर्वोक्ताः उत्तमाः ईटाः सहाया इति
शेषः आद्यशब्देन विटूपकौ मध्ये सहायी तथा शकारचेटाद्याः अधमाः सहायाः
परिकीर्तिताः क्वदिताः ।

आद्यशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद्
दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

निसृष्टार्थी मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ८६ [त

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तत्र ।

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुस्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ८७ [ध]

उभयोरिति येन प्रेषितो वदन्तिकं प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ८८ [द]

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गान्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ८९ [ध]

(त) दूतं निर्वक्ति अथेति निसृष्टार्थे इति । कार्यप्रेष्यः कार्येषु प्रेष्यः
नियोज्यः दूतः । स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः । दूत्यश्च
तथाविधाः निसृष्टा, मितार्था तथा सन्देशहारिकेत्यर्थः ।

(ध) निसृष्टार्थेनाह उभयोरिति । उभयोः भावम् आश्रयम् । उन्नीय
उद्भाव्य स्वयम् उत्तरं सिद्धान्तं वदति कार्यश्च सुस्लिष्टं सुसङ्गतं कुरुते स
निसृष्टार्थः स्मृतः कथितः ।

(द) मितार्थेति । मितं परिमितम् अर्थं भाषते इति मितार्थभाषी
अथच कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितं प्रमुखा यावत् कथितं
सन्देशं हरतीति सन्देशहारकः ।

(ध) सत्त्वगुणान् गुणानाह सात्त्विका इति । शोभा इति स्पष्टम् ।

तत्र ।

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

नीचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ६० [न]

तत्रानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेः

इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशते-

ष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्” ॥ (प)

एवमन्यत्रापि । अथ विलासः ।

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ६१ [फ]

यथा ।

“दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

(न) शोभामाह शूरतेति । शूरता शीघ्र्ये, दक्षता क्षिप्रकारिता, सत्यं सत्यभाषणं, महोत्साहः कार्येषु उत्थमातिशयः, अनुरागिता अनुजोविप्रियता, नीचे क्षुद्रे दुर्बले इत्यर्थः घृणा दया, अधिके पक्षीयसि स्पृहा जिगोषा, यतः गुणाः यतः यथात् भवन्ति तां शोभां विदुः ।

(प) अनुरागितायांसुदाहरति अहमिति । अजराजगुणद्वन्द्वमिदम् । प्रकृतिषु प्रजासु सर्वो जगः अहमेव महीपतेः अजस्य मतः सम्मत इति अचिन्तयत् । अजस्य तु समदर्शितायामाह उदधेरिति । उदधिः समुद्रस्य निम्नगाशतेषु नदीसमूहेषु इव अस्य अजस्य क्वचित् क्वापि जने इत्यर्थः विमानना न अभवत् । सुन्दरीवचनं, अद्युजोर्गदि सौ जतो दुष्ठीः समरा सौ चांद सुन्दरी तदेति तद्वचणात् ।

(फ) धीरिति । विलासे सति दृष्टिर्धीरा, गतिः चित्रा मनीषा, वचः वचनं सस्मितं रूपदास्यसहितं भवति ।

कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एषः ॥ (व)

सङ्गोभेष्वप्यनुद्देशो माधुर्यं परिकीर्तितम् ६२ [भ]

ऊह्यमुदाहरणम् (म) ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ६३ [य]

यथा ।

“आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः” ॥ (र)

(व) विलासमुदाहरति दृष्टिरिति । कुशस्य संयामभूमौ उह्यतामनं दृष्टा रामस्य सविषयवचनमिदम् । दृष्टिः कुशस्येति शेषः दृष्टीकृतः दृष्टवत् तुच्छीकृतः नगचयस्य त्रिजगतामित्यर्थः सत्त्वस्य प्राणिनः सारः बलं यथा तादृशी, तथा घीरोद्धता घीरा उह्यता च गतिः धरित्रीं पृथ्वीं नमयतीव । अयं कुशः कौमारकेऽपि गिरिवत् पर्वत इव गुरुतां दधानः अतएव वीरो रसः किम् ? उत अथवा एषः दर्पः एति आगच्छति ? वसन्ततिलकं हर्षं, त्रियं वसन्ततिलकं तमना जगौ न इति लक्षणात् ।

(म) माधुर्यमाह संघोभेषु इति । संघोभेषु स्वल्पं भीमोत्सुक्यापारिदुष्यपि अनुद्देशः उद्देशग्राहित्यं माधुर्यं परिकीर्तितं कथितम् ।

(न) उदाहरति—

निपीय कटु कर्षपदव्या खेदमपि न मनागपि रामः ।

शूलपाणिरिव घोरमुदयं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥

अस्यार्थः । कर्षपदव्याः शीतप्रथस्य कटु कर्कशं वच इति शेषः पूर्वं पूर्व-
दिान् काले शूलपाणिः शिवः उयं तीक्ष्णं घोरं भयङ्करं कालकूटपटलांसद
निपीय श्रुत्वा अन्यत्र पीत्वा मनागपि अल्पमपि खेदं न अवाप न प्राप ।

(य) गाम्भीर्यमाह भीति । भीर्मयं, शोकः स्वजनधनवियोगजं दुःखं,
क्रोधः क्षोपः, हर्षः आनन्दः इत्यादिभिर्हेतुभिरपि निर्विकारता अविज्ञतत्वं
गाम्भीर्यम् ।

(र) उदाहरति । मया आहृतस्येति । अभिषेकाय आहृतस्य वनाय

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥६४॥ [ल]

यथा ।

“शुताम्परीगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति”(व)

अधिचेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाल्ययेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ [श]

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोःसमताऽप्य

एवमपि उदाहरणानि ऊह्यानि ।

अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्वीति ।

वनगमनाय विसृष्टस्य आज्ञप्तस्य च तस्य रामस्य स्वत्योऽपि आकारविग्रमः
आकारविकारः न लक्षितः न दृष्टः । अत्र राग्यवियोगेऽपि अविहृतत्वं वीक्ष्यम् ।

(ल) धैर्यं निर्वाक्ति व्यवसायादिति । महति विघ्नेऽपि व्यवसायात् उद्यो-
गात् आरब्धकर्मण इत्यर्थः अपचलनम् अपराद्युत्पत्तेत्यर्थः धैर्यम् ।

(व) उदाहरति श्रुतेति । अधिन् क्षणे वसन्ताविर्भावसमये हरः प्रभुः
शुता अप्सरसां गीतिर्येन तादृशः अप्सरसां गीतिमाकर्णयन्नपीत्यर्थः प्रसङ्गानपरः
समाधिनिष्ठः बभूव । हि यतः विघ्नाः अन्तरायाः आत्मेश्वराणां कृतेन्द्रियाणां
समाधिभेदे योगमलने न हि प्रभवः समर्थाः भवन्ति । उपेन्द्रवद्वेन्द्रवत्तदीरुप-
जातिवृत्तं, स्वादिन्द्रवत्त्वा यदि तौ जगौ न इति, उपेन्द्रवत्त्वा प्रपन्नं तर्थां संति,
अनन्तरीदीरितलज्जामात्रौ पादौ यदौयातुपजातवक्त्रा इति च लक्षणात् ।

(श) तेजो निर्वाक्ति अधीति । प्राणाल्ययेऽपि जीवनव्यपगनेऽपि परं च
अन्येन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिचेपापमानादेः तिरस्कारस्य अन्यविधस्य अपकारस्य
चेत्यर्थः यत् असहनं तत् तेजः समुदाहृतं कथितम् ।

(प) ललितमौदार्यं वाग्वेशयोर्मधुरता इति । वाग्देशयोः वाचि वेशे च मधुरता
मनोहरता शृङ्गारचेष्टितश्च ललितम् । सप्रियभाषणं दानं शत्रुमित्रयोः समता
समदर्शितश्च औदार्यम् ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥६६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्रयागादिभिर्यथासम्भवै-
र्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।
तत्र स्वस्त्री ।

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ६७

यथा ।

“लज्जापञ्चतपसाहणाइं परभर्तृनिष्पिवासाइं ।

अविनयदुर्मेहाइं धन्वाणं घरे कलत्ताइम्” ॥ (ह)

सापि कथिता त्रिविधा सुग्धा मध्या प्रगल्भेति ६८

तत्र ।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती सुग्धा ६९

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम् ।

(स) विनयेति । विनयः शिष्टाचारः आर्जवसकापञ्चम् इत्येवमादि-
भिर्युक्ता गृहकर्मपरा गार्हस्थ्यविधानरता पतिव्रता पत्यनुरागिणी स्त्रीया भवति ।

(ह) उदाहरति लज्जेति । लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परभर्तृनिष्पिपा-
सानि । अविनयदुर्मेधानि धन्वानां गृहे कलत्ताणि ॥ इति संस्कृतम् । धन्वानां
पुण्यवतां जनानां गृहे कलत्ताणि स्त्रियः लज्जायां पर्याप्तानि प्रसाधनानि अल-
ङ्काराः वेषां तादृशानि, परभर्तृषु परपुरुषेषु इत्यर्थः निष्पिपासानि टप्पारहि-
तानि, तथा अविनये अशिष्टव्यवहारे दुर्मेधानि नैघारहितानि, अप्रवृत्ता-
नीति भावः ।

(च) सुग्धां निर्वक्ति प्रथमेति । प्रथमम् अवतीर्णः उद्भूतः यौवनस्य
मदनस्य च विकारी यस्याः तद्योक्ता, रतौ सुरतव्यापारे वामा प्रतिकूला,
माने मर्त्तारं प्रति कोपे मृदुः, तथा समधिकलज्जावती अतिवज्जाशीला इत्यर्थः
सुग्धा कथिता ।

“मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षीजयोर्मन्दतां
दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्
अङ्गानोव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः” ॥ (क)
प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये ।
“दत्ते सालसमन्वरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरात्
नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते स्त्रीयन्त्रणां कामपि ।
किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग् भापते
सम्भ्रमङ्गमुदीचते प्रियकथामुल्लासयन्तीं सखीम्” ॥ (ख)

(क) क्रमेणीदाहरति मध्यस्येति । कन्दर्पं कामं नूतनमनोराज्याभिषिक्तं
दृष्ट्वा क्षणात् क्षणमात्रेणैव सुभ्रुवः कामिन्याः अङ्गानि परस्परम् अन्योऽन्यं निर्लु-
ण्ठनं विदधते इव । तथाहि, जघनं मध्यस्य मध्यदेशस्य प्रथिमानं प्रदुल्लं
विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता आसीत् सा जघनेन लुप्सिता,
जघनस्य या क्षीणतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः । वक्षीजयोः स्तनयोर्मन्दता
क्षीणता दूरम् अत्यधमं उदरं याति प्राप्नोति, उदरे या सूक्ष्मतासीत् सा स्तनाभ्यां
लुप्सिता, स्तनयोश्च या क्षीणतासीत् सा उदरेणेति भावः । तथा रोमलतिका
रोमावली नेत्रयोः आर्जवं सारल्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः या सरलतासीत्
सा रोमावल्या लुप्सिता, सरला सोमावली जाता इति भावः, रोमावल्या या
कुटिलतासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः । राक्षः प्रथमाभिषिक्तमनये
सानन्दाः प्रजाः परस्परं लुठन्तीति प्रसिद्धिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) दत्ते इति । सालसमन्वरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निरिष्यति,
अन्तःपुरात् न निर्याति निर्गच्छति, उद्दामम् उत्कटं यथा तथा न हसति,
क्षणात् क्षणं क्षणमात्रेणैव कामपि अनिर्वचनीयां स्त्रीयन्त्रणां सुञ्जाजनितां वेटनां
कलयति व्यनक्ति, किञ्चित् ईपत् अल्पमित्यर्थः भावेन गभीरः दुःखगाहः यः
वक्रिमलवः कौटिल्यभावकृशः तेन स्पृष्टं यथा तथा मनाग् अत्यं भापते
कथयति, तथा प्रियस्य पत्युः कथाम् उल्लासयन्तीम् उदघोषयन्तीं सखीं
सम्भ्रमङ्गम् उदीचते निरीचते । कर्णपदं प्रभावतीसूक्ष्मोवम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

रती वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोद्धा प्रिया” ॥ (ग)

माने नृदुर्यथा ।

“मा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः” ॥ (घ)
समधिकलज्जावती यथा । “दत्ते सालसमन्वरमित्यत्र श्लोके” ।
अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लब्धाया रतिवामताया
विच्छित्तिविशेषवत्तया (ङ) पुनः कथनम् ।

(न) दृष्टेति । नवोद्धा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता सती
सयेति शेषः अधः दृष्टिं ददाति अधोमुखी भवतीत्यर्थः, आभाषिता आलपने
कृतप्रयत्नेति भावः आलापं न कुरुते उत्तरं न ददातीत्यर्थः, शय्यायां परिवृत्य
तिष्ठति, बलात् बलमात्रित्य, यवर्थे पञ्चमी । आलिङ्गिता आसृष्टा सती
वेपते कम्पते, सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव
इहते चेटते । अतः सम्प्रति वामतयैव प्रतिकूलतयैव मन प्रीतये आनन्दाय
जाता । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) सेति । सा बाला पत्युः प्रथमापराधसमये, सख्या अयं सख्यः स
चासौ उपदेशश्चेति तं विना सखीशिक्षामन्तरेणेत्यर्थः सविभ्रमाङ्गवलनया स
वक्रोक्तिसंसूचनं नो जानाति । केवलं स्वच्छैः निर्मलैः अक्षयैः निर्मलयोः
कपोलयोर्मूलात् गलितैः लुठन्तः लीलाशृङ्खलाः अलकाशूर्णकुन्तलाः येषु तादृशैः
अश्रुभिः वापैः पर्यस्ते पूर्णे नेत्रोत्पले यस्यास्तथाभूता सती केवलमेव रोदिति ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्यविशेषवशेनेत्यर्थः ।

अथ मध्या ।

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं चृगाच्या

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

श्रियायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥ (च)

प्ररूढस्मरा यथाऽत्रैव उदाहरणे । प्ररूढयौवना यथा

मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं

वचोजी करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणो सुधास्यर्दिनी

स्येरेन्दोवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा” ॥ (छ)

(च) मध्यां क्रमेण उदाहरति कान्ते इति । उद्धतः उत्कटः मनोभवः कामो यस्याः तथाभूतया चृगाच्या रतेषु सुरतक्रीडासु कान्ते पत्यौ तथा तेन प्रकारेण कथमपि चातुर्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा अनेकवारं तत्कूजितानि तानि सुरतकूजितानि अनुवदद्भिः गृहकपोतशतैः अस्याः श्रियायितं श्रियवत् आचरितं गृहकपोताः पुनः पुनः सुरतकूजनानि श्रुत्वा तथैव पुनः पुनः श्रियवत् आयत्तयन्ति ष्यंति भावः । वसन्ततिलकं वृषम् ।

(छ) नेत्रे इति । तस्याः कामिन्याः नेत्रे नयने खञ्जनगञ्जने खञ्जनपत्रि-
तिरस्कारकारिणी, पाणिद्वयं भुजयुगलं सरसिजप्रत्यर्थि पद्मसदृशनिर्मलः,
वचोजी स्तनौ करिकुम्भयोर्दिभ्रमकरी कान्तिजननी वा दिशामकारिणीम्
अत्युन्नतिं गच्छतः प्राप्नुतः, कान्तिः काञ्चनचम्पकस्य प्रतिनिधिः, वाणी वचनं
सुधास्यर्दिनी अमृतजघिनीत्वर्धः, कटाक्षच्छटा खेरं यत् इन्दोवरदाम नीलोत्-
पलमाल्यं तस्मिन् वपुः शरीरं यस्यासादमी । सादूँलविक्रीडितं वृषम् ।

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥ १०१

स्मरान्वा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रम्भचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेष

सख्यः ! श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥ (ज)

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्तनसुरो नयने सुदीर्घे

वक्रम्बुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मध्योऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाङ्गतयौवनायाः” ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगुरुरुपङ्गाङ्गमलिनः

(ज) धन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमध्येषु विश्रम्भचाटुकशतानि कथयसि सा त्वं धन्या पुण्यवती असि । हे सख्यः ! प्रियेष करे नीवीं वसनसख्यं प्रति प्रणिहिते सति तु श्रपामि श्रपयं करोमि, यदि किञ्चिदपि स्मरामि । न किमपि तात्कालिकचाट्टादिकं स्मृतमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अङ्गतयौवनायाः कामिन्याः उरः वक्षःस्थलम् अत्युन्नतौ स्तनौ यत्र तादृशं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले भुवौ वक्रे कुटिले, वचनं ततोऽपि भुवोऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं तनुः चीर्णः, नितम्बः अनूनगुरुः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा गतिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च सालक्तकपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥ (ब)

भावोन्नता यथा ।

“मधुरवचनैः सम्भ्रूमङ्गैः कृताद्भुलितर्जनैः
अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैः
त्रिभुवनजये सा पञ्चषोः करोति सहायताम्” ॥ (ट)
स्त्र्यत्रोडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ।

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु
प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना
सृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम्” ॥ (ठ)

(ब) कचिदिति । प्रच्छदपटः भ्रूयात्तरणवसनमित्यर्थः कचित् ताम्बू-
लाक्तं वाम्बूलरागरञ्जितः, कचित् अगुरुपद्मेन मलिनः कथः, कचित् चूर्णोद्गारी,
कचित् अपि च सालक्तकपदः अलक्तकपदचिञ्जितः सन् वलीभङ्गाभोगैः तथा
अलकेभ्यः चूर्णकुन्तलेभ्यः पतितैः शीर्षकुसुमैः पर्युदितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्थं
सर्वप्रकारं रतं कथयति प्रकटयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) मधुरवचनैरिति । सा कान्ता पञ्चषोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुर-
वचनैः मिष्टभाषितैः सम्भ्रूमङ्गैः भ्रूमङ्गिभिः कृता अद्भुत्या तर्जना येषु तैः अलस-
वलिताः सृष्टुमन्दन्यापारितैः महोत्सवबन्धुभिः परमप्रीतिकरैः अङ्गन्यासैः स्त्रीरगसा-
सनेः तथा स्फारस्फारैः अत्यायतैः अपाङ्गविलोकितैः सहायतां साहाय्यम् आनु-
कूल्यं करोति । शिखरिणीवृत्तं, न समरसला गः पङ्क्तेर्देहिरिणी मतेति वददपत्ता ।

(ठ) स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रमुखी कापि रमणी
सुरतावसानसमये, हे स्वामिन् ! अलकं चूर्णकुन्तलं भङ्गुरय भङ्गुरं इह, हे
विलासिन् ! भालं सलाटं सतिलकं तिलकाद्यङ्गं इह, हे प्राणेश ! पयोधरतटे

मध्याप्रगल्भाभेदान्तराख्याह ।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे १०२
ते मध्याप्रगल्भा ।

तत्र ।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दृहेद्रुषा ।

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ [ड]

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिशुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः

व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥ (ड)

वृष्टितं क्विन्नं हारं पुनर्योजय, इति उक्त्वा तेन स्वामिना तथैव उक्तप्रकारे-
णेत्यर्थः सुष्टा तत्तत्कार्यकरणेनेति भावः जातपुलका सङ्घातरीमासा सती पुनः
सोदनं प्राप्ता पुनः कालेन सह सुरतव्यापारि प्रवृत्तवतीति भावः । आदृष्ट-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ड) प्रियमिति । सोत्प्रासवक्रोक्त्या उत्प्रासः सनाक्वितम्, उत्प्रासः
ससनाक्वितित्यमरः । तेन सह वर्त्माना या वक्रा मन्त्रियुक्ता उक्तिः
तथा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ढ) तदिति । त्वं मम प्रिया इति अवितथं सत्यम् अवादीः उक्त-
वानसि, यत् यस्मात् प्रियजनेन अन्यकामिनीजनेन परिशुक्तं परिहितं दुकूलं
वसनं दधानः धारयन् सन् मम अधिवसतिम् आलयम् आगाः एतद्दुकूलपरि-
धानेन विलक्षणा शोभा जाता तद्दर्शनेन सङ्घती से प्रीतिरिति अहो अवितथ-
वादित्वमिति भावः । इति तथाहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा वल्लभा-
लोकनेन प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति । माखिनीवृत्तं, ननमय-
यद्युतेवं साखिनो भोगिलीकैरिति तल्लक्षणात् । एकां सम्भुज्य तत्परिहितवसत्रं
दृष्टिदाय रूपागतं स्वामितं प्रति कृत्यायित् श्रीमासवक्रोक्तिरियम् ।

मध्येव धीराधीरा यथा ।

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रूपं, रोषान्मया किं कृतं ?

खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्याग्रतो रुद्यते ?

नन्वेतन्मम, का तवास्त्रि ? दयिता—नास्मीत्यतो रुद्यते" ॥ (ण)

इयमेवाधीरा यथा ।

“सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त ! कान्ता

सैव स्थिता मनसि क्वत्रिमहावरम्या ।

अस्माकमस्त्रि न च कश्चिदिहावकाशः

तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥ (त)

(ण) बाले इति । नाथकनायिकयोरुक्तिप्रत्युक्ती । हे बाले ! इति नायिकोक्तिः । नाथ ! स्वामिन् ! इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । हे मानिनि ! रूपं कोपं विमुञ्च त्वम इति नायिकोक्तिः । रोषात् कोपात् कोपमाश्रित्य इत्यर्थः, यवर्षे पञ्चमी । मया किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृतमिति भावः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । अस्मासु खेदः कृत इति शेषः इति नायिकस्योक्तिः । भवान् नै सच्छं न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वचंस्ते इति शेषः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । तत् तदा गद्गदेन अर्शस्कुटेन वचसा किं कथं रोदिषि ? इति नायिकोक्तिः । कस्य अग्रतः समक्षं रुद्यते ? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । ननु भी ! एतत् रोदनं मम अग्रत इति शेषः इति नायिकोक्तिः । अस्त्रि अहं तव का ? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । दयिता प्रिया मम त्वमिति शेषः इति नायिकोक्तिः । नास्त्रि न प्रिया मयामीति अतः रुद्यते मयेति शेषः नायिकायाः प्रत्युक्तिः । आर्द्धं विचकीर्णितं वचनम् ।

(त) सार्द्धमिति । परनायिकारतं पतिम् आगत्य कृतापराधतया चरण-पतितमाखीक्य कस्याश्चिदुक्तिः । हे धूर्त ! सैव क्वत्रिमिव कपटेन मनु अनुराग-निबन्धनेनेति भावः, दावेन विद्यासविशेषेण रम्या मनोहारिणी कान्ता मनो-रथशतैः सार्द्धं तव मनसि स्थिता इह जगति अस्माकं कश्चित् अवकाशः स्तान् आस्त्रि तस्मात् चरणपातविडम्बनाभिः पादपतनरूपैरकल्प्यादैः कृतम् वचं न हि पादपतनं कार्यमित्यर्थः । वचनतिलकं वचनम् ।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः १०४ [घ]

तत्र प्रिये । यथा ।

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतः

ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविधितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः” ॥ (ट)

धीराधीरा तु सील्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् १०५ [ध]

अमुं नायकम् ।

यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतेस्तस्याः” ॥ (न)

(घ) प्रगल्भेति । प्रगल्भा प्रौढा कुत्रा तिरीहिता कोपस्य आकृतिः यस्याः तादृशी सती वहिः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये सुरते उदास्ते उदासीना भवति ।

(ट) उदाहरति एकत्रेति । चतुरया कयाचित् कामिन्या कान्तं विदेशाटागतमिति शेषः प्रति उपचारतः बाह्यपरिचर्यया इत्यर्थः कोपः कृतार्थीकृतः सफलकृतः । तथाहि, दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सहावस्थानं परिहृता परित्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनमेव क्लृप्तं व्याजः तेन रभसाश्लेषः वेगालिङ्गनं वा सदृशंमालिङ्गनं, रभसो वेगदृशयोःरित्यमरः । संविधितः सम्यक् परिहृत इत्यर्थः, तथा अन्तिके समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या प्रेरयन्त्या सत्यां आलापोऽपि न मिश्रितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ध) धीरेति । सील्लुण्ठभाषितैः प्रियवत् भाषितमप्रियम् उल्लुण्ठः तेन सहितैः भाषितैः वचनैः ।

(न) अनलङ्कृत इति । हे सुन्दर ! यतः अनलङ्कृतः अशोभितोऽपि त्वं

तर्जयेत्ताडयेदन्या

॥ १०६ ॥

अन्या अधीरा । यथा “शोचं वीक्ष्य सुखम्” इत्यत्रैव ।
अत्र च सर्वत्र रूपेत्यनुवर्तते ।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ १०७ ॥ [प]

ता अनन्वरोक्ताः पद्भेदा नायिकाः ।

यथा ।

“दृष्ट्वै कासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईपद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोत्सन्मानसाम्
अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां घूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥ (फ)

सध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिताः ।

मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयाभेदास्तयोद्दश ॥

के समसनः प्रसमं सद्गता इरसि, सम्प्रति तस्याः नायिकायाः नखरचमैः
रुलहतः शोभितः त्वं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति । नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् कनिष्ठज्येष्ठ-
रूपदिव्यर्थः ।

(फ) दृष्ट्वैति । घूर्त्तः पतिः एकत्र एकस्मिन् स्थाने कासनसंस्थिते
कासनीपविष्टे प्रियतमे दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य चागत्य आदरात् एकस्याः
प्रियायाः नयने पिधाय चाच्छाद्य विहितं कृतं क्रीडानुबन्ध एव एतत् स्यात् ।
येन तादृशः, ईपत् अल्पं विक्रिता कन्धरा येन तर्थाक्तः, तथा सपुलकः सध्यात-
लीमाषः सन् प्रेम्णा प्रपद्येन उद्गसत् विकसत् मानसं यस्यासाम्, अन्तर्हासिन
आन्तरिक्षेण विकासेन ससन्ती कपोलफलका यस्याकादृशीम्, अपरां वासिनीं
चुम्बति । शार्दूलविक्रीडितं हसम् ।

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा १०८ [व]
तत्र ।

यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितवपा १०९ [भ]
यथा ।

“स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

श्वश्रुरिङ्गितदैवतं नयनयोरोहलिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थेऽयमत्र श्रमः” ॥ (म)

अत्र हि मम परिणीताऽन्नाच्छादनादिदाहृतया स्वास्येव
न तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(व) कन्यका अजातीयाद्या, अथवा लजातोपयमा इत्यमरः ।

(भ) परोढामाह तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उत्सवः इत्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणी, गलिता गता वपा लज्जा यस्यस्यथामृता, अन्योढा परोढा कथ्यते इति शेषः ।

(म) उदाहरति स्वामीति । निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि स्वामी असूयति असूयां करोति, इयं परपुरुषाप्रामात्रा निःश्वसितेति बुद्ध्या इति भावः । सपत्नीजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पथ्येवेच्छते इति भावः । श्वश्रूः इङ्गितस्य हङ्गितस्य भावस्य, इङ्गितं हङ्गती भाव इत्यमरः । दैवतम् अधिष्ठात्री देवीत्यर्थः । यातरः भाह्यश्वशुरदैवराणां पत्राः नयनयोः नेत्रयोः ईडा चेष्टा कटाक्षविचेपादिकमित्यर्थः तां लिङ्गतीति तथोक्ताः नेत्रेङ्गितानां बोद्धा इत्यर्थः । हे वैदग्धीमधुर ! वैदग्ध्या चातुर्येण मधुरः मनीहरः तत्सन्बुद्धौ । हे प्रबन्धरसिक ! प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्सन्बुद्धौ । तत् तस्मात् उक्तात् अन्तरायादित्यर्थः दूरात् अयम् अञ्जलिः रचित इति । (घ) अधुना ते तव दृग्भङ्गिभावेन कटाक्षपातेनेत्यर्थः किम् ? अत्र तत्परिणतैः भाषितैः व अयं श्रमः व्यर्थः विफलः, न अहमिदानीं तव मनीरथ

(न) अनलङ्कत इति भावः । आर्द्रं अविस्तीर्णं वृषणम् ।

वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः
प्रतीयते ।

कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालती-
माधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्द्वेष्या सामान्यनायिका ।

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।

मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥ [य]

तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥

एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥१११॥

पण्डको वातरोगपण्डादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते
छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदन-
मञ्जर्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।

पुनश्च ।

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

(य) साधारणो प्रसीति धीरेति । कलासु कृत्तनीतादिषु प्रगल्भा
प्रवीणा । वित्तमात्रं केवलं धनं न तु गुणादिकमिति भावः । रागम् ऋ-
रागम् । निष्क्रामयेत् गृह्यात् बहिष्कारयेत् ।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ११२

तत्र ।

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ११३

यथा “अस्माकं सखि ! वाससौ” इत्यादि ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ११४

यथा “तदवितथमवादीरित्यादि” ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ११५

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेः

अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे” ॥ (र)

“उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला

(र) न चेति । काचित् प्रमदा अभिदूति दूतीसमीपे यथा स नत्प्रिय इति शेषः नै मम लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां दयां कुरुते तथा अवगम्य एनं सत्यतिं वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिशे सन्दिदम् । प्रमिताचराहत्तं, प्रमिताचरा संलससैः कथितेति तत्र चयात् ।

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

आरब्धे रभसान्धया प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे

चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” ॥ (ल)

संलीना स्त्रेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥

विचित्रोज्ज्वलवेशा तु बलन्नूपरनिखना ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वैश्याऽभिसरेत् यदि ॥

मदस्खलितसंलापा विश्वसोत्फुल्ललोचना ।

आविष्टगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्ठ्याऽभिसरेद् यदि ११६

तत्राद्ये “उत्क्षिप्तमित्यादि” * । अन्ययोरुच्चसुदाहरं-

णम् । प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते (व) ।

(ल) उत्क्षिप्तमित्यादि । हे प्रियसखि ! इदं करकण्ठपदयम् उन्-
क्षिप्तम् उत्क्षिप्य परिहितं, रणनं ना भूदिति सर्वत्र योज्यम् । मेखला रचना
इदं वडा, यत्रेन मुखरयोः रणतोः मञ्जीरयोः नूपरयोः मूकता प्रतिपादिता,
इत्थं मया रभसात् उल्लासात् क्रीडाभिसारोत्सवे आरब्धे सति चण्डालः पति-
निष्ठुरत्वादिति भावः विधुः चन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य क्षेपम् अप-
सारणमित्यर्थः विधत्ते करोतीत्यर्थः, गुण्ठनभिनर्तुकाभाया मम मदसा एतौ-
दयात् सर्वे वैफल्यं जातमिति भावः । आर्द्रलविम्रीडितं वृक्षम् ।

* तत्र यथा प्रेष्ठ्याभिसारिका ।

“ताम्बुलाङ्गं दमनमसहृद् दर्शयन्तीह चिटी

घोटी क्रिपाविकृतविकृतं हेतुहीनं इमन्ती ।

स्थानस्थानप्रखलितपदविन्यामनाभासनाना

यूनानये वसति कुटिलं निर्मितीहेमिंतम्” इ

आहतपूर्वोऽप्येव पाठः प्रकृतानुपयोगितादधः कृतः ।

(व) संलीनेति । स्त्रेषु गात्रेषु संलीना पतिमदुषितस्मरीरेतयः, मूकीकृतं
निःशब्दीकृतं विभूषणं यदा तादृशी, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, इत्यत्र

क्षेत्रं वांटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
 मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
 एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि [श] प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशां हारोऽन्तिके वीक्षितः
 कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
 पाणिभ्यामवरुध्यं हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥ (ष)

प्रियः कृत्वापि सङ्कृतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कृत्वापि नैत्यर्थः, बलनूपरनिस्त्रिणा बलन् उद्रेच्छन् नूपरयोः निस्त्रिणो यस्याः सा,
 प्रसीदेन भानन्देन स्मरं विकसत् वदनं यस्यास्तादृशी, मदेन स्त्रिलितः अन्यथाभूतः
 संलापो यस्याः सा, विभ्रमेण विलासेन उत्फुल्ले लोचने यस्याः तथोक्ता,
 आविष्टा गतिः यस्य तादृशः सञ्चारः यस्याः खलङ्गतिरित्यर्थः, प्रिया दूती ।

(श) चाटुकारं प्रियकरम् ।

(ष) नो इति । रोषात् पतिं निराकृत्य पश्चात्तापयुतायाः स्वजनं
 प्रलुक्तिः । मूढया मन्दबुद्ध्या मया चाटुश्रवणं तीषामोदवचनं नो युतं प्रिय-
 स्येति शेषः, अन्तिके समीपे हारः प्रियेण मत्प्रीणार्थं दत्त इति शेषः, दृशा
 चक्षुषा न च वीक्षितः दृष्टः, कान्तस्य प्रियहेतवे प्रियाचरणार्थं निजसखीनां
 वाचोऽपि अनुनयवचनान्यपि दूरीकृताः न युता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन्
 क्षणे पादान्ते मम चरणतले विनिपत्य गच्छन् असौ मत्प्रियः अवरुध्य पाणिभ्यां
 कण्ठे कथं न अर्पितः न धृतः ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ११८ [स
यथा ।

“उत्तिष्ठ द्रुति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतःपरमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥ (छ)

नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रीषितभर्तृका ॥११९॥

यथा ।

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठान् गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छन्सु बालान्

जातां मन्ये शिशरमयितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्” ॥ (च)

कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।

(स) प्रिय इति । विप्रलब्धा प्रतारिता । अन्यत् सर्वं स्पष्टम् ।

(छ) उत्तिष्ठेति । हे द्रुति ! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः गृहमिति ज्ञेयः, यामः प्रहरः, हो यामप्रहरौ समावित्यमरः । यातः गतः, तथापि न आयातः आगतः अतःपरम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नार्थ्याः जीवितनाथः प्राप्तिश्वरः भवेत् स इति शेषः । आर्यावृत्तं, यस्याः प्रथमे पादे टादश्च सावास्तथा द्वितीयेऽपि षटादश्च द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्थ्येति सप्तपात् ।

(च) तामिति । मेघं प्रति यत्तस्य विद्योगिनः उत्क्रियम् । परिमित-कथां मितभाषिणीं मे मम द्वितीयं जीवितं प्राणभूतां मयि सहचरे दूरीभूते दूरवर्तिनि एकाम् एकाकिनीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मन्थीं जानीयाः चक्रवर्त्तुः । यदि किञ्चिदाकारवैलक्षण्यं दृश्यते तदपि नान्यथा इदित्य-मित्याह, गुरुषु विरहमदत्सु एषु दिवसेषु गच्छन्सु गाढोत्कण्ठान् चतुत्कण्ठादतीं बालानमपौटां तां शिशिरमयितां दिनशीपितान् अतएव अन्यथां विहृतावदवां विशीकामित्यर्थः पद्मिनीं वा कनलिनीमिव जातां मन्ये सम्भावयामि । मन्दा-ज्ञानावृत्तं, मन्दाज्ञानान्मुधिरसनैर्मीं मनो तौ गुरुन्म इति तद्वचसात् ।

सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा १२० [क]

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयेः
अलं गुर्वी श्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ।
नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचयेः
न पथं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ” ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१॥

यथा ।

“किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या मसोद्देजितः
किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।
इत्यालोच्य सृगौदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राभ्युजं
दौर्घं निःश्वसितं चिरं च रुद्धितं क्षिप्त्वाश्च पुष्पसजः” ॥ (ग)

(क) कुरुते इति । यस्याः वासवेश्मनि शय्यागृहे मञ्चिते नष्टनं कुरुते वासगृहं सञ्चयित्वा स्वयं मण्डनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः यथा तादृशी सती वासकसज्जा स्यात् ।

(ख) विदूरे इति । केयूरे करभूपणविशेषौ विदूरे दूरवर्तिनी कुरु, करयुगे रत्नवलयेः अलं न कार्यमित्यर्थः, इवं श्रीवाभरणलतिका गुर्वी अति-महती अनया किम् ? अयि सखि ! त्वं मयि नवाम् एकां केवलान् एकावलीं विरचयेः विरचितां कुरु, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अलङ्करणं न पथ्यं न हितकरम् । शिखरिणीहृतम् ।

(ग) किमिति । कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुद्धः, अथवा मत्त सख्या दूत्या उद्देजितः विरहोत्कृतः, किंवा कारणगौरवं प्रयोजनविशेषः अस्तीति शेषः, यत् येन अथ वल्लभः प्रियः न आगतः ? इति आलोच्य सृगौदृशा करिणाद्या करतले वक्त्रं वदनमेवाभ्युजं विन्यस्य दौर्घं यथा तथा निःश्वसितं

इति साष्टाविंशतिशत-

मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च “परस्त्रियो कन्यकोढे सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्-
कण्ठिते पञ्चाद्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतो-
ऽपि सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति त्रयस्त्रैवा-
नयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्” इति कथितम् ।

क्वचिदन्योन्यसाङ्गव्यर्थासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३ [घं

यथा ।

“न खलु वयमसुथ दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

विट ! विटपमसुं ददस्व तस्यै

भवति यतः सदृशोच्चिराय योगः ॥ (ङ)

तव कितव ! किमाहितैर्हृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

चिरं बहुचयं रुदितघ, पुष्पसजः कुमुददानानि क्षिताः परिष्पन्नाथ । झाङ्गु-
विक्रीडितं हस्तम् ।

(घ) अन्योन्यसाङ्ग्यं परस्परनेलनम् ।

(ङ) नेति । हे विट ! धूर्त ! वयम् असुथ विटपस्य दानयोग्याः
दानदावापि न खलु भेद, या यसकौ कान्ता रघः विजने त्वां पिबति चूम्बतो-
न्यर्थः, पाति रघति परिचरति चेत्यर्थः, तस्यै असुं विटपं सपुष्पपल्लवां झाङ्गां
ददस्व, यतः दानात् सदृशोच्चिराय योगः सम्प्रेषणं भवति । पुष्पि-
तायाहस्तम्, अर्पणं न युगरेफतो यकारो युजि तु नञौ करणात् पुष्पितायेति
तल्लक्षणात् ।

(च) तवेति । हे कितव ! धूर्त ! नः रक्षभं हृदा निरदंभं आहितैः

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ (ब)

इति गदितवती रुषा जघान

स्फुरितमनोरमपक्षकैसरिण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या

समसंज्ञिताम्बुरुहेण चक्षुषा च" ॥ (क)

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णीत्पलताङ्गेन च धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एकमन्यत्रापि ऊह्यम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२४॥

ता नायिकाः । अथासामलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।

लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्योक्तः किलकिञ्चितम्

दत्तैः चितिरुद्धस्य वृत्तस्य पल्लवपुष्पाख्येव कर्णपूराः कर्णभूषणानि तैः किम् ? ननु भीः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यलीकैः तवाप्रियैः कर्णयुग्मं श्रोत्रयुगलं ममेति शेषः चिरपरिपूरितमेव अतः स्थानाभावात् कर्णपूराद्यपुष्प-पल्लवदानं निरर्थकमेवेति भावः । पुष्पितायावृत्तम् ।

(क) इतीति । इत्ये गदितवती अन्या कामिनी रुषा खोपेन स्फुरितेन मनोरमाः पक्षाख्येव कैसराः किञ्चल्काः यस्य तादृशेन, श्रवणनियमितेन कर्ण-स्मितेन प्राकर्णयतेन च, असिताम्बुरुहेण नीलीत्पलेन चक्षुषा च समं कान्तं जघान आदितवती इत्यस्मितनीलीत्पलेन कटाक्षेण च ताडयामासित्यर्थः । पुर्य्यतोरावृत्तम् ।

भौट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ।

विकृतं तपनं मौग्ध्यां विक्षेपश्च कुतूहलम् ॥

हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।

स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥ १२५ ॥

पूर्वं भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति
किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं (क)
पुण्यन्ति । तत्र भावः ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १२६ [भू

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो
भावः ।

यथा ।

“स एव सुरभिः कालः स एव सल्लयानिलः ।

सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिवं दृश्यते” ॥ (क)

अथ हावः ।

भूनेतादिविकारैस्तु सम्भोगिच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते १२७ [ट

(क) चीवने इति । सद्गजाः सद्गुणशताः स्वाभाविका इत्यर्थः । सल-
लाराः शरीरशोभाजनका घनो इत्यर्थः । सद्गजाः शरीरोत्पन्नाः । सयवजाः
अप्रमादसिद्धाः नैसर्गिका इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषं वैश्वानरातिशयम् ।

(भू) भावमाह निर्विकारात्मके अविहते चित्ते मनसि प्रथमविक्रिया
विकारः भावः ।

(क) उदाहरति यदेति च एवेति । सौवराविमंसात् सद्गजः अल्पा-
भाव इति भावः ।

यथा ।

“विहृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन” ॥ (ठ)

अथ हिला ।

हिलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥ १२८

स एव भाव एव । यथा ।

तद्दृशे भक्ति पञ्चता बहुए सव्वङ्गविभ्रमा सञ्जला ।
संसद्भ्रमुद्भवा होद्द चिरं जद्द सहीणम्पि” ॥ (ड)

अथ शोभा ।

रूपयौवनलालित्यभोगादौ रङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता

॥ १२९ ॥ [ट]

(ट) हावमाह भूनेत्रादीति । अल्पं संलक्ष्यः विकारी यस्य तादृशो भावः हाव उच्यते ।

(ठ) उदाहरति विहृण्वतीति । शैलसुता पार्वती अपि स्फुरतः विकमतः बालकदम्बात् ईषट्टनानि तैः विकसिताभिनवकदम्बसदृशैरित्यर्थः अङ्गैः अवयवैः भावं रत्याख्यं विहृण्वती व्यञ्जयन्ती पर्यस्तविलोचनेन विभ्रान्तनेत्रेण अतएव चारुतरेण अतिमनोहरेण मुखेन साचीकृता ईषत् वक्रीकृता सती तस्थौ । उपजातिवृत्तम् ।

(ड) हिलासुदाहरति तद्दृशति । तथा तस्या भक्तिप्रवृत्ता बद्धाः सर्वाङ्ग-विभ्रमाः सकलाः । संश्रयितमुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपीति संस्कृतत् । अस्वार्थः । तस्याः बद्धाः नवीट्टायाः बालायाः भक्तिप्रवृत्ताः सहसा सकलाः समग्राः सर्वाङ्गेषु विभ्रमाः विलासाः प्रवृत्ताः सञ्जाताः, यथा सखीनां सहचरीणामपि किमन्येषामित्यपिशब्दार्थः चिरं संश्रयितमुग्धभावा सन्दिग्ध-शैशवा भवति ।

(ट) शोभामाह रूपेति । लालित्यं सौन्दर्यं, ललितं विषु सुन्दर-मित्यमरः ।

तत्र जीवनशोभा ।

“असभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्यव्यतिरिक्तमस्त्रं वाच्यात् परं साध वयः प्रपेदे” ॥ (ण)

एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः ।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ॥ १३० ॥ [त]

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।
“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ।

अथ दीप्तिः ।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ १३१ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम् ।

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावख्यसम्पदो हासः ।

धरखितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्” ॥ (घ)

अथ माधुर्यम् ।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥ १३२ ॥

(ण) उदाहरति असभृतमिति । अथ शैशवादनन्तरं सा पार्वती
अङ्गयष्टेः असभृतम् अनाद्यतं मण्डनं मूषणम्, अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितं
विना सुराधानमित्यर्थः । मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मदमद्य
पुष्यव्यतिरिक्तं पुष्यमिदंमस्त्रं, वाच्यात् परं वयः जीवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप । उप-
जातिवचनम् ।

(त) कान्तिनाह सैवेति । सैव शोभैव मन्मथेन कान्तेन आप्यायिता
वर्जिता द्युतिः यस्याः तथाभूता कान्तिरुच्यते इति शेषः ।

(घ) दीप्तिमुदाहरति तारुण्येति । तारुण्यस्य जीवनस्य विलासः
स्फुरणं समधिकं यत् खावख्यं तदेव सम्पदं तस्याः हासः हास्यं विलास इत्यर्थः
धरखितलस्य पृथिव्याः आभरणम् असदात्, तथा युवान एव जनाः दीपां मण्डनः
पिण्डस्य वशीकरणम् । आप्यायितम् ।

यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्” ॥ (द)

अथ प्रगल्भता ।

निःसाध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३३ ॥ [ध]

यथा ।

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषैशुम्बिताशुम्बनैरपि ।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः” ॥ (न)

अथ औदार्यम् ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३४ ॥ [प]

(द) साधुर्ग्यमुदाहरति - सरसिजमिति । शैवलेन अनुविद्धं सङ्गतमपि सरसिजं रम्यं मनोहरं, हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्म कलङ्कः मलिनमपि लक्ष्मीं त्रियं तनोति विस्तारयति, इयं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला वल्कलेन हचत्कषाऽपि अधिकमनोज्ञा अतिमनोहारिणी । हि तथाहि मधुराणाम् आकृतीनां किमिव मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु सर्वत्रैव वस्तु इत्यर्थः । मालिनीवत्सम् ।

(ध) प्रागल्भ्यमाह निःसाध्वसत्त्वमिति । निःसाध्वसत्त्वं निर्भीकत्वम् असङ्कुचितत्वमिति यावत् प्रागल्भ्यं प्रौढत्वमित्यर्थः ।

(न) उदाहरति समाश्लिष्टा इति । योषितः नाय्यः समाश्लिष्टाः समाश्लिङ्गिताः कान्तेनेति सर्वत्र योज्यम् । समाश्लेषैः समाश्लिङ्गनैः शुम्बिताः शुम्बनैः दष्टाश्च दंशनैः कान्तं प्रियं दासीकुर्वन्ति अधीनीकुर्वन्ति इत्यर्थः । पद्यावक्तं वचं, युजोश्चतुर्थतो येन पद्यावक्तं प्रकीर्तितम् ।

(प) औदार्यमाह औदार्यमिति । सर्वदा सर्वत्रिन् काले विनयः नस्यता श्लिष्टाचार इति यावत् ।

“न व्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नीत्तंसं क्षिपति क्षिती श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताच्या वह्निः
सख्या वक्तमभिप्रयच्छति परं पर्य्यशुणी लोचने” ॥ (फ)

अथ धैर्य्यम् ।

मुक्तात्मश्लाघना धैर्य्यं मनोवृत्तिरचञ्चला १३५[व]

यथा ।

“ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्” ॥ (भ)

(फ) उदाहरति नेति । सा कान्ता-ने मम आगसि अपराधे स्फुटे व्यक्तेऽपि परुषां कर्कशां गिरं वाचं न व्रूते, भ्रूयुगं भङ्गुरं कुटिलं न वितनुते न करोति, तथा श्रवणतः कर्णाभ्याम् उत्तंसम् अवतंसं कर्णभूषणमित्यर्थः क्षिती धरण्यां न क्षिपति, परं केवलं गर्भगृहे गृहान्तरे स्थिता इति शेषः वह्निः गवाक्षविवरेण व्यापारिते अन्तर्गृहे चालति अक्षिणी यथा तादृश्याः सख्याः वक्तं वदनमभि अभिलस्य इत्यर्थः पर्य्यशुणी शत्रुपूर्णे लोचने प्रयच्छति पातयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(व) धैर्य्यमाह मुक्तेति । मुक्तात्मिका आत्मश्लाघना वर्यां तादृशी अचञ्चला अचपला मनोवृत्तिः धैर्य्यम् ।

(भ) उदाहरति ज्वलतु इति । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं गगने अखण्डकलः पूर्ण इत्यर्थः शशी ज्वलतु अग्रिवत् किरणान् विस्तारयतु इत्यर्थः, मदनः कामः दहतु मदीकरोतु, मृत्योः परेण किंवा विधास्यति करिष्यति मृत्युपर्यन्तविधानमेव तस्य चरमसीमेति भावः, मम तु दयितः पतिः तातश्च श्लाघ्यः प्रमंशनीय अभिमत इत्यर्थः अन्यत्र माननीय इत्यर्थः, केचित्तु मम तु तातः पिता दयितः प्रियः श्लाघ्येत्यर्थ इति पर्य्ये विहाय व्याचक्षुः । जननी माता अमलान्वया विद्युत्-संश्लेषा, कुलं स्वामिज्जलमित्यर्थः अमलिनं कलहरहितम्, अयं जनः अश्लेषः-

अथ लीला ।

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥ १३६ ॥

यथा ।

“सृणालव्यालवलयो वेषीवन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती अगत् ॥ (म)

अथ विलासः ।

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्याद्विष्टसन्दर्शनादिना १३७ [य]

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताद्याः ।

तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यम्

आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्” ॥ (र)

न तु एव न स्थिरः जीवितञ्च न स्थिरमिति शेषः, अतः अस्थिरस्य देहस्य जीवनस्य च कृते पिष्टमाहभृङ्गुलानि न कलङ्कयिष्यामीति भावः । हरिणीवृत्तं, न समरमखा गाः षड्वेदैर्हृद्यैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(म) लीलामुदाहरति सृणालिति । पार्वती सृणालमेव ध्यातुः पन्नगः धलयं यस्याः तादृशी, वेषीवन्धः केशपाश एव कपर्दः नटानूटः तच्छास्त्रिणी, अतएव लीलया हरस्य शम्भोः अनुकारिणी सती जगत् पातु रक्षतु ।

— (य) विलासमाह वानेति । दृष्टस्य म्रियस्य सन्दर्शनादिना सांनं गमनं स्थाने स्थितिः आसनम् उपवेशनं तत्प्रभृतीनां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषस्तु वैचित्र्यन्तु विलासः स्यात् ।

(र) उदाहरति अनेति । मालवाः भावं दृष्टवती माधवस्य सद्युः सखीसमीपे तददर्शनमिदम् । अत्र अस्मिन् अन्तरे अवसरे आसतास्याः दीर्घ-

अथ विच्छित्तिः ।

स्तोकाऽप्याकल्परचना

विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ॥ १३८ ॥ [ल]

यथा ।

“स्वच्छाम्भःस्रपनविधौ तमङ्गमोष्ठः

ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्रितयान्

प्राकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥ (व)

अथ विव्वोकः ।

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः १३९ [श]

नेत्रायाः सालत्याः किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः दाचां विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम्
अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तद्योक्तम् अत्रचनीयवैचित्र्यमित्यर्थः, उल्लसिताः प्रकटिताः
विभ्रमाः विलासविशेषाः यत्र तादृशं, भूरयः वद्वतः सास्त्रिकानां स्रग्भस्वेटादीनां
विकाराः यस्मिन् तथाभूतम्, अपासं निरस्तं धैर्यं यथात् तत् धैर्यविभ्रंसक-
मित्यर्थः, विजयि विजयश्रीलं मान्द्यं मदनसम्बन्धि आचार्यकम् आचार्यकम्
शिक्षाकार्यमित्यर्थः आविरासीत् प्रकटी बभूव । वसन्तित्तकं वृत्तम् ।

(ल) विच्छित्तिमाह स्तोकेति । अस्यापि कान्तिपोषकत् कान्तिपोषिणी
प्राकल्परचना अलङ्काररचना विच्छित्तिः ।

(व) उदाहरति स्वच्छेति । विलासिनीनां कामिनीनाम् अङ्गं स्वच्छे
विमले अम्भसि स्रपनेन विधीतं विमेषतः चालितम्, मोष्ठः ताम्बूलानां द्युत्या
रानेण विशदः निर्मलः तथा वासः वसन्तु प्रतनु एषः, तथा विविक्तं पृतं
निर्मलमिति यावत् इतीयान् एवं प्राय इत्यर्थः प्राकल्पः मृदुलम् अनु मन्त्र
नाधिकमिति भावः । यदि कुसुमेषुणा कामेन शून्यः न रक्षितः प्राकल्प इति
भावः यत् किञ्चिदाभरणमस्तु किन्तु तत् मदनसम्बन्धकं भवितुमर्हतीति भावः ।
प्रदुर्षोवृत्तं, च्याशाभिर्मलजरगाः प्रदुर्षोयमिति तद्वचसात् ।

(श) विव्वोकमाह विव्वोक इति । अतिगर्वेण अलङ्कारातिशयेन इष्टे
प्रियेऽपि वस्तुनि विषये अनादरः अयत्रः विव्वोकः ।

यथा ।

“यासां सत्यपि सदगुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा-
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥ (ष)

अथ किलकिञ्चितम् ।

स्मितशुष्करुदित-

हसितवासक्रोधश्रमादीनाम् ।

साङ्ख्यं किलकिञ्चित-

सभीष्टतमसङ्गमादिजाड्घर्षात् ॥ १४० ॥ [स]

यथा ।

“पाण्णिरोधमविरोधितवाञ्छं

भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरते करभोरुः

हारि शुष्करुदितश्च सुखेऽपि” ॥ (ह)

(ष) उदाहरति वाचामिति । सदगुणानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा केवला दोषानुवृत्तिः दोषग्रहणम् । याः वरं प्राणान् अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये पत्न्यौ सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः । अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः त्रैलोक्यस्य विलक्षणा प्रकृतिर्यासां तथाविधाः ताः वामाः प्रतिकूलवर्तिन्यः नार्थ्यः ते तत्र प्रसीदन्तु प्रसन्ना भवन्तु । शार्दूलविक्रीडितं हसम् ।

(स) किलकिञ्चितमाह क्वितेति । अभीष्टतमस्य प्रियतमस्य सङ्गमादि-
जात् घर्षात् आनन्दात् स्मितस्य मृदुहासस्य शुष्करुदितस्य अनशुरीदनस्य हसितस्य
वासस्य भयस्य क्रोधस्य मानस्य श्रमस्य आयासस्य एवमन्यस्य साङ्ख्यं सम्मेलनं
किलकिञ्चितम् ।

(ह) उदाहरति पाण्णिरोधमिति । करभोरुः कान्ता सुखेऽपि अवि-
रोधिता अविनष्टा वाञ्छा यत्र तत् यथा तथा कामिनः कान्तस्य पाण्णिरोधं

अथ मोहायितम् ।

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोहायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् १४१ च
यथा ।

“सुभग ! त्वत्कारभ्ने कर्णकण्डूतिलालसा ।

उल्लृम्भवदनाभोजा भिनच्यङ्गानि साङ्गना” ॥ (क)

अथ कुट्टमितम् ।

कैशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ [ख]

यथा ।

“पल्लवोपमितिसाम्यसपत्नं दृष्टवत्यधरविस्वमभीष्टे ।

पर्यंकूलि सरुजैव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण” ॥ (ग)

स्वगात्रे अदिक्रितस्य पापेः रोधः अवरोधः तं, सधुरं छितं सदुद्दिष्टं गर्भे
यासां तथाविधाः भक्त्याय, तथा हारि मनीहरं शुक्लदित्तं करोति । स्वाग-
ताहर्षं, स्वागता रनभगैर्गुरुणा चेति तद्वचषात् ।

(क) मोहायितमाह उदिति । तस्य वल्लभस्य भावः भावितः चिन्तितः
येन तादृशे चित्ते मनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु कर्णकण्डूयनादिकं
मोहायितमिति प्राहुः ।

(क) उदाहरति सुभरीति । हे सुभग ! सा पदना कामिनी तव
कथायाः आरम्भे सति कर्णकण्डूतिलालसा कर्णकण्डूयनपरा तथा उल्लृम्भं वदना-
त्तव अभीष्टं पदं यस्याः तथाभूता सती चङ्गानि भिनत्ति स्वाङ्गभङ्गं करोतीत्यर्थः ।

(ख) कुट्टमितमाह केशिति । कैशस्तनाधरादीनां ग्रहे यद्दृष्टे इयं चानन्दे-
ऽपि प्रियस्पर्शादिति भावः सम्भ्रमात् यत् शिरःकरविधूननं शीर्षं कर्णकण्डूयनं तत्
कुट्टमितं प्राहुः ।

(ग) उदाहरति पल्लविति । अभीष्टे प्रिये पदत्रयेण वा उपमितः उपनामं
तेन साम्यं सादृश्यं तस्य सपत्नं तत् पधरविम्बं दृष्टवति सति तरुण्याः कामिकाः

अथ विभ्रमः ।

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः १४३ (घ)

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः” ॥ (ङ)

अथ ललितम् ।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् १४४ [च

यथा ।

“गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम” ॥ (छ)

तारलीलम् अतिचञ्चलं सुखरमित्यर्थः वलयं यस्य तादृशेन करेण हस्तेन सञ्जिव
सपीडनेव पर्यङ्गनि परिक्रान्तम् । अधरदंशनीयते प्रिये वलयालङ्कतेन पाणिना
निषेनादिति भावः ।

(घ) विभ्रममाह त्वरयेति । दयितस्य प्रियस्य आगमनादिषु हर्षरागादेः
आनन्दानुरागादेः हेतोः त्वरया अस्थाने अयोग्यस्थाने भूषणादीनां न्यासः परि-
धानमित्यर्थः विभ्रमः मतः ।

(ङ) उदाहरति श्रुति । वहिः बाह्यदेशे कान्तमायान्तं दृष्ट्वा अमनाप्त-
विभूषया अशेषितालङ्करणया कयाचित् भाले खलाटे अञ्जनं, दृशोः चक्षुषीः
लाक्षा अलङ्कारागः, कपोले गच्छे तिलकः कृतश्च ।

(च) ललितमाह सुकुमारतयेति । सुकुमारतया सुकीमलतया अङ्गानां
विन्यासः विशेषेण न्यासः विचित्रः ललितं भवेत् ।

(छ) उदाहरति गुर्विति । अथ अनन्तरं सेति पदनध्याहार्यम् । गुरु-
तरः गम्भीरः कलः मधुरास्फुटः नूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः यस्मिन् तत् यथा
तथा सलितं मनोहरं यथा तथा नर्तितं निःस्त्रिप्तं वामं दक्षिणतरं पादपद्मं
स्वरणकमलं यथा तादृशी, तथा इतरत् अन्यत् दक्षिणमित्यर्थः पदम् अनतिलीलं
नातिचपलं यथा तथा आदधाना अर्पयन्ती सती मन्मथमन्यरं मदनजङ्गं यथा
तथा जगाम ।

अथ मदः ।

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः १४५ [ज]

यथा ।

“ना गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (भ)

अथ विकृतम् ।

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् १४६ [ज]

यथा ।

“दूरागतेन कुशलं पृष्ट्वा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यन्तुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥ (ट)

(ज) मदमाह मद इति । सौभाग्ययौवनादिना यः अवलेपः गर्वः तद्व्यः विकारः मदः ।

(भ) उदाहरति नेति । कामपि सौभाग्यगर्ववर्तो प्रति कस्यापिदुःखिः । कान्तस्य प्रियस्य स्वहस्तेन लिखिता मञ्जरी रचनाविशेष इत्यर्थः, मम कपोलतले चकास्ति राजते इति क्लृप्ता गर्वो ना उद्वह न गर्वो कुश् इत्यर्थः चेत् यदि वैरी विपक्षः वेपथुः कल्पः कान्तस्पर्शजनितः सात्त्विकभावविशेष इत्यर्थः अन्तरायः विघ्नः न भवति तदा अन्या अपरापि नारी इदृशीनां प्रियस्वहस्तलिखितमध्यां-दीनां भाजनं पात्रं न खलु नैव भवति किम् ? वचनलिखकं रूपम् ।

(ज) विकृतमाह वक्तव्येति । वक्तव्यकाले वचनवाचरेऽपि व्रीडया कथया अवचः अकथनं विकृतं मतम् ।

(ट) उदाहरति दूरागतेनेति । दूरागतेन मया कुशलं पृष्ट्वा सा किञ्चित् न उवाच, तु किन्तु तस्याः पर्यन्तुणी अतुपूर्णे नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः । आर्षावचम् ।

अथ तपनम् ।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥१४७[ठ]

यथा मम ।

“श्वासान् सुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावह्वरीम् ।
किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥ (ङ)

अथ मौग्ध्रम् ।

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्रं तत्तत्त्ववेदिभिः १४८[ठ]

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

(ठ) तपनमाह तपनमिति । प्रियविच्छेदे कालविरहे सति स्मरा-
वेशोत्थचेष्टितं स्मरस्य कामस्य यः आवेशः तेन उत्पन्नं चेष्टितं व्यापारः
तपनम् ।

(ङ) उदाहरति ज्ञानमिति । नायकं प्रति द्रुत्या उक्तिरियम् । हे
प्राणसमान ! सा तव काला इति अध्याहार्यै, ज्ञानान् निःज्ञानान् सुञ्चति
त्यजति, भूतले घरण्यां विलुठति, तव मार्गं पत्न्यान्म आलीकते स्वस्वीकयति,
दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्तत इत्यर्थः क्षामां विरहचीणामित्यर्थः भुजावह्वरीं
बाहुवतिकां विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां
वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति ।
शाट्टंखविकीर्णितं वृत्तम् ।

(ट) मौग्ध्रमाह अज्ञानादिविति । प्रतीतस्य प्रसिद्धस्य वा ज्ञातस्यापि
वस्तुनः अज्ञानादिव वल्लभस्य प्रियस्य पुरः अगतः या पृच्छा जिज्ञासा तत् तत्त्व-
वेदिभिः मौग्ध्रं प्रोक्तम् ।

नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं देपां मुक्ताफलं फलम्” ॥ (ग)

अथ विक्षेपः ।

भूषाणामङ्गरचना वृथा विष्वगवेक्षणम् ।

रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके १४६ [त]

यथा ।

“धम्मिल्लमद्देमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलम् ।

किञ्चिद्ददति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥ (घ)

अथ कुतूहलम् ।

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् १५० [द]

यथा ।

“प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान” ॥ (घ)

(ग) उदाहरति के इति । हे नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं मुक्ताफलं देपां फलं ते दुःखाः के ? क्व वा यानि सन्ति ? केन वा प्ररोपिताः ?

(त) विक्षेपमाह भूषाणामिति । दयितस्य प्रियस्य चन्तिके समीपे भूषाणाम् अलङ्करीनाम् अङ्गरचना, वृथा निरर्थकं विष्वक् समन्तात् अवेषणम् अवलोकनम् ईषत् मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य चाख्यानं कथनस्य विक्षेपः ।

(घ) उदाहरति धम्मिल्लमिति । तन्वी कृशाद्रौ धम्मिल्लं इदं देहं, धम्मिल्लाः संयताः कृषा इत्यमरः । अर्दमुक्तं शकलं खण्डं तिलकं कलयति करोति, किञ्चिद् रहस्यं ददति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा तथा अवलोकते ।

(द) कुतूहलमाह रम्येति । रम्यं मनीषं दशु तस्य समालोके रम्यम् एतन्ने लोलता सदृशता शीलुक्कमिति यावत् कुतूहलं स्यात् ।

(घ) उदाहरति प्रसाधिकेति । काचिद् प्रसुन्दरी प्रसाधिकया चम-
कारिता लम्बितं नदीतम् अग्रपादं द्रवरागमेव आक्षिप्य आह्वय उत्सृष्टा
मक्ता लीलानतिः विद्यासमन्दगमनं यथा ताहस्यो मनीषागवाचात् अलक्तकाङ्क्षां
पदवीं पदपङ्क्तिन् जातदान विद्यापरयामास । उपजातिरतन् ।

अथ हसितम् ।

हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्धेदसम्भवः ॥१५१॥ [न]

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति” ॥ (प)

अथ चकितम् ।

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥१५२॥ [फ]

यथा ।

“तस्यस्ती चलशफरीविघटितोरुः

वामोरुरतिशयमवाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोः

लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः” ॥ (व)

(न) हसितमाह हसितमिति । यौवनोद्धेदसम्भवः यौवनप्रकाशजः
वृथा निरर्थकः हासः हसितम् ।

(प) उदाहरति अकस्मादिति । इयं तन्वङ्गी कशाङ्गी अकस्मात् विना
हेतुमित्यर्थः यत् पुनः जहास हसितवती नूनं मन्ये इत्यर्थः, प्रसूनबाणः पुष्पशरः
कामः अस्यां कशाङ्गां स्वाराज्यं स्वमरान्यवत् अधितिष्ठति ।

(फ) चकितमाह कुत इति । दयितस्य प्रियस्य अग्रे कुतोऽपि अत्यादपि
कारणादित्यर्थः भयसंभ्रमः भयेन व्यग्रता चकितम् ।

(व) उदाहरति तस्यस्तीति । अलाभिश्चपलाभिः सफरीभिः प्रोक्षीभिः,
प्रोक्षी तु शफरी इयोरित्यमरः । विघटितौ कुरु यस्याः सा अतएव तस्यस्ती
वासं गच्छन्ती वामोरुः विभ्रमस्य विव्वासस्य भ्रमणविशेषस्य वा अतिशयम् अवाप
प्राप्तवती, अहो आश्चर्यं, तरुण्यः युवत्यः हेतोः कारणात् विनापि लीलाभिः
प्रसभं सहस्रं क्षुभ्यन्ति चीमं नच्छन्ति, कारणे सति विद्यमाने किमु वक्तव्यमिति
शेषः । प्रहर्षणीयतम् ।

अथ केलिः ।

विहारे सह कान्तेन व्रीडितं केलिरुच्यते ॥ १५३ [अ]

यथा ।

“व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः

अपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

ययोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥ (म)

अथ सुग्धाकन्ययोरनुरागेऽङ्गितानि ।

दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ।

बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये वालानुरागिणी १५४ [य]

(म) केलिमाह विहारे इति । विहारे विहारकाले कान्तेन सह व्रीडितं केलिः उच्यते ।

(म) उदाहरति व्यपोहितुमिति । काचित् उन्नतपीवरस्तनी कान्ता उन्मनाः उत्सुकचित्ता सती मुखानिलैः वदनमरुद्भिः लोचनतः अपारयन्तं पुष्पजं रजः कुतश्चित् संस्रगमिति भावः व्यपोहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं कान्तं ययोधरेण स्तनेन उरसि वपसि जघान पादतवती ।

(य) दृष्टेति । दत्ता कथा सा सुग्धा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्ट्वा प्रियेण अवलोकिता व्रीडां सन्धां दर्शयति सम्मुखं प्रियस्तेति शेषः, न पश्यति नावलीकते, प्रच्छन्नं भ्रमन्तस्मितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति । दृष्ट्वा बहुधा पृच्छ्यमानापि प्रियेवेति शेषः अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्दं मन्दं

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि ।

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।

विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घता ॥

कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।

बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥

आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।

विश्वसित्यस्य सितेषु बहु मानं करोति च ॥

सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।

सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥

स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।

आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥

प्रियं प्रायेण भाषते वदति, तथा सावधाना अवहिता अन्यैः प्रवर्तितां प्रस्तुतां तस्य प्रियस्य कथां वार्त्ताम् अन्यत्र दत्ताची क्षर्पितनयना सती शश्वत् सततं श्रूयति ।

(११) चिरायेति । प्रियस्य सविधे समीपे स्थानम् अवस्थानं बहु मन्यते, अनलङ्घता अमूर्षिता सती अस्य प्रियस्य विलोचनपथं दृष्टिपथं न गच्छति । कापि कामिनी कुन्तलानां केयानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः बन्धनं च एव व्यपदेशः कुलं तस्मात् तस्मात्त्रित्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी । बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत् । वागाद्यैः सिद्धवचनप्रयोगादिभिः प्रियस्य परिचारकान् भव्यान् आच्छादयति वशीकरोति । अस्य प्रियस्य सितेषु सुहृत्सु बहुमानं करोति च । सखीमध्ये गुणान् प्रियस्येति शेषः ब्रूते, स्वधनं निजं धनं प्रददाति च प्रियायेति शेषः । सुप्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति, प्रसूः स्वामिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति । प्रिये दूरतः दूरात् पश्यति सति शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । सम्मुखे

यत्किञ्चिदपि संवीच्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
 अङ्गुष्ठायैण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजिन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सद्मुखी चाधिगच्छति ।

प्रियस्येति शेषः परिजनं स्मरविक्रियं सकामावेशम् आभाषते कथयति । यत्-
 किञ्चित् भविसामान्यमित्यर्थः अपि असाकारमप्येत्यर्थः संवीच्य इति मुधा
 निरर्थकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः । कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्ष-
 संयमौ केशमोक्षमन्त्रे करोति । जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, दासकम् आश्लिष्य
 आलिङ्ग्य चुम्बति, तथा वयस्यायाः सख्याः भाले ललाटे तिलकक्रियाम् आरभेत्,
 अङ्गुष्ठायैण हस्तपादाङ्गुल्यर्थेण लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अङ्गुलीकथयति,
 स्वाधरं निवामधरं दशति, अधोमुखी सती प्रिय इति च । यत्र नायकः प्रियः
 दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, किमपि कार्यव्याजिन दत्तं कश्चिन्म
 अस्य कान्तस्य गृहम् आगच्छति, कान्तेन दत्तं किमपि बहु धनं इत्यादि
 मन्यते, तस्य प्रियस्य योगे सद्भावे नित्यं सततं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

भाषते सूत्रतं स्निग्धमनुरक्ता नितस्विनी ।
 एतेष्वधिकूलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ।
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः १५५ [र]

दिङ्मात्रं (ल) यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त दृष्टापि ।
 सरसनखचतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥ (व)

यथा ।

लैख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
 द्रुतीसम्प्रेषणैर्नार्यां भावाभिव्यक्तिरिष्यते १५६ [श]

वियोगे प्रियस्येति शेषः पत्निना कृष्णा च भवतीत्यर्थः । तच्छीलं तस्य कान्तस्य चरित्रं प्रियञ्च बहु मन्यते । अल्पमूल्यानि प्रायंयते याचते, सुता सती न परिवर्तते प्रियं विदुस्त्रीकृत्य पार्श्वपरिवर्तनं न करोतीत्यर्थः । अल्प सन्धुखीना सन्धुखवर्तिनी सती सात्त्विकान् विकारान् क्षमस्वेदादीन् अधिगच्छति च प्राप्नोति अनुभवतीत्यर्थः । अनुरक्ता अनुरागवती सती स्निग्धं सूत्रतं सत्यमधुरं भाषते । एतेषु मध्ये नवस्त्रियाः नवीदायाः चेष्टितानि कार्याणि, अधिका लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति, मध्यायाः नाधिकायाश्चेष्टितानीति शेषः, मध्या व्रीडा लज्जा यासु तादृशानि अल्पलज्जानीत्यर्थः, अन्यस्त्रियाः परकीयाया इत्यर्थः, प्रगल्भायाः प्रौढायाः तथा वारयोषितः साधारण्या इत्यर्थः चेष्टितानि, संसमाना त्रपा लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति ।

(ल) दिङ्मात्रं किञ्चित् ।

(व) अन्तिकेति । हन्त इषे इयं कानिनी दृष्टापि मयेति शेषः अन्तिकगतं समीपवर्तिनमपि माम् अवलोकयतीव, तथा सरसेन आर्द्रेण मखचतेन कण्डितं भुजामूलं वाहुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटयति दर्शयति चेति यावत् ।

(श) लैख्येति । लैख्यस्य मण्यव्यञ्जकपत्रस्य प्रस्थापनैः प्रेषणैः, स्निग्धैः

दूत्यम् ।

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

वाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा

॥ १५० ॥ [ष]

कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री ।
आदिशब्दात् तास्त्रूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखी
यथा—

“खासान् सुञ्चतीत्यादि” । स्वयं दूती यथा मम ।

“पन्यत्र ! पिआसिओ विश्र लक्षीअसि जासि ता किमखत्तो ।
ए मणं वि वारओ इधअत्थि घरे घणरसं पिअंताणं” ॥ (स)

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह ।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

सखेहेः वीरितैः अवलोकितैः, मृदुभाषितैः तथा दूतीसम्पत्तैः नायिकाः कामिन्याः
भावस्य प्रेम्णः अभिव्यक्तिः प्रकटनम् इष्यते ।

(ष) दूत्य इति । सखी सङ्घरी, नटी नर्तकी, दासी किरारी, धात्रेयी
घात्रीकन्या, प्रतिवेशिनी प्रतिवेशवासिनी, वाला अमीटा कन्या, प्रव्रजिता उद्या-
सिनी, अन्यत् स्पष्टम् एताः दूत्यः भवन्तीति शेषः ।

(स) पन्यत्र इति । पान्य ! पिपासित इव सत्यमे यासि तत् किम-
न्यत्र । न मनागपि वारक इहासि घनरसं पिबताम् । इति संस्कृतम् ।
इ पात्य । पयिक ! पिपासितः तृप्तार्त इव सत्यमे दृश्यमे, तत् तच्छान्
किं कथम् अन्यत्र यासि गच्छसि, इह अष्टिन् स्थाने घनरसं निघण्टुः लक्ष-
मित्यर्थः अज्ञाररससिति धनिः पिबतां जनानां मनाक् पत्यमपि न वारकः
निषेधा अस्ति ।

(इ) कलेति । कलाः नृत्यगीतादिज्ञाः, कीमत्तं एवता, उत्साहः

साधुर्नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः १५८ [ह]

एता दूत्यः । अथ प्रतिनायकः ।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः १५९ [ज]

यथा रामस्य रावणः । अथोद्दीपनविभावाः ।

ते च ।

उद्दीपनविभावास्तौ रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ १६० [क]
आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥ १६१ ॥

चेष्टाद्या इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादि-
शब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरभङ्गारादयः । तत्र
चन्द्रो यथा मम ।

“करमुदयमहौघरस्तनाथे

गलिततमःपटलांशुके निविश्य ।

स्थेयान् यवः, भक्तिः प्रभावपुराणः, चित्तज्ञता मनोविज्ञानं, सृतिः कर्त्तव्याद्ये-
स्वरणं, साधुर्नर्मोद्दरत्वं, नर्मविज्ञानं परिहर्षाभिज्ञता, तथा वाग्मिता
सधुरभाषित्वमित्यर्थः एते तस्य दूतस्य दूत्याश्च गुणाः ।

(च) धीरोद्धत इति । धीरोद्धतः साधापरः इति पूर्वोक्तः पापकारी
पापाशयः व्यसनी मृगयाद्यष्टादशदीपाविष्टः । यदुक्तं, मृगयाचो दिवास्त्रप्रः
परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्व्यतिकं हथाद्या च कामजो दशको गणः ।
पैगुन्वं साहसं द्रीढ ईर्ष्यासूयायंद्दृषणम् । वाग्दण्डजच पारुष्यं क्रोधजोऽपि
गणोऽष्टकः । कामजेषु प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युन्वतेऽयं घर्माभ्यां
क्रोधजीष्वात्मनैव तु इति मनुवचनम् । प्रतिनायकः प्रतिकूलनायकः ।

(क) उद्दीपनेति । ये रसम् उद्दीपयन्ति उद्दिक्त्वं कुर्वन्ति ते उद्दीपन-
विभावाः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ख) करमिति । अयं सुधांशुः चन्द्रः गलितं तमसां तिमिराणां पटलनीत

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्वयममरेशदिशो मुखं सुधांशुः” ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने
वक्ष्यते ।

अयानुभावाः ।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैः

वहिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सो-

ऽनुभावः काव्यनाव्ययोः ॥ १६२ ॥ [ग]

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनो-
द्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन्
कार्यमित्युच्यते स काव्यनाव्ययोः पुनः अनुभावः । कः पुनः
असौ इत्याह ।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि १६३

अप्यकं वचनं यस्मान्, तादृशे उदयमहीधर एव सतः यस्य अग्रे उपरोक्तैः
करं किरणं सप्तष निवेश्य अपयित्वा अनरिशदिमः पूर्वदिमः अदनाया इति
धनिः- विकसितं कुमुदमेव ईक्षणं नयनं यस्य तादृशं मुखम् अयं रदकस्य
विचुम्बति । पुष्पितायाश्चकन्, अयुजि न युमरेपती यकारो युजि नु नली
अरयाश्च पुष्पितायेति तल्लक्षणम् ।

(ग) उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैः मिलैः मिलैः कारणैः उद्बुद्धम् उत्थापितं
भावं वहिः प्रकाशयन् लोके लोकादृश्यवस्त्रायां यः कार्यरूपः सः काव्यनाव्ययोः
अनुभावः ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्य
अनुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।

त्रिकाराः सत्त्वसम्भूताः

सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ १६४ ॥ [घ]

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चन आन्तरो
धर्मः । (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः १६५ [च]

गोबलीवर्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

स्तम्भः खेदोऽथ रोसाञ्चः

स्वरभङ्गोऽथ वेप्रथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय

द्व्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १६६ ॥

तत्र ।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षाभयादिभिः ।

(घ) विकारा इति । सत्त्वं रजस्तमोगुणवर्जितमनोधर्मविशेषः तस्मात्
सम्भूताः ससुत्यन्नाः विकाराः प्रकृतेरन्यथास्वरूपा घर्षा इत्यर्थः सात्त्विकाः
परिकीर्तिताः उक्ताः ।

(ङ) स्वात्मविश्रामेति । स्वस्य आत्मनि स्वरूपे विश्रामो यस्य सः
स्वात्मविश्रामः रस इत्यर्थः तस्य प्रकाशकारी अभिव्यञ्जक इत्यर्थः आन्तरः
आनन्दः प्रसन्नः गुणः ।

(च) सत्त्विति । सत्त्वमात्रात् केवलात् सत्त्वात् उद्भवः येषां ते अनुभावतः
अनुभावात् भिन्नाः पृथगपीत्यर्थः गोबलीवर्दन्यायेन यथा गामानयेत्युक्ते बलीवर्दस्य
अभौत्वात् तदानयने निष्पन्नेऽपि बलीवर्दस्य तथा अनुभावरूपत्वेऽपि सात्त्विक-
त्वानां विशेषेषु यद्व्यभिचिन्ति भावः ।

वपुर्जलोद्गमः खेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥
 हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
 मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्थ्यं गद्गदं विदुः ॥
 रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
 विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥
 अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।
 प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः १६७ [ख]

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने
 उदञ्चद्रोमाद्यं प्रजति जडतामङ्गमखिलम् ।

(ख) लम्बादीन् व्याकरोति लभ इति । भयेन हर्षेण आमयः व्याधिः
 इत्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीघातः निश्चलीभाव इत्यर्थः । रतिः सुरतक्रिया
 घर्मो निदाघः श्रमः शरीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः वपुषः शरीरात्
 जलोद्गमः जलनिर्गमः खेदः । हर्षः आनन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भयम् इत्या-
 दिभ्यः कारणैः रोमर्षां विक्रिया विकारः रोमाद्यः । मदः सुरासेवनं सम्पदः
 सम्यक् आनन्दः पीडा रोगः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अल्पश्रमापदं
 वैस्वर्थ्यं स्वरमङ्गं विदुः । रागः अनुरागः द्वेषः श्रमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः
 कारणैः गात्रस्य कम्पः वेपथुः । विषादः विषयता मदः मद्यपानजो विकारः
 रोषः क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यत्वं अन्यवर्णप्राप्तिः विवर्णता । श्लोषः
 क्षीणः दुःखं मनसः शोभः प्रहर्षः प्रहृष्टानन्दः एभ्यः जातं नेत्रोद्भवं वारि
 जलम् अश्रु । सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शरीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः
 अपगमः प्रलयः ।

(ग) तन्निति । नायकस्य नायिकास्यसंज्ञितस्य सात्त्विकभावस्य दर्शन-
 निदम् । अस्याः कान्तायाः तनुस्पर्शात् शरीरस्पर्शात् स्पर्शाः मदनं ज्ञेयं दर-
 मुकुलिते रूपेण मुकुलभावं प्राप्नुत इत्यर्थः । अखिलं समपम् अङ्गं उदञ्चकः
 उदञ्चकः रोमाद्याः यद्वात् तद्यामूतं सत् सङ्गतां प्रजति गच्छति । कपोली

कपोली घर्माद्रौ भ्रुवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं सृशति भटिति ब्रह्म परमम्" । (ज)

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

विशेषादाभिसुख्येन

चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्ना-

स्वयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥ १६८ ॥ [भ]

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव-
तिरोभावाभ्यामाभिसुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।
के ते इत्याह ।

निर्वेदावेगदैन्यश्ममदजडता औग्रामोही विबोधः

स्वप्नापस्मारगर्वाभरणमलसतामर्षनिद्रावहित्याः ।

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता

व्याधिसत्वासलज्जा

अख्येदौ घर्माद्रौ खेदात्तौ भवतः । किं बहुना उपरताः अज्ञेयाः समग्राः
विषयाः बाह्यव्यापाराः यस्य तादृशं मनः भटिति सङ्घसा सान्द्रानन्दं घना-
नन्दस्वरूपं परमं ब्रह्म भ्रुवं निश्चितं सृशति अनुभवतौत्यर्थः । सर्वत्र ममेति
अध्याहार्यम् । शिखरिणीवृत्तं, रसेन्द्रेन्द्रिन्द्रा यमनसमखा नः शिखरिणीति
तल्लक्षणात् ।

(भ) विशेषादिति । विशेषात् उत्कर्षभावात् आभिसुख्येन आनु-
क्येन चरन्तः प्रादुर्भवन्तः स्थायिनि रत्यादौ उन्मग्नाः कदाचित् उद्रिक्ताः
निर्मग्नाः कदाचित् तिरोहिताः ये घर्माः ते व्यभिचारिणः तद्भिदाः तेषां भेदाः
त्रयस्त्रिंशत् ।

दृषांसूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्ता-

वितर्काः ॥ १६६ ॥

तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीष्यादिनिर्वेदः स्वावमानना । [ज]

दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्र्वासवैवर्ण्यीच्छसितादिक्लत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा ।

“मृतकुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्त्तशङ्कोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया” ॥ (ट)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीडिताङ्गता ।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्र्वाद्याकुलतानिलात् ॥

दृष्टादृषाः शुचोऽनिष्टात्

ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥ १७१ ॥ [ठ]

(ज) निर्वेदनाइ तस्मैति । तत्त्वज्ञानात् पापदः पुंसांदिह कारणात् स्वांषन् अवमानना अवज्ञानं निर्वेदः ।

(ट) उदाहरति सदिति । मृतकुम्भस्य मृत्तिकाकससस्य बालुकारन्ध्रं तस्य पिधानम् पाष्कादनं तदर्थिना मया इत इति खेदे अयं दक्षिणावर्त्तमटः चूर्णीकृतः त्रयासंसारसुखाधिना परमाहंसाधनसमवेतया चक्षुपादिदः अयं देहः सरया कर्जरीकृत इति भावः ।

(ठ) आवेगमाए आवेग इति । सम्भ्रमः पादेनः तत्र पाधिने वर्षजे उद्विजते पीडिताङ्गता सदुषिताङ्गत्वं भवति । उत्पातजे उत्पासात् साते सति अङ्गे शरीरे यत्नता प्रैपित्य भवति । अपिजे सति धूमादिभिः पाइमता

तत्र शत्रुजो यथा ।

“अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेद्य भरताग्रजो यतः ।
चक्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्” ॥ (ड)

एवमन्यत् जह्यम् । अथ दैन्यम् ।

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् १७२ [ठ

यथा ।

“ब्रह्मोऽन्वः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो ।
यद्वात्सञ्चितैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रुञ्चिरं रोदिति” ॥ (ण)

भवति । राजविद्रवजादेः राजोपद्रवादिजातात् आवेगादिति शेषः शस्त्र-
नागादियोजनं संशामप्रवर्त्तनमिति यावन्न भवति । गजादेः आवेगे नतीति-
भावः कृष्णकम्पादिर्जायते इति शेषः । अनिलात् वायोरावेगे सति पांश्रभिः
आकुलता भवति । दृष्टात् आवेगे सति हर्षाः, अनिष्टात् अद्वितात् आवेगे
जाते शुचः शोकाः भवन्ति । अन्ये आवेगाः यथायथं ज्ञेयाः वेदितव्याः ।

(ड) दिव्यावसुदाहरति अर्घ्यमिति । सः भार्गवः अर्घ्यम् अर्घ्यं गृहा-
येति शेषः इति वादिनं नृपं दशरथम् अनवेद्य अगणयित्वेत्यर्थः यतः यस्मिन्
प्रदेशे भरताग्रजः रामः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदेशे चक्षुषु कोप एव दहनः
अग्निः तस्य अर्चिषं शिखास्वरूपाम् उदग्रतारकां तीक्ष्णतारां दृशं चक्षुषं सन्दधे
संहितवान् । उपजातिवृत्तम् ।

(ठ) दैन्यमाह दौर्गत्याद्यैरिति । दौर्गत्याद्यैः दारिद्र्यादिभिः हेतुभिः
मलिनतादिकृत् अनौजस्यम् अजः बलं तेजो वा तच्छून्यत्वं दैन्यम् ।

(ण) उदाहरति ब्रह्म इति । एष ब्रह्मः अन्वः पतिः मञ्चकगतः
पय्येङ्गशायी शय्यास्थ इत्यर्थः, गृहं स्थूणाः कृष्णदारुणि एव अवशिषाः यस्य
तादृशं, कालः समयः अभ्यर्णजलागमः सन्निहितहृष्टिः, वत्सस्य विदेशगतस्य
पुत्रस्येत्यर्थः कुशलिनी कल्याणी वार्त्तापि नो प्राप्तिरिति शेषः, यदात् सञ्चित-

अथ अमः ।

खेदो रत्यध्वगत्यादिः श्वासनिद्रादिक्लृप्तमः १७३ [त]

यथा ।

“सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्धी
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसक्तद् हुवाणा
रामान्युणः कृतवती प्रथमावतारम्” ॥ (घ)

अथ मदः ।

सम्भोहानन्दसम्भेदो मद्दो मद्योपयोगजः ।

असुना चोत्तमः शैते मध्यो हसति गायति ॥

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥१७४॥ [द]

यथा ।

“प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

तेलविन्दुघटिका भया इति हेतोः पर्याङ्कुला शत्रूः गर्भभरादसां पूर्णगर्भाभिति
यावत् निजघ्नूँ दृष्टा पिरं रोदिति । मादूँलविक्रीडितं हृत्तम् ।

(त) अमनाह खेद इति । रत्यध्वगत्यादिः सुरताध्वनादिभिर्हेतुभिः
श्वासश्च निद्रादेष कारकः खेदः अवसाटः अमः ।

(घ) उदाहरति सद्य इति । शिरीषमृद्धी शिरीषकुसुमसङ्कुमारा सीता
पुरीपरिसरे अयोध्यां परित इत्यर्थः जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा
सद्यः तत्क्षणं कियत् गन्तव्यमस्ति इति असक्तत् पुनः पुनः हुवाणा मती रामा-
न्युणः रामस्य नयनजलस्य प्रथमावतारं पूर्वादिस्मरणं कृतवती । सीतया सह
रामस्य वनगमनारम्भवर्षणनिन्दम् । वसन्तविलकं हृत्तम् ।

(द) मदनाह सम्भोदिति । मद्यस्य उपयोगः पामं तस्यात् कामः
सम्भोहानन्दयोः सम्भेदः सम्भेसनं मदः । असुना नरेण उषसः चापुमीली
जनः शैते । मध्यः मध्यविधौ लोकाः हसति गायति च । अधमप्रकृतिः
पीषलभावी जनः परुषं कर्कशं वक्ति रोदिति च ।

गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवहते परिहासः” ॥ (घ)

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र १७५ [न]

यथा मम कुवलयाम्बुचरिते प्राक्ततकाव्ये ।

णवरिअ तं जुअजुअलं अस्सोस्सणिहिदमजलमंथरदिट्ठिम् ।

आलेक्खआप्पिदं विअ खणमेत्तं तत्थ त्थिअं मुत्तसङ्गं” ॥ (प)

अथ उग्रता ।

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥१७६॥ [फ]

यथा ।

“प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः

(घ) उदाहरति प्रातिभमिति । त्रिसरकेण त्रिवारमधुपानेन प्रातिभं प्रागल्भ्यं गतानां सुभ्रुवां रमणीनां वक्रं वाक्यं तस्य रचनया रमणीयः मनोहरः, गूढेन सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेण सहासः हासपूर्णः परिहासः प्रवहते । उपजातिवचनम् ।

(न) जडतामाह अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्दर्शन-श्रुतिभिः अप्रतिपत्तिः कर्तव्यविमूढता जडता स्यात्, अत्र जडतायाम् अनिमिषेण निनिमिषेण नयनेन निरीक्षणं तूष्णीम्भावः मौनित्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः ।

(प) उदाहरति णवरिअ इति । केवलं तद् युवयुगलमन्योऽन्यनिहित-सजलमन्यरदृष्टि । आलिख्यार्पितमिव चणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गमिति ॐ संस्कृतम् । तत् युवयुगलम् अन्योन्यमिन् निहिता अपिंता सजला अनुपूर्णा मन्यरा जडा दृष्टिः येन तादृशम् अतएव आलिख्यार्पितमिव मुक्तसङ्गम् आसङ्ग-रहितं सत् तत्र चणमात्रं संस्थितम् ।

(फ) उग्रतामाह शौर्येति । शौर्यं बलशालित्वम् अपराधः अन्यकृत-मिभयः एवमादिभ्यः भवतीति तद्योक्तं चण्डत्वं प्रचण्डत्वं तीक्ष्णत्वमित्यर्थः उग्रता स्यात्, तत्र उग्रतायां खेदः शिरःकम्पः तर्जना ताडनादयश्च भवन्ति ।

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्बति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तत्र गस्तमुपक्षिपतः ।
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥ (व)

अथ मोहः ।

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।
घूर्णानागात्रपतनक्षमणाद्दर्शनादिहृत् ॥१७७॥ [भ]

यथा ।

“तीव्राभिपङ्कप्रभवेण हृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातमहं व्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव” ॥ (म)

अथ विवोधः ।

निद्रापगमहेतुभ्यो विवोधश्चेतनागमः ।

(व) उदाहरति प्रणयीति । प्रणयिनी या सुखी सुहृदौ तस्याः सुखीः सविलासः यः परिहासः तस्य रसेन प्रादेशेन अधिनतानि प्राप्नोति तैः ललितैः सुन्दरैः शिरीषपुष्पैः यानि इननानि प्रहराः तैः यत् वपुः ताम्बति क्लिश्यतीत्यर्थः, तत्र वपुषि शरीरे शस्त्रम् अस्मिन् उपक्षिपतः आक्षयतः तत्र शिरसि एषः अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु । नर्दटकं वृक्षं, यद्वि भवती नजो भजजलाः गुरुनर्दकमिति तद्वक्षणात् ।

(म) मोहमाह मोह इति । भीतिः भयं दुःखावेगः दुःखापातः तयोः अनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं भ्रमणम् अदर्शनम् इत्यादिहृत् इत्यादि-हेतुभूता या विचित्तता विचेतनत्वं मोहः ।

(म) उदाहरति तीव्रेति । रतिः कानमयी तीव्रः तीव्रः दुःसह इति यावत् यः अभिपङ्कः पराभवः, अभिपङ्कः पराभवे इत्यमरः । तत्पुष्पवेद इन्द्रियाणां हृत्तिं संस्तम्भयता निरन्वयता मोहेन अज्ञातं महंः असुखं विधीतः यथा तदाभूता सती मुहूर्तं कृतोपकारा प्राप्नोपकारा यन्वृष । उपजाति रणम् ।

(य) विवोधमाह निद्रेति । निद्रायाः अपगमः नाशः तस्य हेतुभ्यः कृपा

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥१७८॥[य]

यथा ।

चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रवृद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
अशिशिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः" ॥ (र)

अथ स्वप्नः ।

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः १७९ [ल]

यथा ।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्यूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ (व)

अङ्गभङ्गः नयनमीलनम् अङ्गावलोकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तथोक्तः
चेतनायाः भागसः उपस्थितिः विविधः ।

(र) उदाहरति चिरिति । प्रभातवर्णनमिदम् । तरुण्यः युवत्यः चिर-
रतिः बहुचणकृतः सुरतप्रसङ्गः तथा यः परिखेदः परिश्रमः तस्मात् हेतोः प्राप्तं
निद्रासुखं येः तेषां प्रियाणां चरमं पथादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पति-
प्रवाधात् प्राक् इत्यर्थः प्रवृद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्रा-
भङ्गभयादिति भावः गात्रं यासां तथाविधाः सत्यः अशिशिलः गाढः यः मुन-
चक्रेण परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विसंसर्गं न कुर्वते ।
मालिनीवृत्तम् ।

(ख) स्वप्नमाह स्वप्न इति । निद्राम् उपेतस्य गतस्य यः विषयानुभवः स्व-
स्वप्नः तत्र कोपः आवेगः भयं ग्लानिः सुखं दुःखञ्च भवति ।

(व) उदाहरति मानिति । मया कथमपि अतिक्रमेण स्वप्नलब्धायास्ते

अथ अपस्मारः ।

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रखेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥ [श]

यथा ।

“आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लज्जजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के” (प)

अथ गर्वः ।

गर्वी मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥१८१॥ [स]

यथा ।

“धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ? ।

तत्र निर्दयाश्रेयसिनीः गाढाखिन्ननाथम् आकाशप्रणिहितभुजं मां पश्यन्तीनां
स्थलीदेवतामां वनदेवतानां मुक्तावत् सूखाः अयुविन्दवः तरुकिशलयेषु बहुशः
पुनः पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव मां दृष्ट्वा वनदेवता अपि
रुदन्तीति भावः । साखिनीवृक्षम् ।

(श) अपस्मारमाह मन इति । यहादीनाम् आवेशनादिना आक्रमणा-
दिना जनितः मनसः क्षिप्तस्य क्षेपः विकृतिः अपस्मारः, तत्र भुवि पतनं कम्पः
प्रकृतः खेदः फेनलालादीनामुद्गमय भवति ।

(प) उदाहरति आश्लिष्टेति । असी कृष्टः, आश्लिष्टा आश्लिष्टता
भूमिर्धेन तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः । उधैः रसितारं शब्दं कुर्वन्, उखलः
आस्कीटयन्तः भुजाकाराः इत्यनदृशाः इत्यन्तः मङ्गलः तरङ्गाः यस्य तादृशं,
फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम्, आपगानां मदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अप-
स्मारिणगणम् आशशङ्के तर्कितवान् ।

(स) गर्वमाह गर्व इति । प्रभावेण श्रिया विद्यया तथा मनुकुलतादि-
भिय जातः मदः अहङ्कारः गर्वः, तत्र पतना लोकात् प्रति हृष्यन्तदुष्टिः
सर्विषासं उभादि अद्भुतमं, शरीरमदमं, तथा अविनयादिः अश्लि-
ष्टवद्वारादिर्भवति ।

यदा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ?” ॥ (ह)

अथ मरणम् ।

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् १८२ [ब]

यथा ।

“राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वसतिं जगाम सा” ॥ (क)

अथ आलस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैः

जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १८३ ॥ [ख]

यथा ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।

जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा” ॥ (ग)

(ह) उदाहरति धृतायुष इति । अत्रत्याम् उक्तिरियम् । यावदहं धृतायुषः अस्त्रधारो भवामीति शेषः, तावत् अन्यैः आयुषैः अस्त्रैः किम् ? विफलमन्वेषामस्त्रधारणमिति भावः । मम अस्त्रेण यत् कार्यं न सिद्धं न निषद्रं तत् कार्यं केन साध्यताम् ? वद ।

(घ) मरणमाह शराद्यैरिति । शराद्यैः अस्त्रप्रहाराद्यैः जीवस्य जीवनस्य त्यागः मरणं, तत्र अङ्गपतनादि भवति ।

(क) उदाहरति रामेति । निशाचरी ताडका दुःसहेन सीटुमशस्त्रेण, राम एव मन्मथः कामः तस्य शरेण हृदये वक्षसि ताडिता भाङ्गता अतएव गन्धवता रुधिरैश्च चन्दनेनेव उक्षिता सिक्ता सती जीवितेश्वस्य यमस्य कान्तस्य च वसतिम् आलयं जगाम । यथा कामशरार्त्ता कामिनी चन्दनखिन्नाङ्गी सती कान्तामारं प्रजति तद्वदिति ध्वनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(ख) आलस्यमाह आलस्यमिति । श्रमेण गर्भादिना वा शरीरस्य जाड्यं पक्षनाचमत्वमित्यर्थः आलस्यं, तत्र जृम्भा उपवेशनादिकं भवति ।

अथ अमर्षः ।

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥१८४॥ [घ]

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं द्रुपयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्” ॥ (ङ)

अथ निद्रा ।

चेतःसम्मीलनं निद्रा श्रमक्लममदादिजम् ।

जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् १८५ [च]

(ग) उदाहरति नेति । बाला कामिनौ गर्भभरेण अलसा मन्वरा सती अङ्गं तथा पूर्ववदित्यर्थः न भूषयति नाखदरोति तथा हर्षो न आभापते नाखपति, केवलम् आसीना उपविष्टा सती सुष्टुः पुनः पुनः कृमते आखसं त्यजतीत्यर्थः ।

(घ) अमर्षमाह निन्देति । निन्दा आक्षेपः तिरस्कारः अवमानः अवज्ञा इत्यादिहेतोः अभिनिविष्टता वैरनिर्यातनाभिनिवेशः अमर्षः, तत्र नेत्ररागः अशुभो रक्तलं, शिरःकम्पः, भ्रूभङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति ।

(ङ) उदाहरति प्रायश्चित्तमिति । पूज्यानां वोः युष्माकं व्यतिक्रमात् आशामन्नात् प्रायश्चित्तं पापशोधनात्कुलं कर्म चरिष्यामि, येन पूज्यपूज्याभ्यति-
क्रमजं पापं नश्येदिति भावः, तु किन्तु शस्त्रग्रहः शस्त्रधारणमेव महाव्रतं न द्रुपयिष्यामि । भवद्भिः पूज्यैः शस्त्रग्रहणं नम निषिध्यते, एदन्तु भवतां तदाख-
मगणयित्वेव यथात् प्रायश्चित्तं करिष्यामि अशुभानां तु शस्त्रग्रहणेन शत्रून् घात-
यिष्यामीति परशुरामोक्तिः ।

(च) निद्रामाह चेत् इति । श्रमेष क्रमेण हान्या मदादिना अजनिनं चेतसः शित्तस्य सम्मीलनं सुकुलीभाय इत्यर्थः निद्रा, तत्र कृधा, अक्षिमीलनम्, उच्छ्वासः, तथा गात्रभङ्गादिषु भवति ।

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम् ।

निद्रार्द्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि” ॥ (छ)

अथ अवहित्या ।

भयगौरवलज्जादे-

र्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।

व्यापारान्तरसक्त्य-

न्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥१८६॥ [ज]

यथा ।

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” ॥ (झ)

अथ औत्सुक्यम् ।

द्रष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

(छ) उदाहरति सार्धेति । सार्धार्थं प्रति कस्यचिन्नायकस्य उक्तिः । सा मत्कान्ता निद्रया अर्द्धमीलिते अक्षिणी यस्याः तथाभूता अतएव सार्धकानि अर्थयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तथा मन्थराणि अक्षराणि यस्मिन् तत् यथा तथा ब्रुवती मे मम हृदि लिखितेषु चित्रितेषु अस्ति ।

(ज) अवहित्यामाह भवेति । भयात् गौरवात् लज्जादेश्चेतिः हर्षादीनाम् आकाराणां गुप्तिः गोपनम् अवहित्या, तत्र व्यापारान्तरे कार्यान्तरे सक्तिः आसङ्गः अन्यथा अवभाषणम् अन्यथा विलोकनादिकञ्च भवति ।

(झ) उदाहरति एवमिति । देवर्षौ नारदे एवं वादिनि सति पितुः हिमाद्रेः पार्श्वे स्थिता पार्वती अधोमुखी भवनतवदना सती लीलाकमलपत्राणि श्रीङ्गापत्रपत्राणि गणयामास ।

(ञ) औत्सुक्यमाह इति । द्रष्टव्यं प्रियस्य अनवाप्तेः अप्राप्तेः हेतोः

चित्ततापत्वरस्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् १८७ [ज]

यथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥ (ट)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत्
रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दावाच्यत्वेन
गतार्थं (ठ) मन्तव्यम् ।

अथ उन्मादः ।

चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥ [ड]

यथा ।

“भ्रातर्द्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?” ।

कालक्षेपस्य कालविसम्बन्धस्य चसद्विस्तृता श्रीतृमुक्त्वा, तत्र चित्तस्य मनसः तापः
त्वर स्वेदः दीर्घनिःश्वासादिकं भवति ।

(ट) उदाहरति य. इति । व्याख्यातं काव्यनिरूपणप्रस्तावे । १२ प्रका-
श्याम् द्रष्टव्यम् ।

(ठ) रसनधर्मयोगित्वादिति । रसनं मदनमेव धर्मः तदयोगित्वात्
तदुसंबन्धात् व्यभिचारिभावस्य श्रीतृमुक्त्वा गतार्थं कृतापेक्षम् ।

(ड) उन्मादमाह चित्तेति । कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य
सम्मोहः उन्मादः, तत्र अस्थाने हासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रत्यापः इत्यादिकं
भवति ।

(ट) उदाहरति भातरिति । हेभातः द्विरेफ ! भवतः ! समन्तात्

भङ्गारमनुभूय सानन्दम् ।

“वृषे किमिति ? सखे ! कथयाशु तन्मे

किं किं व्यवस्यति ? कुतोऽस्ति च कौटुम्भीयम्” ? ॥ (ठ)

अथ शङ्का ।

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् ।

वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपाश्र्वालोकास्यशोषकृत् १८६ [ण]

यथा मम ।

“प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते

जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।

घत्ते लाक्षामसक्तदधरे दत्तदन्तावघाते

क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विचिपन्ती” ॥ (त)

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भू समुन्नमनादिकृत् ।

चतुर्दिक्षु समता भवता मम प्राणाधिका प्रियतमा किं वीक्षिता दृष्टा ? हे सखे !
श्रीम् इति किं वृषे ? तत् तर्हि भाग्य शीघ्रं मे मह्यं कथय वृष्टि इयं किं किं
व्यवस्यति करोति कुतः कुत्र अस्ति कौटुम्भीयं च वर्त्तते इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ण) शङ्कामाह परिति । परस्य क्रौर्यं क्रूरता तथा आत्मनः दोषः
तदेवमादिभिः अनर्थस्य तर्कणं शङ्का, तत्र वैवर्ण्यं कम्पः वैस्वर्यं स्वरभङ्गः पाश्र्वा-
लोकः पाश्र्वावलीकनम् आस्यस्य सुखस्य शोषश्च भवति ।

(त) उदाहरति प्राणेशेनेति । इयं क्षामाङ्गी कश्चाङ्गी क्षपान्ते रात्राव-
साने प्राणेशेन कान्तेन प्रहितनखरेषु दत्तनखविलिखनेषु अङ्गकेषु जातातङ्का सती
चिरं चन्दनालेपनानि, रचयति, दत्तदन्तावघाते अघरे अमितः सर्वतः चक्षुषी
विचिपन्ती सती असक्तं पुनः पुनः लाक्षां घत्ते अर्पयति । मन्दाक्रान्तावर्णः,
मन्दाक्रान्ताम्बुधिः, रसनगैर्मी भनी ती गयुष्मम् इति तद्वचनान् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥१६०॥[घ]

यथा मम ।

“मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्बिजृम्भिततारकम् ।

स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितं

कुवलयदृशः स्मरं स्मरं स्मरामि तदाननम्” ॥ (द)

अथ मतिः ।

नीतिमार्गानुसृत्यादे-

रथनिर्द्धारणं मतिः ।

स्मरता धृतिसन्तोषौ

बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६१ ॥ [घ]

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलापि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपटेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” ॥ (न)

(घ) स्मृतिमाह सदृशेति । सदृशज्ञानेन चिन्तामिश्र पूर्वानुभूतस्य विषयस्य वस्तुनः ज्ञानं स्मृतिः उच्यते, तत्र भुवीः समुद्रमनादिकं भवति ।

(द) उदाहरति मयीति । प्रीपितस्य नायकस्य सखायं प्रयुक्तिः । मयि सकपटं क्वापि कुवापि कामिनौजने इति भावः किञ्चित् इंपत् प्रणीतविलोचने निश्चितनयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिपथं गते मति तिर्यक् बिजृम्भिता तारका यस्य तादृशं तथा पितं सदासं यथा तथा उपनताम् उपस्थितां मूर्खी हरा सलज्जम् अवाञ्छितम् अवमसितं कुवलयदृशः नीलीत्पलात्याः स्मरं तद् आननं स्मरामि ।

(घ) मतिमाह नीतीति । नीतिमार्गः नीतिशान्तिं तस्य सदृश्यादेः अतुसरयादेः ऐतोः अर्थाणां कार्याणां निर्द्धारणं निर्णयः मतिः, तत्र स्मरता इतिः सन्तोषः बहुमानश्च भवति ।

(न) उदाहरति असंशयेमिति । इयं प्रकृत्या असंशयं निर्णितं स्वस्य

अथ व्याधिः ।

व्याधिर्ज्वरादिर्घाताद्यैः

भूमौच्छोत्कम्पनादिकृत् ॥ १६२ ॥ [प]

तत्र दाहमयत्वे भूमौच्छादयः । शैत्वमयत्वे उत्कम्प-
नादयः । स्पष्टमुदारणम् ।

अथ वासः ।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः १६३ (फ)

यथा ।

“परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः

सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः

सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्” ॥ (ब)

चत्रियजातेः परिग्रहे चमा योग्या, सत् यद्यात् भाव्यं साधु ने मन मनः अस्मान्
अभिलाषि समुत्सुकं, हि यतः सन्दिग्धपदेषु सन्दिग्धेषु वस्तुषु सतां साधूनाम्
अन्तःकरणप्रवृत्तयः आन्तराणि तत्त्वानि प्रमाणं साधु मनसा यत् कास्वते तदवश-
मेव कामयितव्यं नात्र वैफल्यसम्भव इति भावः । वंशस्थविलं हतम् ।

(प) व्याधिमाह व्याधिरिति । वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकीर्षैरित्यधः
ज्वरादिः व्याधिः, तत्र भूमौच्छा भूपतनेच्छा उत्कम्पनादिकृत् भवति ।

(फ) वासमाह निर्घातेति । निर्घातः, यदन्तरीचे चलवान् मारुतो
मारुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्येवंरूपः सुदारुणः
शब्दविशेषः, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः वासः
भयं भवति ।

(ब) उदाहरति परिस्फुरदिति । जलक्रीडावर्षाननिदम् । सुराङ्गनाः
अक्षरसः परिस्फुरद्भिः परितः सधरद्भिः मौनैः मत्स्यैः विघट्टिताः ऊरवः याचां
ताः अतएव वासेन विखीलासचक्षाः दृष्टयः यासां तथाभूताः तथा कम्पिताः

अथ व्रीडा ।

धाष्ट्याभावो व्रीडा

वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ॥१८४॥ [भ]

यथा ।

“मयि सकपटमित्यादि” ।

अथ हर्षः ।

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनः-

प्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥१८५॥ [म]

यथा ।

“समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता सुखं

निधानकुम्भस्य यद्यैव दुर्गतः ।

सुदा शरीरे प्रवभूव नात्मनः

पयोधिरिन्दूदयसूचिंता यथा” ॥ (य)

चाणिक्लवाः यासां तद्योक्ताः मत्स्यः सखीजनस्यापि किं पुनर्विलासिनानित्यपि-
त्वाद्यैः । विसीकनीयतां दर्शनीयताम् चाद्युः प्रापुः । वंशस्यविलं इत्तम् ।

(भ) व्रीडानाह धाष्ट्याभाव इति । दुराचारात् दुर्लभदारात् वदनस्य
जानमनादिकारो धाष्ट्याभावः पश्यता अपानल्यं कुण्ठितता इत्यर्थः
व्रीडा लज्जा ।

(म) हर्षनाह हर्ष इति । इष्टस्य प्रियस्य वल्लभः स्वामीः स्वामात् अश्रु-
नेत्रवलं अद्गदमस्यदभाषणं तत्करः मनसः दितस्य प्रमादः प्रमदता हर्षः ।

(य) सुदाहरति समीक्ष्येति । दुर्गतः दरिद्रः निधानकुम्भस्य निधिमं-
कलसस्य यथा पिता विलीपः चिरात् पुत्रस्य सुखं निरीक्ष्यैव इन्दूदयेन चन्दी-
दयेन सूचिंतः हृदिद्वतः पयोधिः समुद्र इव सुदा हर्षेण नात्मनः स्वका शरीरे न
प्रवभूव अपरिमितहर्षं यातातीदित्यर्थः । वंशस्यविलं इत्तम् ।

अथ असूया ।

असूयान्यगुणाङ्गीना-

मौडित्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्घोषभ्रू विभेदा-

वज्राक्रोधे ह्यितादिकृत् ॥ १८६ ॥ [२]

यथा

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन

सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसह्यत न चेदिपतिः

परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्” ॥ (ल)

अथ विषादः ।

उपायाभावजन्या तु

विषादः सत्त्वसंज्ञयः ।

(२) असूयानां च असूयेति । औडित्यात् उद्धतस्वभावत्वात् अन्येषां गुणस्य ऋद्धीनां सम्पदान् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाणाम् अपरनिष्ठानाम् उद्घोषः उक्तीर्जनं भूविभेदः भ्रूमङ्गः अवज्ञा क्रोधः इजितादिकृत् क्रियते ।

(ल) उदाहरति अथेति । अथ अनन्तरं तत्र सदसि सभायां चेदिपतिः शिशुपालः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वर्द्धितमित्यर्थः मधुद्विषः कण्डूस्व मानं सम्मानं न असह्यत । हि तर्थादि मानिनां मानवतां मनः परेषां उद्घोषो अभ्युदये मत्सरि विदोषि भवति । उद्धताहत्तं, प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसज-गुरुकाण्डनन्तरम् । यद्यप्य मनजलजाः स्युरथो सजसा जगौ च सवतीयसुद-गतेति वल्लक्षणम् ।

(व) विषादमाह उपायेति । उपायानामभावात् जन्म यस्य तादृशः

निःश्वसोच्छ्वासहृत्ताप-
सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥ [व]

यथा मम ।

“एषा कुडिलघणेण
चिउर कडापेण तुह गिवहा वेणी ।
मह सहि ! दारइ दंसइ
आअसजट्टिव्व कालउरइव्व हिअअं” ॥ (श)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णास्मृता धृतिः ।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ ॥ [ष]

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बध्वा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

सखसंघयः सखाहृत्तापः विषादः, तत्र निःश्वसः उच्छ्वासः इत्यापः सहाया-
न्वेषणादिकथं भवति ।

(श) उदाहरति एषा इति । एषा कुडिलघनेन चिकुरकलापेन तत्र
निबद्धा वेणी । मम सहि ! दारयति दशत्यायनयटिरिव कासीरगौव इट-
यम् । इति संस्कृतम् । हे सखि ! एषा तव वेणी कुडिलघनेन कुडिलनिबद्धेन
चिकुरकलापेन कुन्तलससूत्रेण निबद्धा चायसयटिरिव लोहदण्ड इव चट्टिगिह
वा मम हृदयं दारयति खण्डयति तदा कासीरगौव कृष्णसर्पेण मम हृदयं
दहति ।

(ष) धृतिमाह ज्ञानेति । ज्ञानस्तु तदा समीपस्तु ज्ञानमः एवमादिभिः
हेतुभिः सम्पूर्णस्मृता पूर्णकामत्वं धृतिः, तत्र सौहित्यं वृत्तिः, इत्यादाहृत्तापः,
सहासा प्रतिभा क्लृप्तं भवति ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः” ॥ (स)

अथ चपलता ।

मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥१६६॥ [ह]

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्दसहासु सृङ्ग !

लीलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

सुग्धामजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थयंसि किं नवमालिकायाः” ॥ (च)

(स) उदाहरति कृत्विति । दीनानां दरिद्राणां प्रजानामिति भावः निपीडनाम् उत्पीडनमित्यर्थः कृत्वा निजजने बन्धुजने वचसा विग्रहं कलहं बद्धा कृत्वित्यर्थः चिरात् बहुकालिकीरित्यर्थः गरीयसीः अतिसहतीः आसुम्भिकीः पारलौकिकीः यातनाः नारकीया अस्मीति भावः नैव आलोच्य अगणयित्वा इत्यर्थः यस्याः तन्वाः कृते निमित्तं मया द्रव्यौघाः घनराशयः परिसञ्चिताः संगृहीताः खलु साम्प्रतं सा इयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिना एकाञ्जलि-मितेन नीवारधान्येन अपि कृतार्था पुष्यते इति भावः अहो आश्चर्य्यं पूर्वं संसारार्थम् अज्ञानतः बद्धनि पापानि कृत्वा पश्चात् चरमे वयसि ज्ञानवताः सर्वे परित्यज्य अरण्यवासिना उक्तनिदम् । आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ह) चपलतासाह मात्सर्य्येति । मात्सर्य्यात् द्वेषात् रागादेः अनुरागादेश्च हेतोः अनवस्थितिः एकद्वानवस्थानं चापल्यं, तत्र भर्त्सनं, पारुष्यं, तथा स्वच्छन्द-चारित्वं भवति ।

(च) उदाहरति अन्यास्त्विति । हे सृङ्ग ! अन्यासु उपमर्दसहासु सन्धोगचमासु सुमनोलतासु कुसुमवल्लीषु लीलं अपलं मनः तावत् विनोदक प्रीषय । नवमालिकायाः सुग्धाम् अभिनवाम् अजातरजसम् अबद्धपरागाम् अजातार्त्तवामिति ध्वनिः कलिकां कीरकं, कलिका कीरकः पुमानित्यमरः ।

अथ ग्लानिः ।

रत्यायासमनस्ताप-

क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।

ग्लानिर्निष्प्राणताकम्प-

काश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ २०० ॥ [क]

यथा ।

“किञ्चलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डुं क्षामसस्याः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्” ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाम्निः

शून्यताश्वासतापकृत् ॥ २०१ ॥ [ग]

अकाले असनये किं कथं व्यर्थं निरर्थकं कदर्थयसि किञ्चयसि ? रसज-
तिषकं वक्ष्यते ।

(क) ग्लानिमाह रत्यायासेति । रत्यायासेन सुरतपरिश्रमेण मनस्तापेन
क्षुधा पिपासादिना च समुद्रमृता निष्प्राणता अनासर्थासिद्धयः श्वादिः, तत्र,
कम्प काश्याम् अनुत्साहतादिकञ्च स्यात् ।

(ख) उदाहरति किञ्चलयमिवेति । शरदिजः शरत्काशीनः घर्मः शिवायः
केतकीपत्रगर्भमिव केतकीकुसुमोदरमिव हृदयमेव कुसुमं शोषयतीति तद्योगः
दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् इत्यात् विप्रलूनं छिद्रं मुग्धं नरं
किञ्चलयं पत्रमिव अस्याः शीतायाः परिपाण्डुं परितः पाण्डुवर्णे क्षामं वर्मं शरीरं
ग्लपयति ग्लानिं नयति ।

(ग) चिन्तामाह ध्यानमिति । हितस्य अनामिः अनामात् एतत्तापकृ-
तापानां कारणं ध्यानं चिन्ता ।

यथा मम ।

“कमलेण विहसिएण
संजोएंती विरोहिणं ससिविम्बम् ।
करअलपल्लत्यमुह्नी किं चिंतसि ?
सुमुखि ! अंतराहिअहिअत्रा” ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्की विचारः सन्देहाद्
भूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ २०२ ॥ [ङ]

यथा ।

“किं रुद्धं प्रिययेत्यादि” । “एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभि-
चारिभेदा इति यदुक्तं” तदुपलक्षणमित्याह (च) ।

रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ॥२०३॥ [छ]

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विकसितेन संयोजयन्ती विरोधि-
नं शशिविम्बम् । करतलपर्यस्तमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि ! अन्तराहितद्वया ॥
इति संस्कृतम् । हे सुमुखि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनिविष्टं हृदयं यस्याः
तादृशी, तथा करतले वामे इति भावः पर्यस्तं स्थितं मुखं यस्यास्तथाभूता,
अतएव विकसितेन कमलेन पर्यन्तं विरोधि-
नं स्वभाववैरिणं शशिविम्बं संयोज-
यन्ती सती किं चिन्तयसि ? अत्र करतलं कमलं मुखं शशिविम्बमित्यति-
शयोक्तिभेदेऽप्यभेदरूपावहतिर्बाधव्या ।

(ङ) वितर्कमाह तर्क इति । सन्देहात् संशयात् हेतोः भ्रुवोः शिरसः
अङ्गुलीनाञ्च नर्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं स्वप्रतिपादकत्वे सति इतरप्रतिपादको धर्मविशेषः ततश्च
त्रयस्त्रिंशद्भेदातिरिक्ता अपि व्यभिचारिणः स्युरिति भावः ।

(छ) रत्यादय इति । रत्यादयः रतिहासादयः अनियते अनिर्धारिते
रसे व्यभिचारिणः स्युः ।

तथाहि शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयावस्थानात् रतिरेव
स्थायिशब्दवाच्या । हासः पुनस्तप्यमानो व्यभिचार्यैव
व्यभिचारिलक्षणयोगात् । तदुक्तं “रसावस्थः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यते” । तत् कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारि-
त्त्वमित्याह ।

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः २०४ [ज]

अथ स्थायी भावः ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा

यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादाल्लुरकन्दोऽसौ

भावः स्थायीति सम्मतः ॥ २०५ ॥ [झ]

यदुक्तम् ।

“सकसूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परमिति” ॥ (ज)

(ज) शृङ्गारेति । शृङ्गारवीरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, शान्ते
जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता । इत्यादि अन्यत् भावितबुद्धिभिः स्वयं
समुन्नेयं बोद्धव्यम् ।

(झ) स्थायिभावमाह एवेति, अविरुद्धा इति । अविरुद्धाः एवतिरोधिनः
विरुद्धाः विरोधिनी वा भावाः यं तिरोधातुम् आस्तादयितुम् एवमाः आस्ता-
दस्य रसरस एदुरः प्ररोहः तस्य कन्दः मूलम् असौ भावः स्थायीति सम्मतः ।

(ज) एवेति । सकसूत्रवृत्त्या तात्यान्तरवृत्त्यादेन एवेति भाषाणाम्

तद्भेदानाह ।

रतिर्हासश्च शोकश्च
क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्य-

मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ २०६ ॥

तत्र ।

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्णस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोऽज्ञवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥

अनुगामुक्ताः अनुगतः असौ स्याथी तैः भावैः न तिरोधीयते न चाच्छाद्यते परं
किन्तु पुष्यते पुष्टिं नीयते ।

(८) रत्यादीनाह मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरं अर्थे
अनुनि, अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिष्ठचित्तेषु इत्यनरः । मनसः चित्तस्य प्रवणायितं
प्रेमरसाद्वृत्तमित्यर्थः रतिः । वागादीनां वचनप्रभृतीनां वैकृतात् विकृतिभावात्
चेतसः मनसः विकासः स्फुरथः हास इष्यते । इष्टस्य प्रियस्य नाशादिभिः
हेतुभिः चेतसः वैकृत्यं व्याकुलीभावः शोकः । प्रतिकूलेषु, विरुद्धेषु तैक्ष्ण्यस्य
उपतायाः अवबोधः दारुणबुद्धिविशेष इत्यर्थः क्रोध इष्यते । कार्यारम्भेषु स्थेयान्
स्थिरतरः संरम्भः समावेशः उत्साहः । रौद्रशक्त्या तीव्रसामर्थ्येन जनितम्

विस्फारञ्चेतसो यस्तु

स विस्मय उदाहृतः ।

शमो निरीहावस्थाय-

मात्मविश्रामजं सुखम् ॥ २०७ ॥ [ट]

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हासः । रामा-
यणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेषु
अन्तरा उत्पद्यमानैः तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः
प्रत्युत परिपुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः (ठ) ।

किञ्च ।

नानाभिनयसम्बन्धान्

भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः

स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥ २०८ ॥ [ड]

उत्पादितं वित्तस्य वैश्वस्यदं व्याकुलतापादकं मनीवृत्तिविशेष इत्यर्थः भयम् ।
दोषेषुपादिभिः दोषदर्शनादिभिः कारणैः विषयोद्भवा विषयेषु समुत्पन्ना तर्हा
क्रमा जुगुप्सा । विविधेषु नानाविधेषु लोकसौमनातिवर्षिषु अलौकिकेषु पदाद्येषु
चेतसः चित्तस्य यस्तु विस्फारः विकासः स विषय उदाहृतः कथितः । निरी-
हावस्थायां निस्पृहदशायान् आत्मनि परमतत्त्वे विश्रामजं विश्रामजनितं
सुखं मतः ।

(ट) एतेष्वन्तरेति । एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः अन्तरा मध्यतः अनु-
च्छिन्नाः उच्छेदं न प्रापिताः । उदाहृतानां सामाजिकानाम् एतुमते सिद्धाः ।

(ड) नानेति । नाना विविधानित्यर्थः अभिनयसम्बन्धान् अभिनयसम्बन्धा-
नित्यर्थः रसान् यतः भावयन्ति व्यग्रयन्ति तस्मात् अमी स्थायिसञ्चारिसात्त्विका
भावाः प्रोक्ताः कथिताः ।

यदुक्तं “सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्” । (ढ)

अथ रसस्य भेदानाह ।

शृङ्गारहास्यकरुण-

रौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ

रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०६॥ [ण]

तत्र शृङ्गारः ।

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्तौग्रमरणालस्य-

जुगुप्साव्यभिचारिणः ।

(ढ) भावनाह उखेदि । सुखदुःखादिभिः भावैः धर्मविशेषैः तादृग्-
भावस्य भावनं भावः ।

(ण) शृङ्गारेति । स्पष्टम् ।

(त) शृङ्गारमाह तत्रेति । मन्मथस्य कामस्य उद्भेदः उद्रेकः शृङ्गं हि
तस्य आरः आगमः यस्मात् असौ शृङ्गारः ऋगतावित्यस्य षड्प्रत्ययनिष्पन्नस्य
गमनार्थत्वात् । उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः प्रायेण
त्रय वधीक्तः, प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियामित्यमरः । अत्र शृङ्गाररसे परोढां पर-

स्थायी भावो रतिः श्याम-

वर्णीऽयं विष्णुदैवतः ॥ २१० ॥ [त]

यथा । “शून्यं वासुगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासुगृहसुदोषनविभावः । सुम्बनमनुभावः । लज्जाहासी व्यभिचारिणी एतैरभिव्यक्तः सद्दयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्देवावाह ।

विप्रलम्भोऽथ सम्भोग

द्वयेषु द्विविधो मतः ॥ २११ ॥

तत्र ।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥ २१२ ॥ [थ]

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वराम-

मानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ २१३ ॥

कोयाम् अनुरागिणीं विज्ञाद्य बर्जयित्वा पत्याः नायिकाः आलम्बनं तदाप्यविभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणायाः दक्षिणानुकूलदृष्टप्रदाः नायकाः स्युः । अन्तः अन्तं रोहस्य भ्रमरस्य यतम् आदिपदेन कीकिलकृजनादयः गृह्यन्ते । उदोषनं तदाप्यविभावा इत्यर्थः मतं कथितम् । सुदोः विधिपः कटापादिय अनुभावः प्रकीर्तितः । उपतां मरणम् आलस्यं जुगुप्साद्य मृता अन्ते भावाः व्यभिचारिणः स्युः । रतिः पूर्वोक्तः स्थायी भावः । अयं रसः श्यामवर्णः, विष्णुदैवता यस्य तथोक्तः ।

(थ) विप्रलम्भमाह एवेति । यत्र प्रकृष्टा रतिः अनुभावः प्रकृष्टा प्रकृष्टे मता, तु किन्तु अभीष्टम् अभिलषितं नायिकां नायकं वा न उपैति न प्राप्नोति असी विप्रलम्भः ।

तत्र ।

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ [द]

श्रवणान्तु भवेत् तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजालि च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥

अभिलाषश्चिन्ता

स्मृतिगुणकथनोद्देशसम्प्रलापाश्च ।

उन्मादोऽथ व्याधि-

र्जडतामृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥ [ध]

अभिलाषः स्मृहा चिन्ता प्राप्तापायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ [न]

अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् [प]

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ।

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥ ११४ ॥

(द) पूर्वरागमाह श्रवणादिति । श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरूढरागयोः सञ्जातानुरागयोः स्त्रीपुंसयोः अप्राप्तौ चत्वीन्यनलाभे च; दशाविशेषः अवस्थामेदः, सः पूर्वराग उच्यते ।

(ध) कामदशा आह अभिलाष इति । स्पष्टम् ।

(न) उन्मादमाह उन्माद इति चेतनाचेतनेषु सजीवनिर्जीवेषु अपि अपरिच्छेदः अविवेकः उन्मादः ।

(प) प्रलापमाह अलक्ष्यवागिति । भ्रमम् अलक्ष्यं चेतसः भ्रमणात् चभीष्टं प्रति धावनात् या अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् दण्डं सः प्रलापः स्यात् ।

शेषं स्पष्टम् । क्रमेण उदाहरणानि ।

“प्रेमाद्राः प्रणयसृग्गः परिचयादुक्तादरागोदयाः
तास्ता सुग्धटगो निसर्गसधुराचेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्
आशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः” ॥ (फ)
अत्र मालतीसाचाद्दर्शनप्ररुद्धरागस्य माधवस्याभिलाषः ।
“कथमीचे कुरङ्गाचीं साचालक्ष्मीं मनोभुवः ।
इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम्” ॥ (ब)
अत्र कस्याद्वित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररुद्धरागस्य
नायकस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटम्” इत्यादौ
नायकस्य स्मृतिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनम् ।
“खासान् सुञ्चति” इत्यादौ उद्देगः ।

(फ) प्रेमाद्रा इति । सुग्धे सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः दृशौ यस्यास्यामृतायाः
प्रेमाद्राः प्रेम्णा ज्ञान्तरक्षेदविशेषेण आद्राः सिक्ता इत्यर्थः, प्रणयसृग्गः प्रणयः
सहायः तत्सृग्गः तत्पूर्णा इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनादिव्यापारात् उक्तादः
उद्भिक्तः रागस्य अगुरागस्य उदयः आविर्भावः यासु ताः, निसर्गसधुराः प्रकृति-
सन्तोषाः तास्ताः चेष्टाः अपाङ्गप्रेषणादिकाः मयि भवेयुः पुनर्भवेयु इत्यर्थः,
आशंसा मनोरथः तथा परिकल्पितासु विरचितसु अपि यासु चेष्टासु चेष्टान्
क्षणमात्रेण मनोरथकल्पनामात्रेणैत्यर्थः बाह्यं वहिर्भयं यत् कल्पम् इन्द्रि-
यचक्षुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणं तस्य रोधी अवरोधकः अन्तःकरण-
अन्तरिन्द्रियस्य मनस इत्यर्थः ज्ञानन्देन सान्द्रः निविष्टः एव इत्यर्थः लयः विषय-
इत्यर्थः भवति अन्तःकरणमानन्दसहिते विलीनं भवतीति फलितार्थः । मादृक्-
विक्रीडितं हसम् ।

(ब) कथमिति । साक्षात् नृत्तिमतीन्द्रियः मनोभुवः कामस्य सृष्टौ
कुरङ्गाचीं स्वगणनां कथं केन प्रकारेण इदं पश्यामि ? इति चिन्ता आकुञ्च-
कात् निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति ।

“त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यदुध्यत ।
क नीलकण्ठ ! ब्रजसीत्यलक्ष्यवाक्
असत्यकण्ठापितबाहुबन्धना” ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । “भ्रातर्द्विरेफ” इत्यादौ उन्मादः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं चित्रियरोगं सखि ! हृदन्तः” ॥ (स)

अत्र व्याधिः ।

“भिसिणीअलसअणीए णिहिअं सच्चं सुणिच्चलं अङ्गम् ।

दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीवइ परं” ॥ (य)

अत्र जडता । इदं भम ।

रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्णयति ।

(भ) विभागेति । तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये कश्चित् पूरणार्थत्वमित्येते इति बोध्यम् । सः शेषो यासां तासु तृतीयभागाव-
शिष्टासु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इयं पार्वतीति अध्याहार्यं चपं नेत्रे निमील्य-
निद्रायित्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क ब्रजसि इति अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः
वाक् वचनं यस्याः तथाभूता असत्ये कण्ठे अपितं बाहोर्वन्धनं यया तादृशी
अभवदिति शेषः । वंशस्त्रविलं वृत्तम् ।

(स) पाण्डुति । हे सखि ! तव पाण्डु क्षामं कृशं वदनं सरसं प्रेमा-
वेशपूर्णं हृदयम् अलसं सर्वविषयनिवृत्तसुकमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृदया-
भ्यन्तरे नितान्तं गाढं चित्रियरोगम् एतच्छरीराचिकित्सनीयं व्याधिम् आवे-
दयति प्रकटयति ।

(य) भिसिणीति । विसिनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलनङ्गम् ।
दीर्घो निःश्वासभर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संस्कृतम् । कस्याश्चि-
न्नाधिकार्या अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कसपि प्रति उक्तिः । विसिनीदलशयनीये
पद्मपत्रशय्यायां निहितम् अपितं सर्वम् अङ्गं शरीरं सुनिश्चलं स्पन्दरहितं,
दीर्घः सायतः निःश्वासभरः निःश्वासातिशयः जीवतीति परं केवलं
साधयति व्यक्तम् ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरतः ॥ २१५ ॥

तत्र आद्यं यथा ।

“श्रेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी

प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभृता ।

आकर्ण्य सम्प्रति कृतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥ (२)

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलैः

मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्त्रानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरं केलीपिकाः पञ्चमं

प्राणाः सत्वरमश्रमसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्वमी” ॥ (३)

(२) श्रेफालिकामिति । दृष्ट्या नायकं प्रति उत्सृजियम् । सा तन्वी
हृशाङ्गी तपस्विनी वराकी श्रेफालिकां विदलितां विकलिताम् अवलोक्य
कथञ्चिदपि हृच्छेषापि प्रादान् धारयितुं प्रभृता प्रजा समर्था दन्दित्यर्थः ।
सम्प्रति चरणायुधानां कुङ्कुटानां कृतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि
न जानामि । रात्रिसंध्यभागे श्रेफालिका विकल्पन्ति, तद्दर्शनेऽपि कान्तानमनं
प्रति आश्रासम्भवः, कुङ्कुटरुतत्रवपस्य तु रात्रावसानसुषकत्वात् नैराश्रमिति
भावः । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(३) रोलम्बा इति । रोलम्बाः भमराः भङ्गारकोलाहलैः हरितः दिशः
पूरयन्तु । चन्दनवनीजातः नभस्त्रान् वायुरपि मन्दं गन्तुं उपैतुं वदतु ।
केलीपिकाः क्लीङ्गाद्यैः पीपिताः कोकिलाः चूतशिखरं चानतद्विपर्ययं श्रिता
इति शेषः माद्यन्तः पुताङ्गुरादीन् उल्लसन् इत्यर्थः पञ्चमं स्वरविशेषं कथयन्तु
गायन्तु । नमी अश्रमसारः लोहः तद्वत् कठिनाः प्राणाः सत्वरं मीमां गच्छन्तु
गच्छन्तु । मादृश्विकीङ्क्षितं इत्यम् ।

समैती । तृतीयं यथा ।

कादम्बर्यां महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः
कारुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः । केचित् तु “नयनप्रीतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषय-
निवृत्तिस्त्वपानाशः । उन्मादो तूर्च्छां मृतिरित्येताः स्मरदशा
दशैव स्युः” (व) इत्याहुः । तत्र च ।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः

पुंसः पश्चात्तद्विहितैः ॥२१६॥ [श]

इङ्गितान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्तराजयोः ।
आदौ पुरुषानुरागे सन्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

नीलीकुसुम्भसञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ॥

तन्नीलीरागमाख्यान्ति [ष]

यथा श्रीरामसीतयोः ।

(व) नयनप्रीतिरिति । नयनप्रीतिः चक्षुरागः, चित्तस्य मनसः आसङ्गः
आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेवं करिष्यामीत्येवंरूपः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः जाग-
रणं, तनुता काश्यं, विषयनिवृत्तिः वाञ्छवस्तुवैसुख्यं, त्वपानाशः निर्लज्जता ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

(श) आदाविति । आदौ अतः स्त्रियाः नायिकायाः रागः नायकं
प्रति अनुरागः वाच्यः वर्णनीय इत्यर्थः, पश्चात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः चैटा-
विशेषैः नेत्रविच्छेपादिभिः पुंसः नायकस्य रागः वाच्य इति शेषः ।

(ष) नीलीरागमाह नीलीति । यत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते
नातिमात्रं वर्द्धते इत्यर्थः, न अपैति न नश्यति च, तत् नात्युद्दिक्तमविषयित-
मित्यर्थः नीलीरागम् आख्यान्ति कथयन्ति ।

कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते ॥ [स]

मञ्जिष्ठारागमाहूस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥२१७॥ [ह]

अथ मानः ।

मानः क्रोधः स तु द्वेषा

प्रणयेष्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्

प्रमोदे सुमहत्यपि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् [ज]

क्रोधो यः कारणं विना ॥ २१८ ॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो
वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा ।

“अलीअपसुत्तअ ! विणिमीलिअह ! देसु सुहअ ! मज्झं ओआसं ।
गण्डपरिउम्बणपुलइअङ्ग ! ण उणो चिराइस्सं” ॥ (क)

(स) कुसुम्भरागमाह कुसुम्भरागमिति । यत् प्रेम अपैति नश्यति
शोभते च, तत् उद्विक्तं अपलमित्यर्थः कुसुम्भरागं प्राहुः ।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति । यत् प्रेम न अपैति न नश्यति अति-
शोभते च, तत् अविचलमसुद्विक्तमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् प्राहुः कथयन्ति ।

(ज) कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकनायिकानतत्वादित्यर्थः यत्र नायकः
नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अन्वेष्यं मानस्य सुन्दर इति भावः ।

(क) अलीअ इति । अलीकपसुत्तक ! विनिमीलित्वाच ! देहि सुन्दर !
मद्यमरकाशम् । गण्डपरिउम्बणपुलकित्वाङ्ग ! न पुमदिरयिणामि इति
संस्कृतम् । नायिकानमने विलम्बनसदृशममं कपटनिहितं नाटकं पति गति-
काया चक्रियम् । हे अलीकपसुत्तक ! कपटनिहित ! विप्रियेण निमी-
लिते अविशो येन तत्समुद्धौ । हे सुन्दर ! प्रियतम ! गण्डपरिउम्बण

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनावसरे ।
उभयोर्यथा ।

“पणञ्जुविभ्राणं दोसंवि अलिअपसुत्ताणं भाणइसाणम् ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिसकसाणं की मल्लः” ॥ (ख)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्वप्रायितभोगाङ्गगोत्रस्खलनसम्भवा २१६ [ग]

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृशोः दृशोः परागं

प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।

तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोः

द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे” ॥ (घ)

पुष्कितानि रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बोधने । एतेन अलीकनिद्वेति
व्यव्यते । मल्लम् अत्रकार्यं स्थानं देहि, पुनः इतः परं न चिरयिष्यामि न
विलम्बिष्ये । अत्र नायिकाया विलम्बेन नायकस्य मान इति अलीकस्वप्र-
वशात् कौटिल्यञ्च बोध्यम् ।

(ख) पणञ्जु इति । प्रणयकुपितयोर्दयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानिनोः ।
निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः की मल्लः ॥ इति संस्कृतम् । प्रणयेन प्रेम्णा
कुपितयोः कोपं गतयोः अतएव अलीकप्रसुप्तयोः कपटनिद्रितयोः द्वयोः उभयोः
मानिनोः मानवतोः निश्चलं यथा तथा निरुद्धे निःश्वासे दत्तकर्णयोः स्थिरकर्णयो-
रित्यर्थः दम्पत्योरिति शेषः की मल्लः मानभङ्गसमर्थः ? न कीऽपीत्यर्थः ।

(ग) पत्युरिति । पत्युः प्रियस्य अन्यप्रियासङ्गे अपरनायिकासङ्घौ दृष्टे
श्रुते अथवा अनुमिते सति स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र तेषु त्रिविधेषु मध्ये
इत्यर्थः अनुमितिः अनुमानं त्रिधा भवति, उत्स्वप्रायितं स्वप्ने तदुत्कीर्तनं,
भोगाङ्गः सम्भोगचिह्नं, तथा गोत्रस्खलनं नामन्यतिक्रमः एतन्नयस्य कारणत्वात् ।

(घ) विनयतीति । प्रणयिनि काले आननानिलेन मुखमारुतेन सुदृशः
चुनयनायाः दृशोश्चक्षुषोः पतितमिति शेषः कौसुमं परागं रजः विनयति निरस्मति

सम्भोगचिह्नानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गे गोपयस्यंशुकेन

स्यगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गंशमी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ?” ॥ (ङ)

अनुनयपर्यन्तासहने (च) त्वस्य न विप्रलम्भमेदता किन्तु सम्भोगसञ्चारीर्थास्त्रभावत्वम् । यथा ।

“भ्रूमेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्गीचते

रुढायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥ (क)

सति तस्याः सुदृशः अङ्घ्रियुवतेः विपक्षकामिन्याः सपद्मा इति यावत् अङ्घ्रियुवतेः नेत्रयुगलस्य अपीष्य तत्क्षपं रीपरजोभिः कोपररागैः आपूपुरे आपूर्तिं, कोपकलुपितमभूदिति भावः । पुष्पितायावत्तम् ।

(ङ) नवति । नवानि नखपदानि नखादृष्टिप्रानि यस्मिन् तादृशम् अङ्गम् अङ्गुकेन वसनेन गोपयसि, दन्तदष्टम् अष्टं पुनः पाणिना करपद्मरेन स्यगयसि तिरोदधासि, प्रतिदिनम् अपरस्त्रीसङ्गंशमी अन्यकालासम्भोगसूचकः विसर्पन् व्यापृवन् नवपरिमलगन्धः नूतनविमर्दजनितसौरभविमर्दः, विमर्दोऽपि परिमल इत्यमरः । केन प्रकारेण वरीतुं गोपयितुं शक्यः ? न केनापीत्यर्थः । साक्षिनीवत्तम् ।

(च) अनुनयपर्यन्तासहने प्रियवचनादिना मानभयनाशुङ्खलव्यापारः अनुनयः तत्पर्यन्तस्य असहने सोऽनुमत्तव्यत्वे ।

(क) भ्रूमेदे इति । तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं निर्वाहः साभावसम्बन्धमित्यर्थः कथं केन प्रकारेण भविष्यति ? न केनापीत्यर्थः । तथाहि, भ्रूमेदे भ्रूमेदे रचिते हतेऽपि दृष्टिः अधिकं सोत्कण्ठं समुत्सुकं यथा तथा सङ्गीयते उधैः पश्यति । वाचि वचने रुढायामपि मीमीमादेऽपीत्यर्थः इदं दग्धाननं स्मितं सपद्मासुसहितं जायते । अतसि पिते कार्कश्यं कारित्वं

यथा वा ।

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतीत्तरं ताम्यतोः
अन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोः
भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः” ॥ (ज)

एवमन्यत्र ।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्गङ्गाय पतिः कुर्व्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतने नतिः ॥
सामादौ तु परिचीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

मनितेऽपि तनुः शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते रोमाञ्चिता भवति । मानाकरणे
तिरस्कुर्वतीं सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिहृत्य
शयितया वीतीत्तरं विगतोत्तरवचनं यथा तथा ताम्यतोः क्लिप्ततोः अन्योन्यस्य
परस्परस्य अनुनये अनुनयाभिलाषे इत्यर्थः हृदि मनसि स्थितेऽपि गौरवं मानं
संरक्षतोः मानभङ्गमनिष्कतीरित्यर्थः शनकैः क्रमशः अपाङ्गवलनात् तित्यक्
नेत्रान्तचालनात् मिश्रीभवन्ति चक्षुषि यथोः तादृशयोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः
मानकलिः प्रणयकलङ्कः सहासं यथा तथा रभसेन वेगेन हर्षेण वा, रभसो
वेगहर्षयोरीत्यसरः । व्यासक्तः दत्तः कण्ठग्रहः कण्ठाश्लेषः तत्र तथाविधः सन्
भग्नः गतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ऋ) मानभङ्गनोपायानाह सामिति । पतिः तस्य मानस्य मङ्गाय
खण्डनाय सामादौणि षट् उपायान् क्रमात् पूर्वपूर्वस्य निरासे इति भावः कुर्व्यात्
अवलम्बेत । तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवाक्यं साम, तस्याः सख्याः उपार्जनम्
आयत्तीकरणं भेदः, व्याजेन क्लृप्तं भूषादेः अर्पणं दानं, पादयोः पतनं नतिः,
इत्यं सामादौ उपाये परिचीणे अर्थं प्राप्ते विक्रमे इत्यर्थः अवधीरणं किमपि

रभसत्रासहर्षादिः कोपभ्रंशो रसान्तरम् २२० [अ]

यथा । “नो चाट्यवणे” इत्यादि । अत्र हि सामादयः पञ्च सूचिताः । रसान्तरमूह्यम् । अथ प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्य्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥

निःश्वसोच्छ्वासमृदितभूमिपातादि जायते २२१ [अ]

किञ्च ।

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः ।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ॥

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ।

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥

अनुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा स्यात् । रभसात् वेगात् यः क्रामः भयं सङ्गृहीयता भौतिरित्यर्थः वा इषादिः तस्मात् कोपभ्रंश मानसखण्डनम् अथो रसः रसान्तरं सङ्गसा भावान्तरयोगात् पूर्वमावृत्त कोपस्य विषयसः स्यादित्यस्य रसान्तर-संज्ञेति भावः ।

(अ) प्रवासमाह अथेत्यादि । कार्य्यात् अमीष्टप्लुताभात् श्वापात् अभि-सम्पातात् सम्भ्रमात् उपद्रवादिभयादित्यर्थः भिन्नदेशत्वं देशान्तरगतित्वं प्रवासः यत्र इति अनुसन्धनीयम् यत्र दम्पत्योर्मिन्नदेहगतित्वा स्यात् स विप्रसङ्गः प्रवास इत्यर्थः । तत्र प्रवासे अङ्गस्य शरीरस्य वीक्षणं क्लेशस्य मालिन्यं, शिरः एकवेणी-धरं, निःश्वसः दीर्घश्वसः, उच्छ्वासः ऊर्ध्वश्वसः, मृदितं, भूमिपातादिकञ्च जायते, एतत् तु सर्वं प्रायेण नासिद्धायै एव प्रादुर्भाव तु इत्यादिभ्य-मिति बोध्यम् ।

(ट) अधृतिश्चिति । रस परासे एताः अमीष्टशब्द इह स्मरदशाः क्रमात् ज्ञेयाः । मलानाम् आपत्तिः शक्तिः नासिद्धमित्यर्थः अमीष्टशब्द । विरहज्वर

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताऽधृतिः ।

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥

तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाह्याभ्यन्तरतस्तथा २२२ [ट]

शेषं स्पष्टम् । एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ।

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली

प्रत्यूषक्षणेदेशपाण्डु वदनं श्वासैकस्त्रिन्नोऽधरः ।

अश्वःशीकरपद्मिनीकिशलयैर्नीपैति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशीम्” ॥ (३)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः २२३

कार्य्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् । तत्र भावी यथा

सम ।

“यामः सुन्दरि ! याहि पान्य ! दयिते ! शोकं वृथा मा कृथाः

शोकस्ते गमने कुतो सम ?—ततो वाष्पं कथं मुञ्चसि ? ।

स्वरः श्याधिः तापः । पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वं दुःखेन शरीरस्य निस्तेजस्कृतया
श्वेतीभावः इत्यर्थः, कृशता दीर्घत्वम् अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतसहजत्वं, सर्वत्र
सर्वस्मिन् वस्तुनि परागिता असन्तोषः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता
अनालम्बनराहित्यं स्मृता । वाह्याभ्यन्तरतः तस्य अभीष्टस्य प्रकाशः तन्मयम् ।

(३) चिन्ताभिरिति । मनः अन्तरिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानैः स्तिमितं
स्थिरं, कपोलस्थली गण्डदेशः करतले लीना स्थिता । वदनं प्रत्यूषस्य यः
अण्डदेशधन्द्रः तद्वत् पाण्डु मखिनश्वेतीभावमापन्नमित्यर्थः, अधरः श्वासेन एकं
केवलं स्त्रिन्नः क्लान्तः । तापः अन्तःसन्तापः अथवा शीकरैः विन्दुभिः पद्मिनी-
किशलयैः कमलपत्रैः शमं शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति । अतएव अस्याः
नायिकायाः कः जनः प्रार्थितशायी दुर्लभश्चेति तथाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ
इत्यर्थः अस्ति ? यः ईदृशीं दशां न सहते न सोढुं शक्नोतीत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृक्षम् ।

(४) यामः इति । दम्पती इति प्रत्युक्ती । हे सुन्दरि ! यामः रञ्जानः,

श्रीघ्नं न व्रजसीति ? मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा ?
भूयानस्र सह त्वया जिगमिषीर्जीवस्र मे सभ्रमः" ॥ (६)

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं बलयेः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं नतं
धृत्वा न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते ?” ॥ (८)

भूतो यथा ।

“चिन्ताभिः स्तिमितम्” इत्यादि । शापाद् यथा । “तां
जानीथाः” “इत्यादि” । सभ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातीत्पाता-
दिजः । यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसीः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्गा-
सौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामपि उभयत्र सभ्रवेऽपि
चिरस्तनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रतिपादनम् ।

हे पान्द ! पवित्र ! साहि नक्ष, हे दयिते ! प्रिये ! इया शोकं मा कृपाः
न कुरु, ते तव गमने मम शोकः कृतः किमयं ? तत्सहिं कर्षं वापं
नेत्रजलं सुससि त्यजसि रीदिसीत्यर्थः, श्रीघ्नं सत्वरं न व्रजसि न नक्षसि इति
हेतोः वापं सुसामोति शेषः । मां गमयितुं ते तव इयं त्वरा कस्मात्
किमयं ? त्वया सह जिगमिषीः अनुमिच्छीमं मम चरन् जीवन् जीवन्
भूयान् महान् अयं सभ्रमः व्यपतेत्यर्थः । आर्षविप्रोदितं इति ।

(८) प्रस्थानमिति । प्रियतमे यातुं विद्वेषं गन्तुं निश्चितचेतसि स्थिर-
चित्ते सति बलयेः प्रस्थानं कृतं दुर्भावमवा चङ्गानां काम्येन इत्याभ्यां अल्लता-
दिति भावः प्रियसखेः अर्थः अशुभिः अजस्रं नतं चित्तमित्यर्थः प्रियसखानां
नतिं दृष्टापि यदि प्रियतमो न नक्षेदिति भावः धृत्वा धैर्येण अयं अक्षमा-
सपि न चासितं स्तिमितम् अर्थेषां अक्षीति भावः, चित्तं ननक्षः पुरः अतः
गन्तुं व्यवसितम् अशुभं इव इव प्रियतमस्य तत्रैव ममसः स्थितेरिति भावः
इत्यं सर्वं बलयादय इत्यर्थः समं दुःखम् प्रस्थिताः प्रस्थिताः । हे जीवित !

अथ करुणः ।

यूनोरेकतरस्मिन्

गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैक-

स्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ २२४ ॥ [स]

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः । किञ्च अत्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । अयन्तु “करुणः” इत्यभियुक्ता (त) मन्यन्ते । यच्चात्र “सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवती विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव” इति केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्यन्ते ।

अथ सम्भोगः ।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

मन्ये एकस्मिन् समवे अवश्यं मन्यनिति स्थिते सति प्रियमुद्धत् सार्यः सङ्गी बलयादिरित्यर्थः किमु कथं त्यज्यते ? त्यक्तं न युज्यते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) करुणविप्रलम्भाच्च अथैवादि । यूनोर्दम्भयोः लोकान्तरं गतवति एकस्मिन् एकतरे पुनर्लभ्ये प्राप्ये सति एकः तयोरेकतर इत्यर्थः यत् यत्रेत्यन्यर्थं विमनायते विमना इव आचरति शोकार्तः सन् विलापादिकं करोतीत्यर्थः असौ करुणविप्रलम्भो नाम ।

(त) पुनरलभ्ये इति । अत्र रतेर्नाश्रात् उत्कटशोकसम्भवादिति भावः । अयन्तु करुणः करुणविप्रलम्भ इत्यर्थः । अभियुक्ताः मान्याः ।

(थ) सम्भोगमाह अथैवादि । यत्र अयोन्मनुरक्ती अतुरागिणौ विला-

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः २२५ [य]

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । “शून्यं वान-
गृहम्” इत्यादि ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात्
अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥

यत्र स्यादुत्पट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥२२६॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुञ्चनं
दर्शनीयं वा तत् सर्वं शृङ्गारेणोपसीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

कथितश्चतुर्विधोऽसा-

वानन्तर्यात् तु पूर्वरगादेः ॥ २२७ ॥ [द]

यदुक्तम् ।

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादी भूयान् रागो विवहेते” ॥ (घ)

सिनी विलसनश्रीली दम्पती दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवंत कुरतः अयं सम्भोगः
तदाख्यशृङ्गारः उदाहृतः कथितः ।

(द) कथित इति । असी सम्भोगः पूर्वरगादेः वानन्तर्यात् वानन्तर-
मादित्वादित्ययं चतुर्विधः कथितः पूर्वरगानन्तरः सामानन्तरः प्रथमानन्तरः
करुणानन्तर इति ।

(घ) नेति । विप्रलम्भेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्नुते साक्षात्
विप्रलम्भपूर्वकी हि पुष्टिं प्राप्नोतीति भावः । हि तदाहि वस्त्रादी कषादिने
कषायजलीन सिद्धे इत्ययं भूयान् महान् रागः विवहेते इति न स्पष्टं ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वती-
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादा-
नाम् ।

“चेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि ! किसन्नं चेमं महद्दं ददं
एतादृक् कृशता कुतस्तुह पुणो पुष्टं शरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये ! पण्डूणीदेहस्य सम्भौलणात्
त्वत्तः सुभ्रु ! न कापि मे जइ इयं चेमं कुदो पुच्छसि” ॥(न)*

(न) चेममिति । हे पक्ष्मलाक्षि ! प्रशस्तलीनशोभितनयने ! ते तव
चेमं कुशलं ननु किम् ? किसन्नमिति कृशकं चेमं महद्दं ददम् ।
ददम् अत्यर्थं कृशकं शीर्षं मम अन्नं चेमं कुशलं ममाहस्य काश्यमेव
चेममिति भावः । एतादृक् कृशता काश्यं तवेति शेषः कुतः किमद्यम् ?
तुह इति तव पुनः पुष्टं शरीरं यत इति संस्कृतम् । यतः यस्मात् तव
शरीरं पुष्टं नाधिकान्तरसम्भोगेनेति भावः । हे प्रिये ! अहं केन हेतुना
पृथुलः स्थूलाङ्गः अभवमिति शेषः । पण्डूणी इति प्रपयिनीदेहस्य सम्भौ-
लनात् प्रपयिन्याः अपरकालायाः देहस्य सम्भौलनात् सद्भात् । हे सुभ्रु !
सुन्दरि ! त्वत्तः अपेक्षायां पक्ष्मी त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रपयिनीति
शेषः । जइ इति यदि इदं चेमं कुतः पुच्छसि, यदि इदम् अहमेव प्रपयिनी-
त्वदम् भवति, ततस्तदा कुतः कस्यात् चेमं पुच्छसि एतदेव मे कुशलम् अतस्तद-
चेमजिज्ञासा निरवकाशेति भावः ।

* अपरी यथा ।

“पदप्रणतमालीक्ष्य कान्तमेकान्तकातरम् ।

सुचस्ती वाप्यसन्तानं सुसुखी तेन चुम्बिता ॥ १ ॥

कान्तं घोरकृतान्तवक्त्रकुहरात् त्वं पुण्यपुञ्जेन मे

मुक्ता कान्त तदर्जनस्रसभरं प्रत्यङ्गमालिख्य मान् ।

इत्याकर्ष्यं निमीलितार्द्धगयनं स्त्रीरं शनैरागतं

चोक्षासं वदनाश्रुजं सगदस्रः स्त्रीरं चुचुम्बे प्रियः” ॥ २ ॥

एवमन्यथापि कञ्चम् । अथ हासः ।

विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।

हासो हास्यस्याधिभावः प्र्वेतः प्रमथदैवतः ॥

विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिञ्जनः ।

तद्वालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।

निद्रालस्यावहिस्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ [प]

ज्येष्ठानां स्मितहसिते

मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं

तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।

विञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

(प) हास्यरसमाह षष्ठ्यादि । विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिश्च यस्य तादृशात् कुहकात् नटात् उपसर्गमेतत् श्रवणाद्यादिरपि कौञ्जं हासः नटाप्यः रसः समुद्रवतीति शेषः तस्य व्याधीभाषी हासः, देवता प्रसन्नः शिवानुषरः । कुतुकादिति पाठे कौतुकजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादेर्विशेषादित्यर्थः । यत् विकृताकारवाक्चेष्टं वस्तु आलोक्य दृष्ट्वा जनः हसन् तत् पत्र रसे पालम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिदशा प्रदीपनं मतम् । अर्थोः मदीयः वदनस्य स्मेरतादिकश्च एव अनुभावः । निद्रा पालम्ब्यम् अवहिस्यादयश्च व्यभिचारिणः ।

(ङ) ईषदिति । ईषत् विक्रान्तिर्भौ नश्ये यत्र तत्र, तथा स्पन्दितः अथरी षष्पिन् तपामूर्तं हासं कृतं स्यात् । तत्र विञ्चित् ईषत् अस्याः रम्याः रिताः दत्ताः यत्र तादृशं, दत्तविभाषणा रिता इत्यन्तरः । हासं बुधैः

मधुरस्वरं विहसितं

सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।

अपहसितं सास्त्राच्च

विचिन्नाङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२२८॥ [फ]

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य

वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

अमी समाग्राय च तर्कवादान्

समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ) ।

अत्र च ।

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निवध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

हसितं कथितम् । मधुरः मनीहरः स्वरौ यस्य तादृशं हास्यं विहसितम्, अंसस्य क्लृप्तस्य शिरसश्च कम्पेन सहितं हास्यम् अवहसितम् । सास्त्राच्चम् अशुपूर्णनयनं हास्यम् अपहसितं, विचिन्तानि भङ्गानि यस्मिन् तादृशं हास्यम् अतिहसितं भवति ।

(ब) गुरोरिति । अमी कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रभाकरस्य एविरः सीमांसाशास्त्राधीत्यर्थः पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः वेदान्तशास्त्राणि शारीर-कमीमांसायन्यान् दिनत्रयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि न्यायदर्शनानीत्यर्थः समाग्राय प्राणेष्विष्येण शिचित्त्वित्यर्थः समागताः । उप-जातिवृत्तम् ।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम् । अत्र हास्यरसे इत्यर्थः ।

(म) यस्येति । यस्य नायकस्य इत्यर्थः हासः वर्ण्यते इति शेषः चेत् यदि स क्वापि उदाहरणे साक्षान् नैव निवध्यते विरच्यते तथापि एष नायक इत्यर्थः

अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।

सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२२६॥ [म]

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् । अथ करुणः ।

दृष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्वच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [य]

अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रान्दितादयः ।

वैवर्णोच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥

निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२३०॥

शोच्यं विनष्टवन्धुप्रभृति । यथा मम राघवविलासे ।

“विपिने क्व जटानिवन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

विभावादीनां सामर्थ्यात् शक्तेः अनघानुपपत्तेरित्यर्थः उपलभ्यते प्राप्यते । ततश्च साधारण्यात् साधारणीकरणव्यापारात् विभावादिः अभेदेन तादात्म्येन प्रतीयते ततः साधारण्यात् सामाजिकैः अयं हास्यरसः अनुभूयते । अत्रोदाहरणे हास्यरसनायकस्य निबन्धनेऽपि चाक्षेपादेन तदुपादानमिति भावः ।

(य) करुणरममाह अष्टौषादि । इष्टस्य प्रियस्य बन्धुनः नाशान् च नि-
ष्टस्य चाप्तेः स्वाभात् करुणाख्यः करुणो नाम रसः भवेत् । अयं धीरेः कथितेः
कपोतवर्णः तथा यमदैवतः कथितः । अत्र रसे शोचः स्थायिभावः स्यात्,
त्रायं शोकविषयोमृतं वस्तु चाख्येन मतम्, तस्य शोच्यस्य दाहादिका चरुणा
उद्दीपनं भवेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(र) विपिन इति । विपिने इने जटानिवन्धनं जटाधारं क्व । इदं

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरोपकर्तनम् ॥ (र)

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य (र)
देवनिन्दा । एवं बभ्रुवियोगविभवनाशादौ अप्युदाहार्यम् ।
परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अस्य कथ-
विप्रलम्भाद्देमाह ।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः २३१ [ल]

अथ रौद्रः ।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

मनोहरं सुकीमलं वपुष क्व ? अनयोः जटाधारणमनोहरश्चरौरयोः विधिः
विधातुः घटना योजना खड्गेन शिरोपस्य तदास्यस्य पुष्पस्य कर्तनं क्तेदनं ननु
खलु । उपेन्द्रवज्राहतम् ।

(र) अत्र दशरथ एव नायको बोद्धव्यः ।

(ल) श्लोकेति । अयं रसः कथं इत्यर्थः श्लोकस्थायितया विप्रलम्भात्
कथविप्रलम्भात् भिन्नः विप्रलम्भे कथविप्रलम्भे पुनः सम्भोगहेतुकः स्थायीभावः
रतिरस्तीति शेषः ।

(व) रौद्ररसमाह अथेत्यादि । क्रोधः स्थायिभावी अस्य तादृशः रक्तः
रक्तवर्णः रुद्रः अधिदैवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नाम । तत्र रौद्रे रसे अतिः
भ्रूः आलम्बनं, तस्य अरिच्छेदा उद्दीपनं मतं, मुष्टिप्रहारेण पतनेन विकृत-

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।

उद्यतावेगरोमाञ्चस्त्रेद्वेपथवो मदः ।

मोहामर्षादयश्चात भावाः स्युर्व्यभिचारिणः २३२ [व]

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिर्दुदायुधैः ।

नरकरिपुणा साहं तेषां सभौमकिरीटिनाम्

मयमहमसृञ्जे दोमांसैः करोमि दिशां दन्तिम्” ॥ (ग)

अस्य युद्धवीराद् भेदमाह ।

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥२३३॥ [घ]

अदनेन विदारणेन संयामसम्भवाद्यैः युक्त्यपतादिभिर्य एव रोदन्त प्रीत्या प्रहृष्टा उद्दीप्तिः उद्दीपनं भवेत्, सुष्टिपचारादय उद्दीपनविभावा इति भावः । भूमङ्गः श्रीहट्टंभनं बाहुस्तीटनं तर्जनम् आत्मनः अवदानरुपनं हतकर्मणः प्रभंसनमित्यर्थः आयुधानामस्त्राणाम् उत्तुष्टेपपानि उत्तुष्टेपपानि आर्षेयः गिरः स्कारः क्रूरसन्दर्शनानि कुटिलावलीकनानि च इतिवमादयः अनुभावाः, उद्यता आवेगः रोमाञ्चः स्त्रेदः वेपथुः क्रम्य एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्युः ।

(ग) उदाहरति यथेत्यादि । पितृनिधनासंभय अश्लेष्य उत्तरिणम् । यैः निर्मर्यादैः अतिक्रान्तस्त्रितिभिः गुरुनिपातनादिटापारवर्जितैरित्यर्थः मनुजेषु मनुष्येषु पशुभिः पशवत् कार्याकार्यावमूढैरित्यर्थः उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः अस्त्र-यादिभिरित्यर्थः भवद्भिः इदं गुरु महत् पातकम् आषाद्येनिघनद्वयं महापाप-मित्यर्थः कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अद्यमर्षं नरकरिपुणा नरकासुरनिघट्टमेव हर्षेण इत्यर्थः साहं सह सभौमकिरीटिनां भीमार्जुनमुद्दिगानां तेषां मद्यताम् अश्ल-संभोमांसैः बधिरवसापिश्रितैः दिग्नां बलिम् उपहारं करोमि । दिग्नाः पुत्र-मासौलस्यः । हरिबीडमं, न समरसखा नः पश्येदेहंरिषी मतेति एवञ्चात् । अत्र नाशकोऽनन्तामा बोद्धव्यः ।

(घ) रक्तास्येति । रक्तं रक्तवर्षम् आसं नेत्रेषु पङ्क्तिं तस्य भावः यथा

अथ वीरः ।

उत्तमप्रकृतिवीर उत्साहस्थायिभावकः ॥

महेन्द्रदैवतो हेमवर्णीऽयं समुदाहृतः ।

आलम्बनविभावास्तु विजितव्यादयो मताः ॥

विजितव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृति-

मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

स च दानधर्मयुद्धै-

र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥ [स]

स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्तसमुद्र

इव रसे युद्धवीरान् भेदिनी भेदकारिणी युद्धवीरे सुखस्य नेत्रस्य च रक्तत्वं न स्यात्, अत्र तु नायकस्य तर्षति भेद इति श्रावः ।

(स) वीररसमाह षष्ठ्यादि । वीरः वीरो रसः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्ट-
नायक इत्यर्थः कर्मव्याघ्रेषु स्थितान् उद्यमः उत्साहः, सः स्थायिभावो यस्य
तथोक्तः । अयं रसः महेन्द्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः
समुदाहृतः कथितः । विजितव्यादयः आलम्बनविभावाः विजितव्यादीनां
चेष्टाद्याः तस्य वीरस्य उद्दीपनविभावाः । प्रथमादिपदेन दानीयधर्मानुकम्प-
नीयानां यद्दणं द्वितीयादिपदेन दाने अर्थावसायस्य धर्मे धर्मशास्त्रादेः दवावां
दीनस्य कातरीत्यादेर्दण्डम् । तत्र वीरे अनुभावास्तु सहायानां सहकारिणाम्
अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः सहकारिणश्चास्य युद्धे सेव्यानि दाने धनानि
धर्मे तत्तद्व्याधि तन्नाश दयायां त्यागशीलतादयश्च यथायथं ज्ञातव्याः ।
अथ सप्तम् ।

सुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति” (ह) । अत्र परशुरामस्य त्यागी उक्त्वाहः स्थायी भावः । संप्रदानब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते । धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहश्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये ।

यञ्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सद्योच्यतम्” ॥ (छ)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भीः लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

नैवञ्चेत् खरद्रूपणात्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्कलः

पत्नी नैष सहिष्यते मम धनुर्व्यावन्धवन्भूकृतः” ॥ (क)

(ह) त्याग इति । सप्तभिः समुद्रैः सुद्रिता वेदिता या मही तस्याः निर्व्याजम् अकपटं दानम् अवधिः यस्य तथाविधः ।

(छ) राज्यमिति । राज्यं वसु धनं देहः भार्या भ्रातरः सुताश्च किं यदुना लोके जगति यत् वस्तु मम आयत्तम् अधीनं तत् सर्वं सदा धर्माय सद्यते निरुपितमित्यर्थः मयेति शेषः । अत्र युधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि सत्याहः तथाविधीत्यादिभिरनुभावेनास्मिन्नेन च विभावादिना आस्तादपदार्थो गतः सामाजिकानां रसतया परिणसतीति बोध्यम् ।

(क) भी इति । भी लङ्केश्वर ! जनकजा सीता दीयतां प्रार्थयतां रामः स्वयं साक्षात् न तु परमुक्तिनेति भावः, ते तव अयं मतिविभ्रमः कः ? नयं नीतिं स्मर अद्यापि किञ्चित् न कृतं मयेति शेषः चेत् यदि एतां न, न ददासि चेदित्यर्थः खरस्य रूपस्य त्रिशिरस्य कण्ठासृजा कण्ठधरिरेव पङ्कलः लिप्त इत्यर्थः धनुषः व्यावन्धेन मौर्षीयोलनेन बन्धुः, मम एव पत्नी शरः न सहिष्यते तामिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् । अत्र रामस्य मुक्ते सत्याहः अद्यायद्यत्स्यापितैः विभावाद्यैः आस्तादपदानः रसतासापद्यते इति बोध्यम् ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवापि तावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् !” ॥ (ख)

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्गुह्याः । अथ भयानकः ।

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तद्बालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगङ्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥

जुगुप्साविगसम्भोह-

सन्त्वासग्लानिदीनताः ।

(ख) शिरामुखैरिति । जीमूतवाहनस्य स्वदेहं भक्षयन्तं गरुडं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे गरुत्मन् ! शिरापां मुखैः रक्तं स्यन्दत एव चरन्तिव, अद्यापि मम
देहे मांसमस्ति, तवापि तावत् दृष्टिम् उदरपूर्तिजनितं परितोषमित्यर्थः न
पश्यामि, किं कथं त्वं भक्षणात् विरतः निवृत्तः ? अत्र जीमूतवाहनस्य पर-
दुःखहरणेच्छारूपायां दयायाम् उत्साहः तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः
रसतामाप्नोतीति ज्ञेयम् ।

(ग) भयानकरसमाह्वयधेत्यादि । भयमेव स्थायिभावः यस्य तादृशः
कालः यस्य अधिदैवता यस्य तथोक्तः, स्त्री नीचः निज्जट्टी लोकशय प्रकृतिः
प्रधानं यत्र तद्याविधः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनैः मतः कौर्त्तितः ।
यस्मात् भीतिः भयम् उत्पद्यते अत्र रसे तत् बालम्बनं मतं, तस्य भयकारणस्य

शङ्खापस्मारसम्भ्रान्ति-

मृत्यूद्या व्यभिचारिणः ॥ २३५ ॥ [ग]

यथा ।

“नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्व त्रपाम् ।

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ॥”

इत्यादि । (घ)

अथ वीभत्सः ।

जुगुप्सास्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णी महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्थालम्बनं मतम् ।

तत्रैव क्लमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ [ङ]

निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

धीरतराः अतिभीषणाः चेष्टाः उद्दीपनं भवेत् । अत्र रसे वैवर्ष्ये गद्गदस्वरैश्च मापयं प्रलयः नष्टचित्तता, खेदः घर्मजलं रोमाञ्चः कम्पः दिक्प्रेक्षणादयः इत्यस्ती दृष्टिपातादयश्च अनुभावाः । जुगुप्साया मरणान्ता व्यभिचारिणः ।

(घ) नष्टमिति । अत्र वर्षवरादीनां भयं स्थायिमापः मन्दुरातः निर्गतां घानरमयहेतुरालम्बनविभावः, तस्य उल्लम्बनादिव्यापाराः उद्दीपनानि, त्रासादयो व्यभिचारिणः, अनुभावाश्च प्रलयनादयः एतैरभिव्यक्तः सान्नाजिहासो रसतामापयते इति बोध्यम् ।

(ङ) वीभत्सरसमाह्वयेत्यादि । जुगुप्सा हृष्या स्थायिभावः यस्मात्तादृशः रसः वीभत्सः कथ्यते, एवं रसः नीलवर्णः तदा महाकाली देवता यस्मात्तथोक्तः उदाहृतः उक्तः । दुर्गन्धमांसानि रुधिरादि नेशानि च आलम्बनं मतं, तत्र दुर्गन्धमांसादिषु एव क्लमिपाताद्यन् उद्दीपनम् उदाहृतं कथितम् । अन्तः कञ्चुकस्य इत्यम् ।

अनुभावास्तत्र मता-

स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥

मोहोऽपस्मार आवेगो

व्याधिश्च मरणादयः ॥ २३६ ॥

यथा ।

उत्कृत्त्योत्कृत्त्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छीघ्रभूयांसि मांसा-
न्यंसस्मिक्पृष्ठपिच्छाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गात्
अङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्त्रपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति” ॥ (च)

अथाङ्गतः ।

अङ्गतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः ।

पीतवर्णी वस्तु लौकातिगमालम्बनं मतम् ।

(च) उदाहरति यथेत्यादि । प्रेतरङ्गः प्रेताधमः प्रथमं कृत्तिं चर्म
उत्कृत्त्य उत्कृत्त्य कृत्त्वा कृत्त्वा अथ अनन्तरं पृथुना महेता उच्छीघ्रेण स्फीततया
भूयांसि प्रचुराणि अंसः स्तम्भः स्मिक् नितम्बः पृष्ठपिच्छादयः अवयवाश्च तेषु
सुलभानि उग्रपूतीनि उत्कटदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अन्तः शव-
देहाभ्यन्तरे पर्यस्ते पतिते नेत्रे यस्य तादृशः, तथा प्रकटिताः दशनाः दन्ताः
येन तधीकः सन् अङ्गस्थात् उत्सङ्गनिहितात् करङ्गात् अस्थिशेषात् शवात्
अस्थिसंस्थं स्त्रपुटगतम् अस्थीः सन्निस्थापनगतमपि क्रव्यं मांसम् अव्यग्रं निःशङ्कं
यथा तथा अत्तिं भक्षयति । अत्र तेषां विषयप्रतीतिं आलम्बनविभावो पूति-
गन्धादिकान्युद्दीपनविभावाः तत्तदुक्तयः अनुभावाः आक्षेपलभ्याश्च व्यभिचारिणी
यथायथम् ज्ञेयाः एतैरभिव्यक्तः मांधवस्य जुगुप्सारूपस्थायिभावः सहृदयानां रस-
तया परिणमति । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(क) अदभुतरसमाह यथेत्यादि । विस्मयः स्थायिभावो यस्य तादृशः,
गन्धर्वः देवता यस्य तादृशः, तथा पीतवर्णः रसः अदभुतः । लौकातिगम्

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [छ]
 स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चगङ्गदस्वरसम्भ्रमाः ।
 तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥
 वितर्काविगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दीर्घाङ्घ्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः
 टङ्कारध्वनिरार्थबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
 द्राक्पथ्यस्तकपालसम्पुटमिलदृन्नङ्गाण्डभाण्डोदर-
 श्चास्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्वास्यति?” ॥ (ज)

अथ शान्तः ।

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
 कुन्देन्दुमुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥

अलौकिकं वस्तु अत्र आलम्बनं मतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं भवेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) उदाहरति यद्येत्यादि । हरधनुर्भङ्गध्वनिनाकर्ण्य विद्यितस्य उद्ग-
 यस्य उक्तिरियम् । दीर्घाङ्घ्र्यां पाण्डुदण्डाभ्याम् अङ्घ्रितः आङ्घ्रितः यः चन्द्र-
 शेखरस्य हरस्य धनुर्दण्डः तस्य अवमद्भात् खण्डनात् उद्यतः उद्गतः आस्यस्य
 रामस्य बालचरितप्रस्तावनायां शिशुचरितप्रसङ्गे डिण्डिमः वाद्यविशेषम्बनस्य
 इत्यर्थः टङ्कारध्वनिः द्राक् भटिति पथ्यसेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधान-
 पात्रविशेषेत्यर्थः मिलत् यत् द्रङ्गाण्डमेव भाण्डं पात्रविशेषः तस्य उदरे अश्वनरे
 भास्यन् पिण्डितः एकत्र विष्टतः चण्डिमा चण्डत्वं यस्य तद्योक्तः सन् दण्डमापि
 इदानीमपि दण्डधनुर्भङ्गेऽपीति भावः न विश्वास्यति ? अहो किमाश्च-
 मिदमित्यर्थः । शार्ङ्गविष्कीर्णितं वृक्षम् । अत्र धनुर्दण्डारः आलम्बनं, तस्याति-
 दीर्घत्वमुद्दीपनं, तन्मदुक्तियानुभावः यथायथमादिताय व्यभिचारिणः, एतैरभि-
 व्यक्तः सज्जपस्य विषयः सामाजिकानां रक्तानितीति बोध्यम् ।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
 परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ [भ]
 पुण्याश्चमहरिचेततीर्थरम्यवनादयः ।
 महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दौपनरूपिणः ॥
 रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
 निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३८ ॥

यथा ।

“रथान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्यालवस्याध्वगैः
 सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
 निर्व्याजीकृतचिक्षुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
 निःशङ्कं करटः कदा करपुटौभित्तां विलुण्ठिष्यति ?” ॥ (ज)

(भ) शान्तरसनाह यथेत्यादि । शमः शान्तिरिव स्थायिभावः यस्य तथोक्तः, उत्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः, कन्दः कुसुमविशेषः इन्दुश्चन्द्रश्च तद्वत् सुन्दरी काया कान्तिर्यस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो वैल्यर्थः, त्रीनारायणः देवतं यस्य तथाविधः रसः शान्तः । अनित्यत्वादिना विनश्चरत्वादिना अशेषाणां वस्तूनां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता सारराहित्यं वा परमात्मस्वरूपं तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) उदाहरति यथेत्यादि । कस्यचित् निर्विषयस्योक्तिरिवम् । करटः काकः कदा रथ्यायाः पथः अन्तः पथिमध्ये इत्यर्थः चरतः समतः, धृतः गृहीतः जरन् जीर्णतामापन्नः कन्यालवः क्षिन्नकन्याखण्डं येन तथोक्तस्य, अध्वगैः पथि गच्छद्भिः तैः नागरैः नगरवासिभिः सत्रासं सकौतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्टस्य, मां दृष्ट्वा क्षिप्तोऽयमिति केषाञ्चित् भयं, किमनेन क्रियते इति दिदृक्षया केषाञ्चित् कौतुकम्, अहो कथमसौ क्लेशमनुभवतीति केषाञ्चित् दयेति भावः । तथा निर्व्याजीकृतः अकपटीकृतः चित् ज्ञानमेव सुधा अमृतं तस्य रसः आस्वादनं तेन या सुत् इष्यः तथा तत्त्वतः ज्ञानाद्युत्पानपरिद्विजनिनेन आनन्दे-

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥२३६॥ [ट]

दयावीरादौ हि जौमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्या-
द्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनाद्दङ्कारो-
पशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूप-
त्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वं
मपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः” ॥ (ठ)

नेत्यर्थः निद्रायमाणस्य निद्रितस्यैव वाङ्मविषयेषु चाचरत इत्यर्थः नै नन कर-
पुटीभिर्वा करपुटस्थितां केनचित् दत्तां भिक्षाम् अन्नादिमित्यर्थः निःशब्दं निर्भयं
यथा तथा ताडनाभावादिति भानः विलुक्त्विति विशेषेण हरिष्यतीत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । अत्र तथाविधनिर्विषयस्य शमरूपस्यायिभावः पर-
मात्मज्ञानेन भिचारूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन आत्मस्वनेन यथायथमास्थितेन च
सद्दीपनेन तत्तदुक्तिरूपेषानुभावेन आचिप्तेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा
अभिव्यक्तः सामाजिकानां रसत्वेन आस्त्रायते इति बोध्यम् ।

(ट) निरहङ्कारेति । एष शान्तरसः निरहङ्काररूपत्वात् सर्वथा अह-
ङ्कारराहित्यात् दयावीरादिर्न, ततश्च साहङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु
न तथेति अनयोर्भेदः ।

(ठ) नेति । यत्र रसे न दुःखं, न सुखं, न चिन्ता, न द्वेषः शत्रु-
निर्यातनेच्छा, न रागः प्रियेष्वनुरक्तिः, न च काचित् कापि कमपि विषयसम्-
लम्बेति भावः इच्छा अभिलाषः, तथा सर्वेषु भावेषु वस्तुषु चतुस्तु पर्योदधेः शमः
शान्तिः तत्तद्विषयनिवृत्तिरित्यर्थः प्रधानः श्रेष्ठः सः शान्तो रसः मुनीन्द्रैः मह-
र्षिभिः कथितः । मोक्षावस्थायां सुक्तिदमायान् आत्मस्वरूपार्थनिरूपणायां

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मीक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्ति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं
रसत्वमित्युच्यते ।

युक्तवियुक्तदशाया-

मवस्थितो (ड) यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्

सञ्चार्यादिः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥ २४० ॥

यश्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपर-
त्वान्नविरोधः । उक्तं हि ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।

दृष्ट्वाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ (ठ)

सर्वाकारमहङ्गाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ॥

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।
तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

परमात्मस्वरूपप्राप्तिरुपायानित्यर्थः सञ्चार्यादीनां निर्वेदादीनाम् असङ्गावात्
अस्थितेरित्यर्थः ।

(ड) युक्तवियुक्तदशायामिति युक्तः विषयेभ्यः मनः समाकृष्य परमात्मनि
संयोज्य स्थितः । वियुक्तः नितेन्द्रियः प्रायेण सिद्धिमान् तद्दशायां तादृशाव-
स्थायामित्यर्थः ।

(ठ) यच्चेति । लोके पृथिव्यां यत् कामसुखं भोगनं सुखं, यत् दिव्यं
स्वर्गीयं महासुखम् एते द्वे, दृष्ट्वाक्षयः निष्पृहता तेन यत् सुखं तस्य षोडशीं
कलाम् अंशं न अर्हतः ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
प्रसीदेति क्लोशन्निमिपमिव नेष्यामि दिवसान्” ॥ (ख)

अथ सुनीन्द्रोऽप्याह ।

वत्सलञ्च रस इति तेन स दशमो रसः ।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशैव्योदयादयः ।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरञ्चुम्बनमीक्षणम् ॥
पुलकानन्दवाप्याद्या अनुभावाः प्रकोर्त्तिताः ।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः ॥
पद्मगर्भच्छविर्वसो^१ दैवतं लोकमातरः ॥२४१॥ [त]

“यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।

(ख) कदेति । शैवीक्रियम् । कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि गङ्गातीरे वसन् कौपीनं वसानः परिदधानः अहं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः सन्, अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसीद प्रसन्नी भव इति क्लोशन् बहन् दिवसान् निमिपमिव नेष्यामि अतिदाहयिष्यामि । शिखरिणीकृतम् । अत्र भगवद्विषया रतिः, कौपीनपरिधानतः सर्वप्रकाराद्दृष्टारराहित्यस्य प्रकटमेव श्रेय पर्यवसानात् अतस्यायिभावः ज्ञानरसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(त) स्फुटमिति । स्फुटं सुन्दरम् । वत्सलता प्रियता मया केशः स्थायी । लोकमातरः शचीत्यादयः । अयत् स्फुटम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातश्चित्तया
पितुर्मुदं तेन ततान सौऽर्भकः” ॥ (थ)

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ।
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।
करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।
भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकैः ।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥

शृङ्गारेण तु वीभत्स

इत्याख्याता विरोधिता ॥ २४२ ॥ [द]

(थ) वत्सलरसमुदाहरति यदिति । धात्र्या उपमात्रा प्रथमम् उदितं कथितं वचः मातापितेत्यादिरूपं यत् आह ब्रवीति, तदीयां धात्रीसम्बन्धिनीम् अद्भुलीमवलम्ब्य आश्रित्य यत् ययौ गच्छति स्म, प्रणिपातश्चित्तया एवमेवं प्रणन्तव्यमित्युपदेशेन यच्च नम्रः आनतमस्तकः अभूत्, तेन हेतुना सः अर्भकः शिशुः रघुः पितुर्दिलीपस्य मुदं हृषे ततान विस्तारयामास । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र दिलीपस्य स्नेहः पुत्ररूपेणालम्बनेन तदीयाहंस्फुटवचनेन उद्दीपनेन यथायथमाक्षिप्तं अनुभावादिना च आस्वादयमानः रसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(द) आद्य इति । आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः । विरोधं भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हास्यरसः । तादृशः विरोधभागित्यर्थः । इति इत्थं विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता ।

आद्यः शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात् कापि

स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्थायी

पात्रेण स्थैर्यमेति यत् ॥ २४३ ॥ [ध]

यथा विक्रमोर्वशां चतुर्थेऽङ्के पुरुरवस उन्मादः ।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।

सन्धिः श्वलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः २४४ [न]

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादित्यपि रसत्वमुपचारादित्यभि-

प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

(ध) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिनेत्यादिरस्थिरीभावो दृश्यते तत्र उन्मादादीनां स्थायित्वमस्तु इत्याशङ्क्याह कुत इति । कुतः कथादपि कारणात् कापि रसे उन्मादादि स्थिरतां व्याप्तकत्वमुपयन्नपि लभमानीऽपि न तु स्थायी नैव स्थायिपदवाच्यः, यत् यथात् पात्रे चाधारभूते नायकादौ सः स्थैर्ये स्थिरताम् अविनश्यत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति । परत्र तदपायादिति भावः रत्यादित्तु तिरोभूततया तिष्ठत्विवेति सुधीर्भविभाव्यम् ।

(न) रसेति । तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च चाभासौ रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः भावस्य प्रशमः भावप्रशमः भावस्य उदयः भावोदयः सन्धिः भावसन्धिरित्यर्थः श्वलता भावश्वलता इत्यर्थः एते सर्वेऽपि रसनान् चास्मादन्यदप्युच्यते रसः गौण रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः । रसन्तु विभासादिभिरभिव्यक्तदिदानन्दबसत्कारणपतां भजते, भावादेस्तु लौकिकवाच्यकारणादिभिरिति विज्ञेयो बोध्यः ।

(प) सञ्चारिण इति । प्रधानानि चापादयः प्राधान्येन रसादपेक्षयति

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते २४५ [प]

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः” ॥ (फ)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपा-
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरु-
नृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया
रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः ।
तत्र व्यभिचारौ यथा । “एवं वादिनि देवर्षौ” इत्यादि ।
अत्रावहित्या देवविषया रतिः (व) । यथा कुन्दमालायाम् ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरकौ वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

भावः अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निर्वेदादयः देवादिविषया रतिः
अनुरागः, तथा उद्बुद्धमात्रः उद्विक्त एव न तु विभावादिभिः परिपोषित इति
भावः स्थायी रत्यादिः भाव इत्यभिधीयते । यदि चात्र देवविषयकरतौ
रतिरस्ति तथाप्यसौ स्थायिशब्देनीच्यते नायिकादिविषयरत्यादेरेव स्थायिशब्दे-
नाभिव्यक्तत्वादिति चिन्त्यम् ।

(फ) नेति । रसः भावहीनः भावेन उक्तलक्षणैः हीनः वर्जितः न
अस्ति, तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्व-
निष्पत्तिः परस्परकृता परस्परैः सिद्धिं लभते खलु एतौ इत्यर्थः । भावेन रसः
परिपुष्टते रसोऽपि भावेनेति भावः ।

(य) प्रधानसञ्चारिरूपं भावमुदाहरति एवमिति । अत्र अवहित्यास्व-
सञ्चारिणः रत्यादिस्थायिभ्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यत्वं ग्राह्यते
इति ध्येयम् ।

(म) द्विवीति । हे नरकान्तक ! नरकामुरनिमुदन ! कृष्ण ! दिवि
स्वर्गे वा भुवि प्रथिव्यां वा नरकौ वा मम प्रकामं सम्यक् वासः स्थितिः अस्तु

अवधीरितशारदारविन्दौ
 चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि” ॥ (भ)

मुनिविषया रतिर्यथा ।

“विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने !
 कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा ।
 तथापि शृङ्गुरहं गरीयसी-
 गिरोऽथवा श्रेयसि केन दृष्यते ?” ॥ (म)

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् ।
 न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥ (य)
 एवमन्यत् । उद्वुद्धमात्रस्थायी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्येणन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलीचनानि” ॥ (र)

भवतु । तत्र नैव मे चतिरित्याह भवेति । मरणे मृत्युकालेऽपि अवधीरितम्
 अवज्ञातं शारदारविन्दं शरत्कालीनकमलं याभ्यां तादृशी ते यव चरणौ
 चिन्तयामि ध्यायामि ।

(म) विलोकनेनेति । तारदं प्रति कृण्वत्य उक्तिरियम् । हे मुने ! तव
 निवर्हितं निराकृतम् अङ्गः पापं येन तादृशेन अमुना विलोकनेन दर्शनेन कृतायं
 सिद्धमनीरथः कृतः अस्मि । तथापि विलोकनेन कृतायं त्विदपीत्यर्थः अहं गरी-
 यसीः शृङ्गुरप्रतिपादिकाः गिरः वाचः शृङ्गुः शीतुमिच्छुः, अथवा किंश केन
 जनेन श्रेयसि कल्याणे दृष्यते ? न केनापीत्यर्थः । वंशस्य किञ्च इत्तम् ।

(य) त्वदिति । हे राजन् ! हरः शिवः भूरिभारभिया अत्यधिकमार-
 तासेन हेतुना शिरसा तव वाजिराजिभिः अश्वसन्नुद्भिः निर्धूतैः चिन्तैः धूलिपटलेः
 रजोराशिभिः पङ्किला मञ्जातपटा तां गङ्गां न धत्ते न धारयति ।

(र) हर इति । हरस्तु, चन्द्रोदये अम्बुराशिः समुद्र इव, किञ्चित्
 परिवृत्तं धैर्यं यस्य तथोक्तः शृङ्गुर इति धैर्यैः सन् विम्बफलाधरं अधरोष्ठी यव

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । ननूक्तं “प्रपानकर-
सवद्भिभावादीनामेकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः
पार्थक्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

यथा मरीचखण्डादे-

रेकीभावे प्रपानके ।

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि

तथा सञ्चारिणो रसे ॥ २४६ ॥ [ल]

अथ रसाभासभावाभासी ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥२४७॥ [व]

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-
ग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बाल-
व्युत्पत्तये (श) एकदेशतो दर्शयति ।

तादृशे उमासुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयामास सामिलापमद्राचीदिति
भावः । उपजाति उच्यते । अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्थायिभावः
अनुभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामप्राप्य स्थित इत्यस्य उद्वुद्धमात्रत्वम् ।
वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीसुखविलोकनरूपेणानुभावेन अधरोष्ठयोर्विभवफलसाम्य-
कथनरूपेण उद्दीपनविभावेन समाधिप्रेतवत्तु वसन्तीदयेन लज्जादिना च व्यभि-
चारिणा परिपोषिता रसतामेतीति बोध्यम् ।

(ल) यथेति । यथा मरीचखण्डादेः एकीभावे मिश्रणेऽपि प्रपानके
पानीयद्रव्यविशेषे कस्यचित् वस्तुनः उद्रेकः स्फुरणं भवति तथा क्वापि रसे सञ्चा-
रिणः कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्रधानानीत्युक्तं त्रियम् ।

(व) अनौचित्येति । रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्त-
मानत्वे आभासः रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः ।

(श) सामग्रीरहितत्वे इति । सामग्री कारणकूटः तद्राहित्ये तदभावे
इति एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् एकदेशयोगित्वं किञ्चित् लक्षणसम्बन्धः तदुप-

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।
 बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥
 प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते ।
 शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥
 शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मवधायुत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र २४८ [ष]

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

स्वामी सुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी

श्रीणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः सन्ततिः ।

सचयतीति तत्परं कियदंशे तत्तल्लक्षणयोगः कियदंशे च अयोग इत्यर्थः । बाल-
 लुपत्तये बालानाम् अज्ञानां लुपत्तये बोधाय ।

(ष) उपनायकेति । शृङ्गारे रसे रतौ उपनायकः उपपत्तिः तत्संस्थायां
 तत्र स्थितायां मुनिगुरुपत्नीगतायां मुनिपत्नीगुरुपत्नीनिष्ठायां बहुनायकनिष्ठायाम्
 अनुभयनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकायामसद्भावे तथा नायिकागतत्वे नायके
 असद्भावे इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र गतायां तथा नौचपात्र-
 तिर्य्यगादिनिष्ठायाम् अनौचित्यम् उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्येते इति
 अत्रैव एतेषु अयोगात् अन्याश्लेष योगादिति; बोध्यम् । रौद्रे रसे कोपे
 गुर्वादिषु भते सति शान्ते रसे हीननिष्ठे निरुत्पन्ननिष्ठे सति हास्ये रसे
 गुर्वादिषु चालम्बने सति तथा वीरे रसे ब्रह्मवधादिषु अधमपात्रगते वा उत्साहे
 सति तथा भयानके रसे भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति अनौचित्यं श्रेयम् ।
 एवमन्यत्र रसे यत् यत् बोधित्यादन्वत् तत्तदनौचित्यं बोधित्यमिति भावः ।

(स) स्वामीति । हे कृष्ण ! स्वामी पतिः जनेति श्रेयः सुग्धतरः
 अतिमृदुः एतेनास्य सुरतानभिप्लवं विलम्बे कोपादेनात् प्रहारश्रील्लक्ष धनि-
 तम् । इदं वनं घनं निविष्टम् एतेन सुरतबोग्यस्नानमितदिति सूचितम् ।
 अहम् एकाकिनी बाला एतेन मया सह लक्ष्म्यं रमणं युद्धमिवि मृष्यते ।

तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मनि गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः” ॥ (घ)

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः” ॥ (ङ)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् ।
“पश्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्” इति
श्रीमल्लोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्धोन्ध-
दर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः ।

प्रातिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जल-
क्रीडावर्णने । अधमपात्रगतत्वे यथा ।

“जघनस्थलनक्षत्रवल्ली-

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

तमालवत् मलिना काया कान्तिर्यस्याः तादृशी तमसां तिमिराणां सन्ततिः ।
समूहः क्षीर्णो पृथिवीम् आहणते आच्छादयति एतेन कोऽप्यावां न पश्येदिति
सूचितम् । तस्मात् हे सुन्दर ! मनीहर ! एतेन त्वं मे मनी हतवान् अतस्त्वां
विहाय न गन्तुं शक्नोमीति सूचितम् । वत्सं पन्थानं मुञ्च त्यज एतेन सन्मार्गं
परनारीस्यशांभावरूपमाचारं त्यजेति च ध्वनितम् । इति इत्यं गोप्याः गोप-
नार्याः कस्यायित् गिरः वाचः श्रुत्वा हरिः कृष्णः तां गोपीं परिरभ्य आह्वय्य
मन्मथकलायां कामत्रापादे आसक्तः सन् वः युष्मान् पातु रक्षतु । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) कान्ता इति । हे सुतनु ! शभाङ्गि ! भुवनत्रितये त एव जनाः
कान्ताः रस्याः येषां कृते निमित्तम् अथं ते कपोलः पाण्डुः विरहात् मलिनश्चेति
माननापत्र इत्यर्थः इत्यहं मन्ये सम्भावयामि । अत्र ते इति येषामिति च बहु-
ननिर्देशात् अस्या बहुनायकत्वम् ।

(ङ) जघनेति । जघनस्थले नडा वडा पत्रवल्ली पत्रलता यथा तादृशी

अवचित्य गिरी पुरो निपत्या

स्वकचानुक्चयाश्चकार भर्ता” ॥ (क)

तिर्य्यगतत्वे यथा ।

“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्लान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्र भङ्गी” ॥ (क)

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो सुहुः

भुङ्क्ता कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरः पश्यतः ।

आधातः कटुकोक्तिभिः स्वमसङ्गहोर्विक्रमं कीर्त्तयन्

अंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥ (ख)

कापि भिङ्गी किराती गिरी पर्वते गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, कुटजं गिरिमल्लिकेत्यमरः । अवचित्य पुरः समक्षं भर्तुरिति शेषः निपत्या उपविष्टा भर्ता स्वामिना स्वकचान् निजकेयान् उक्त्वयाश्चकार दम्बयानास ।

(क) मल्लीति । भङ्गी भमरौ मल्लीभिः मल्लिकाकुसुमतरुभिः मतल्लीषु अतिप्रशस्तेषु मनोहरेषु इत्यर्थः, मतल्लिका मचर्चिका प्रशस्तसुपततत्रौ । प्रशस्त-
वाचकान्यमूनि इत्यमरः । वनान्तरेषु वल्लान्तरे स्वतामध्वे स्थितमिति शेषः वल्लभं पतिं भमरमित्यर्थः पाह्वयन्ती सती चञ्चन्त्याः खनन्त्याः विपञ्चाः वीणायाः यः कलो मधुरास्फुटः नादः तस्य भङ्गा अनुसारेण सङ्गीतम् अङ्गीकुरुते स नीत-
वतीत्यर्थः । इन्द्रवचाह्वयम् ।

(ख) रक्तोत्फुल्लेति । रक्तो उत्फुल्ले विशाले लोले अदृष्टे नयने यस्य तथोक्तः, सुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पमथानानि अद्रानि दम्ब तादृशः सङ्कम्प इत्यर्थः, अपेतभीः निर्भयः, धृतधनुर्वाणः अङ्गीकृतपटुः अरः पटु-
कोक्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोक्तिभिः आधातः आपूरितः लोभित इत्यर्थः पश्यतः हरः श्रीकृष्णस्य । अनादरे पटौ पश्यन्तं हरिम् अनादृत्य इत्यर्थः अनादृत्य पुनः पुनः स्वं दीर्घिक्रमं वाहुषिक्रमं कीर्त्तयन् कथयन् तदा अंसास्फोटपटुः अमरः दम्बक आस्फोटे करेण ताडने पटुः तप्यतः सन् युधिष्ठिरं हन्तुं प्रविष्टः कृत्यावार्त्तमिति शेषः । एकदा कुरुपाण्डवसंघानि नित्यम् अर्जुनाय हारवान् निरदिप्यामीत्यर्थे

भयानकाभासो यथा ।

“अशक्तुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः” ॥ (ग)

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके

तु वैश्यादिविषये स्यात् ॥ २४८ ॥ [घ]

स्यष्टम् ।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता २४९ [ङ]

खं विक्रमं कीर्त्तयन् प्रतिज्ञां निस्तर्तुमशक्तुवन्तश्च अर्जुनं युधिष्ठिरः, निरसं त्यजामास । तत् सोढुमशक्तुवन् पार्थः यो मां मदायुधं वा तिरस्कुर्व्यात् तमहं हनिष्यामीति पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पुन्यतममपि युधिष्ठिरं हन्तुं प्रवृत्ते इति पौराणिकी वार्त्ता अत्रानुसन्धेया । अत्र रौद्ररसस्य स्यादिति कोपे गुरुनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं बोध्यम् । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) अशक्तुवन्निति । कौशिकः पन्द्रः पेषक इति ध्वनिः सहस्ररश्मेः सूर्यस्यैव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्तुवन् अतएव अधीरलोचनः चञ्चल-दृष्टिः विभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृहं तस्य अन्तरम् अभ्यन्तरं प्रविश्य दिवसानि निनाय । वंशस्यविलं वृत्तम् । अत्र भयस्य उत्तमप्रकृति-गतत्वेन भयानकाभासत्वम् ।

(घ) भावाभासमाह भावाभास इति । लज्जादिके सञ्चारिणि वैश्यादि-विषये वाराङ्गनादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात् । लज्जमुदाहरणम् ।

(ङ) भावशान्त्यादौन्मह भावस्येति । स्यष्टम् ।

क्रमेण यथा ।

“सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताच्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्” ॥ (च)

अत्र वाप्यमोचनेन ईर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य शमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारित्युक्ता रूपा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता” (छ)

अत्र विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसहृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराच्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” (ज)

(च) सुतन्निति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहिहि त्वज्ज, पादानतं मां पश्य अवलीकय, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् इति इत्यं नाथे निगदति कथयति अति तिर्य्यक् यथा तथा आमीलिते अदिपी यथा तथाभूतया कयाचित् कान्तया अनल्पम् अधिकं नयनजलं मुक्तं मुक्तं किञ्चित् न उक्तं कथितम् । शिखरिणीरुचम् ।

(छ) चरणेति । चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तज्जान् हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अमसन्ने इत्यर्थः निभृतः गुप्तः कितवाचारः रूपटाचारी यस्य तत्समुद्धौ हे निभृतकितवाचार ! इति उक्ता रूपा कोपेन परुषीकृते कठिनोक्तते रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति कयाचित् उच्चैः निःश्वस्य स्तने स्थितः हस्तः यस्याः तथाभूतया सत्या सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अत्रुपूर्वा इत्यर्थः दृष्टिः निवेशिता अर्पिता एतेन यौवनस्य अदिरश्नाद्यित्तमिति पादपतनेनापि नया कान्तो निराकृत इत्यतिशयेन अमीचित्वं हतमिति च कथितम् । शिखरिणीरुचम् ।

(ज) नयनेति । नयनयुगस्य नेतृव्यस्य आसेचनकम् अतिसनीपकरं,

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वाकार्यं शशलक्षणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा ।

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्पपाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति” ॥ (भक्त)

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां श्वलता ।

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणी नाम

तृतीयः परिच्छेदः ।

तदासेचनकं दृष्टेर्नास्त्वन्ती यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसहृत्वापि दुष्प्रापं मनो-
रथाविषयमित्यर्थः सदिरात्त्याः इदं रूपं मे मम हृदयं मदयति आनन्दयति,
दुनोति तापयति च । नेत्रदृष्टिकरत्वेन आनन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन ताप-
जनकत्वमित्यत्र हर्षविषादयोः सन्धिरवधेयः ।

(भक्त) भावश्वलतामुदाहरति कीति । सर्वश्रीवियोगेन उन्मत्तस्य पुरुरवस
उक्तिरियम् । अकार्यम् आत्महननरूपं क्व ? शशलक्षणः चन्द्रस्य कुलञ्च क्व ?
चन्द्रवंशीयोऽहं कथमात्मघाती भवामीति असदृशसमावेशसूचकं क्लृप्तमिति
भावः । सा सर्वश्री भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिविषयवर्तिनी भवेत् । दोषा-
णाम् अकार्यानुष्ठानानां प्रशमाय शान्तये मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञानं शास्त्रं ज्ञात्वा
कथमहमकार्यं करोमीति भावः । अहो ! आश्चर्यं कोपेऽपि सुखम् सर्वश्या
प्रति शेषः कान्तं मनीहरम् । अपकल्पपाः अपापाः कृतधियः परिणतबुद्धयः
विदांस इत्यर्थः किं वक्ष्यन्ति ? एवमकार्यकारिणं मासुद्दिश्येति शेषः, नयि
दृष्टां दर्शयिष्यन्तीति भावः । सा सर्वश्री स्वप्नेऽपि खञ्जुमशक्या । हे चेतः !
स्वास्थ्यम् उपैहि प्राप्नुहि सुस्थिरं भव, कः खलु धन्यः पुण्यवान् युवा तरुणः
पुरुषः अधरम् सर्वश्या इति शेषः, पास्यति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र
प्रथमे पादे वितर्कौत्सुके, द्वितीये पादे मतिस्मरणे, तृतीये पादे शङ्कादैन्ये,
चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेवं बहूनामेकत्र समावेशात् श्वलता वेदितव्या ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेद व्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ काव्यभेदमाह (क) ।

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-
व्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ॥ २५० ॥

तत्र ।

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये
ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ २५१ ॥ [ख]

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वा-
वुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो
विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥२५२॥ [ग]

(क) षड्भुजा काव्यभेदः निरूप्यते अथेति । अथ काव्यषट्करसादिनि-
र्णयानन्तरमित्यर्थः ।

(ख) ध्वनिमाह वाचेति । व्यङ्ग्यं व्यङ्गनामिधौ अर्थे वाच्यातिशयिनि
वाच्यार्थात् अधिकचमत्कारिणि इति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः कथ्यते इति
शेषः । ध्वन्यते व्यन्यते इत्यर्थः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं काव्यं ध्वनि-
रिति फलितम् ।

(ग) तद्देहावाह भेदादिति । ध्वनेरपि लक्षणाभिधामूलौ ही भेदौ

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणा-
मूलत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् (ग) । विव-
क्षितान्यपरवाच्यस्तु अभिधामूलः । अतएव अत्र वाच्यं विव-
क्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधामूलस्य बहुविषयतया पञ्चान्निर्देशः । अविवक्षित-
वाच्यस्य भेदावाह ।

अर्थान्तरं संक्रामिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति २५३[घ]

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो
मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रामितत्वादर्थान्तरसंक्रामितवाच्यम् ।

यथा ।

“कदली कदली करभः करभः

करिराजकरः करिराजकरः ।

उदीरितौ उक्तौ, तयोरेकः लक्षणामूलो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः अन्यः द्वितीयः
विवक्षितवाच्यः ।

(ग) लक्षणामूलत्वात् लक्षणा मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् मुख्यार्थबाध-
विषयिणी वृत्तिर्हि लक्षणा तन्मूलत्वात् अत्र वाच्यस्य बाधितत्वमिति भावः ।

(घ) अर्थान्तरमिति । अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्योऽर्थे अर्थान्-
तरं संक्रामिते वा अत्यन्ततिरस्कृते सति द्वैविध्यम् ऋच्छति प्राप्नोति ।

(ङ) कदलीति । कदली रभायटिः कदली अतिश्रीतेति भावः, करभः
सषिवन्वादाकनिष्ठं करस्य करभो वह्निरित्यमरोक्तः करभः अतिरूख इति भावः,
करिराजकरः वृत्तिगुणादण्डः करिराजकरः अतिकर्कश इति भावः, अतः

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुला-

मिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" ॥ (ड)

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्य-
कदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाद्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि-
रूपमर्थे बोधयन्ति जाद्याद्यतिशयश्च (च) व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः
स्वार्थे सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
अत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा ।

“निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते” ॥ (छ)

अत्रान्यशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थे बोधयति
अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-
विशेषभावाभावान्तरार्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् । (ज)

“भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणहो अज्ज मारिअो देण ।

गोलावरीकच्छकुञ्जवासिणा दरीअसीहेण” ॥ (झ)

चमूरुः स्रगविशेषः तस्येव दृशो यस्यास्यधामूतायाः इदम् ऊरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि
तुलां सादृश्यं न विभक्तिं ।

(च) जाद्याद्यतिशयः शैत्याद्यतिशयः आदिपदेन अस्रतककर्मत्वातिशयो
बोध्यो ।

(छ) निःश्वासान्ध इति । निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पक
इव चन्द्रमा शशी न प्रकाशते न विराजते ।

(ज) मुख्यार्थे अद्युपपत्ताविङ्गीने । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः अन्यत्वं अद्युपपत्ता-
राहित्यम् अप्रकाशत्वम् अद्युपपत्तत्वं तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-
व्याप्यत्वभावाभावादित्यर्थः ।

(झ) भम इति । भम धम्मिक ! विद्वत्तः स शश मारितसेन ।
गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दससिंहेन ॥ इति संस्कृतम् । आद्यमवर्तिन्याः
ऊरुयुगं व्यभिचारिणा गोदावरीकच्छकुञ्जपदसद्वेतस्याने प्रत्यहं पुण्यचन्द्रेण स्वमनो-
रथमङ्गकारिणं स्वमेरितकुङ्कुरोपद्रवेण अज्जमिहमं धम्मिकं प्रत्युत्तरियम् । हे
धम्मिक ! विद्वत्तः निःशब्दः सन् भम पुण्यचन्द्रेण प्रत्यहं, अद्य स श कुञ्जः

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य-
मानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का
न कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेध-
विध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादि-
पर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधौ भ्रवगम्येते तत्र
ध्वनित्वमेव (ज) । तदुक्तम् ।

“क्वचिद्वाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥ (ट)

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्गमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः
अतएव अत्र अजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि

द्विभेदः प्रथमं मतः ।

यस्तां प्रति प्रत्यक्षमुपद्रवतीति भावः । तेन गोदावर्याः कच्छः तीरं तत्र यः
कुञ्जः खतादिपिहितं स्थानं तत्र वासिना दृप्तसिद्धेन प्रचण्डक्रीशरिणा मारितः
निहतः ।

(ज) प्रकृते कुलटायाः खैरविहारे इत्यर्थः पर्यवस्यति परिणमति इति
हेतोः उत्पद्यमानौ उत्पत्तिं गच्छन्तौ शूयमाणौ भवेति भावः निषेधविध्योः पर्य-
वस्यतः परिणमतः विधिवाक्यं शूयमाणमेव निषेधं निषेधवाक्यं शूयमाणमेव
विधिं शूययतीत्यर्थः तत्रैव तथाविधे एव स्थले इत्यर्थः तदवसरः विपरीत-
लक्षणावसरः । ध्वनित्वम् अभिधामूलध्वनित्वमित्यर्थः ।

(ट) क्वचिदिति । क्वचित् बाध्यतया अनुपपन्नतया ख्यातिः आपात-
मात्रेण वीधः, क्वचित् ख्यातस्य उपपन्नतया प्रतीतस्य बाधनं विपरीतलक्षणा,
उत्तरत्र ख्यातस्य बाधनस्थले इत्यर्थः अभिधैव अभिधामूलध्वनिरेव इत्यर्थः ।

(ठ) विवक्षितेति । विवक्षितं वक्तुमिष्टम् अवाधितस्वरूपमित्यर्थः अभि-
धेयं वाच्यं यत्र तादृशः ध्वनिः प्रथमं द्विभेदः द्विपकारो मतः । यत्र व्यञ्जः

असंलक्ष्यक्रमो यत्र

व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ २५४ ॥ [ठ]

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादि-

रेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्

संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ २५५ ॥ [ड]

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्य-
प्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु
उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवज्राघवान्न संलक्ष्यते (ठ) । एषु रसादिषु
च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव
शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधर-

व्यञ्जनाधीनोऽर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सम्यग्गुभूयमानः क्रमः पीडांपद्यो
यस्य तादृशः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः, यत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्यः स संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

(ड) तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये भावः व्यङ्ग्यः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः रस-
भावादिः एक एव एकविध एव अत्र गण्य गण्यते, यत् यद्वात् तस्य व्यङ्ग्यस्य
एकोऽपि भेदः विशेषः अनन्तत्वात् अतिमाहुष्यात् न संख्येयः संख्यातुं न
शक्य इत्यर्थः ।

(ठ) विभावादीति । विभावादीनां प्रतीतिः क्रमेण शेषः कारणं यत्र
तत्त्वात् विभावादिस्मृष्टास्तन्मशानशेष रसत्वादिति भावः । व्यतिभेदः
सम्प्रतिभेद भेदनं तद्वत् आघवात् अतिश्रीप्रकृत्यादिर्यदर्थः संलक्ष्यते रस
इति शेषः ।

पानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्घातु-
मशक्यः का गणनात्र सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे
व्यङ्गेऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-

स्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥ २५६ ॥ [ण]

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यु-
द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र ।

वस्तुलङ्काररूपत्वा-

च्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ २५७ ॥ [त]

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ।

“पथिञ्च ! ण एत्य सत्यरमत्यि मणं पत्यरत्यले गामे ।

उत्सन्नपथोहरं पेक्खिञ्च उण जइ वससि ता वससु” ॥ (घ)

(ण) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति । अनुस्वानः अनुरणनं
तत्सन्निभे तदनुरूपे व्यङ्गे शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या उच्यते अर्थशक्त्या
उच्यते उभयशक्त्या उच्यते इत्यर्थः सति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिः बुधैः विद्वद्भिः
त्रिविधः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रिविधः कथितः ।

(त) वस्त्विति । शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च द्विधा
भवति, ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति ।

(घ) पथिञ्च इति । पथिक ! नात्र संसरोऽस्ति मनाक् प्रसन्नस्यले
गामे । उन्नतपथोहरं प्रेत्य पुनर्यदि वससि तद् वस ॥ इति संकृतम् ।

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्या (द) यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाम्-
स्वेति वस्तु व्यन्यते । अलङ्काररूपो (ध) यथा । “दुर्गालङ्कित-
विग्रहः” इत्यादि ।

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवचपते-
वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णन-
मसम्बद्धं मा प्रसाङ्गीद्वितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः
(न) कल्प्यते । तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो
व्यङ्ग्यः ।

यथा वा ।

“अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुर्यशोभिरसतामसि” ॥ (प)

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावादिरोधाभासो व्यङ्ग्यः
व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मण्यमणन्यायादलङ्कारत्वमुप-
चर्यते (फ) ।

वासार्धिनं पधिकं प्रति फस्याचिदुक्तिरियम् । हे पदिक ! अत्र प्रसरण्यनि
पापाणवदुले ग्रामे मनाक् चलोऽपीत्यर्थः संसारः शय्याकटः न अस्ति प्रसरण्येव
ययं स्वपिमः, नात्र अन्यः शय्याविधाननियम इति भावः । उग्रतपयोधरम् उग्रत-
पेधम् उग्रतप्तनमित्ति ध्वनिः दृष्टा यदि वसुसि तत् तदा वस ।

(द) सत्यरादीत्यादिपदेन सत्तद्परशब्दः गृह्यते । प्राकृते शास्त्रे सत्तद्-
शब्देन शास्त्रं तत्रात्र परदारगमननिषेधार्थकं दीध्यम् । शक्त्या स्तान्येन ।

(ध) अलङ्काररूपः शब्दमस्तुत्वव्यङ्ग्य इति शेषः ।

(न) मा प्रसाङ्गीत् प्रसक्तं मा सूदित्यर्थः ।

(प) अमित इति । हे प्रभो ! त्वं साधुर्यशोभिः सत्कीर्तिभिः अमितः
अपरिमितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युष्मात् प्राप्तैः कृतैः उत्कर्षैः हर्षदः
लोकानन्दकर इत्यर्थः, तथा असतान् अहितः इतुः अस्ति भवसि ।

(फ) ननु रसस्य प्रकर्षतया उपमादेः यदा गौरवं तदैवालङ्कारत्वम्
उच्यते निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनाख्यायतया सुकृते इत्यमरद्वारात्तन्मिथ्या-

वस्तु बालङ्कतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु

वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्याज्ञवो व्यङ्ग्यो

याति द्वादशभेदताम् ॥ २५८ ॥ [व]

ब्रह्माह व्यङ्ग्यस्येति ब्राह्मणेति । ब्राह्मणोऽसौ श्रमणः मन्त्रासीति ब्राह्मणश्रमणः-
तस्य न्यायः तस्मात् सन्यासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण
इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारस्यात्र व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(व) अर्थशक्त्युत्थभेदमाह वेत्ति । वस्तु वा अलङ्कतिः वा इत्येव द्विधां
द्विप्रकारोऽर्थः स्वतः सम्भवी स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढोक्त्या सिद्धः तथा
कविनिबद्धस्य जनस्य प्रौढोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारो भवति । तैः षड्भिः
व्यज्यमानः प्रतीयमानः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुरूपो वा अलङ्काररूपो वा इत्यर्थः
अर्थशक्त्या उत्थितः व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति । ततश्च स्वतःसम्भविना
वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः । स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो
अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति द्वितीयः । स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो
वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः । स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्कार-
रूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य
इति पञ्चमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति
षष्ठः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः ।
कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः । कविनिबद्ध-
व्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः । कवि-
निबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः ।
कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एका-
दशः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य
इति द्वादश इति फलितम् ।

स्वतः सम्भवी श्रीचित्वाद् वहिरपि सम्भाव्यमानः ।
श्रीढोक्त्या सिद्धो न तु श्रीचित्त्वेन । तत्र क्रमेण यथा ।

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यम्भदृष्टहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु ज्वरच्छेदा नलग्न्ययः ॥ (भ)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया
भाविपरपुरुषोपभोगजनखलतादिशोपनरूपं वस्तुमात्रं
व्यज्यते (भ) ।

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रवोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे” ॥ (घ)

अनेन स्वतः सम्भविना (र) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रता-
पोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(भ) क्रमेणोदाहरति दृष्टिनित्यादि । कस्यादिकायिकायाः कानपि
प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रतिवेशिनि ! क्षणम् इह अप्यदृष्टहे दृष्टिं
दास्यसि । अस्य शिशोः पाण्डकस्य पिता नदभर्ता इत्यर्थः विरसाः विन्वाटाः
कौपीः कूपभवाः अपः प्रायेण न पास्यति । ततः एकाकिनौ अपि इतः अग्रे
प्रदेशात् सत्वरं तमालाकुलं तमालवनवेष्टितं स्रोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि
नीरन्ध्राः निविष्टाः ज्वरच्छेदाः कठिनावयवाः नलग्न्ययः नष्टानां तद्विशेषाणां
अन्वयः पर्वोपि तेषु शरीरान् मालिखन्तु खण्डयन्तु । मादूर्ध्वविकीर्णितं इत्यम् ।

(म) अनेनेति । अनेन वाक्यार्थेन स्वतःसम्भविना सम्भाव्यमानेन श्रीचित्वात्
अकुलटाया अपि वस्तुं शब्देनेत्यर्थः । एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं तस्य कस्या
नायिकाया वैशिश्याद् घोषयम् ।

(घ) दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवोः सूर्यस्यापि तेजः मन्दायते
मन्दीभवति, पाण्ड्याः तदास्यवतिरभेदाः तस्यामेव तां पण्ड्यामेव दिशि रवोः
प्रतापं दण्डं तेजः, च प्रतापः प्रभाषणं यत्तेजः सोऽप्यदृष्टनिवन्तरः । न
विपेहिरे न सोऽदृष्टा इत्यर्थः ।

“आपतन्तमसुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी” ॥ (ल)

अत्र उपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (व) व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशनं युधि रुषा निजाधरम्” ॥ (श)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारिणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“सञ्जेइ सुरहिमासो ण आपणेइ जुअइजणलक्खसहे ।

अहिणअसहआरमुहे णअपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरं” ॥ (घ)

(र) स्वतःसम्भविना दक्षिणायनप्रभावात् अवश्यम्भाविनेत्यर्थः वस्तुना रक्तेनसो मन्दोभावेनेत्यर्थः ।

(ल) आपतन्तमिति । ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः पराक्रमितुमुद्यत इत्यर्थः बलः हलधरः, केशरी सिंहः मातङ्गं गजमिव, दूरात् आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुं वेणुदारिणम् अवलोकयामास ।

(व) स्वतःसम्भविना लोकाप्रसिद्धेन ।

(श) गाढेति । यः युधि युद्धे निजाधरं निर्दशनं सन् शरीणां शत्रूणां वधूजनस्य ओष्ठ एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढं यत् कान्तानां दशनक्षतं दन्तदशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्कटाः विपत् तस्मात् शनोचयत् सुक्तानि अकरोत् निजौष्ठदशनेन शत्रुनारीणां निहतस्त्रामिकत्वात् तासां सुरत-कालिकदशनक्षताभावादित्यर्थः । अधरदशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचनमित्यापाततो विरोधः ।

(घ) सञ्जेइ इति । सञ्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिजनलक्ष्य-सङ्घान् । अभिनवसङ्कारसुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गशरान् ॥ इति संस्कृतम् । सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव लक्ष्याणि तत्सङ्घान् तदुपयुक्तान्, अभिनवः नवसुकुलितः सङ्कारः आसः सुखम् आदियेषां तान्, नवपल्लव एव पत्रं पत्रः तत् लान्ति गृह्णन्तीति तथोक्तान् अनङ्गशरान् सञ्जयति प्रस्तुतान् करोति न वा नैव अर्पयति अनङ्गायेति शेषः । मदनविजृम्भणरूपं कामस्य

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि
शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवत्सदनविजृम्भण-
रूपं वस्तु व्यनक्ति ।

“रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्” ॥ (स)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकर-
जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसाग्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥ (ह)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-
श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

“धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

विशेषेण वर्द्धनरूपं व्यनक्ति प्रकटयति । एतच्च सर्वमलोकमिति कविप्रौढोक्ति-
सिद्धत्वं बोध्यम् ।

(स) रजनीष्विति । ई वीर ! रजनीषु राक्षिषु विमलभानोः श्रेण-
किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणसमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समग्रं भुवन-
मण्डलं तव कीर्त्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवारावमित्यर्थः धवलयति
प्रकाशयतीत्यर्थः । अत्र वस्तुना दिवारावं समं कीर्त्तिसन्ततीनां विराजनेन
इत्यर्थः ।

(ह) दशाननेति । तत्क्षणं रामजन्मसप्ते इत्यर्थः राक्षसानां श्रियः
सङ्ग्राहः अश्रुविन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरीटेभ्यः सुकुटेभ्यः मणिव्याजेन रक्ष-
पतनमिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतितः रावणसुकुटेभ्यः रवानि पेतुरित्यर्थः ।
अत्रापङ्क्त्यलङ्कारस्य अवाप्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः । तेन च
भविष्यद्राक्षसलश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते प्रतीयते ।

(घ) धम्मिल्ले इति । ई त्रिकुलिङ्गमूर्तिसिद्ध ! एकोऽपि इव कीर्त्ति-
राशिः दमस्तीमः पुरन्दरपुरी पुररावती तत्र स्थिता या दामभुवः सुन्दर्यः

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराश्रित्यी
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे” ॥ (क)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि” इति विभावनालङ्कारो व्यज्यते ।

“शिखरिणि क्वं नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुसुखि ! येन तवाधरपाटलं

दशति विश्वफलं शुकशावकः” ॥ (क)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे ! कोटिसङ्ग्रहत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम्” ॥ (ख)

सासां विग्रहे शरीरे नानामण्डनतां विविधालङ्कारत्वं यथै प्राप । तथाहि
धम्मिल्ले संयतकेशे, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः । नवमल्लिकार्ना समुदयः
समूहः, इत्थे सितं शुभम् अश्वोरुहं, कण्ठतटे द्वारः, पयोधरयुगे स्तनद्वये घनः
सान्द्रः शीखण्डलेपः चन्दनविलेपनं, सञ्जातः तव कीर्तिराश्रितिरिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र कीर्तिराश्रिधावल्यस्य कविसमयासङ्गत्वात् नव-
मल्लिकादितादात्म्येन अध्यवसायात् रूपकालङ्कारः । स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थाना-
मनुपकारहेतुः तदभावेऽपि तान् यज्ञादिना उपकरोषीति विभावनेति भावः ।

(क) शिखरिणीति । हे सुसुखि ! असी शुकशावकः क्वं नु खलु शिख-
रिणिं पर्वते चिरं कियत् किमभिधानं किमाख्यं तपः अकरोत् अनुष्ठितवान् नाम
सम्भावनायां सम्भाव्यते इदं सयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रत्नं विश्व-
फलं दशति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ।

(ख) सुभगे इति । हे सुभगे ! वसन्ते मदनाशुगैः कामशरैः कोटि-
सङ्ग्रहत्वम् असङ्ग्रहत्वमित्यर्थः उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्ग्रहकत्वमित्यर्थः त्यक्त्वा,
क्वा तु पञ्चता वियोगिनां विरहिण्याम् आसीत् विरहिण्यः कामशरार्तां सृता
शक्ति सावः ।

अत्र कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-
सङ्घत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता
शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेचालङ्कारो व्यज्यते ।

मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव" ॥ (ग)

अत्र कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेचालङ्कारेण
कामस्य अयमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत् कथं "मानिनि !
मानं न मुञ्चसि" इति वस्तु व्यज्यते ।

"महिलासहस्रभरिण तुह ह्रिअश्रे सुहअ ! सा अमाअती ।

अणुदिणमणणकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणु एइ" ॥

"अत्र अमाअती" इति कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत
इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिवद्धस्यैव
रागाद्याविष्टता । अतः कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्ते-
रधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता । एषु

(ग) मल्लिकेति । हे चण्डि ! कोपने ! मल्लिकामुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः
भरतः पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे विजयघात्रायां शङ्खं आपूरयन्निव भाति
राजते । मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मधुव्रत इति पाठं केचिदाहुः । तन्मते
मधुव्रतस्य मत्तेति विशेषणस्य अयमभिप्रायः यत् शङ्खापूरणं कर्त्तव्यं शङ्ख-
दंशमेव मुखेन पूर्यते, अनेन तु सम्मुखभाग इति स्थितं मधुकरस्य तद्विप-
र्ययादिति ।

(घ) महिला इति । महिलासहस्रभरिणे तव हृदये सुभग ! सा
अमान्ती । अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तनुमपि तनूकरोति ॥ इति संस्कृतम् ।
दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! सा तव कामा महिलाणां शरीरं
सहस्रेण भरिणे पूरिते, एतेन स्थानाभादः पृथितः । तव हृदये अमान्ती अ-
काशमलममाना इत्यर्थः अनुदिनं निरन्तरम् अनन्यकर्मा यत्कथायां कृता सती

च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्य ले रूपेणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य
प्राधान्यं सद्दयसंबन्धं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्य-
त्वम् (घ) ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्पत्तिः ॥ २५६ ॥ [ङ]

उभयशक्त्यङ्गवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिमसुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको
मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।
अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥ (च)

तनुं कश्चपि अङ्गं तनूकरोति कश्चीकरोति, तनोः काश्चातिशये यदि स्थानं
प्राप्तुं वादिति भावः । तव विरहे सा नितरां कश्चा जाता तदेनामसुगृहाणेति
भावः । तनोः शरीरस्य तनूकरणेऽपि कश्चीकरणेऽपीत्यर्थः । रागाद्याविष्टता
प्रणविता, इत्यर्थः । प्रतिपादिता गृहीता । एषु वादशब्देषु मध्ये अलङ्कृति-
व्यञ्जनस्य ले यत्रालङ्कारो व्यञ्जकस्त्वित्यर्थः । सद्दयसंबन्धं सामाजिकगम्यम् ।
रूप्यादीनाम् पारोप्यमाणानां नवमल्लिकाससुदयप्रभतीनामित्यर्थः ।

(ङ) एक इति । शब्दार्थशक्त्युत्पत्तिः शक्त्या सामर्थ्येन सत्त्वे
सत्यत्र व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्तिः संलक्ष्यक्रमव्यञ्ज
एकभेद एवेत्यर्थः ।

(च) हिमेति । हिमसुक्तः हिमावरणशून्य इत्यर्थः यश्चन्द्रः तद्वत् रुचिरः
यनोहरः अन्यत्र तेन रुचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सद्द वर्त्तमानः सपद्मकः अन्यत्र
पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् इष्ययन् जनितः उत्पादितः
मीनकेतनः कामः प्रद्युम्न इत्यर्थः धेन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्द्धनः, प्रसादिताः
अनुगृहीताः सुराः देवाः धेन सः दैत्यविध्वंसनादिनेति भावः अन्यत्र प्रसादिताः
विसर्वाङ्गताः सुराः मद्यानि यस्मिन् तेषाविधः, स माधवः कृष्णः अन्यत्र वसन्तः,
चिराय प्रमदाजनस्य नारीजनस्य महोत्सवः महानन्दस्वरूपः अभवत् । मञ्जु-
भाषिणीवृत्तम्, सससा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति तल्लक्षणात् ।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो
व्यङ्ग्यः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः (क) ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ २६० ॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्च इति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभय-
शक्तिमूलतया पञ्चदशेति (ज) अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु
च (झ) ।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थ-

स्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥ २६१ ॥ [ज]

तत्र अर्थान्तरसंक्रामितवाच्यो ध्वनिः प्रदगतो यथा ।

“ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनसौहृदविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥ (ट)

(क) एवञ्चेति उक्तरीत्या इत्यर्थः व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनाजन्यदोष-
विषयस्य अर्थस्य भेदात् पार्थक्यात् । व्यञ्जयन्तीति व्यञ्जकानि तेषाम् ।

(ज) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति वस्तुलङ्कारमूलतया शब्द-
शक्तिमूलो द्वौ, अर्थशक्तिमूला अनन्तरीक्ता द्वादश, उभयशक्तिमूल एक इति
पञ्चदशधा ।

(झ) एषु अष्टादशेषु भेदेषु सध्ये इत्यर्थः ।

(ज) वाक्ये इति । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत
इत्यर्थः तदन्ये तष्पादन्ये समदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः शास्त्रगताश्च ।
ततश्च उभयशक्तिजो भेद एक एव अन्ये समदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधतया
चतुस्त्रिंशत् मिश्रित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदा इति बोध्यम् ।

(ट) ध्वन्य इति । स एव तरुणः युवा ध्वन्यः पुष्पवानित्यर्थः, तस्यैव
नयने नेत्रे नयने च, इयं युवजनसौहृदविद्या सुमुखी यस्या सम्मुखे भविता
स्यासतीत्यर्थः ।

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयन-
परः । वाक्यगतो यथा ।

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत विधेहि तत्” ॥ (ठ)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे
“त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (ड) त्वदर्थं लक्ष-
यति एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचन-
मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समु-
दायः” इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः वच्मीति
वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति ।
प्रतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं
तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं
वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । अन्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यः पदगतो यथा । “निःश्वासान्ध इव” इत्यादि । वाक्यगतो
यथा । “उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि अन्येषां वाक्यगतत्वे उदा-
हृतम् । पदगतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधास्यदमभूदधुना तु ज्वरो महान्” ॥ (ढ)

(ठ) त्वामिति । अस्मीत्यव्ययम् अस्मिन्निर्णयः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अत्र
विदुषां समवायः सङ्घः तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयाम् आत्मीने हितं मतिम्
आदाय आश्रित्य इत्यर्थः अत्र स्थितिं विधेहि कुरु ।

(ड) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वामेव न तु अन्यमिति भावः । अन्यव्या-
वृत्तिविशिष्टमिति अहमेव नान्य इति भावः ।

(ढ) लावण्यमिति । कस्यचिद् विधीयित्वा उक्तिरियम् । तत् लावण्यम्
अङ्गप्रमाविशेषः, असौ कान्तिः औज्वल्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वयसां क्रमः
परिपाटी भङ्गीत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरहे इत्यर्थः सुधास्यदम् अमृतः

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवेकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामिव प्राधान्यम् । अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“एकावयवसंस्थेन भूपणेनेव कामिनी ।

पदयोत्येन सुकवैर्ध्वनिना भाति भारती” ॥ (ण)

एवं भावाद्विषयपि ऊह्यम् (त) ।

“भुक्तिमुक्तिहृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिश्चन्दं विदधाति सदागमः” ॥ (घ)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सञ्छास्त्रार्थ-
मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति । ननु

पात्रम् अभूत् । अधुना तु विरहे इत्यर्थः महान् ज्वरः व्याधिः तप्ततृणरस
अतीवसन्तापकत्वादिति भावः ।

(ण) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा । यदि च तत्तत्पदानाम् अपरपदसाहा-
यकं विना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अतो वाक्यगत एव ध्वनिर्वासवः तथापि प्राचीन-
मतसमुत्पत्त्य तधीकं ग्रन्थकृता । तत्र प्राचीननेत्रादं प्रमाणत्वेनाह एकैति ।
एकावयवसंस्थेन एकाङ्गस्थितेन भूपणेन अलङ्कारेण कामिनीव पदयोत्येन पद-
प्रकाशेन ध्वनिना व्यङ्ग्येन सुकवेः भारती वापी भाति राजते ।

(त) एवं भावाद्विषयपि । तथा रसरूपामलत्वक्रमव्यङ्ग्यानि ह्याव्या-
नुदाहृतानि तथा भावरूपामलत्वक्रमव्यङ्ग्यानामपि उदाहरणानि मग्ना-
प्येति भावः ।

(घ) भुक्तिरिति । लज्जसन्निधासुपनायके जागते शास्त्रप्रसंगव्याप्तिन इषे
सूचयन्त्याः कस्यापिदुक्तिरियम् । भुक्तिः भोगः स्वर्गादिमुक्तिरित्यर्थः मुक्तिरप-
वर्गः तयोः कृत् प्रदशक इत्यर्थः अन्यत्र भुक्तिः सुरतसुखसंभोगः मुक्तिः गृह-
वर्त्मत्यागः तयोः कर्ता । एकान्ते निर्जने समादेशेने तस्योपदेशे तत्परः
निर्जन्मोपासनाया एव शास्त्रोक्त्यादिति भावः अन्यत्र एकान्ते जन्ममृत्युसदेहत्यागे
समादेशेने स्थित्यनुमती तत्परः, सदागमः सञ्छास्त्रम् अन्यत्र तप्ततृणरस भवा-
दशस्य आगमः उपस्थितिः कस्य जन्मस्य आनन्दनिश्चन्दं जागत्यातिप्रसंगं न विद-
धाति करोति अपि तु सर्वस्यैवेति ।

“सदागमः सदागम इव” इति न कथमुपमाध्वनिः सदागम-
शब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणाद् रहस्यसंगोपनार्थमेव
हि द्वार्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्रा-
भिधानस्य असम्बन्धत्वात् (द) ।

“अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्वरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥ (ध)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
शब्दशक्तिमूली संलक्ष्यक्रमभेदी ।

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्ताचलमौलिसम्बरमणिर्विश्रम्भमन्नागतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रहृन्ममौलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्” ॥ (न)

(द) सदागमेति । सदागमशब्दार्थतयोः सच्छास्त्रसत्पुरुषयोः उपमानोप-
मेयभावस्य अविवक्षणात् वक्तुमनभिलाषात् द्वार्थपदप्रयोगस्य रहस्यगोपनार्थताया
एव विवक्षितत्वादिति भावः । अत्र शब्दशक्तिमूली वस्तुध्वनिः ।

(ध) अनन्येति । न अन्येषां साधारणी धीर्यस्य तादृशः, धृता पालिता
इत्थेनीडृता च वसुन्वरा पृथ्वी येन तथाविधः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः
कोऽपि राजा जयति । अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पदयोर्व्युपमा-
ध्वनिरिति बोध्यम् ।

(न) सायमिति । पक्षि उपनायकेन भुक्तां स्नातागतां सर्षीं प्रति
कस्याश्चिदुक्तिरियम् । सायं सन्ध्याकाले ज्ञानम् उपसितं कृतं मलयजेन चन्दनेन
अङ्गं समालेपितम्, एतेन अध्वक्लान्तिपरिहारः सूचितः । अम्बरमणिः सूर्यः
अस्ताचलचूडां यातः । अतः अत्र मत्सकाशे इत्यर्थः विश्रम्भं निःशङ्कं स्वच्छन्द-
सित्यर्थः यथा तथा आगतिः आगमनं सायं सूर्यस्य अस्तगतत्वात् आतपक्त्तेश्चोऽपि
नास्तीति सूचितम् । तथापि तत्र सौकुमार्यं मन्दवम् आश्चर्यम् अद्भुतम् अनन्य-
साधारणमित्यर्थः येन सौकुमार्येण हेतुना अधुना अभितः सर्वथा क्लान्तासि
यतस्ते तव नेत्रहृन् नयनयुगलम् अमीलनव्यतिकरं नास्ति मीलनस्य सङ्कोचनस्य

अत्र स्वतः सम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया
स्वाताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्च अधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं
कदाचिदपि तव एवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना
पदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया
वैशिष्ट्यम् (प) ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्लादचीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सृतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” ॥ (फ) ।

अत्र अशेषचयपदप्रभावाद्नेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसु-
कृतफलराशितादात्मप्राध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ता-

व्यतिकरः सम्यक्त्वः यस्मिन् तत् यथा तथा चासितुम् अवस्थातुं न शक्नोति न
पारयति । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(प) अत्रेत्यादि । स्वतःसम्भविना स्वभावतः सम्भवितुं योग्येन वस्तुना
वाक्यार्थरूपेण । तच्च व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्ष-
नपेत्य इत्यर्थः । अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि व्यङ्ग-
कत्वं तथा च सायन्तनं कानं निमित्तान्तरानुपलब्धिः अक्षिरागमनमेव परपुरुष-
संसर्गं मलयक्षेपनं तत्सम्भोगोपनं सूर्यास्तगमनञ्च अन्यविधभोगलक्षणादर्शनं
प्रत्याययतीति बोध्यम् ।

(फ) तदिति । रासीत्सर्वे गुरुजनोपरोधेन कृष्णसमीपं गन्तुमशक्याया
अपि गोपकन्याया मुक्तिर्वाभवत्परंनिदिम् । तस्य कृष्णस्य अप्राप्तिः अलामः एव
महादुःखं तेन विलीनानि अशेषाणि पातकानि यस्याः सा दुःखभोगीऽपि पाप-
फलं तद्भोगेनैव पापध्वंसोऽभूदिति भावः । तस्य कृष्णस्य या चिन्ता ध्यानं तया
यः विपुलः महान् आह्लादः सुखं तेन लोपाः पुण्यानां चयाः सन्निपाः यस्याः
तथोक्ता, सुखभोगी हि पुण्यफलं तद्भोगेनैव पुण्यध्वयोऽभूदिति भावः । क्लमो
सृतिः उत्पत्तिः यस्मात् तं परब्रह्मस्वरूपिणं परमात्मरूपं कृष्णं चिन्तयन्ती ध्यायन्ती
अन्या गुरुजनोपरोधेन इत्यर्थः गोपकन्यका निरुच्छासतया निरदप्राप्ततया मुक्तिं
गता । मुक्तिं प्रति ब्रह्मज्ञानं पापपुण्यद्वयसंहतस्यैव संशुद्धादिति भावः ।

द्वादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषच यपदद्वय-
योत्या । अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि (व) सम्भ-
वात् स्वतःसम्भविता ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि” ॥ (भ)

इदं मम । अत्र “पश्यन्ती” इति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति
व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदयोत्यः । एवमन्येषु अप्यर्थशक्तिमूल-
संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-
दशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युक्तौ व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-
न्नेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरै-

रर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ॥ २६२ ॥ [म]

(व) अत्राशेषित्यादि । तादात्म्याध्यवसितया अमेदाध्यवसायेन इत्यर्थः
तथा च भगवद्विरहदुःखमशेषपापफलं भगवच्चिन्ताद्वादः अशेषपुण्यफलसिद्धि-
प्रतीतिरतिशयोक्तिप्रयोजिकेति वीध्यं सिध्यत्येऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते
इति वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । व्यञ्जकस्य द्योतकस्य वाक्यस्य प्रौढोक्तिं कवे-
रिति शेषः अन्तरेण विना ।

(भ) पश्यन्तीति । हे देव ! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजलवाहिनीम्
असद्व्यपथगां बहुमार्गगामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उग्रस्य इरस्य मूर्धनि शिरसि
गोपायति । काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतीर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति
लक्षणेन पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषणरूपेण इत्यर्थः ।

(म) प्रबन्धे इति । अर्थशक्त्युद्भवः ध्वनिः धीरैः विद्वद्भिः प्रबन्धे महा-
वाक्येऽपि मतः कथितः । ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धगताश्च हादशेति
मिथित्वा सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति वीध्यम् ।

प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्धशतुप्रत्यः ।
यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे ।

“अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्घुले ।

कङ्कालवह्नुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी” ॥ (य)

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने स्तृतं वालमुपादाय
स्तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविघ्नो सुहृत्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णांशं वालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं वालास्यजध्वमविशङ्किताः” ॥ (र)

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभि-
लपित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःमग्नवी
व्यञ्जकः । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थ-

(य) अलमिति । गृध्रैः गोमायुभिः श्मशानेषु सङ्घुले व्याप्तं कङ्कालाः
बहुला यत्र तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे घोरे दारुणे अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा
अलं स्थितिर्न कर्तव्यत्वर्थः । कालधर्मः पञ्चत्वं तत् उपागतः प्राप्तः । प्रियो
वा द्वेष्योऽप्रियो वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जीवितः । प्राणिनां
गतिः ईदृशी एवंप्रकारा ।

(र) आदित्योऽयमिति । ऐ मूढाः ! इयम् आदित्यः सूर्यः स्थितः श्रेयं
रात्रिरिति भावः, साम्प्रतं स्नेहं कुरुत, एवं सुहृत्तः बहुविधः विघ्नपूर्व इत्यर्थः
कदाचन जीवेदपि । ऐ मूढाः ! अशा इत्यर्थः कनकवर्णांशं शालमहानिम्ब
अप्राप्तयौवनं किशोरम् अमुं वालं गृध्रस्य हाव्यात् अविशङ्किताः सन्तः इयं
अपसध्वम् ?

(ए) अत्र स्वतःमग्नवी व्यञ्जक इति व्यञ्जको वाक्यम् । अनयोः महा-

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युत-
चन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उन्न णिञ्चल”
इत्यादि । अनयोः स्वतःसम्भविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ
(ल) । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रवन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः॥२६६॥ [व]

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं सृशसि वङ्गशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव खनसि सृटु कर्णान्तिकचरः ।

करं व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती” ॥ (श)

सम्भविना वस्तुना महावाक्यगतेन वस्तु व्यन्यते । निःशेषेत्यादि । लक्ष्यार्थस्य
तस्यान्तिकमेव गतासीति , विपरीतलक्षणया बोधितस्य इत्यर्थः अनेन स्वतःसम्भ-
विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यन्यते इति बोध्यम् । उन्न इत्यत्र स्वतःसम्भविभ्यां
लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां सङ्गतस्थानरूपं वस्तु व्यन्यते इति बोध्यम् ।

(व) पदांशेति । अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदांशे वर्णे रचनायां
प्रवन्धे च भवति ।

(श) पदांशगतमुदाहरति चलेति । हे मधुकर ! धमर ! त्वं चलौ चञ्चलौ
अपाङ्गौ यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं चपलां दृष्टिं वङ्गशः पुनः पुनः सृशसि, कर्णा-
न्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायीव गुप्तभाषीव सृटु खनसि शब्दायसे,
तथा करं व्याधुन्वत्याः कम्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः अस्याः शकुन्तलायाः
रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिवसि, अतः वयं तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य कस्येयं
सुता, किमियं मा प्रति खलु रज्येत वा, ऋषिकन्ययमित्यादिरूपस्य अन्वेषणात्
चिन्तनात् हताः वञ्चिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्यो जातोऽसीत्यर्थः ।
शिखरिणीवृत्तम् । अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यन्यते, दुःखं प्राप्तवन्
इति प्रयोगेण तथा न प्रतीयते इति भावः ।

अत्र “हताः” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृतेः ।

“सुहुरङ्गुलिसंहताधरोष्ठं
प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।
सुखमंसविदार्त्तं पद्मलाच्याः
कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु” ॥ (प)

अत्र “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । “न्यकारो ह्ययमेव मे यदरयः” इत्यादौ “अरयः” इति बहुवचनस्य “तापसः” इत्येकवचनस्य “अत्रैव” इति सर्वनाम्नः “निहन्ति” इति “जीवति” इति च तिङ्ङः “अहो” इत्यव्यस्य “ग्रामटिका” इति करूपतद्धितस्य “विलुण्ठना” इति व्युपसर्गस्य “भुजैः” इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (स) ।

(प) सुहुरिति । सुहः पुनः पुनः अङ्गुल्या संघटी आच्छादिर्ता अधरोष्ठी यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विक्रवेन व्याकुलतया अभिरामं मनोहरं, तथा अंसे स्वार्थे विवर्तते तिर्यक् तिष्ठतीति तथोक्तं, पद्मलाच्याः घनलोमाहत-नयनायाः शकुन्तलायाः सुखं कथमपि उन्नमितम् उत्क्षिप्य धृतं न चुम्बितं न तु चुम्बितमित्यर्थः ।

(स) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । अरोष्ठी बहुत्वेन स्वस्य दुर्जयत्वमिति । तापस इत्येकवचनेन एकतापसनिघण्टे चर्चरथा स्यात् सीऽपि कर्तुं न शक्यते इति । अत्रेति इदम्पदेन प्रतुदमनाद्ये दूरगमनादिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्तुं न शक्यते इति । निहन्तीति यत्सामान्यकारकधनेन रिपुनिघण्टे विलम्बासङ्घिषुत्वमिति । जीवतीति जीवनस्य वर्धमानत्वख्यापनेन इतः पूर्वमेव मे मरणमनुचितं तदा सति दृष्टशः परामर्शो न अभविष्यदिति । अहो ! इति अश्रयस्य एतादृशपरिभवेऽपि जीवनमवकमर्तुं शक्यमिति । स्वर्गपामटिकेति स्वर्गस्य सुदृशामत्वख्यापनेन तद्गुणमपि यस्य द्वापार्ये न, सीऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युपसर्गस्य इति लुण्ठनस्य वैशिष्ट्यरूपमेव सुरपतिरपि परामर्शकारिणो मम एकतापसेन परामर्श इति । इदमप्युन्नमितं मुञ्चताः इदमप्युन्नमितं रिपुनिघण्टे नम एतादृशसाधनसङ्घेऽपि सु कर्तुं न शक्यते इति ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते

तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि ? भोः ! किं वा
वियोगिन्यसि ?” (ह)

अत्र तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्तेति”

एते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या अपि निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्य पोषका इति भावप्रधान-
त्वात् असंलक्ष्यक्रमत्वमवगन्तव्यम् ।

(ह) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अप्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामे समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाग्रे
नयनं तिष्ठतीति शेषः चिन्तास्तिमितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाग्रं
मनः तदेतत् अपरमन्यत् । इदं मौनं तूष्णीमावश्य इदञ्च विश्वं यत् ते तव शून्यम्
आभाति, तत् तस्मात् योगिनी असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनी असि ?
अत्र आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या वैधाहारे प्रवृत्तिरस्ति वियोगि-
न्यास्तु सर्वस्मिन्नेवाहारे वीतरागतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषय-
निवृत्तिर्न दृश्यते शरीरधारणीपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनाद् वियोगिन्यास्तु
सर्वेष्विति भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु
आत्यन्तिकतेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस
एकतानत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदेवेति बोध्यम् । मौनञ्चेदमिति योगिन्या ध्यान-
समयेऽपि इङ्गितादिना अर्थसूचनं सम्भवति वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति
भावः । आभातीति आ सत्यक्प्रकारेण भातीत्यर्थः योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन
ज्ञानं परमात्मानवच्छिन्नस्य तु न, वियोगिन्यास्तु सन्नद्धविश्वमेव शून्यमिति
भावः । सखीति योगिन्या अनुरागिणि जने प्रणयो नास्ति वियोगिन्यास्तु
सोऽस्तीति भावः । असि भो इति सौपहासीतृप्तासस्य न खलु योगिनीं
कोऽप्यपहसति परं वियोगिनीमेव इति भावः । किं वेति पूर्वपदेन चरितायंत्वे
उत्तरपदीपादानस्य वैफल्यं स्यादिति उत्तरपदग्रहणं पूर्वपदस्य असारत्वसूचनायैति
भावः । वर्त्तमानोपदेशस्य वर्त्तमानत्वख्यापनस्य । न खलु सहसा कापि योगिनी
भवति योगस्याध्यासबलसाध्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्, वियोगिनी तु सहस्रैव भवतीति
वर्त्तमानत्वमिति भावः ।

“परिति” च विशेषणद्वयस्य “मीनं चेदमिति” प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रणयस्मारणस्य “असि भोः” इति सोपहासोत्प्रासस्य “किंवा” इत्युत्तरपक्षदाढ्यं सूचकस्य वाशब्दस्य “असीति” वर्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते (क्ष) । प्रवन्धे महाभारते शान्तः । रामायणे करुणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मता । [क]

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः ॥ २६४ ॥ [ख]

(क्ष) वर्णरचनयोरिति । वर्णस्य रचनायाश्च नाधुर्व्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति भावः ।

(क) तदेवमिति । तत् तस्मात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एकपञ्चाशत् भेदा मताः । तथाहि, लघुणामूलध्वनिः अर्धान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदपदांशवर्णरचनानाक्यमहावाक्यगतत्वेन पञ्चविधः अक्षरमन्तुल्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलक्षारूपत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । अक्षरमन्तुल्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलक्षारयोः स्मृतः सिद्धविधौदीर्घसिद्धविधौ निषङ्गवक्तृपौढोक्तिमिहत्वेन पञ्चविधयोः वस्तुलक्षारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधोऽपि पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यात् पट्त्रिंशत्प्रकारः । अक्षरमन्तुल्यन्तु वाक्यगत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति प्रतिपादः ।

(ख) सङ्करेति । त्रिरूपेण त्रिविधेन चन्द्रादिभावसद्वैधिकाश्रयादुपवेमरूपेण वक्ष्यमाणेन सङ्करेण एकपद्या एकविधया संसृष्ट्या वक्ष्यमाणपद्या संसृष्ट्या च ते एकपञ्चाशदभेदाः वेदखाग्निशराः ५२०४ चतुरधिकानि द्विपद्यामन्तुल्यतामि इत्यर्थः शुद्धैः अविमिश्रित्यर्थः एकपद्यामता मिलिता इति शेषः ५२५५ पद्यपद्याश्रयधिकानि त्रिपद्याश्रयत्वेन भेदा इत्यर्थः । तथाहि, प्रपञ्चस्य सङ्घातोदित एकेन विज्ञानीयेष पद्यामता त्रिरूपे सङ्करे संसृष्टौ वेदरपादां अर्थकं पद्याम-

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः । दिङ्मात्रं तु उदा-
ह्रियते ।

“अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी
हारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय ।
सा पूर्णकुम्भनवनरीरजतोरणस्रक्-
सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते” ॥ (ग)

अत्र “स्तनाविव पूर्णकुम्भी दृष्टय एव नवनरीरजस्रजः” इति
रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धिन्वन्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धृताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि” ॥ (घ)

इति शतदशमम् । द्वितीयस्य सजातीयनैकेन विजातीयैश्च जनपञ्चाशता
सङ्करेण संसृष्ट्या च योगे जनपञ्चाशदिति पञ्चवत्यधिकं शतम् । तथा तृतीयस्य
सजातीयविजातीयसम्बन्धनेन सङ्करसंसृष्टिरूपत्वात् चातुर्विधेन द्विनवत्यधिकं
शतमित्यादि ।

(ग) अत्युन्नतेति । प्रवासादागतं पतिं दृष्ट्वा हारि स्थिताया नायिकाया
वर्णनमिदम् । अत्युन्नतं स्तनयुगं यस्याः सा, तरले चञ्चले चायते च अक्षिणी
यस्याः तथोक्ता, सा हारि स्थिता सती तस्य पत्युः उपयानम् उपस्थितिरेव
महोत्सवः तस्मै अयत्नकृतं विना प्रयासेन जनितं पूर्णकुम्भी नवनरीरजानां पद्मानां
तोरणस्रक् हारभूमिमीभार्यं माल्यं तेषां सम्भारः आहरणमेव मङ्गलं विधत्ते
करोति । अत्र रसः शृङ्गारः एव ध्वनिः, स च स्तनरूपपूर्णकुम्भदृष्टिरूपकमलानां
नायकरतेरुद्दीपकत्वात् व्यङ्ग्य इति बोध्यम् । अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(घ) धिन्वन्तीति । मदेन हर्षेण मूर्च्छन्तः वृद्धिं गच्छन्तः अलीनां
भ्रमराणां ध्वनयः येषु तानि, धृतानि कम्पितानि अध्वनीनानां हृदयानि यैः
तथोक्तानि, तथा निस्तन्द्रः पूर्ण इति यावत् यः चन्द्रः, स इव वदनं यासां तासां
वदनारविन्दानां सुखपद्मानां यत् सौरभ्यं सौगन्ध्यं तेन यत् सौहृदं सख्यं सम्बन्ध
इति यावत् तेन सगर्वः साहङ्गारः मनीहरः इति यावत् समीरणी वायुयेंषु

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणासूलध्वनीनां संसृष्टिः । अथ
गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

अपरन्तु [ङ] गुणीभूत-

व्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥ २६५ ॥

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाचिप्तञ्च वाच्यसिद्धाङ्गम् ।

सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ २६६ [च]

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा ।

“अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

तथाविधानि सधोः वसन्तस्य टिनानि धिन्वन्ति प्रीयन्ति लोकांनिति ज्ञेयः ।
वसन्तिलक्षकं वृत्तम् । अत्र निस्तन्द्रेत्यादि निस्तन्द्रसन्द्वारहित इति सुख्यायैः स
कथं चन्द्रे वर्धते इति तदुपाधः, तथात् सद्यपया निस्तन्द्रशब्दः प्रकाशमयत्वायै
बोधयति, प्रकाशातिशयबोधय प्रयोजनम् । एवं सौष्टवगर्भशब्दो धेतनमात्र-
धर्मत्वात् प्रकृते असम्भवन्ती सद्यपया संसर्गोत्कर्षेणैवैव्यो बोधयतः, संसर्गाति-
शय उत्कर्षातिशयय प्रयोजनम् । तथात् अत्र वाच्यायानामस्तनतिरस्कृतत्वात्
प्रत्यन्ततिरस्कृतवाच्यलक्षणासूलध्वनीनां संसृष्टिः प्रदयगम्येति ।

(ङ) अपरनिति । अपरं ध्वनिभिन्नम् ।

(च) तत्रेति । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यम् इतराङ्गम् इतरस्य अपरस्य
सादेरङ्गं षोडशमिच्छेदः, काक्वाचिप्तं काकुर्धनिदिदारविशेषः तेन वाच्यम्
इत्तं भट्टिति प्रतीयमानमित्यर्थः, वाच्यसिद्धाङ्गं वाच्यस्य सुख्यायैः सन्दिग्ध-
लक्षमित्यर्थः, सन्दिग्धप्राधान्यं सन्दिग्धं संसृष्टितं प्राधान्यं प्रधानमाहः एव
इत्यम्, तुल्यप्राधान्यं समानप्रधानमाहम्, अस्फुटं भट्टित्वप्रतीयमानमित्यर्थः,
सुन्दरं सुन्दरतया वाच्यवत् प्रतीयमानम्, असुन्दरं अस्तत्कारितायैव स्यात् ।
रीत्या तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः उदीरिताः उदिताः ।

नाभ्यूरुजघनस्यशी नीवीविसंसनः करः” ॥ (छ)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

“मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः

त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हाहा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” ॥ (ज)

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरती
अङ्गभात्रः ।

(छ) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति । भूरिश्वसः समरपतितं ह्यत्र
हस्तं दृष्ट्वा तस्यव्याः शोकार्त्ताया वचनमिदम् । रसनां कार्त्वीं मञ्जघनस्थिता-
मिति भावः उत्कर्षयति आक्षिपतीति तथोक्तः, पीनौ सूनौ विमदंयतीति
तथोक्तः, नाभिमं करुं जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविसंसनः कठि-
देशात् वसनग्रन्थिच्यावनः अयम् ईदृशवस्थः स करः । अत्र आलम्बनविच्छेदेन
रतेरपरिपुष्टतया अर्थसायानां तदङ्गानां शोकीद्वीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं
न शृङ्गारस्येति वाच्यार्थस्य प्राकरणिकशोकीद्वीपकत्वेन चमत्कारित्वं शृङ्गारस्येति
व्यङ्ग्यतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं बोध्यम् । यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुष्टतया न
पूर्परसत्वं तथापि अस्य खण्डरसत्वमस्येवेति परत्र निर्नेष्यते ।

(ज) इतरस्य रसादेरङ्गमिति । आदिपदेन भावादीनां ग्रहणात् भावाङ्ग-
माह मानोन्नतामिति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! भवतः रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु स्थित इति शेषः कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं
कान्ताम् अनुनेतुकामः अनुनिनीषुरित्यर्थः तव सैन्यसागरस्य रवेण कोलाहलेन
उद्गतः जनितः कर्णतापः शीतपीडा यस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्ये कथं नु
तिष्ठति ? अतिकष्टेन वर्त्तते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र मानो-
न्नतामिति प्रथमे पादे औत्सुक्यं, त्वत्सैन्येति द्वितीये त्रासः, तयोः सन्धिना
संयोगेन समावेशित्यर्थः संस्कृतस्य पुष्टस्य इत्यर्थः । ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं
करुणञ्च राजविषयकरतिरुपस्य भावस्येति बोध्यम् । अत्र तु सुस्थार्थः करुण-
निरपेक्ष एव भावव्यञ्जकः, करुणस्तु वाच्यसापेक्षद्वयापदव्यङ्ग्यः सन् तत्प्रकर्षक
इति वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यस्य न्यूनत्वमवधेयम्

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकसृगढणाभितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदशु प्रलपितम् ।
कृता लङ्कामर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयासं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवग-
म्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता
तन्नीपनमपाकृतम् ।— तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपाद-
कतयाऽङ्गतां नीतम् (भ्र) । काक्ताक्षिसं यथा ।

(भ्र) जनस्थाने इति । धनार्थं चिदमानस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । मया
कनकस्य धनस्य इत्यर्थः मये अन्वेषणे, मयः प्रभौ कुरङ्गे च कविनक्षत्रभेदयोः ।
अन्वेषणे च याच्ञायामिति भेदिनी । या लक्ष्मणा लीभः तथा अन्यत्र कनकसर्गे
तद्रूपधारिणि मारीचे वा लक्ष्मणा लीभः तदयच्छेषेष्वा इत्यर्थः तथा प्रथिता
चाच्छत्रा विजुम्हा इत्यर्थः धीर्यस्य तादृशेन मता जनानां धर्मिणामित्यर्थः स्थाने
समीपे अन्यत्र तदाख्यदृष्टकारणप्रदेशविशेषे भ्रान्तं पर्यटितम् । प्रतिपदं पदे
पदे देहीति वचः, वैशब्दः नियतायः पादपूरणार्थो वा । अन्यत्र वैदेहि ! इ
विदेहवंशसम्भूते मीते ! इति वचः । उदशु सज्जनयनं यथा तथा प्रलपितम्
अनर्थकमुक्तं, प्रखापोऽनर्थकं वच इत्यमरः । मर्तुः धनस्त्रामिनः वदनपरिपाटीषु
वदनस्य सुखस्य परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषमूषकविविधभङ्गीषु इत्यर्थः का घटना
परिचयः अलम् अत्यर्थं कृता ? न कापीत्यर्थः । मर्तुः क्रीधीदयो वा सन्तोषा-
विर्भावः अस्तु तद्विषयेषु कोऽपि विचारी न कृत इति भावः । केषिणु मर्तुः
परिपाटीषु सन्तोषानन्तोषभङ्गीषु अलम् अतिशयेन का घटना न कृता ? वद
अपि तु तद्रूपनाथं विविधीपायः कृत इति भाव इति व्याचक्रुः । अन्यत्र
लङ्कामर्तुः रावणस्य वदनपरिपाटीषु सुखस्येषु इषुघटना वाच्ययोजना कृता ।
अतः मया तत्तत्ताधर्म्येण रामत्वं प्राप्तं प्राप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्रहरणे
नमर्थमित्यर्थः वसु धनं यस्य तदावः, अन्यत्र उग्रश्रवौ सुभौ यस्याः सा मीतेत्यर्थः
न तु अधिनता प्राप्ता । शिखरिणीकृतम् । अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः ।
वचनेन रामत्वमाप्तमिति दास्येन आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन
सादृश्यगोपनाकरणेन वाच्यं वाच्यवत् ऋटिति प्रतीयमानं दास्येति वाक्याद्यं
रामसादृश्यमाहितपक्षे अवयोपपादकतया अन्यत्रसादृश्यकतया अङ्गतां पीपङ्गतां

“मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिवास्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥ (ज)

अत्र “मथ्नास्येव इत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य
सहभावेनैव स्थितम् ।

“दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः” ॥ (ट)

अत्र अन्वयस्य वेणुत्वारीपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य

नीतं प्रापितम् । अत्र सादृश्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकवमत्कारित्वस्य खण्ड-
नात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं नोपमाध्वनिरित्यवधेयम् ।

(ज) मथ्नामीति । सहदेवं प्रति भीमसेनीक्तिरियम् । समरे युद्धे
कोपात् कौरवाणां कुरुवंशीयानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः ; शतं न मथ्नामि न
मर्दयामि न नाशयामीत्यर्थः । दुःशासनस्य उरस्तः वक्षसः रुधिरं रक्तं न
पिबामि ? गदया सुयोधनस्य ऊरु न संचूर्णयामि ? अपितु मथ्नास्येव पिवा-
स्येव संचूर्णयाम्येवेत्यर्थः । भवतां नृपतिः पाणेन सन्धिं करोतु । वसन्तिलकं
वृत्तम् । अत्र काकुवशात् व्यङ्ग्यं वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति चमत्कारित्वस्या-
पगमात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् ।

(ट) वाच्यमिन्द्ररुद्रमुदाहरति दीपयन्निति । राज्ञः स्तुतिरियम् । हे
राजेन्द्र ! वैरिणां शत्रूणां वंशेषु कुलेषु वा वैरिणः शत्रव एव वंशाः वेशवः तेषु
दवानलः दावाग्निः एष तव प्रतापः कौषदण्डजं तेजः, स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः
कौषदण्डजमित्यमरः । रोदसीरन्ध्रं द्यावापृथिव्योरन्तरालं दीपयन् मासयन्
सर्वतः सर्वासु दिक्षु ज्वलति । अत्र अन्वयस्य वंशस्य दवानलत्वारीपस्य सिद्धेः
अङ्गं साधकम् उपपादकमित्यर्थः अन्यथा प्रतापे दवानलत्वारीपणमसङ्गतं स्यादिति
भावः । यत्र व्यङ्ग्यं विना वाच्यार्थस्य नोपपत्तिस्तत्रैव वाच्यसिद्धिरङ्गस्यावसरः,
यत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गमित्यनयोर्भेद इति वाच्यार्थस्य साधकतया च अस्य
आङ्गस्य न तथा चमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति च ध्येयम् ।

एवानलत्वारीपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादी”
विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः (ठ) ।

“ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतचे ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते” ॥ (ड)

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य
वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

“सन्धी सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः” ।

अज्ञापदीननृपती न सन्धिर्न च विग्रहः ॥ (ठ)

अत्र अज्ञापदीनाख्ये नृपती दानसामादिमन्तरेण नान्यः
प्रश्नोपायः । व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि भ्रष्टित्यस्फुटम् ।

(ठ) सन्धिप्रधान्याङ्ग इह इति । अत्र विलोचनव्यापारस्य वाच्यं
चुम्बनाभिलाषस्य व्यङ्ग्यः । अत्र विलोचनव्यापारस्य रतेरगुभावस्वरूपेण ग्रहण-
व्यङ्ग्येन प्रधानं वा चुम्बनाभिलाषव्यङ्ग्यकृतेन अङ्गमिति तथा चुम्बनाभिलाषः
सम्भाव्यत्वेन प्रधानम् उत आम्बादविषयत्वेन ग्रहणव्यङ्ग्यकृतया प्रधाननिश्चययोः
सन्देह इति भावः । प्राधान्यनियमाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिकत्ववत्कारितया
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमवधेयम् ।

(ड) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणेति । भागवतजयार्दिनं दशाननं प्रति
तन्मन्त्रिणासुक्तिरियम् । ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तस्य आगः
अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूयते कल्याणाय एव । अन्यथा अतिक्रमे इत्यर्थः वः
युष्माकं मित्रम् एकाशार्थतया सतीर्थत्वादिति भावः जामदग्न्यः दुर्मनायते विदेष-
नाचरतीत्यर्थः । अत्र जामदग्न्यस्य दौर्मनस्यप्यज्ञो रक्षःकुलनाहः वाच्यस्य तन्मन्त्री-
रक्षस्वरूपः । अन्ययोः प्राधान्यस्य समत्वान् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति शीघ्रम् ।

(ठ) अस्फुटमुदाहरतिः सन्धी इति । अज्ञापदीननृपती राज्ञि
विषये सन्धी सर्वस्वहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः सर्वधनदानं विना न कोऽपि
अज्ञापदीनरूपेण सद्यः सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति भावः । विदरे युद्धे प्रादण्यदण्डः
प्रादण्यदण्डः अज्ञापदीनेन सद्यः संदानं प्रादण्यमात्रं भवेदिति भावः । तद्व्याप्तं तत्र
न सन्धिः नापि विदहः युद्धम् । अत्र व्यङ्ग्यं दानसामादिदण्डम् । तद्व्याप्तिक-
त्ववत्कारितया गुणीभूतमिति शीघ्रम् ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम्” ॥ (ण)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यकयोषिति वलात्-
कारोपभोगः स्फुटतया वाचायमान इत्यगूढम् ।

“वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए ।

घरकम्मवाब्बडाए बहए सीअंति अङ्गाइ” ॥ (त)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चित्ततागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
“सीदन्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्य-
सुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमायुलङ्कारो
व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव
चमत्कारविधायित्वात् (थ) । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“अलङ्कारान्तरस्वापि प्रतीते यत्र भासते ।

(ण) अगूढमुदाहरति । अनेनेति । शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्जातीययोषिति वलात्-
कारमसहमानायास्तत्पत्रा उक्तिरियम् । सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मशि-
क्षकेण अनेन लोकानां गुरुणा आचार्येण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः
अहं खैरम् अनौचैरित्यर्थः अतः परम् उक्तेन किम् ? व्रतवत्याः पत्राः स्वामि-
दुश्चरितस्य अवक्तव्यत्वादिति भावः । अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढत्वेन चमत्कारित्वावग-
मात् गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(त) असुन्दरमुदाहरति वाणीरेति । वाणीरकुडुङ्गुड्डीणशकुनिकोलाहलं
शृण्वन्त्याः । गृहकर्मव्यापृताया बध्वाः सीदन्यङ्गानीति संस्कृतम् । वाणीरकुडुङ्गात्
वेतसलतावेष्टितात् स्थानात् उड्डीनानाम् उत्पतितानां शकुनीनां पक्षिणां
कोलाहलं कलरवं शृण्वन्त्याः गृहकर्मणि व्यवसायाः निरतायाः बध्वाः अङ्गानि
सीदन्ति अवसादं गच्छन्ति गृहकर्मणः निवृत्तानि भवन्तीत्यर्थः । अत्र कश्चित्
उपनायक इति भावः वाच्यस्य सुखार्थस्य चमत्कारः चित्तरञ्जकत्वमित्यर्थः ।
तस्मात् व्यङ्ग्यस्य असुन्दरत्वादेव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) दीपकादिमुखेन दीपकादिसङ्गावेनेत्यर्थः काव्यस्य काव्यार्थस्य चमत्-
कारविधायित्वात् चित्तरञ्जकत्वात् ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः” ॥ (द)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययः ।

यथा ।

“दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

सेनाञ्च खलितास्मि नाथ ! पतितं किं नाम नालस्वसे ? ।

एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गतिः

गोप्यैवं गदितः सलेशमवतान्नेष्टे हरिर्वचिरम्” ॥ (घ)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशम्” इति पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य
परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूप-

(द) अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य व्यङ्ग्यमृतस्य अलङ्कारस्य
प्रतीती व्यञ्जनेऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्यकृतं न भासते न
प्रकाशते असौ ध्वनेर्मोहः विषयः न मतः न लघितः । काव्यस्यातत्परत्वेन चमत्-
कारित्वाविषयत्वादिति भावः । आरुत्वस्य चमत्कारस्य विपर्ययः वैपरीत्यम् ।
तत्रापि गुणीभूतव्यञ्जनेति पूर्वेषान्वयः ।

(घ) दृष्ट्येति । हे केशव ! गोपरागेः गवां रज्जोभिः हृतया वाष्ट्रप्रया
दृष्ट्या मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अयम
इत्यर्थः खलिता पतितास्मि । हे नाथ ! पतितं मां किं लघं न खलस्वसे न
धारयसि ? त्वम् एकः केशवः विषमेषु सदृष्टेषु खिन्नमनसां लानसितसां सर्वे-
षाम् अवलानां दुर्बलानां जनानां गतिः आश्रयः, गोप्या एवं सलेशं सञ्जातं यदा
तथा गोष्ठे गदितः समिद्धितः हरिः कृप्यः चिरं वः युष्मान् अवतान् रक्षतु ।
व्यङ्ग्यार्थेन केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अनुरागः तेन हृतया हृत्या शान्ति-
इत्यर्थः केशवानुरागेण वाद्यज्ञानस्य तिरोहितत्वादिति भावः किञ्चित् पुनरादिष्टं
न दृष्टं न गदितमित्यर्थः । विषमेषुषा पञ्चशरेण खिन्नमनसां सर्वाङ्गान् अयलानां
पारोक्ष्यमिति भावः । शार्दूलविकीर्णितं वृक्षम् । अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया
वाच्यवत् प्रकाशभावेन इत्यर्थः अवभासः प्रतीतिरिति अमृतं गुरीभूतं व्यङ्ग्यमिति
भावः । ध्वनिरेव तत्र व्यङ्ग्यस्य गूढत्वेन शान्तिभोग्यवदलङ्कारत्वं इति चमत्कार-
रित्वादिति ध्येयम् ।

व्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव (न) ।

“प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्यालोचनया पुनरिति” ॥ (प)

तत्र च ।

“यत्रोन्मदानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥ (फ)

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र
तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः
(ब) । तदुक्तमस्मत्संगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः ।
“काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्माददृश्यां गुण-

(न) गुणीभावः अप्राधान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति
न्यायादिति भावः । तेनैव ध्वनिकारेणैव ।

(प) प्रकार इति । अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्यं
तत्परत्वं तस्य पर्यालोचनया अनुशीलनेन ध्वनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादिता-
त्यर्थवत्त्वं सति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि ध्वनित्वव्यपदेशो भवतीति भावः ।

(फ) यद्वेति । नगरीवर्णनमिदम् । यत्र नगर्थ्याम् अभ्रंलिहः गगनस्पर्शी
शोणानां मणीनां मयूखैः किरणः उन्मदानां मदीन्मत्तानाम् अतएव अकाण्डेऽपि
असमयेऽपि सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रमदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कामजनित-
वेशभूषादिकं व्यधत्त कारयामास । उपजातिवृत्तम् ।

(ब) रसादीनां नगरीवृत्तादीति । नगरीवृत्तं नगरीवृत्तान्तः तत्प्रभृतिव-
स्तुत्येव अङ्गत्वं नगरीवृत्तान्तपरिपीषकत्वमित्यर्थः तेषां रसादीनाम् अतात्पर्यविष-
यत्वेऽपि नगरीवृत्तस्यैव तात्पर्यविषयत्वादिति भावः, तस्मादत्र इतराङ्गं गुणीभूतं
व्यङ्गमिति अवधेयम् ।

प्रधानभावभावसावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादि-
पर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीश-
स्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति” (भ) । केचित् चित्राख्यं
तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्” । (म)

इति तन्न । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्गाभावस्तदा तस्य
काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईपदव्यङ्ग्यत्वमिति चेत् ।
किं नाम ईपदव्यङ्ग्यत्वम् । आस्त्रायव्यङ्ग्यत्वम् अनास्त्रायव्य-
ङ्ग्यत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्य-
त्वम् । यदि च आस्त्रायत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव, क्षुद्रतायामना-
स्त्रायत्वात् । तदुक्तं ध्वनिक्तता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तच्चित्रमभिधीयत इति” ॥ (य)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाख्यकाव्यभेद-

निरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

(भ) काव्याद्यंशस्य विभावादिपदाद्यंनिषयस्य अखण्डबुद्धिवैश्वर्यं न अविधि-
नतिगम्यस्य आस्त्राददशायाम् अनुभवभावस्यायां गुणप्रधानभावस्य अस्त्रादिभावस्य
अवभासः प्रतीतिः । काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञां ध्वनिस्वात्मिकं वा गुणीभूतव्यङ्गा-
मिदमिति निर्णीतं काव्यं नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्तुमिच्छन्तः
न ईशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः ।

(म) शब्दचित्रमिति । अव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अधमं कृतं, तत् द्विविधं
शब्दचित्रं वाच्यचित्रम् ।

(य) प्रधानेति । व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् एवं रीत्या उभे काव्ये
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः व्यवस्थिते सिद्धान्तिते ततः ताभ्याम् अनाद् यत्
काव्यं तत् चित्रम् अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यशब्देभ्योऽन्ते रसवर्जितत्वात्
रसस्यैव काव्यजीवनत्वेनाभिहितत्वादिति शेषम् ।

इति हि, ए उपाधिधारिणा श्रीश्रीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

विनयाद्या साहित्यदर्पणस्य अनुपपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानाम् ।

अङ्गीकार्या तुय्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् २६७ [क]

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्व-
लङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षमत्वं न च सङ्केतितो रसादिः ।
न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम् । तस्य तदैकरूप्या-
नङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष
एवेति वक्ष्यामः । क्वचिच्च “शृङ्गाररसोऽयम्” इत्यादौ स्वशब्दा-
भिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् ।
अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्ग-
मात्रे परिचीणा न व्यङ्ग्यबोधनी (ख) । यच्च केचिदाहुः ।

(क) ननु व्यञ्जं तावत् काव्यबीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिबोधं व्यञ्जना चाभिनवा
वृत्तिः कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्काह अथेत्यादि । अभिनवा नञैरङ्गीकृता इत्यर्थः ।
वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वस्वार्थं निर्वाह्य
विरामात् रसादीनाम् आदिपदेन भावादयो वस्तूनि अलङ्काराश्च गृह्यन्ते, बोधे
प्रतीतौ तुय्या चतुर्थो वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्या स्वीकार्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् आदिपदेन अनुभाव-
सञ्चारिणो गृह्यन्ते, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं
तस्य वस्त्वलङ्काररसादेरभिधानं तस्य वस्त्वलङ्काररसादेः तदैकरूप्यानङ्गीकारात्
विभावाद्यभिन्नरूपताया अस्वीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं
रसादेरिति भावः प्रत्युत वैपरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे
केवलान्वयबोधे इत्यर्थः परिचीणा गतशक्तिः न तस्या अपरार्थबोधने क्षमत्वमिति
भावः ।

“सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः” इति (ग) ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाष्टतमिति” ॥ (घ)

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभाववादि-
भिरेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या ।
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति
च “ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी” इत्यादावपि
हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । यत् पुनरुक्तं “पौरुषेय-
मपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम् अतत्परत्वेऽनुपाटेय-
त्वाद्गुणतवाक्यवत् ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखा-
स्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तौपयिकप्रयो-
जनान्तरानुपलब्धेनिरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधा-
र्यते, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात्” इति । तत्र प्रष्ट-

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्स्वैव अमिषा एव
व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति । अतिदीर्घः इत्युत्थापारः यदा
एकं लक्ष्यं भिन्ना लक्ष्यान्तरं भिनत्ति तथा एकैवाभिधा मुप्याद्ये बोधयित्वा
व्यङ्ग्याद्यंमपि बोधयतीति भावः ।

(घ) तात्पर्येति । तात्पर्यस्य व्यतिरेकात् अमिषत्वात् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्ज-
नाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाखी हतिरङ्गीकार्या इत्यर्थः तात्पर्येऽतिरेक
व्यङ्ग्यबोधिनोत्वर्थः । तात्पर्ये यावत्कार्यप्रसारित्वात् यावन्ति कार्यापि यावत्-
कार्यं तत्र प्रसारित्वात् व्यापकत्वात् तुलया तीक्ष्णदृष्टेन धृतं न, तात्पर्यम् एता-
वत्कार्यं साधयेत् नान्यदिति नीति भावः ।

(ङ) तयोरिति । तयोः इषुवत् अमिषाव्यापारवादिवाक्याव्यपसारि-
तात्पर्यवादिनोरित्यर्थः । शब्देति । शब्दः अटादिः एकमद्ये बोधयित्वा विरतः
नान्यमद्ये बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमद्ये विषयोक्त्य नान्यमद्ये विषयोक्तुं
शक्नोति तथा नमनादिरूपं कर्म एकमद्ये नमनादिकं विषय न अद्यं विषयदितुं
शक्नोति । यदा यामं गच्छति इत्यनेन कामो गच्छतीति न प्रतीयते । अमिषादि-

व्यम् । किमिदं तत्परत्व' नाम । तदर्थत्व' वा तात्पर्यवृत्त्या
तद्वोधकत्व' वा । आद्ये न विवादः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थ-
तानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः । अभि-
हितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा । आद्ये दत्तमेवो-
त्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीय-
वृत्तिसिद्धेः । नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभा-
वाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः “विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति” । सहभावे च कुतः सव्येतरविषा-
णयोरिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् । “गङ्गायां
घोषः” इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

ध्यापारस्तु बुद्धिरेवेति बोध्यम् । ननु बुद्ध्यादयो विरता नान्यमर्थे बोधयितुं शक्नु-
वन्तीति नोपपद्यते एक्यैव बुद्ध्या शब्दादिना न बहुकार्यसाधनस्य अनेकार्थादिवो-
धनस्य च सर्वदैव प्रसिद्धेरित्यस्वरसमाशङ्गाह एवञ्चेति । तदर्थस्य लक्षणाजन्यबोध-
विषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः । ननु लक्षणाया अपि
अस्वीकारे का हानिरिति सामान्यतः समाशङ्गाह किमतीति । कन्या अनूढा
दुहिता । पौरुषेयं पुरुषप्रयुक्तं लौकिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अलौकिकं वेद-
स्वरूपम् । कार्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, यथा जलमानय इति वाक्यं जला-
हरणरूपकार्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं स्वर्गसाधनरूपकार्य-
तत्परम् । अतत्परत्वे कार्यपरत्वाभावे इत्यर्थः उन्मत्तवाक्त्रवत् क्षिप्तप्रयुक्तवचन-
वत् अनुपादीयत्वात् अयाह्यत्वात्, यथा उन्मत्तवाक्यं न कोऽपि गृह्णाति तथा
निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः । प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकयोः श्रोत्रपाठकयोः प्रवृत्तिः
क्षाव्यश्रवणपाठयोरिच्छा इत्यर्थः तस्या औपधिकं युक्तियुक्तं साधकमित्यर्थः प्रयो-
जनान्तरं निरतिशयानन्दात् अन्यत् प्रयोजनं तस्य अनुपलब्धेः शब्देनानुपस्थितेः
हेतोः अवधार्यते निर्णीयते तात्पर्येणेति भावः । यत्पर इति शब्दः यत्परः
यदर्थे यद्वोषेच्छया इत्यर्थः प्रयुक्तः स शब्दार्थः इति ततश्च तात्पर्येणैव रसादि-
प्रतीतिर्भवेत् न तदर्थे व्यञ्जनाङ्गीकार्या इति भावः । तदर्थतानपायात्
तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपायात् अनपगमात् । तयोः विभावादिसंसर्गस्य

कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्गप्रबोधकता । तेन तुरीया वृत्ति-
रपास्यैवेति निर्विवादमेतत् (ङ) । किञ्च ।

बोद्धृस्वरूपसङ्ख्या-

निमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां

भेदाद्भिन्नोऽभिधीयते व्यङ्गाः ॥ २६८ ॥ [च]

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-
रपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः । “भम धम्मिअ !”
इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित्
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च
स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमर्कः” इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव

रसादेष हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारणकार्यभावाङ्गीकारात् विभावादिसंभवेः
रसप्रतीती हेतुः रसस्य कार्यं तत् कथं दयोर्यांगपद्ये प्रतीतिः कार्यकारणयोः
पौर्वापर्यनियमात् न हि कार्यं कारणस्य युगपद भवतीति भावः । सहभावे
युगपदुत्पत्तौ सत्येतरविषययोः धामदक्षिणश्रयोरेव कुतः कथं कार्यकारणभावः
श्रद्धयोः समकाले उत्पन्नयोर्दया परस्परं कार्यकारणभावो न स्यात् तथा विभा-
वादिसंभवेऽस्योः, तपाले सुनिवचनविरोध इति भावः । ननु एतदप्य
रसादिवोध आस्तामित्याशङ्क्या गङ्गायामिति । तुरीया चतुर्था ।

(च) अभिधेयव्यङ्ग्ययोर्भेदं दर्शयति किञ्चित्वादि । बोद्धा प्राता स्वरूपं
स्वस्य रूपं स्वस्यं चिद्भिन्नस्यैः संख्या दित्वद्बहुत्वादिरूपा गदना निमित्तं हेतुः
कार्यं प्रयोजनं प्रतीतिः कालः समयः तेषां तथा आश्रयः अदलनने विषयः
प्रतिपादादिरूपः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्गाः व्यङ्ग्यभाषोऽः अर्थः अभि-
धेयतः अभिधाधीभ्यात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः इत्यक् ।

(ङ) बोद्धृभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरेति । वैदाहरणा वाच्यार्थ-
भेद न तु व्यङ्ग्यार्थं । बोद्धं शक्तुमिति सहृदयस्य समदर्शनेति वाच्यार्थोदासी
वैदाहरणाः व्यङ्ग्यार्थोदासी सहृदया एवेति भावः । सहृदयभेदं दर्शयति ।

प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्गादिभेदात् । क्वचित् “कान्तमभिसरेति” “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्य अयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नान्स्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ग्राभेदः । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रत्वमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (क) ।

“कस्य न वा हीड रीसो दृष्टु ण प्रियाद् सव्वणं अहरम् ।

सभमरपग्गाम्मायिणि ! वारिअवामे ! सहस्स दाणीम्” ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (भू) । तथा ।

सम धन्निअ इत्यादि वाच्यार्थः विधिरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपं सुमहत् भिन्नमिति भावः । सङ्ग्राभेदं दर्शयति गत इति । अत्र एक एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः । निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थे इति । शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मात्रशब्देन प्रतिभानैर्मल्यादिव्यवच्छेदः । कार्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति । वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रं मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थैः प्रमत्कारकरणं चित्तोल्लासविधानम् । प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलीति । कालभेदं दर्शयति पूर्वैति । वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीयते व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्यालोचनया परत्र इति भावः । आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति । वाच्यार्थः केवलं शब्दमाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति । विषयभेदं दर्शयति कस्य इति ।

कस्य न वा भवति रीसो दृष्टा प्रियायाः सव्वणमधरम् ।

सभमरपग्गाम्मायिणि ! वारितवामे ! सहस्सेदानीम् ॥

इति संकृतम् ।

(क) उपपत्तिना दृष्टाधरं भाव्यां प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्वास्तत्सख्या सक्तिरियम् । हे वारितवामे ! वारिता निवारितापि वामा प्रतिक्रूषा तत्-सम्बुद्धौ, सभमरं प्रभं विभ्रतीति तत्सम्बोधने, प्रियायाः अधरं सव्वणं व्रणयुक्तं

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यायंवाधस्य विरहादपि लक्षणा २६८ [ज]

न बोधिकेति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद्
भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यस्मिन्
लक्षणाभिधे बोधयेताम् । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोषः” इत्या-
दावुपात्तशब्दार्थानां बुभूपन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव
हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदय-
नाचार्यैः ।

“श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदानीन्तनेन सङ्गतिः” ॥ (ट)

न पुनः “शून्यं वासगृहम्” इत्यादौ मुख्यायंवाधः । यदि

दृष्टा कस्य जनस्य रोषः क्रोधः न भवति ? सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः । इदानीं
सङ्ख्य भर्तृकर्मणां व्रणवेदनासंति शेषः । सखी तत्कान्तविषयत्वेनेति । अत्र
वाच्यायंघोषे सखी उच्येत्या । उपपत्तिना नाधरो दष्ट इति व्यङ्गायंघोषे उच्ये-
त्यतिरिति भावः । उपसंहरति तद्व्यादिति ।

(ज) प्रागिति । रसादेः प्राक् असत्त्वात् अविद्यमानत्वात् लक्षणाभिधे
लक्षणावृत्तिरभिधावृत्तित्येवार्थः नो बोधिके बोधयितुं न शक्यत इत्यर्थः लक्षणा
अभिधा च प्रमाणसिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणसिद्धं रसादिकं चेति भावः ।
किञ्च अत्रश्च मुख्यायंवाधस्य विरहात् अभावात् अपि लक्षणा नो बोधिका ।
लक्षणा मुख्यायंवाधे हि प्रमाणसिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यायंवाधः
नापि रसादिः प्रमाणसिद्ध इति भावः ।

(ट) द्रुतेति । श्रुतान्वयात् द्रुतानां द्रव्योपात्तानाम् अन्वयात् अन्वयबोध-
जनकात् अनाकाङ्क्षम् आकाङ्क्षादहितं वाक्यम् असन् अपान्तरं न दृश्यति ।
पदार्थान्वयवैधुर्यात् पदार्थानाम् अन्वयात् उपपत्तिदृष्ट्या मुख्यायंवाधादिकर्तृ-
तदात्तत्वेन मुख्यायंसम्भितया गृहीतेन अद्वेनेति शेषः सङ्गतिः उपपत्तिः
भवतीति शेषः ।

च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्-प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ठ) ।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः २७० [ड]

(ठ) प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति प्रयोजनं शीतत्वपावनत्वातिशयः लक्ष्यं लक्षणाजन्यबोधविषयः स्यात् तदा तीरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाशब्दस्य तीरमेव मुख्यार्थः बाधितत्वं तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात् । इटापत्तावाद् तस्यापीति । तस्यापि शीतत्वपावनत्वादिरूपस्य लक्ष्यार्थस्यापि लक्ष्यतया विशेषणं तृतीया लक्ष्यमित्यर्थः प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम् । अनवस्थापातः असीमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न कापि व्यवस्थिति भावः । विषयप्रयोजनयोरिति । विषयः कारणीभूतज्ञानं प्रयोजनं फलीभूतज्ञानं तयोर्युगपत् समकालिकी या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारान्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले भवतीति भावः । एतदेव समर्थयति नीलादीति । नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव न तु पूर्वं वा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः ज्ञाततायाः सीमांसकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः तस्या वा अनुव्यवसायः नैयायिकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीले प्रत्यक्षे नीलमहं जानामीत्येवंरूपः तस्य । ततश्च नीलादिप्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञानता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तयोर्युगपत्वं न केऽप्यङ्गीकुर्वन्ति । प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः न तु समकालिकीति फलितार्थः ।

(ड) अनुमानप्रमाणलभ्यत्वं रसादेर्निराकरोति नेति । हेतूनां कारणानाम् आभासत्वेन दुष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः अनुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जनजन्यबोधविषयाणां न बोधते क्षमं समर्थं तथा स्मृतिः संस्कारविशेषः रसादीनां धीः ज्ञानसाधनं न ।

व्यक्तिविवेककारेण हि “यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः मानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्नादीनां भावानां कारणकार्यसङ्कारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः मन्तो रसा उच्यन्ते । इत्यवश्यभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितया असी न लक्ष्यते यतोऽयमप्यभिव्यक्तिक्रमः” इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम् । किं शब्दाभिनयसमर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगतरागादिज्ञानमेव

(ढ) अनुमान एवेति । एवकारात् व्यङ्गनाप्यवच्छेदः । ते विभावादयः । अनुमापयन्तः अनुमानेन बोधयन्तः । यथा पर्वतो वक्रिमान् धूमादित्यत्र वक्रिव्याप्यधूमनान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा शून्यं वासुद्वन्द्वमित्यादि कार्यं प्रह्लादरसवत् तत्तद्विभावादिमत्सादित्यनुमितौ प्रह्लादरसव्याप्यविभावादिमत् कार्यमिति प्रतीतिर्भवेदिति भावः । त एव विभावादयः । ननु अनुमितौ कार्यकारणकल्पनेन रसप्रतीतेः क्रमानुभवनीयत्वात् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वज्ञानिरित्यत्राह अवश्यमिति । तस्य रसादेः प्रतीतौ क्रमः पौर्वापर्यम् । अवश्यभावी अन्यथा कथं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्गतिरिति सङ्गच्छते । आशुभावितया शीघ्रोत्पन्नत्वेन असी क्रमः न लक्ष्यते नानुभूयते । यतः अयम् अद्यापि रसादेर्व्यङ्ग्यत्वस्वीकारेऽपि अभिव्यक्तेः प्रतीतेः क्रमः । यथा प्रथमं विभावादिप्रतीतिः ततः साधारण्याभिमानः ततो रसानुभव इति क्रमसत्त्वेऽपि आशुभावित्वेन भवद्विरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं स्वीक्रियते तदानुमानवादिनामपीति भावः । अर्हति । अर्ह्येन अर्ह्येष अभिनयेन दृश्येन इत्यर्थः अनुमितः उत्पादितः यः विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रागादिः सौतादिविषयकः प्रपञ्चादिः तस्य ज्ञानं प्रतीतिः । तद्भावतया तस्य रामादिगततरागादिज्ञानेन भावकैः सङ्गदयैः मानुमानः आस्वाद्यमानः । आस्वादित्वाभावादिति अव्यभिचारितद्भेदुत्पत्तेन कार्यस्य अवश्यभाविता हि व्याप्तिः । सा तु अनुमानप्रमाणस्य साधिकेति स्थितिः । अत्र तु शीघ्रवृत्तयोर्मांसवादीनां विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दनदरसास्वादस्य अदमंतात् हेतुर्भावित्येति

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशनन्दो वा ? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्देतोराभासतयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव । “यत्र यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः” इति । सुग्रहेव व्याप्तिः पक्षधर्मता च (ठ) । तथा ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्ठा निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मतेति” (ण) ॥

इदमपि नो न विरुद्धम् । न हि एवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेन अस्माकमभिमता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

कथमनुमानं सम्भवतीति भावः । प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमानसिद्धत्वं रसादेः साधयति यथोक्तमिति । तेनैव व्यक्तिविवेककारिणैव । एवंविधानां तत्तद्व्यापारशालिनामित्यर्थः अभिधानं शब्देनोपस्थानम् अभिनयः अङ्गादिचेष्टया उपस्थितिः । श्रोत्रियजरन्ध्रीमांसकादयोऽपि विभावादीन् रत्यादेः कारणकार्यसङ्घकारिरूपान् जानन्ति परं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादादुरयोग्यतानयनं विभावनम् । तादृशस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् अनुभावनम् । तथाभूतस्य तस्य सम्यक्चारणं सञ्चारणं पूर्वमुक्तम् एतद्व्यापारभागिनस्तान् न अनुभवन्ति एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः । व्याप्तिः अव्यभिचारिहेतुत्वरूपा पक्षधर्मता पक्षसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः । यथा पर्वती वङ्गमानित्यत्र पक्षः पर्वतः तत्र वङ्गः सत्तास्ति तथात्र सामाजिकानाम् अहं रसवान् इत्येवं प्रतीती रसिकजनः पक्षः रसस्य तत्सत्तास्तीत्यवधेयम् ।

(ण) येति । अर्थान्तरस्य भवन्मते व्यङ्ग्यस्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः युष्माकं या सामग्री कारणकूटः निबन्धनं प्रधानम् इष्टा अभिलषिता सैव सामग्री नः अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्मता । सा च सामग्री शब्दबोधरूपेति बोध्यम् ।

(त) इदमपि एवंरूपमपि अनुमानं नः अस्माकं न विरुद्धं न विपरीतम् ।

सान्द्रानन्दनिर्भरः । तेन अत्र सिधाधविपितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाहेतोराभासता (त) । यच्च “भम धम्मिअ” ! इत्यादी प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलकैलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः ।

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः” ॥

इत्यादी च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथाहि, अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टा-
स्त्रिङ्गास्त्रिङ्गिनो ज्ञानम् । ततश्च वाच्यादसस्त्रन्धोऽर्थस्तावन्न
प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः
कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च
लिङ्गी बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्व-

अस्मादिः स्वीक्रियते इति भावः । सिधाधविपितात् साधयितुमित्यात् पर्धान्
अङ्गारुपादित्वर्थः पर्धान्तरस्य अन्यरूपस्य अस्मादनभिप्रेतस्वीत्यर्थः पर्यस्य भवदुष्प-
रूपस्य रसस्य साधनात् निपादनात् हेतोः आभासता दृष्टहेतुत्वमित्यर्थः । अनु-
मिती तु येन हेतुना यत् कार्यं साध्यते तदैव कार्यमवश्यमावि, यदि तेन
हेतुना अभिप्रेतकार्यं साध्यते तदैव तस्य हेतोराभासत्वं नियतहेतुका ऋद्धिनिर्नि-
रिति बोध्यम् ।

(घ) वस्त्रलङ्कारधीरपि अनुमेयत्वं वदती अत्रिविवेककारमतादुवाचिर्भो
द्रूपयति यथेत्यादि ललेति । जलकैली वारिविहारं तरलाभ्यां चसलाभ्यां कर-
तलाभ्यां मुक्तं व्यक्तं पुनः पिहितम् आकाशदितं राधिकायाः वदनं येन तादृशः
वस्तु एव कोकयूनोः अरुवाकदम्पत्योः विघटने सङ्घटने विधीगसंघीर्णा तथाः
कौतुकी कुतूहलवान् कृष्णः जगत् अवतु रएतु । अत्र चन्द्रोदये राधो अरुवाक-
वियोगः, तस्यानुदये दिवा संयोग इति प्रसिद्धिरवानुसन्धिया । राधिकावदनं
अन्तलारोपः अनुमेय एव नास्मिन् अस्त्रनास्वीकारेण । एतदेव उपादायति
तथाहीत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पक्षसत्त्वं, पक्षान्ते इत्युक्तिः सत्त्वं
विद्यमानता, पक्षसत्त्वं विपक्षात् विरुद्धपक्षात् व्यावृत्तत्वं निर्दिष्टः एतद्विपक्षात्
विपक्षात् साधनात् लिङ्गिनः साध्यस्य प्राप्तं प्रदीतिः अट्मात्तन् । दशा पर्यन्ते

विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवहेऽपि सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र यद् वाच्यार्थलिङ्गरूपास्त्रिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यतीति” । तत्र । तथाहि अत्र “भम धम्मिअ !” इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्याविहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंही-पल्ल्वेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैकान्तिको हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभीर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च गमनस्य सभवात् । पुञ्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दिग्धासिद्धेश्च । “जलकेलीत्यत्र” य आत्मदर्शनाभ्यां चक्र-वाकविघटनसङ्घटनकारौ स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति न वाच्यम् उक्तासकादावनेकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधानिष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे

वर्जितान् धूमादित्यत्र पर्वतः पक्षः वर्जितः साध्यः धूमोः लिङ्गम् । यथा पर्वतः साध्यवानिति पक्षः तथा महानसेऽपि वर्जितस्तीति महानसः सपक्षः, क्रदादौ वर्जितस्तीति क्रदो विपक्ष इत्यादि । वाच्यात् अभिधेयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्ध-वर्जितः अन्यथा असम्बन्धार्थप्रतीतौ इत्यर्थः अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षण-गमनरूप इत्यर्थः । यथा, भम धम्मिअ इत्यत्र तथा भ्रमणाभावः प्रतीयते तथा घटाभावीऽपि प्रतीयते इति । भम धम्मिअ ! इत्यत्र बोध्यबोधकयोरधेयोर्योर्वैपरीत्य-लक्षणः सम्बन्धो बोध्यः । नियङ्गसिद्धवर्णितमेव । सामर्थ्यात् योग्यतावलात् अव-सेयं प्रत्येत्ये एतत् सदृशसन्दर्भः सपक्षः विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः । वाच्या-र्थात् अभिधेयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्य अव-गमः प्रतीतिः । तत्र भम धम्मिअ ! इत्यादौ श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं वैपरी-त्यसम्बन्धेन भ्रमणार्थवत् गोदावरीतीरे सिंहीपल्ल्वेरित्यनुमानप्रकार इति भावः । अनेकान्तिकः व्यभिचारीत्यर्थः । गमनस्य सभवादिति भ्रमणानुमापकेन लिङ्गेन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः । अनुमितेर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्ध-सिद्धेरिति । इदं वाक्यं धार्मिकस्य मयीत्यादकं वा कृत्स्नस्यसङ्गासङ्घितस्य

प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मदित्यादी” नलग्नन्थीनां तन्-
लिखनम् एकाकितया च स्त्रीतीगमनं तस्याः परकामुकोप-
भोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते तच्च तत्रैवाभिहितं न
स्वकान्तस्त्रेहेनापि सम्भवतीति अनैकान्तिको हेतुः । यच्च
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादी दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनु-
मीयते तत् किं प्रतिपाद्यया दूत्या तत्कालसन्नितैर्वान्यैः तत्
काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ? आद्ययोर्न विवादः । तृतीये
तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः । ननु वक्ताद्यव-
स्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम् । एवंविध-
व्याख्यानसन्धानस्याभावात् । किञ्च एवंविधानां काव्यानां कवि-
प्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं
हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां
व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वैत्यपि

तस्य स्वच्छन्दमणविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् भीरुत्वसन्देह इति
हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धेः अनिश्चयः । अनुमितौ समन्दिभ्यो हेतुमाश्रयकः,
अथ तु न तथेति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अत्रानुमानमिति भावः । अत्रानुमानं
दूषयति जलकेलीति उच्चासकादाविति उच्चासकः भयपदः । चादिना विद्यो-
कारणान्तरस्यापि यदृणम् । यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति । तदापि विद्योतस्य
सम्भव इति चन्द्रोदयरूपस्य उत्तारभावेऽपि हेतुकरेण विद्योतदर्शनात् ऐतौर्व्यभि-
चार इति भावः । अनुमानस्य कदापि व्यभिचारमयात् पदमात्रदर्शितं भवति
तेनैव दृष्टसिद्धिं कुर्वतीऽपि दूषयति एवमिति चाभाससुमानेति । चाभासस्य
दुष्टहेतुरुपव्यभिचारस्य समानो योग्यत्वैः कार्यसाधकी हेतुः । तथा च एवंविधः
सूर्योऽयमसं गतः इत्यादिरूप एवंविधाणां गती निरुद्धत्वात् स्यादन्तःसाधक-
इत्यादिरुपाणां बोधकः एवंविधादेवात् एवंविधादेवोपाय प्रवृत्तादित्यदः दत्त
वस्तु मेवं न एवमकारम् एवंविधादेवोपायकत्वाभाववदित्यदः तत् वस्तु मेवम् एवं-
विधादेवोपायकत्वाभाववदित्यर्थः । तत्र एवंविधादेवात् इत्यनेन एवंविधादित्यदो-
साधनत्वादित्यपि यत्तुं शक्यते तदाले पदमात्रदर्शनादेऽपि हेतौ हेतुत्वमिति

कथमनुमानम् । एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपा-
स्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायासुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।
यथा । “यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्या-
मविद्यमानश्चैत्र इत्यादि” (थ) ।

किञ्च वस्त्रक्रयादौ तर्जनीतीलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचन-
बुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-
जन्यत्वाद्द्रसादिवुद्धिः स्मृतिः” इति केचित् तत्रापि प्रत्यभि-
ज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । “दुर्गालङ्घितेत्यादौ”

भावः । अनुमानं पक्षमात्रवृत्त्यापि दुष्टे हेतौ नैव भवतीति भावः । यदि हेत्वा-
भासेन अनुमितिनं सम्भवति, तदात्र विशिष्टी हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति
नन्विति वक्त्रादौत्यादि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रतिपाद्यदूतीपरिग्रहः । अत्रस्थ-
कामुकत्वादिवैश्वर्यम् । एवंविधेति एवंविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य
अभावात् शब्देनानुपस्थानात् प्रमाणान्तरस्य च असङ्गावादिति भावः कविप्रतिभा-
सावजन्मनां कवीनां प्रतिभा बुद्धिनैर्मल्यं तन्मात्रेण जन्म उत्पत्तिर्येषां तादृशानां
प्रामाण्यस्य याथातथ्यरूपानुसन्धानस्य अनावश्यकत्वेन हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं किमियं
परपुरुषार्थिनी स्रोतसि जलाहरणार्थं गता एत स्वकान्तसंज्ञेनेति सन्देहः, तेन
हेतोर्न प्रामाण्यं तत् कथमत्रानुमानं सम्भवतीति भावः । एतेषां पदार्थानां
निःशेषच्युतचन्दनमित्यादीनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यबोधकत्वम् । प्रामाणिकं
तथ्यम् । एतेन हेतोराभासत्वेन इत्यर्थः । पूर्वैति, पूर्वं सिद्धा निर्णीता इत्यर्थः
या व्याप्तिः तस्याः छायासुपजीव्यमित्यर्थः उपजीव्य अवलम्ब्य इत्यर्थः । अर्थस्य
अपरार्थस्य आपत्तिः आक्षेपः अर्थापत्तिः यथा जीवतीति यतो जीवति अतः
कुत्रापि, गोष्ठीभिन्नेऽपि स्थाने अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते । अत्र
जीवति इति व्याप्तियाहकमित्यवधेयम् ।

(द) तर्जनीतीलनेन तर्जन्या उत्क्षेपेण । सूचनबुद्धिवेद्यः सूचनं सङ्केतः
तद्विषयिणी या बुद्धिः तद्वेद्यः अयं व्यङ्ग्यरूपोऽर्थ इत्यर्थः सूचनबुद्धेरपि लौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेन अयं भावः यदि काचित् पूर्वं व्यवहारार्थं व्यवहारिकेण सह
साधारणजनगोपनाद्यर्थं एवं व्यवस्थापयति यत् नम तर्जनीतीलने युष्माभिर्दंश-

च “द्वितीयार्थो नास्त्येव” इति यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभव-
सिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव (ट) । तदेवमनुभवसिद्धस्य
तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च
अभिधादिवृत्तिवयावीध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्यैवेति
सिद्धम् । इयञ्च व्याख्याद्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं
निर्मलम् । तत् किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते ।

सा चेयं व्यञ्जना नाम

वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं

रसनाख्यां परे विदुः ॥ २७१ ॥ [ध]

एतच्च विविच्योक्त रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ।

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्थापनं नाम

पञ्चमः परिच्छेदः ।

संख्या बोद्धव्येति तदा तन्मूचनेन तस्य व्यवहारः विध्यति, तत्र च मूचने
प्रामाण्यस्य सहावेन अनुमानप्रकारताङ्गीकारादिति सा मूचनदुडिरनुमान-
विशेष एवेति भावः । प्रकृतं बहुवृत्तिवैचित्र्यविशेष एव मूचनः, तेन व्यञ्जना-
प्रतीतिव्याप्तिसदृशैव भवतीति कथं व्यञ्जनाङ्गीकार इत्यापत्तिरपि न भवति
बहुवृत्तिविशेषवैचित्र्यमत्स्येऽपि सर्वेषामेव श्रोतृषामनुभूयतया व्यञ्जनाङ्गीकार-
स्थले व्यभिचारदर्शनादिति बोध्यम् । प्रत्याभिशादां सादृशनिष्कारकप्रतीतौ
अनैकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतुः संस्कारजन्यशान्तरूप-
प्राभासता व्यभिचारिता दृष्टता इत्यर्थः । अपत्यतः निरुधानस्य महिमभट्टस्य
इत्यर्थः गजनिमीलिका दक्षिणत् नृसंज्ञा इति भावः ।

(ध) सा चेयमिति । रसव्यक्तौ रसवृत्तये इत्यर्थः परे चये विदात्.

षष्ठः परिच्छेदः ।

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुन-
र्दृश्यश्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनयं ॥ २७२ ॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह ।

तत् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।

कोऽसावभिनय इत्याह ।

भवेदभिनयोऽवस्था-

नुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव-

माहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥ २७४ ॥ [क]

रसनाख्यां हृत्तिं विदुः । व्यञ्जनया वस्त्रलङ्काररूपव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु
रसादिरूपाधार्थावगतिरिति परमतं ग्रन्थगतस्तु सामान्येन व्यञ्जनयैव सर्वव्यङ्ग्यार्थाव-
गम इति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीकीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता विमलाख्या साहित्यटिप्पणस्य पञ्चम-

परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अभिनीयते इति । अभिनयं कर्मणि यप्रत्ययः । अवस्थायाः
अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः । स चतुर्विधः आङ्गिकः अङ्गेन निष्पन्नः,

नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणसमि-
नयः । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणां

भागव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्गवीथ्यः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥२७५॥ [ख]

किञ्च ।

नाटिका लोटकं गोष्ठी सदृकं नाव्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रौगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनीषिणः । [ग]

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् २७६ [घ]

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युरूपकाणाञ्च ।
तत्र ।

वाचिकः वचनेन निष्पन्नः, आहार्यः आहरणीयः वेदरथनादिरूपः, साहित्यः
सत्सौत्रिकात् जनितः, सप्तमखेदादिः ।

(ख) नाटकमिति । नाटकं प्रकरणं भाष्यः व्यायोगः समवकारः डिमाः
ईहामृगः षडः वीथी प्रहसनमिति दश रूपकाणि भवन्ति ।

(ग) नाटिकेत्यादि स्पष्टम् ।

(घ) विनेति । विशेषं विना सर्वेषां रूपकाणाम् उपरूपकाणाञ्च लक्ष-
मस्यैव स्वरूपमित्यर्थः नाटकवत् नतं कथितम् ।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासर्द्धादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
 सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
 पञ्चादिका दशपरास्तवाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
 एक एव भवदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः ।
 पोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् २७७ [ङ]

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा रामचरि-
 तादि । सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महा-
 सहायम् । सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभि-
 व्यक्तम् । राजर्षयो दुष्मन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः ।
 दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा

(ङ) नाटकमिति । ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तान्तं न तु स्वकपोलकल्पितमिति
 भावः । पञ्चभिः वक्ष्यमाणैः सन्धिभिः सुखादिभिः समन्वितं सन्धम् ।
 विलासर्द्धादिगुणवत् विलासः धीरा हृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सन्धितं वक्ष इति
 लक्षणेनोक्तपुरुषगुणविशेषः, ऋद्धिरभ्युन्नतिः आदिना धैर्यगाम्भीर्यादियद्वयं तद्वत्
 तदयुक्तम् । सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् उद्भवेन नाना
 विविधाः ये रसाः आस्तादव्यापाराः तैः निरन्तरं सान्द्रं पूर्णमित्यर्थः । अङ्गी
 प्रधानम् अङ्गम् अप्रधानम् । निर्वहणे निर्वहणस्थे सन्धौ अद्भुतं विस्मयजनक-
 व्यापारः कार्य्यं वर्णनीयम् । बन्धनं रचनम् ।

श्रीरामचन्द्रः । “गोपुच्छाप्रसमाप्रमिति क्रमेणाङ्गाः सूच्याः कर्तव्याः” इति केचित् । अन्ये त्वाहुः । “यथा गोपुच्छे केचिद् बाला ष्टस्राः केचिद्दीर्घाः तद्येह कानिचित् कार्याणि सुख-सन्धी समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानि-चित्” इति ।

प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकयथा सम्प्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥

दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशाद्विप्लवः ।

विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा ॥

दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥

(च) अङ्गमाह प्रत्यक्षेति । अङ्गः परिच्छेदविच्छेदः प्रत्यक्ष प्रत्यक्षरम् चामासमानं नेत्रः नायकस्य चरितं यत्र सः, रसेन भाषेन च समुज्ज्वलः, अङ्गुलः क्लृप्तः अन्वयः यत्र तथाविधः, अङ्गुलं पूर्वकेन गतेन संयुतः, विच्छिन्नः विच्छेदं प्राप्तः अवातरं सन्दर्भेकदेश एव एकः अङ्गः प्रयोजनं यस्मिन् तदीयः, विच्छिन् संयुतं संज्ञयाः विन्दुः दस्यमादस्यदवाः यस्मिन् तदीयः, बहुभिः कार्यैः

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।

देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।

अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपावोऽङ्क इति कीर्तितः

॥ २७८ ॥ [च]

विन्हादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सख्यावन्दनादि । अङ्क-
प्रस्तावाद् गर्भाङ्कमाह ।

अङ्कोदरप्रविष्टो यो

रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।

अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः

सवीजः फलवानपि ॥ २७९ ॥ [छ]

यथा बालरामायणे रावणं प्रति । कचुकी ।

“अवगैः पेयमनेकैर्दृश्यं दौर्घैश्च लोचनैर्वहभिः ।

व्यापारैः न युक्तः, न च वीजस्य ग्रन्थप्रकृतिरूपस्य मूलकारणस्य संहतिः संहारः
तद्दान्, नानाविधानैः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रचुरपद्यवान्
अतिबहुभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां कार्याणां सख्यावन्दनादीनाम्
अविरोधात् अव्याघातात् विनिर्मितः विरचितः, नानेकदिनैः अथहुदिनैः निर्वर्त्या
निष्पाद्या या कथा तथा संप्रयोजितः आसन्नः समीपवर्ती नायकी यस्य तथोक्तः,
त्रिचतुरैः पादैः युतः, अन्ते शेषे निष्क्रान्तानि निखिलानि समयाणि पात्राणि
सस्यं तथाविधः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(छ) गर्भाङ्कमाह अङ्कोदरेति । रङ्गद्वारं सूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलम्
आमुखं प्रस्तावना आदिना समापूजादिग्रहणं तद्दान् अङ्कस्य उदरं मध्यं प्रविष्टः,
सवीजः मूलकारणसहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः, अपरः अङ्कः च
गर्भाङ्कः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्त्रयंवरणम् ॥ (ज)

इत्यादिना विरचितः सीतास्त्रयंघरो नाम गर्भाङ्कः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः

सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादि-

नाटकस्याप्यथामुखम् ॥ २८० ॥ [भ]

तत्रेति नाटके ।

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-

न्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या

नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ २८१ ॥ [ज]

(ज) अथैरिति । सीतास्त्रयंवरणं तदाख्यं नाट्यम् अनेकैः शब्दैः कर्त्तुं शक्यं सर्वजनैः सादरं श्रवणीयमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः आयतैः शब्दैः दृश्यं सर्वजन-
दृशनीयमित्यर्थः, अतएव भवदर्थमिव तत्र निमित्तमिव दृशमानतया बहुशब्दैरेत-
त्वादिति भावः निबद्धं रचितम् । आख्यांशतम् ।

(भ) तत्रेति । तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः बल्यमादयत्तः,
तदनन्तरं सभापूजा सभाप्रवेशनं ततः कविसंज्ञादिः नाटकस्यापि कथनं शीघ्रं न
अथ अनन्तरम् आसुखं प्रस्तावना निबद्धमिति शेषः ।

(ज) पूर्वरङ्गमाह यदिति । रङ्गः शब्दस्थानं तस्य विघ्नोपशान्तये
अनन्तरान्निवर्तनाय नाट्यवस्तुनः नाटकेतिहत्तप्रस्तावनात् पूर्वं कुशीलवाः नटाः
यत् प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरमित्यर्थः उच्यते । यद्यपि अन्ये पूर्वरङ्ग-

अस्वाः स्वरूपमाह ।

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकीककैरवशंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥२८२॥ [ट]

अष्टपदा यथा । अनर्घराघवे “निष्प्रत्यूहम्” इत्यादि ।
द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम् ।

“शिरसि धृतसुरापगे स्मरारा-

वरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरौन्द्रपुत्री ।

अथ चरणयुगानते स्वकान्ते

स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥ (ठ)

एवमन्यत्र । “एतन्नान्दीति” कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् ।

प्रत्याहारादिकानि ध्यानधारणाप्रभृतीनि भूयांसि बहूनि चङ्गानि सन्ति तथापि
विघ्नीपमान्तये नान्दी अवश्यं कर्तव्या ।

(ट) आशीरिति । यस्मात् देवद्विजनृपादीनाम् आशीः शुभचिन्तनं
तद्वचनेन संयुक्ता स्तुतिः गुणकीर्तनं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता
कथिता, नन्दयतीति व्युत्पत्तियोगात् देवद्विजनृपप्रभृतीनामानन्दयित्री स्तुति-
नान्दीति फलितार्थः । नित्यमिति पाठे स्तुतिरध्याहार्या । सा तु मङ्गल्यं
मङ्गलाय हितं शङ्खचन्द्रादिं शंसयति सूषयतीति तथोक्ता, कश्चित् द्वादशभिः
पदैः सुमित्तरूपैः कश्चिद्वा अष्टभिः पदैः चरणैः युक्ता ।

(ठ) तत्र द्वादशपदासुदाहरति शिरसीति । स्मरारौ हरे शिरसि धृता
सुरापगा मङ्गा देव तादृशे सति चरुषा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य कश्चिः
कान्तिर्यस्यास्यथाभूता, अथ चनन्तरं स्वकान्ते तस्मिन् चरणयुगानते अपराधं
स्त्रीकृत्य पदतलपतिते सति स्मितेन मन्दहासेन सरसा सङ्गावादां गिरौन्द्रपुत्री
गौरी भवतः तत्र भूतिहेतुः कल्याणदायिनी अस्तु भवतु । एतत् पद्यं द्वादशभिः
पदैः रचितम् ।

वस्तुतस्तु “पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्” इत्युच्यते (उ) ।
यदुक्तम् ।

“यस्माद्भिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति” ॥ (ढ)

उक्तप्रकारायाश्च (ण) नान्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव
कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः । कालिदासादिसहा-
कविप्रबन्धेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदमी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यस्य मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्याणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” । (त)

(उ) केचित्तु रवावल्यादौ त्रीकचतुष्टयाया नान्या दर्शनात् एत प्रथम-
पदत्रयस्यापि त्रीकचतुष्टयभागपरत्वं व्याचक्रुः तत्र । इदं गुरुभ्यः पूर्वेषु नमोवाकं
प्रशास्त्रहे । विप्रस्य दैवतां वाचमस्तुतामात्मनः कलामित्युत्तरपरितनाटके
दादत्रपटायाः नान्दोत्वानुपपत्तेरिति विभिन्नमालोक्योक्तम् एतदिति पूर्वद्रव्य
सामान्यमहत्वाचरणरूपस्य रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृशम् । एवं रिजिषः ।

(ढ) यस्मादिति । यस्मात् यतः प्राथम्यात् एव अभिनयः नाट्यकापारः
भवताप्येते प्रारभ्यते इत्यर्थः एतः वाक् च एतच्च तयोरभिनयात्कर्म सिद्धमाहं
मङ्गलं रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(ण) उक्तप्रकारायाः कथितरूपायाः प्राचीर्वचनसंपुञ्जितिकचतुष्टयायाः ।

(त) वेदान्तेषु उपनिषद् रोदमी चावाहदित्यौ व्याप्य
स्थितं यम् एकम् अद्वितीयं पुरुषम् आहुः कथयन्ति दुषा इति शेषः, योऽप्यु
हं इति अनन्यविषयः तन्मात्रप्रतिपादकः शब्दः यथाप्येति नृपाद्यत्वात्
इत्यर्थः अक्षरादि यस्य तादृशः योगासंनिधत् इत्यर्थः, यत्र नियमितताः संस्थाभवाः
प्रादादयः शरीररूपपञ्चादयः यैः तादृशैः सुन्दरैः नीलैः शुकैः योर्गणैः
इत्यर्थः एतः एतः करुणमयी मृग्यते अन्विष्यते, स्थिरा नियता या मणिः तस्याः
सौन्दर्यं सुषमः सुदृढमतिमात्ररूप इत्यर्थः, सः स्यादः शिवः सः सुपावः

एवमादिषु नान्दौलक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गधारमारभ्य कविः कुर्यादिति” । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखनं दृश्यते । यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः “नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पादमथापि वा २८३ [य]

काव्यस्यार्थभ्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यवस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रश्च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्त्विति वृत्तं यथा उदात्तराघवे ।

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरी-
स्तद्वत्त्वा भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोञ्जितम् ।

निःश्रेयसाय सङ्गन्धाय वा कैवल्याय अस्तु निःश्रेयसदायी भवतु इत्यर्थः । शार्दूल-
निक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) पूर्वरङ्गमिति । सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय क्लृप्तैव निवर्त्तते । ततः
स्थापकः तदाख्यः द्वितीयो नटः प्रविश्य रङ्गमिति शेषः आस्थापयेत् प्रकटयेत् ।
अन्यत् स्यटम् ।

(ङ) वस्तु इष्य राम इति । रामः मालामिव गुरीः पितुः आज्ञां
मूर्ध्नि शिरसि निधाय गृहीत्वा काननम् अगन्तुम् । भरतेन तद्वत्त्वा तस्मिन्

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगती नीती परां सम्पदं
प्रोक्षिता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः” ॥ (ट)

वीजं यथा रत्नावल्याम् ।

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिघेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय भ्रष्टति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः” ॥ (ध)

अत्र हि समुद्रे वहिन्नभङ्गमनोत्थिताया रत्नावल्या अनु-
कूलदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापार-
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ वीजम् । सुखं द्वीपादिना (न) प्रसृत-
वृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः । यथा ।

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालसुग्रं

रामो दशास्यमिव सभृतवन्धुजीवः” ॥ (प)

रामे वा भक्तिः अनुरागविशेषस्तथा माता जनन्या सहैव अखिलं समस्तं राज्यम्
उज्ज्वलितं त्यक्तम् । तौ प्रसिद्धौ अनुगता आश्रितौ सुग्रीवविभीषणौ परा सम्पदं
राज्यरूपमित्यर्थः नीती प्रापितौ वालिदशाननयथात् रामेति शेषः । प्रोक्षिताः
अतिगर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विपः शत्रवः ध्वस्ताः विनष्टाः ।
प्रादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् । एष समस्तं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् ।

(ध) द्वीपादिति । अभिसुखीभूतोऽनुकूलतां प्राप्नो विधिः अन्त्यात्
निजायासभिन्नात् द्वीपात् सर्वतो अखवेदिभूभागादपि जलनिघेः समुद्रस्य
मध्यादपि दिशः अन्त्यादपि अभिमतम् अभिलषितं वन्धु आनीय शीघ्रं घटयति
सङ्गमयति ।

(न) दक्षिणम् पदं वयानम् । अनुकूलदैवलालितः अनुकूलदैवशक्तः
सञ्जातः । द्वीपादिना शब्दानामनेकापेकत्वादिना ।

(प) आसादितेति । शरत्समयमिदम् । आसादितः प्राप्तः शकटः
मुरिस्तुटः निर्मलस्य चन्द्रस्य हासः विहासो येन तदीयः अन्तर आसादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजीव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा” ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां

गोत्राद्यपि स कीर्तयेत् ।

ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण

भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ ॥

स स्थापकः । प्रायेणेति क्वचिद्वृत्तोरकीर्तनमपि । यथा
रत्नावल्याम् । भारतीवृत्तिस्तु ।

भारती संस्कृतप्रायो

वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्राप्तः रावणवधादिति भावः प्रकटः समुज्ज्वलः निर्मलः शोणित इत्यर्थः चन्द्रहासः
तदाख्यः रावणस्य अग्निविशेषः येन तादृशः, विशुद्धा समुज्ज्वला कान्तिः नक्षत्रा-
दीनाम् अन्यत्र स्वस्य इति भावः यस्य तथोक्तः, तथा समुत्तानि सम्यक् पोषि-
तानि विकसितानि इत्यर्थः बभूवुर्जीवानि तदाख्यपुष्पाणि येन सः अन्यत्र
समुत्तानः संरक्षिताः बभूवुर्नां विभीषणसुग्रीवादीनां जीवाः प्राणाः राजसेभ्यः इति
भावः येन तथाभूतः, एषः शरत्समयः दशास्यमिव रावणमिव उयं भीषणं
गाढतमसं निविडान्धकारम् अन्यत्र तमीगुणाच्छत्रं घनकालं मेघसमयं वर्षाकाल-
मित्यर्थः अन्यत्र अतिक्रमवर्णम् उत्खाय उन्मूल्य राम इव प्राप्तः उपस्थितः ।
अत्र श्लेषेण रामायणरूपप्रस्तुतवृत्तान्तः सूचितः ।

(फ) तवेति । हारिणा मनीहरिण तव गीतिरागेण सङ्गीतरागेण
अतिरंहसा अतिवेगेन सारङ्गेण एषः राजा दुष्मन्त इव हृतः पाहृष्टः अस्मि ।
अत्र दुष्मन्तनेपथ्यधारिणः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः ।

संस्कृतवहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः [व] प्ररोचना वीथी

तथा प्रहसनामुखि ।

अज्ञान्यतोन्मुखीकारः

प्रशंसातः प्ररोचना ॥ २८६ ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रहस्यन्मुखीकरणं प्ररो-
चना । यथा रत्नावल्याम् ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिपदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाद्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्रेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वे गुणानां गणः” ॥ (भ)

वीथीप्रहमने वक्ष्येते ।

नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारिण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

(व) तस्या इति । तस्याः भारत्याः इति ।

(भ) श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः कालरचयिता,
एषा परिपत् सभापि गुणग्राहिणी गुणगृह्णे तस्यै न तु दोषगृह्णे इत्यर्थः,
वत्सराजस्य चरितं लोके जगति हारि मनीहरश्च, वयस्य नाद्ये समित्यस्यापारं
दक्षाः निपुणश्च, इह अपि जगति एकैकमपि वस्तु कवित्वादिभिः वाञ्छित-
फलस्य इष्टसिद्धेः पदं स्थानं, किं पुनः वक्तव्यमिति भावः, मम भाग्यस्य उपचयात्
अभ्युपगतेः इतोः अयं सर्वः गुणानां कवित्वाद्यदृष्टत्वादिरपारिपाश्विकः नटः
समुहः समुदितः सम्यक् उदयं प्राप्तः । एव कविप्रभृतीनां प्रशंसया सभायाः
सुमुखीकरणरूपा प्ररोचना ।

(म) आमुषमाह नटीति । नटी विदूषकः हारि इत्यादि पारिपाश्विकः

चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः

प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं

नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ २८७ ॥ [म]

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्य
अनुचरः पारिपाश्विकः । तस्मात् किञ्चिद्गूढो नटः ।

उद्घात्यकः कथोद्घातः

प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगिते

पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ २८८ ॥ [य]

पदानि त्वगतार्थानि

तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः

स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ [र]

पञ्चवर्त्ती नटविशेषः एते सूत्रधारेण सहिताः यत्र चित्तैः मनीजैः स्वकार्यान्
स्वकर्त्तव्यापारात् उत्थैः उद्भूतैः प्रस्तुताच्चेपिभिः प्रकृतहस्तमुत्यापयद्भिः वाक्यैः
मिथः अन्योन्यं संलापं कुर्वन्ते तत् तु आमुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि
विज्ञेयेति शेषः ।

(य) प्रस्तावनाभेदानाह उद्घात्यक इति । स्पष्टम् ।

(र) उद्घात्यकमाह पदानीति । अगतार्थानि अभीहितार्थानि पदानि
तदर्थगतये तस्य अभीहितार्थस्य गतये बोधाय नराः अन्यैः पदैः यत् योजयन्ति स
उद्घात्यक उच्यते ।

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः ।

“क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति वलात् इति” । अनन्तरं नेपथ्ये
“आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छ-
तीति” ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरं
सङ्गमय्य पात्रप्रवेशः (ल) ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा

समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्

कथोद्घातः स उच्यते ॥ २६० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “हीपादन्यस्मादपि” इत्यादि
सूत्रधारेण पठिते । एवमेतत् कः सन्देहः । “हीपादन्यस्मा-
दपि” इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं
यथा वेष्टाम् ।

(ल) क्रूरग्रह इति । क्रूरः अनिष्टफलदत्तेन निरुरः रघुः स केतुः
राहुरित्यर्थः यद्यपि देवविशेषस्य शिरोभागः राहुः अपरी भागः केतुश्चेति तथापि
चन्द्रगणे शिरोभागस्यावश्यकत्वात् केतुश्चन्द्रोऽत्र राहुपरी शीघ्रः । चन्द्रत्वं
स्यत्तम् । अत्र अन्यार्थवन्ति यदा क्रूरः रघुः राहुयो यस्य तदीकः सकेतुः सत्य-
केतुना सद् वर्तमानः राहुस इत्यर्थः सम्पूर्णमण्डलं वशीकृतवाग्जन्मण्डलमित्यर्थः
चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् । इत्यादीनि अभिप्रेताद्येतिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य
अभिमतस्य अर्थस्य द्वितीयाद्येऽपस्य अस्या अपीयेन द्वितीयाद्येऽपि इतिपादकं
नासीदिति बुद्ध्या इत्यर्थः अर्थान्तरे द्वितीयाद्ये नद्वयस्य तदर्थव्याप्त्यं स्यत्तः
अभिधाय इत्यर्थः पात्रस्य पदस्य पादशब्देऽप्युक्तस्य अर्थस्य इति शेषः ।

“निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः” ॥ (व)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः
दुरात्मन् ! इथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि
जीवति धार्तराष्ट्राः ? ततः सूत्रधारी निष्क्रान्तः । भौमसेनस्य
प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा २६१ [श]

यथा कुन्दमालायाम् । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या ।
सूत्रः । कोऽयं खलु आर्याह्वानेन सहायकं मे सम्पादयति ।
विलोक्य । कष्टमतिकरणं वर्त्तते” ।

(व) निर्वाणिति । पाण्डुतनयाः पाण्डवाः माधवेन कृष्णेन सह अरीणां
शत्रुणां प्रशमात् सन्धिकरणे शत्रुभावापगमात् अन्यत्र युद्धे निधनात् निर्वाणः
शमितः वैरं विद्वेष एव दहनः अग्निः येषां तथाभूताः सन्तः नन्दन्तु आनन्दमनु-
भवन्तु । समृत्याः सानुजीविनः कुरुराजसुताः हृतराष्ट्रपुत्राः दुर्षोधनादयः,
रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता अलङ्कृता भूः पृथिवी यैः तादृशाः अन्यत्र रक्तेन स्वगवा-
रुधिरेण प्रसाधिता अलङ्कृता भूः यैः तथाभूताः तथा क्षतः विनष्टः विग्रहः
कलङ्कः सन्धिकरणादिति भावः येषां तादृशाः अन्यत्र क्षताः विनष्टाः विग्रहाः
शरीराणि येषां युद्धप्रहारादिति भावः तथाभूताः सन्तः स्वस्थाः सुखिनः अन्यत्र
स्वर्गस्थाः भवन्तु ।

(श) प्रयोगातिशयमाह यदीति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अन्यः प्रयोगः
प्रयुज्यते तेन द्वितीयेन प्रयोगेण पात्रस्य नटस्य प्रवेशः चेत् भवति तदा प्रयोगा-
तिशयो भवति ।

“लङ्गेवरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादापि गर्भगुर्वी
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याद्धानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इति सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूत्रयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः (प) ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य
सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य
प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥ २६२ ॥ [स]

यथा “आसादितेत्यादि” । ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो
रामः ।

(प) लङ्गेवरस्येति । लङ्गेवरस्य रावणस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशमा-
सानित्यर्थः स्थिता सीतेति शेषः इति इत्यं लोकाणां परिवादः दीपारीपदं तस्मान्
भयं तेन आकुलः कातरस्तेन रामेण जनपदात् देशान् निर्वासितां ताडितां
गर्भेण गुर्वी भारवतीं मुदगर्भमराक्रान्तामित्यर्थः सीतां लक्ष्मणः वनाय इत्थं नेतु-
मित्यर्थः परिकर्षति आकर्षति । वसन्तमित्थं इत्यम् । अत्र नृत्यप्रयोगे सीता-
लक्ष्मणयोः प्रवेशमनुचनरूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्यरूपम् अतिशयानः अतिशयम्
प्रयोजित इत्यर्थः ।

(स) कालमिति । यत्र पठनम् उपस्थितं कालम् अस्मिन् सूत्रधृक् सूत्र-
धारः वर्णयेत् तत्र श्रेण् यदि तदाश्रयः तदाश्रित्यर्थः पात्रस्य नटस्य इत्यर्थः
भवति तत् प्रवर्त्तकम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्
कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं

नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २६३ ॥ [ह]

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागीण-
त्वादि” । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथा लाभं

वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ॥ २६४ ॥ [च]

अत्र आमुखे । उद्गात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु ।

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा ।

समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥

एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् ।

तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ॥

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्

ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६५ ॥ [क]

(ह) यत्रेति । यत्र प्रयोगे एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्भावनात्
अन्यत् कार्यं पात्रप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तत् नाम्ना बुधैः पण्डितैः अवलगि-
तम् उच्यते ।

(च) योज्यानीति । अत्र आमुखे यथा लाभं यथासम्भवम् इतरादि
ष्वन्यानि योज्यानि प्रयोक्तव्यानि । अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) नेपथ्योक्तमिति । तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं तादृ

वस्वितिहत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ॥

अधिकारः फले स्वाम्यम्

अधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येतिहत्तं कविभिः

आधिकारिकमुच्यते ॥ २६६ ॥ [ख]

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ॥ २६७ ॥ [ग]

अस्याधिकारिकेतिहत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम् । यथा सुग्रीवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं

सुविचार्येह वस्तुनि ॥ २६८ ॥ [घ]

पताकाप्रभाषितं समाधित्वापि चासुखं प्रस्तावना कर्तव्यम् । एषाम् चासुख-
भेदानां यस्योक्तानां नखकुटीकानां वा एकं कश्चित् प्रयोजयेत् विदध्यात् । सुव-
ष्टम् सूत्रधारः तेन अर्थम् अथवा पातं समाधिष्य प्रस्तावनाके निर्गच्छेत् इत्यादिति
शेषः ततः अनन्तरं वस्तु इतिहत्तं प्रयोजयेत् उपस्थापयेत् ।

(ख) इदमिति । इदं वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते विमल्यते, एकं वस्तु
आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात् । फले स्वाम्यस्य प्रधानफले स्वाम्यं स्वामि-
त्वम् अधिकारः, तस्य स्वाम्यस्य प्रभुस्य अधिकारी । तस्य अधिकारिणः इतिहत्तं
कविभिः विदग्धभिः आधिकारिकम् उच्यते ।

(ग) अस्तीति । अस्य आधिकारिकेतिहत्तस्य उपकरणार्थम् उपकारार्थं
वस्तु प्रासङ्गिकम् इति इष्यते ।

इह नाव्ये ।

यत्तार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्

तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन

पताकास्थानकन्तु तत् ॥ २६६ ॥ [ङ]

तद्भेदानाह ।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ३०० [च]

यथा रत्नावल्यां “वासवदत्तेयम्” इति राजा यदा तत्करण-
पाशं मोचयति तदा तदुक्त्या “सागरिकेयम्” इति प्रत्यभिज्ञाय
“कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्” इत्यादि फल-
रूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (छ) गुणवती
उत्कृष्टा ।

(घ) पताकेति । इह वस्तुनि नाव्यरूपे इतिवृत्ते सुविचार्ये सम्यक् विविच्य
पताकास्थानकं योज्यं प्रयोक्तव्यम् ।

(ङ) यत्रेति । यत्र अन्यस्मिन् अर्थे चिन्तिते तल्लिङ्गः तस्य अर्थस्य लक्ष-
यान्वितः अन्यः अर्थः आगन्तुकेन अतर्कितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्यं
तत् पताकास्थानकम् ।

(च) सहसैति । उपचारतः अतर्कितभावीपनतत्वात् सहसा गुणवती
परमप्रीतिकरी अर्थसम्पत्तिः फललाभः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकी-
र्तितम् ।

(छ) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य अर्थस्य सागरिकारूपस्य सम्पत्तिर्लाभः ।
पूर्वापेक्षया वासवदत्तालाभापेक्षया इत्यर्थः उपचारातिशयात् अतर्कितोपनत-
त्वातिशयात् ।

वचः सातिशयश्लिष्टं

नानावन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं

द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ३०१ ॥ [ज]

यथा वेत्यां सूत्रः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाय

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः” ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेपवशेन वीजाद्य-
प्रतिपादनात् नेत्रमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताका-
स्थानम् (झ) ।

अर्थोपक्षेपकं [ज] यत्तु

खीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं

तृतीयामिदमुच्यते ॥ ३०२ ॥

(ज) वच इति । सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा श्लिष्टं नाना-
विधा यो बन्धः रचना तत्समाश्रयं वचः तद्वन् इतिहासम् इदं पताकास्थानकं
परिकीर्तितम् ।

(झ) रक्तेति । वीजाद्यप्रतिपादनात् भौतश्लेपक्रीडोपचितो रुधिरशरीरार्थः
सन्दर्भस्य वीजं तस्य अर्थः प्रयोजनं फलं श्लेपनिपातनरूपं तस्य प्रतिपादनात्
सूचनात् नेत्रः मायकस्य रुधिरशरीरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ मङ्गलानुहासे । प्रतिपाद-
नस्य दुर्विधनस्य मङ्गले दिक्रिते आननुहेन भावेन नेत्रमङ्गलप्रतिपत्तिर्नितं
पताकास्थानकं बोध्यम् ।

(ख) अर्थोपक्षेपकमिति । अर्थस्य , शब्दस्य अन्वयस्य उपक्षेपकम् अन्व-
यस्योपक्षेपकमिति ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“कञ्चुकी । देव ! भग्नं भग्नम् । राजा । केन ? कञ्चु । भीमेन । राजा । कस्य ? कञ्चु । भवतः । राजा । आः ! किं प्रलपसि ? कञ्चु । सभयं देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् ! वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः (ट) । कञ्चु । देव ! न व्यामोहः सत्यमेव ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पातितं किङ्किणीजालवद्वाक्रन्दमिव चित्तौ” ॥ (ठ)

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम् ।

द्वार्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ३०३ [ड]

यथा रत्नावल्याम् ।

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

(ट) वृद्धापसद ! वृद्धेषु अपसदः अधमः तत्सम्बुद्धौ । व्यामोहः पीडा रोग इति यावत् ।

(ठ) भग्नमिति । भीमेन भयानकेन मरुता वायुना भग्नं, खण्डितं भवतः तव रथकेतनं रथध्वजः किङ्किणी चन्द्रघण्टिका तेषां जालं समूहः तेन वद्धः कृतः आक्रन्दः रोदनध्वनिर्धेन तथाभूतमिव चित्तौ पातितम्, यथाः कोऽपि शत्रुणा आहतः चित्तौ पतन् रीदिति तद्वदिति भावः ।

(ड) द्वार्थ इति । द्वार्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः काव्येषु योजितः प्रयोजितः काव्यप्रयोगार्हं इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषणस्य निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम् अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षी तत्सूचक इत्यर्थः परं चतुर्थं पताकास्थानकम् ।

दायासं श्वसनोद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां ससदनां नारीसिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याहम् ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः (ठ) । एतानि चत्वारि पताका-
स्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु
भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्
पुनः केनचिदुक्तं” मुखसन्धिसारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भव-
न्तीति” । तदन्ये न मन्यन्ते । एवामत्यन्तमुपादेयानाम-
नियमेन (ण) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्

॥ ३०४ ॥ [त]

(ठ) उद्दामेति । अहम् उद्दामम् उत्कटे यथा तथा उद्दयताः कलिकाः
कोरकाः यस्यास्ताम् अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कलिका कान्ताष्टमुत्कटा
यस्यास्तां, विपाण्डुरा कसुमविकासाम् विशेषेण पाण्डुवर्णा रुचिः कान्तिः यस्या-
स्तथाभूताम् अन्यत्र विरहेण पाण्डुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भा विकासोद्यताम् अन्यत्र
जृम्भा आलस्यमङ्गः प्रारब्धा जृम्भा यथा तादृशीं कामाभिलाषस्य अकामिदम्,
अविरलैः घनैः श्वसोद्यमैः वात्याप्रसरैः अन्यत्र निःशासमरुदभिः वाक्यनः स्वस्य
दायासं स्नानिम् आतन्वतीं प्रकटयन्तीम् इमानुद्यानलताम् उपवनव्रततिं सम-
दनां कामाक्षां चत्याम् अपरां नारीसिव अप्य पश्यन् अवलीकयन् देव्याः
वामवदन्तायाः मुखं ध्रुवं नियतं कोपेन विपाटला विशेषरक्ता द्युतिः यस्या
तादृशं करिष्यामि, माधो स्त्री भर्तारम् अपरां प्रत्यवलीकयन्तं दृष्ट्वा कथ्यतीति
भावः । शार्ङ्गसिद्धिदितं हतम् । अत्र माधो अर्थः । राजानं शार्ङ्गसिद्धि-
दृष्ट्वा वामवदन्ता कोपं करिष्यतीत्येवंप्रधानार्थान्तरनियमः तदुक्तमिति
बोध्यम् ।

(ण) भूयोऽपि पुनः पुनरपि भवन्ति प्रयुक्तातीति शेषः । उपादेयार्थं
उद्दयन्मनोरन्त्यादानिदर्थः अनियमेन नियमं विद्वेदर्थः ।

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य कृद्गना बालिवधः । तच्च
उदात्तराघवे नोक्तमेव । सुग्रीववीरचरिते तु बालो राम-
वधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्यात् वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः

॥ ३०५ ॥ [थ]

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वन्तु यद्वस्तु

तत् स्याद्वर्षादधीभवम् ॥ ३०६ ॥ [द]

उक्तं हि मुनिना ।

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि ।

तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्” ॥ (ध)

(त) यदिति । यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विरुद्धं स्यात्
तत् परित्याज्यं वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत् ।

(थ) अङ्गेष्विति । या कथा अङ्गेषु आदर्शनीया निषेधनीया वक्तुमिति
शेषः । सा तु सम्मता चेत् वक्तव्या कथया निर्वाह्या न तु कार्यत इति भावः,
या कथा वर्षपर्यन्तं संवत्सरसाध्यति भावः, सा दिनद्वयादिजा द्विवसद्वयादिभिः
निर्वाह्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पण्डितैः अर्थोप-
क्षेपकैः अर्थसूचकैः वाक्यैः वक्ष्यमाणैर्विष्कम्भकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या ।

(द) वर्षादिति । यत् वस्तु वर्षात् ऊर्ध्वं वत्सराधिकसम्पाद्यमित्यर्थः तत्
वर्षात् अधीभवं वर्षात् न्यूनकालेन निर्वाह्यमित्यर्थः ।

(ध) अङ्गच्छेदे इति । अङ्गस्य छेदे अवसाने सति यत् कार्यं मासकृतं
या वर्षसञ्चितं संवत्सरकृतमित्यर्थः तत् सर्वं वर्षात् ऊर्ध्वं कदाचित् न तु नैव
कार्यम् ।

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराध-
बधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्य्यं यद्

दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्य-

मङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥ ३०७ ॥ [न]

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥ [प]

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्घिभार्यस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः

॥ ३०८ ॥ [फ]

(न) दिनेति । यत् कार्य्यं दिनेन समूहेन दिवसेन उपपद्यते इत्यस्य
तत् परिच्छेदम् अत्र विरामं विधाय कृत्वा दिवादसाने अर्थोपक्षेपकैः इत्याकारैः
वाच्यं वक्तव्यम् ।

(प) अर्थोपक्षेपकानाह इति । अत्रैव कार्य्यस्य उपक्षेपकाः उपस्थाप-
यितारः प्रथम—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अदावतारः, तथा अङ्गमुखम् ।

(फ) विष्कम्भमाह इति । इत्यवर्तिष्यमाणानाम् अर्थोपक्षेपकानां मध्यमा-
रूपांशानां निदर्शकः सूत्रकः अत्रैव आदौ प्रथमं दर्शितः मध्यमः मध्यमोपक्षेपकः

तत्र शुद्धो यथा । मालतीमाधवे श्मशाने कपाल-
कुण्डला । सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकी ।

अथ प्रवेशकः ।

प्रवेशकौऽनुदात्तोक्त्या

नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः

शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ३०९ ॥ [व]

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्गेऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेख्याम्
अश्वत्थामाङ्गे राक्षसमिथुनम् । अथ चूलिका ।

अन्तर्जवनिकासंस्थैः

सूचनार्थस्य चूलिका ॥ ३१० ॥ [भ]

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्गस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो वैमा-
निकाः ! प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानि” इत्यादि “रामेण परशुरामो
जितः” इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् । अथ अङ्गावतारः ।

यः कथाविभागः स विष्कम्भः । स तु मध्येन मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा
सङ्घमाभ्यां पात्राभ्यां संप्रयोजितः चेत् भवति, स शुद्धः स्यात् । नीचमध्य-
साभ्यां कल्पितश्चेत् सङ्कीर्णः विमिश्रः ।

(व) प्रवेशकमाह प्रवेशक इति । नीचपात्रप्रयोजितः अनुदात्तया
प्राकृतया उक्त्या भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्गयोर्द्वयान्तः
समयाङ्गमध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं संचेपोक्तादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत्
ज्ञेयमिति शेषः ।

(भ) चूलिकामाह अन्तरिति । जवनिका तिरस्कारिणी तस्याः अन्तःस्थैः
जनैः या पर्यस्य कार्यस्य सूचना सा चूलिका ।

अङ्गान्ते सूचितः पात्रै-

स्तदङ्गस्याविभागतः ।

यत्राङ्गोऽवतरत्येषी-

ऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥ ३११ ॥ [म]

यथाभिन्नानि पञ्चमाङ्गे पात्रैः सूचितः पठाङ्गस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेष इवावतीर्णः । अथाङ्गमुखम् ।

यत्र स्यादङ्ग एकस्मि-

न्नङ्गानां सूचनाऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहु-

र्वीजार्थख्यापकञ्च तत् ॥ ३१२ ॥ [य]

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दकवलोकिते
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिचितकथाप्रबन्धस्य च
(र) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्गान्तपात्रैर्वाङ्गास्यं

क्लिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥ ३१३ ॥ [ल]

(म) अङ्गावतारमाह अङ्गान्ते इति । अदस्य अन्ते अदसान्ते तदङ्गस्य
अविभागतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र य इत्यर्थः अन्ययमेतन् अङ्गः अङ्ग-
तरति एषः अङ्गावतार इति स्मृतः कथितः ।

(य) अदङ्गस्यमाह यत्रेति । यत्र एकस्मिन् अङ्गे अखिलानां सर्वेषाम्
अङ्गानाम् अखिला समस्ता सूचना स्यात् तत् अदङ्गस्य बीजादस्य सूचीभूतस्य
विषयस्य ख्यापकं सूचकञ्च इत्याहुः ।

(र) भाविभूमिकानां भाविग्रहेष्वङ्गाविनाम् । परिचितः संचितः चः
अथाप्रबन्धः तस्य ।

अङ्गान्तपात्रैरङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाङ्गान्ते । “प्रविश्य सुमन्त्रः । भगवन्ती वशिष्ठविश्वा-
मित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे । क्व भगवन्ती ।
सुमन्त्रः । महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे । तत्तत्रैव
गच्छामः” इत्यङ्गपरिसमाप्ती “ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वशिष्ठ-
विश्वामित्रपरशुरामाः” इत्यत्र पूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्र-
पात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्गमुखसूचना-
दङ्गास्यमिति । एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु
“अङ्गावतारेणैव इदं गतार्थम्” (व) इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्यो विष्कम्भको नाव्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः

॥ ३१४ ॥ [श]

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्गः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः

॥ ३१५ ॥ [ष]

(ल) अङ्गान्तेति । अङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः नटैः चित्रस्य क्वेदं प्राप्तस्य
अर्थस्य सूचनात् वा अङ्गास्यम् अङ्गमुखम् ।

(व) गतार्थं कृतार्थम् ।

(श) अपेक्षितमिति । नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य शेषम् अपेक्षितं
यदा सन्दर्शयेत् तदा नाव्य आमुखानन्तरम् आमुखात् प्रस्तावनायाः अनन्तरम्
आमुखेन आक्षिप्तम् आकृष्टं पात्रं यस्य तादृशः विष्कम्भकः कार्यः ।

(ष) यदेति । यदा तु मूलादेव मूलमारभ्यैव सरसं वस्तु प्रवर्तते तदा
आदौ एव आमुखम् अपेक्षते इति तथोक्तः संश्रयो यस्य तथाभूतः अङ्गः स्यात् ।

यथा शाकुन्तले ।

विष्कम्भकाद्यैरपि नो

बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं

न कुर्व्याद्रसवस्तुनोः ॥ ३१६ ॥ [स]

रसः शृङ्गाररसिः । यदुक्तं ध्वनिकेन ।

“न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्यात् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः” ॥ इति । (ह)

बीजं विन्दुः पताका च

प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च

ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥ ३२० ॥ [ज]

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र बीजम् ।

(स) विष्कम्भकाद्यैरिति । विष्कम्भकाद्यैरपि अधिकारिणः प्रधानस्य पक्षः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परैरेत्यर्थः तिरोधानं न कुर्व्यात् रसे इतिवृत्तयोगः इतिवृत्ते रसयोगः यथा स्नात् तथा रसवितर्कं नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्यं इति भावः ।

(ह) नेति । चातिरसतः रसस्यातिरेकेत्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अत्यन्तं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अलङ्कारलक्षणैः अलङ्कारनैरित्यर्थः रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं नमर्षदित्यर्थः ।

(ज) बीजमिति । अर्थस्य प्रयोजनस्य पञ्चमयः सिद्धिहेतवः पञ्च । यथा—बीजं, विन्दुः, पताका, प्रकरी, तथा कार्यम् । एता ज्ञात्वा यथाविधि विधिमतिकल्प्य योज्याः प्रयोजनस्य हेतवः ।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं
बहुधा यद् विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतु-

वीजं तदभिधीयते ॥ ३२८ ॥ [क]

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्य-
लालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा वेण्यां द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः (ख) ।

अवान्तरार्थविच्छेदे

विन्दुरुच्छेदकारणम् ॥ ३१९ ॥ [ग]

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति
उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षम् ।
“कथं एसी सो उदग्रणरिंदो” इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (घ) ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं

प्रताकेत्यभिधीयते ॥ ३२० ॥ (ङ)

(क) वीजमाह अल्पमात्रमिति । यत् अल्पमात्रं यत्किञ्चित् समुद्दिष्टं
सत् बहुधा विसर्पति विसारं गच्छति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं वीजनम्
अभिधीयते कथ्यते ।

(ख) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरत्र फलं बोध्यम् । द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुः वेणीसंस्कारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंयमनं बोध्यम् ।

(ग) विन्दुमाह अवान्तरैति । अवान्तरस्य सहावाक्वरूपसन्दर्भकदेशस्य
विच्छेदे समाप्तौ अच्छेदस्य अविरामस्य कारणं विन्दुः ।

(घ) उदाहरति यथेति । कामपूजारूपस्य सन्दर्भकदेशस्य समाप्तौ एव
स उदयननरेन्द्र इत्यनेन सागरिकाया वत्सराजं प्रति अनुरागस्य अविरामः ।

(ङ) प्रताकामाह व्यापीति । व्यापि व्यापकं निर्वहणपर्यन्तस्याधीत्यर्थः
प्रासङ्गिकं प्रसक्ततः आगतं वृत्तं अस्मितं प्रताका इति अभिधीयते ।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वैष्णवां भीमादेः शाकुन्तले
विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्या-

न्न स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा

निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ [च]

यथा सुग्रीवादेरान्यप्रास्यादिः । यत्तु सुनिनोक्तम् ।

“आगर्भादाविमर्षाद् वा पताका विनिवर्त्तते” इति ॥ (ङ)

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि
पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्” इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपाटेः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्य चरितं प्रकरी मता ॥ ३२२ ॥

यथा कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः ।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् । [ज]

(च) पताकेति । पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं । निजप्रयोजन-
विशेषोपशान्तिनोत्पत्तेः न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य फलान्तरस्य निर्वाहः
जायते ।

(ङ) आगर्भादिति । आगर्भात् गर्भसन्निपत्यन्तम् आविमर्षात् विमर्ष-
सन्निपत्यन्तं पताका विनिवर्त्तते । अत्र पताकाशब्देन पताकानाटकफलं बोध्यम् ।

(ज) प्रकरीनाह प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्यम्
एकदेशस्यापि चरितं प्रकरी मता । सा तु नायकस्य स्वकीयं फलान्तरं प्रव-
र्त्तितः न स्यात् ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥

समापनन्तु यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतम्

॥ ३२३ ॥ [झ]

यथा रामचरिते रावणबधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य

प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्प्राम्नाशा-

नियताप्तिफलागमाः ॥३२४॥ [ञ]

तत्र ।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं

यन्मुख्यफलसिद्धये ॥३२५॥ [ट]

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्ध-
रायणस्य औत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामपि
औत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् (ठ) ।

(झ) कार्यमाह अपेक्षितमिति । यत् साध्यं साधनीयम् अपेक्षितम्
आकाङ्क्षितं, यन्निबन्धनः यदर्थः आरम्भः उद्योगः, तथा यस्य सिद्धौ सिद्धार्थं
समापनं सामग्रीसमवधानं तत् कार्यमिति सम्मतम् ।

(ज) कार्यस्य अवस्थाभेदानाह अवस्था इति । फलार्थिभिः फललाभा-
भिलाषिभिः प्रारब्धस्य कार्यस्य पञ्च अवस्थाः—आरम्भः, यत्, प्राम्नाशा, निय-
ताप्तिः, तथा फलागम इति ।

(ट) आरम्भमाह भवेदिति । मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्धये यत्
औत्सुक्यं स आरम्भः भवेत् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अत्र रत्नावलीलाभ एव मुख्यं फलं बोध्यम् ।

प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ

व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ३२६ ॥ [ड]

यथा रत्नावल्याम् । “तद्वि न् अत्रि अणो टंसणो-
बाओत्ति जधा तथा आलिहिअ जधासमीहिदं करडम्मं” (ट)
इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याच्चित्रलेखनादिवत्तराज-
सङ्गमोपायः । यथा च रामचरिते समुद्रवन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां

प्राप्तप्राशा प्राप्तिसम्भवः ॥३२७॥ [ण]

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायाहासवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-
कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा (त) । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्ति-

नियतामिस्तु निश्चिता ॥३२८॥ [य]

अपायाभावान्निर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियतामिः । यथा

(ड) यत्रमात्रं प्रयत्न इति । फलस्य प्रधानफलस्य अवाप्तौ प्राप्तादेर्न
अतित्वरान्वितः व्यापारः चेष्टा प्रयत्नः ।

(ट) उदाहरति यदेति । तद्वशीति । तथापि नास्त्यस्यो उदंशीपाय
इति यथा तथा आलिप्य यथासमीहितं करिष्यामीति संकृतम् ।

(ण) प्राप्तप्राशामाह उपायेति । उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अवाप्तस्य
विषयस्य यदा च ताभ्यां प्राप्तिफलस्येति भावः सङ्गमः सङ्घातना प्राप्तप्राशा ।

(त) उदाहरति यदेति । स्पष्टम् ।

(य) नियतामिमाह उपायेति । अवाप्तस्य विषयस्य अभावात्तः अवाप्तस्य
नियता प्राप्तिः फललाभः नियतामिः ।

रत्नावल्याम् । “राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपाय
पश्यामि” इति । देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणात्त्रि-
यतफलप्राप्तिः सूचिता (द) ।

सावस्था फलयोगः स्याद्

यः समग्रफलोदयः ॥ ३२६ ॥ [ध]

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्तित्वलक्षणाफलान्तर-
लाभसहितः (न) । एवमन्यत्र ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सम्बन्धः ॥ ३३० ॥ [प]

तल्लक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थं सम्बन्धः

सम्बन्धैकान्वये सति ॥ ३३१ ॥ [फ]

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ध) फलागममाह सेति । यः समग्रस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा
अवस्था फलयोगः फलागमः स्यात् ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(प) यथेति । आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः आरम्भप्रवृत्तिभिरित्यर्थः यथा-
संख्यं योगात् इतिवृत्तस्य सन्दर्भवस्तुनः पञ्चधा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च
सम्बन्धः स्युः । अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था मुखसन्धिः, यत्रयोगिनी अवस्था प्रति-
मुखसन्धिः, प्रत्याग्रायोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, नियताप्तियोगिनी अवस्था विमर्ष-
सन्धिः, फलागमयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिरिति बोध्यम् ।

(फ) सन्धिमाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति । एक एव अन्वयः प्रयोजनं
तस्मिन् सति अन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकेन अपरेणेत्यर्थः अर्थेन सम्बन्धः
संयोगः सन्धिः ।

एकेन प्रयोजनेनाव्यतानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह ।

मुखं प्रतिमुखं गभीं विमर्षं उपसंहृतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥

३३२ ॥ [व]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

३३३ ॥ [भ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (म) ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य द्वोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

३३४ ॥ [य]

(व) मुखमिति । स्पष्टम् ।

(भ) मुखसन्धिमाह यत्रिति । यत्र अंशे नाना अर्थाः रसाः शङ्कराटयस्य
तेषां सम्भवः, यत्र तादृशी प्रारम्भेण प्रकृत्यर्थेन समायुक्ता बीजस्य सन्दर्भमूल-
कारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्तितम् ।

(म) उदाहरति यथेति । यत्र रत्नावलीवत्परालयोरनुरागस्य
बीजस्य उत्पत्तिः ।

(य) प्रतिमुखसन्धिमाह फलेति । यत्र मुखसन्धिवेशिनः मुखसन्धी
स्थितस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः प्रधानम् उपायः तस्य बीज-
सन्धिः लक्ष्यालक्ष्य इव ईपतस्य इव उदभेदः प्रकारः, तत् प्रतिमुखं प्रति-
मुखसन्धिरित्यर्थः ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागम-
हेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां
ज्ञायमानतया किञ्चिन्न्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्ता-
न्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्य उद्देशरूप उद्देशः (२) ।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्देशो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः

॥ ३३५ ॥ [ल]

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः (व) । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के
सुसङ्गता । “सहि ! अदक्षिणा दाणिसि तुमं जा एवं भट्टिणा
हत्येण गहिदावि कोवं ण सुच्चसि” (१) इत्यादौ समुद्देशः ।
पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ज्ञासः । तृतीयेऽङ्के “तहात्तान्वेषणाय
गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः” इत्यन्वेषणम् । “विदू । ही
ही भो ! कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तादिसी पिअवअस्सस्स
परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भवि-
स्सदि” (२) इत्यादौ उद्देशः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

(१) सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वं यदेवं भर्त्सां इत्तेन गृहीतापि कोपं न
सुचसोति सं० ।

(२) ही हीति । कौशान्बीरान्यलांभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य
परितोषो यादृशी मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति सं० ।

(२) उदाहरति यथेति । सागरिकासत्सराजसमागमः प्रधानफलम् ।

(ल) गर्भसन्निमाह फलेति । यत्र फलस्य प्रधानस्य यः प्रधानम् उपायः
तस्य प्राक् पूर्वम् उद्भिन्नस्य उद्भेदं गतस्य किञ्चिन्न्यतया प्रकाशितस्य बीज-
स्येति भावः मुहुः पुनः पुनः ज्ञासान्वेषणवान्, कश्चित् तिरोभाववान्, कश्चिदा
अगुसन्धानवान् समुद्भेदः सम्यक् प्रकाशः गर्भः गर्भसन्धिरित्यर्थः ।

(व) गर्भीकरणात् अन्तर्गतकरणादित्यर्थः ।

ज्ञानात् ज्ञासः । पुनः सागरिकायाः संज्ञेतस्थानगमने
अन्वेषणम् । पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः (श) । अथ विमर्षः ।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

३३६ ॥ [ष]

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्गादौ । “अनुसूया । पित्र्वदे !
जइवि गान्धर्वेण विवाहेन णिव्वित्तकल्लाणा प्रियसखी सउ-
तला तधावि अणुरुअभत्तिभाइणी सम्बुत्तत्ति णिव्वुदं मे
हिअअं” (३) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्गोपनिष्ठात् प्रागर्थसञ्चयः
(स) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः । अथ निर्वहणम् ।

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

३३७ ॥ [ह]

(३) पित्र्वदे इति । प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्हन्तकल्याणा
प्रियसखी शकुन्तला तथापि अनुरूपमर्तृभागिनो संवृतेति निर्हन्ते मे इत्य-
मिति सं० ।

(ष) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ष) विमर्षसन्धिमाह यथेति । यत्र मुख्यफलस्य प्रधानफलस्य उपायः
गर्भतः गर्भसन्धिपेत्य इत्यर्थः उदभिन्नः प्रकाशितः शापाद्यैः अभिसम्पातप्रवृत्तिभिः
षाद्यशब्देन भयादिपदार्थं सान्तरायः सविघ्नश्च स विमर्ष इति स्मृतः कथितः ।

(स) उदाहरति यथेति । सप्तमाङ्गोपनिष्ठात् सप्तमाङ्गोपनिष्ठात् उपा-
संहतं तस्मात्, भावे क्लमत्ययः । अर्थसञ्चयः फलसमुदायः ।

(ह) निर्वहणसन्धिमाह वीजेति । यत्र यथायथं यथाप्रदेशं विप्रकीर्णः

यथा वेण्याम् । “कञ्चुकी । (उपसृत्य सहर्षम्) महा-
राज ! वर्द्धसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्घोर्धनक्षतजारुणी-
कृतसर्वशरीरो दुर्लभ्यव्यक्तिः” इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादि-
सुखसन्ध्यादिवीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामैकार्थयो-
जनम् । यथा वा शकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञाना-
दुत्तरोऽर्धराशिः (च) । एषामङ्गान्याह ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उक्तेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥

३३८ ॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-

रूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ३३९ ॥ [ख]

काव्यार्थं इतिहत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेण्यां
भीमः ।

विनिवेशिताः बीजवन्तः मूलकारणसमन्विताः सुखाद्यर्थाः सुखसन्निभस्वरूपा
अर्थाः कार्यार्थे एकार्थम् एकप्रधीजनम् उपनीयन्ते प्राप्सन्ते तत् हि निर्वहणं
निर्वहणसन्धिरूपसंस्कार इत्यर्थः ।

(च) उदाहरति यथेति । दुर्लभ्यव्यक्तिः दुर्लभ्या दुःखेन लक्षणीया
व्यक्तिः प्रकाशः यस्य तादृशः स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः । शकुन्तला-
विज्ञानात् शकुन्तलेयम् इति प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरः अनन्तरोक्त इत्यर्थः अर्धराशिः
कार्यसमुदायः ।

(क) सुखसन्धेरङ्गान्याह उपक्षेप इति । स्पष्टम् ।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति । काव्यार्थस्य सन्दर्भप्रतिपाद्यस्य समुत्पत्तिः
संक्षेपेण उत्क्षेपेणम् उत्थापनमित्यर्थः उपक्षेप इति स्मृतः ।

“लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृत्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्
सुस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” ॥ (ग)

समुत्पन्नार्थवाहुल्यं

ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥ ३४० ॥ [घ]

यथा तत्रैव ।

“प्रहृष्टं वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्थी हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।
जरासन्धस्योरःस्यलमिव विरुद्धं पुनरपि
ऋधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति लाक्षेति । धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसुताः दुर्योधनादयः
लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः लाक्षागृहानलेन विषान्नप्रयोगेण सभायां द्यूत-
क्रीडाद्यं च आहानेन इत्यर्थः प्राणेषु वित्तनिचयेषु धनसमुदायेषु च नः अस्मान्
प्रहृत्य प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वाभ्यामुपायाभ्यां प्राणनिधनार्थं चेष्टयित्वा तृतीयेनोपायेन
धनानि हत्वा इत्यर्थः, पुनश्च तृतीयेन पाण्डवानां या वधूः पाण्डासौ तस्याः
परिधानं वस्त्रं केशांश्च आकृत्य मयि जीवति सुस्था भवन्ति ? शार्दूलविक्रीडितं
वस्त्रम् । अत्र द्रौपदीकेशसंयमनरूपस्य काव्याद्यं च समुत्पादनम् ।

(घ) परिकरमाह समुत्पन्नं इति । समुत्पन्नस्य समुत्पत्तितस्य अर्थस्य काव्या-
द्यं वाहुल्यं विस्तारः सूचनमित्यर्थः परिकरः ज्ञेयः ।

(ङ) उदाहरति प्रहृत्य इति । कुरुभिः धार्तराष्ट्रैरित्यर्थः शिशोरेव मन-
यत् वैरं विदेषुः प्रहृष्टं खलु तत्र वैरे आर्थः गुरुत्वात् माननीयः युधिष्ठिरः न
हेतुः न कारणं, किरीटी अर्जुनस्य न हेतुः, युवामपि नकुलसहदेवावपौत्यर्थः न
हेतु इति शेषः । अहमेव विदेषकारणं कुरुषामिति भावः । तस्मात् भीमः
ऋधा क्रीपेन जरासन्धस्य उरःस्यलमिव विरुद्धं विशदेष्य निश्चितं सन्धिं विघटयति
मिनति, यूयं पुनः घटयत योजयत । भवद्भिः कृतमपि सन्धिमहं भेत्स्यामी-

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥ ३४१ ॥ [च]

यथा तत्रैव ।

“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्थानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कंचांस्तव देवि ! भीमः” ॥ (क)

अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपणमात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वाचर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि ।

त्यर्थः । सन्धिकरणाद्युच्यतस्य राज्ञः सन्देहमादाय आवयन्तं सद्देवं प्रति भीमसेनस्य उक्तिरियम् । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र सन्धिविघटनेन वैरनिर्घातनस्य समधिकं सूचनम् ।

(च) परिन्यासमाह तन्निष्पत्तिरिति । तस्य काव्याद्यस्य निष्पत्तिः निश्चयेन संक्रीतनं परिन्यासः ।

(क) उदाहरति चञ्चदिति । हे देवि ! पाञ्चालि ! भीमः चञ्चता स्फुरता भुजेन भ्रमिता चूर्णिता या चण्डा भीषणा गदा तस्याः अभिघातेन प्रहारेण संचूर्णितं ऊरुयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्योधनस्य स्थानेन विसरेण अवनद्धं संसक्तं यत् घनं गाढं शोणितं तेन शोणः रक्तः पाणिर्यस्य तथाभूतः सन् तव कचान् केमान् रुत्तंसयिष्यति अखण्डरिष्यति रक्ताकृष्टेन संघमनादिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) अत्रेत्यादि । उपक्षेपणमात्रम्, सत्यापनमात्रम् । बहुलीकरणं विसारेण सूचनम् । उक्तेनैव कथितेनैव । अन्यथा वैपरीत्येन अपिकारात् क्रमेण अपील्यर्थः ।

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥ ३४२ ॥ [भ]

यथा तत्रैव । “द्रौपदी । शाघ ! किं दुष्करं तु ए परि-
कुविदेण” (४) । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकला-
वर्णने “सैयं तारुख्यस्य विलासः” इत्यादि । यत्तु शाकुन्तला-
दिषु “श्रीवाभङ्गाभिरामम्” इत्यादि सृगादिगुणवर्णनं तद्दी-
जार्थसम्बन्धाभावात् सन्ध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणासृष्टम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥ ३४३ ॥

यथा वेष्ट्यां सहदेवो भीमं प्रति । “आर्य्य ! किं महा-
राजसन्देशो अब्युत्पन्न एवार्य्येण गृहीतः” इति । अतःप्रसूति
यावद्भीमवचनम् ।

“युष्मान् क्लेपयति क्रोधाह्लोके शत्रुकुलचयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणमिति” ॥ (८)

प्राप्तिः सुखागमः

॥ ३४४ ॥ [ठ]

(४) नाधेति । नाघ ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेनेति सं० ।

(भ) विलोभनमाह गुणाख्यानमिति । गुणानाम् आख्यानं कथनं विलो-
भनं विशेषेण लोभप्रदर्शनमित्यर्थः उत्तेजनं वा ।

(ज) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां कर्तव्यानां सम्प्रधारणं
निययः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अब्युत्पन्नः अनवहितः । युष्मानिति । लोके
जगति क्रोधात् शत्रूणां कुलचयः युष्मान् क्लेपयति लज्जयति, सभायां दाराणां
पश्चा इत्यर्थः केशकर्षणं न लज्जयति । अथ शत्रुकुलचयस्य कार्यस्य निययेन
कर्तव्यतासूचनम् ।

(ठ) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः स्वाम इत्यर्थः
प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव ।

“मय्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्”

इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षम् । “नाथ ! अस्सुदपुत्रं
क्व एदं बभ्रणं ता पुणो पुणो भण” (५) ।

वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥३४५॥ [ड]

यथा तत्रैव ।

“नेपथ्ये भो भो ! विराटद्रुपदप्रभृतयः ! श्रूयताम्” ।

“यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशास्वराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥ (ठ)

अत्र “सुस्था भवन्ति मयि जीवति” इति आदिवीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ।

(५) याधेति । नाथ ! अश्रुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भवे
इति सं०

(ड) समाधानमाह वीजस्येति । वीजस्य मूलकारणस्य आगमनं प्रधान-
लक्ष्यगतत्वेन कौत्सनमित्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते ।

(ठ) उदाहरति यथेति । यदिति । सत्यव्रतस्य सत्यरक्षणरूपनियमस्य
हादश्वर्षवनवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः भङ्गात् भीरु मनः यत्र
तादृशेन यत्नेन यत् मन्दीकृतं खर्वीकृतं कुलस्य शान्तिम् अक्षयतामित्यर्थः इच्छता
शमवता शान्तेन मनसा यत् विस्मर्त्तुमपि ईहितं चेष्टितं द्यूतमेव अरणिरग्निमन्थन-
दारविशेषः तेन सम्भृतं समुत्पन्नं नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अन्तरस्य वस्त्रस्य

सुखदुःखकृतो योऽर्थ-

स्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ३४६ ॥ [ण]

यथा बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वत्स ! तव बाल्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः” ॥ (त)

यथा वा भ्रम प्रभावत्याम् “नयनयुगासेचनकम्” इत्यादि ।

कुतूहलीत्तरा वाचः

प्रोक्ता तु परिभावना ॥ ३४७ ॥ [थ]

यथा वेण्यां “द्वीपदी । युद्धं स्यान्न वा” इति संशयाना
नूयैशब्दानन्तरम् (द) ।

य चाकर्षणैः चाकर्षणरूपैर्वोयुभिरिति भावः उद्दीपितमिति शेषः तत् महत्
इदं युधिष्ठिरस्य इदं यौधिष्ठिरं क्रोधन्वोतिः कोपाग्निरित्यर्थः क्रुद्धले नृशते
परिस्फुरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र आदिवीजस्य भीमसेनीत्याह-
रपस्य इत्यर्थः सम्प्रगाहितत्वात् सम्पूर्णतया उत्तेजितत्वादित्यर्थः ।

(ष) विधानमाह सुखेति । सुखदुःखाभ्यां कृतः विनिश्चित इत्यर्थः यः
अर्थः कार्यं तत् विधानमिति स्मृतम् ।

(त) उदाहरति यथेति । उत्साहातिशयमिति । रामं प्रति परशु-
पानस्योक्तिरियम् । हे वत्स ! तव उत्साहातिशयं बाल्यं शैशवञ्च पश्यतः मम
मनः हर्षविषादाभ्यां युगपत् आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यन्कहावीरत्व-
सम्भावनाया हर्षः, बाह्यदर्शनेनाहं कथमनेन सह योत्स्ये इति विषाद इत्युभयो-
र्विनिश्चयं बोध्यम् ।

(थ) परिभावनामाह कुतूहलेति । कुतूहलम् अतिसूक्ष्मं तदुत्तराः तद-
भूदिहा इत्यर्थः प्रोक्ताः कथिताः वाचः वाक्यानि परिभावना ।

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

“णाध ! किं दाणिं एसो पलभजलहरत्यणिदमंत्यरो खणे
खणे समरदुंदुभि ताडीअदि” (६) ।

वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादद्देदः ॥ ३४८ ॥ [ध]

यथा तत्रैव । “द्वीपदी । णाध ! पुणोकि तए समासाद-
इदव्वा (७) । भीमः ।

“भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम्” ॥ (न) ।

करणं पुनः ।

प्रकृतार्थं समारम्भः ॥ ३४९ ॥ [प]

यथा तत्रैव “देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
क्षयाय” इति (फ) ।

(६) णाधेति । नाध ! किमिदानीमेव प्रलयजलघरस्तनितमन्तरः खणे
खणे समरदुन्दुमिसाद्यते इति सं० ।

(७) णाधेति । नाध ! पुनरपि तया समासादयितव्या इति सं० ।

(ध) उद्देदमाह वीजेति । वीजाद्यंस्व मूलीभूतविषयस्य प्ररोहः अङ्गुरोदयः
उद्देदः स्यात् ।

(न) उदाहरति यथेति । समासादयितव्या प्राप्तव्या मत्तन्निधौ आगतव्य-
मित्यर्थः । भूय इति । परिभवेण अत्रुभ्यः अवसानेन सा क्लान्तिः ततो या
लज्जा तथा विधुरितम् अवनतमित्यर्थः आननं यस्य तम् अनिःशेषिताः निःशेष-
तामनीताः कौरव्याः येन तादृशं वृकोदरं भीमं भूयः पुनः न पश्यसि न
द्रक्ष्यसीत्यर्थः, भविष्यत्सामोष्ये लट् । अत्र वीजाद्यंस्व वैरनिर्घातनाशंभुत्पन्नस्य
क्रोधस्य प्ररोहः ।

(प) करणमाह करणमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य अर्थस्य विषयस्य समा-
रम्भः सम्यक् आरम्भः उदयोगः करणम् ।

(फ) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

भेदः संहतिभेदनम् ॥ ३५० ॥ [व]

यथा तत्रैव । अतएव अथ प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।
केचित्तु “भेदः प्रोक्ताहना” इति वदन्ति (भ) । अथ प्रति-
सुखाङ्गानि ।

विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पथ्युपासनम् ।

पुष्यं वच्चमुपन्यासी वर्णसंहार इत्यपि ॥३५१॥ [म]

तत्र ।

समीहा रतिभोगार्था

विलास इति कथ्यते ॥ ३५२ ॥ [य]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
सुरुषो वा तदर्थं समीहा विलासः । यथा प्राकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिसुभयप्रार्थना कुरुते” ॥ (२)

(व) भेदमाह भेद इति । संहतेः सङ्घातस्य भेदनं पृथक्करणं भेदः स्यात् ।

(भ) उदाहरति यथेति । सवदभ्यः भिन्नः युषदभिन्नः पृथग्भूतः स्वतन्त्रो
जात इत्यर्थः । स्पष्टम् ।

(म) प्रतिमुखाङ्गान्याह अथेति । विद्यासादयक्रयोदश प्रतिमुखस्य
अङ्गानि ।

(य) विलासमाह तत्रेति । तत्र तेषु कश्चि रतिभोगार्था सुरतसमीग-
विषयिणी समीहा पीटा सृष्टा वा विलास इति कथ्यते ।

(२) उदाहरति काममिति । प्रिया अकुन्तला कामं सम्यक् न सुलभा
न सुप्रापा कथमपीत्यर्थः । मनस्तु तस्या भावदर्शनेन सदनुरागमन्त्रकदिष्टा-

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥ ३५३ ॥ [ल]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भवितव्यमत्र तथा” । तथाहि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

दारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥ (व)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ॥ ३५४ ॥ [श]

यथा तत्रैव । “अलं वो अंतःपुरविरहपञ्जुस्सुएण राए-
सिणा उवरुध्णेण” (८) । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिः” इति
वदन्ति (५) ।

(८) अलमिति । अलं षोऽन्तःपुरविरहपर्युत्सुकैश्च राजर्षिणा उपरुद्धेन
इति सं० ।

विशेषदर्शनेन आश्वासि आश्वसं प्रिया लभ्येति आशासी इत्यर्थः । मनसिजे
कामे अकृतार्थे अकृतकार्येऽपि उभयोः स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्यकामना
रतिम् अनुरागं कुरुते जनयति । अत्र नायिकासम्भोगविषयिणी सृष्टा
प्रदर्शिता ।

(ल) परिसर्पमाह इष्टेति । इष्टस्य अभिलषितस्य नष्टस्य अदर्शनं गतस्य
अनुसरणम् अन्वेषणं परिसर्पः कथ्यते ।

(व) उदाहरति यथेति । अत्युन्नतेति । अस्य लतामण्डपस्य पाण्डुसिकते
दारे पुरस्तात् अग्रतः अत्युन्नता, पश्चात् जघनगौरवात् जघनस्य भारवत्त्वात्
अवगाढा अवनता अभिनवा पदपङ्क्तिः पदन्यासपङ्क्तिः दृश्यते । अत्र
अभिलषितान्वेषणम् ।

(श) विधृतमाह कृतस्येति । आदौ अग्रतः कृतस्य अनुनयस्य अपरिग्रहः
अवधीरणं विधृतम् ।

(५) उदाहरति यथेति । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरवर्तिनः महिलाजनस्य
विरहेण पर्युत्सुकः उत्कण्ठितः तेन राजर्षिणा वः युष्माकम् उपरुद्धेन अनुनीतेन
अलम् अनुनयो न कर्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तोषः ।

उपायादर्शनं यत्तु

तापनं नाम तद्भवेत् ॥ ३५५ ॥ [स]

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुल्लभजणाणुराश्रो लज्जा गुरुर्द परवसो अप्या ।

प्रियसहि ! विसमं प्रेमं मरणं शरणं एवरि एकं” ॥ (४)

परिहासवचो नर्म

॥ ३५६ ॥ [छ]

यथा रत्नावल्याम् । “सुसङ्गता । सहि ! जस्स किदे तुमं
आअदा स अयं दे पुरदी चिट्ठदि । सागरिका साभ्यसूयम् ।
कस्स किदे अहं आअदा ? सुसं । अइ अस्ससंकिदे । यं चित्त-
फलअस्स” (६) । (क)

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः

॥ ३५७ ॥ [ख]

(६) सहीति । सखि ! यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्त्रिष्टति
इति सं० । कस्य कृतेऽहमागता ? इति सं० । अयि अन्यश्रुति ! ननु
चित्तफलकस्य इति सं० ।

(स) तापनमाह उपायेति । यत्तु उपायस्य अदर्शनं तत् नाम
तापनं भवेत् ।

(४) उदाहरति यथेति । दुर्लभेति । दुर्लभजनानुरागो सज्जागुर्वी
परवश आत्मा । प्रियसखि ! विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् । दुर्लभे
दुष्प्राप्ये कने अनुरागः, सज्जा गुर्वी महती, आत्मा परवशः पराधीनः । हे
प्रियसखि ! प्रेम विषमम् उत्कटं तस्मात् एवरि केवलं मरणं शरणम् आश्रयः ।
एवरिशब्दः केवलाद्ये देशीति । अत्र इष्टलामे उपायाभावेन सन्तापः ।

(छ) नर्माह परिहासैति । परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म ।

(क) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ख) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति । परिहासजा परिहासेन जाता धृतिः
धैर्येणु नर्मद्युतिः ।

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि ! अदक्षिणा दाणिसि
 तुमं जा एवं भट्टिणा हत्याबलम्बिदावि कीवं ण सुच्चसि” (१०) ।
 साग । सम्भ्रू भङ्गमीषद्विहस्य । “सुसङ्गदे ! दाणिं वि कीलिदुं
 ण विरमसि” (११) । केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्म-
 व्युतिः” इति वदन्ति (ग) ।

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३५८ ॥ [घ]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । उर्वशी । “जअदु जअदु महा-
 राओ” (१२) ।

राजा । “मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते”
 इत्यादि (ङ) ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥ ३५९ ॥ [च]

यथा चण्डकौशिके । राजा । “नूनमसमीक्ष्यकारिणा
 मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समा-
 क्रान्तः” (छ) ।

(१०) सहीति । सखि ! अदक्षिणा इदानीमसि त्वं या एवं भर्ता हस्ता-
 षलम्बितापि कीपं न सुचसीति सं० ।

(११) सुसङ्गते ! इदानीमपि क्रीडितुं न विरमसीति सं० ।

(१२) जअदु इति । जयति जयति महाराज इति सं० ।

(ग) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(घ) प्रगमनमाह प्रगमनमिति । उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टतरं वाक्यं प्रगमनं
 स्यात् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । मथेति । यस्य मन त्वया जयः उदीर्यते
 लीर्चते तेन मया जितं नाम जितमेव । नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः ।

(च) विरोधमाह विरोध इति । व्यसनस्य विप्रदः प्राप्तिः विरोधः ।

(छ) उदाहरति यथेति । असमीक्ष्यकारिणा अविवेचकेन मया अन्धेनेव

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्युपासनं

॥ ३६० ॥ [ज]

यथा रत्नावल्याम् । विदू । “भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरंतरं गदा” (१३) इत्यादि (ऋ) ।

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ॥ ३६१ ॥ [ज]

यथा तत्रैव । राजा । “हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति” । विदू । “भो वञ्चस्व ! एसा अवरुन्वा सिरी तए समासादिदा” (१४) । राजा । “वयस्य ! सत्यम्” ।

“श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पद्मवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येष खेदच्छद्मामृतद्रवः” ॥ (ट)

(१३) भो ! मा कुप्येति । भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरान्तरं गतेति सं० ।

(१४) भो वञ्चस्वति । भो वयस्य ! एसा अपूर्वां श्रीस्तया समासादि-
तेति सं० ।

दृष्टिहीनेनेव स्फुरन् विराजन् शिखाकलापः अर्चिःसमूहो यस्य तथाभूतः ज्वलनः
अग्निः पद्मां समाक्रान्तः दलितः । अवाग्निकल्पस्य कौशिकस्य कीपात् राज्ञः
विपत्प्राप्तिः ।

(ज) पर्युपासनमाह कृतस्येति । कृतस्य पुनः अनुनयः पर्युपासनं स्यात् ।

(ऋ) उदाहरति यथा रत्नावल्यामिति । स्पष्टम् ।

(ज) पुष्पमाह पुष्पमिति । विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनं पुष्पं मतम् ।

(ट) उदाहरति यद्येति । श्रीरिति । एसा श्रीः सज्जीः, अस्याः पाणिरपि
पारिजातस्य देवतकविशेषस्य पद्मवः, अन्यथा कुतः कथम् एषः खेदच्छद्मा घर्त-
न्याजः अमृतद्रवः पतति निःसरति । अत्र प्रकर्षवचनम् ।

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वक्ष्यम् ॥ ३६२ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । राजा । “कथमिहं सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।

सुसं । “ए केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं” (१५) । (ड)

उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ३६३ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । सुसं । भट्टेण अलं सङ्गाए मएवि भट्टिणीए पसादेण कीलिदं ल्जेव्व एदिहिं ता किं कस्साभरणेण । अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्य आलिहिदत्ति कुविदा मे पिअसही सागरिका एसा ल्जेव पसादीअदु (१६) ।

केचित्तु ।

“उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च तत्रैव । “अदिमुहरा क्खु सा गर्भदासी” इति (ए) ।

(१५) न केवलं तुमं इति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तदयावद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामीति सं० ।

(१६) भट्टेण इति । भर्तुरलं शब्दया मयापि भवर्गाः प्रसादेन क्रीडितमेव एतैः तत् किं कर्षाभरणेन । अतोऽपि मे गुरुतर एव प्रसाद एष यत् तथा अहम् अत्र आलिखितेति कुविता मे प्रियसखी सागरिका एषैव प्रसाद्यतामिति सं० ।

(ठ) वक्ष्यमाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साक्षात् निष्ठुरं परुषवचनं वक्ष्यम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ट) उपन्यासमाह उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम् उपन्यासः ।

(ए) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । उपपत्तिः युक्तिः तथा कृतः अर्थः

चातुर्वर्ण्योपगमनं

वर्णसंहार इष्यते ॥ ३६४ ॥ [त]

यथा, वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

“परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्

सममृषिभिरमात्यैर्लीमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो ! याचकास्ते” ॥ (थ)

इत्यत्र ऋषिभ्रातादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्त-
गदास्तु वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । “संहारो मेलनम्”
इति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च राजावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“अदोवि मे अशं गुरुश्रो पसादो” इत्यादेरारभ्य “शं
इत्ये गेह्निश पसादेहि शं” (द) । राजा । “कासी कासी”
इत्यादि ।

अमु । अदोति । अतिसुखरा खलु एषा गर्भदासीति संस्कृतम् । दासी गर्भ-
जाता दासी गर्भदासी ।

(त) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्येति । चातुर्णां वर्णानां ब्राह्मणवृत्रियवैश्य-
यद्राणां समाहारः चातुर्वर्ण्ये तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते ।

(थ) उदाहरति परिषदिति । अङ्ग ! भो जानदग्न्य ! इयम् ऋषीणां
परिषत् समूहः, एष वीरो युधाजित्, अयस्य ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो लीम-
पादः, अयम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेद-
निरतः जनकानां प्रभुः मिषिषाधिपतिरित्यर्थः ते तव याचकाय, एते सर्वे
समवेता इति शेषः ।

(द) अदोवि इति । अतोऽपि मे अयं गुरुतरः प्रसाद इति, तदु चक्षे
पश्येत्वा प्रसादय एनामिति च संस्कृतम् । अत्र राजविदूषकसागरिकासुसङ्गता
रुपाणां पात्राणां मेलनम् ।

अथ गर्भाङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गी रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव च ॥

तोटकाधिवलोद्देगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ॥ [ध]

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

“अश्वत्यामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्ता ।

खैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” ॥ (न)

तत्त्वार्थकथनं मार्गः

॥ ३६६ ॥ [प]

यथा चण्डकौशिके राजा । भगवन् !

“गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थे करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम्” ॥ (फ)

(घ) गर्भसम्बद्धानि आह अथेति । अभूताहरणमिति । अभूताहरणा-
दीनि त्रयीदश्च गर्भसम्बन्धज्ञानीत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटाश्रयं
वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आहरणमित्यभूताहरणं मतं कथितम् ।

(न) उदाहरति यथेति । अश्वत्यामेति । अश्वत्यामा हतः, विनाशित
इति पृथा कुन्ती तस्याः सूनुः सुतः तेन युधिष्ठिरेणेत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना
सता स्पष्टं सुव्यक्तम् उक्ता शेषे खैरं मन्दं यथा तथा गज इति व्याहृतम् उक्तं
किल । अत्र पार्थवाक्यं कपटमयम् ।

(प) मार्गमाह तत्त्विति । तत्त्वार्थस्य यथार्थस्य कथनं मार्गः ।

(फ) उदाहरति यथेति । गृह्यतामिति भार्या च तनयश्च तयोर्विक्रयात्
अर्जितं खञ्जम् इदं धनं गृह्यतां, शेषस्य अवशिष्टस्य देयस्य इत्यर्थः अर्थे निमित्तं
चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि । अत्र राज्ञः सत्यभाषणम् ।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥ ३६७ ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लभ्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः” ॥ (२)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥ ३६८ ॥ [म]

यथा अश्वत्थामाङ्गे ।

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चभूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्यस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” (य)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥ ३६९ ॥ [र]

(व) रूपमाह रूपमिति । वितर्कवत् वाक्यं रूपम् ।

(म) उदाहरति यथेति । मन इति । मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं दुर्लभ्यञ्च उच्यते शरय्यीकर्तुमशक्यञ्च, तथापि कामेन मे मनः एतत् मनः युगपत् समं सर्वैः शिलीमुखैः शरैः कथं विद्धम् ? अत्र राज्ञः सवितर्कं वचनम् ।

(न) उदाहरणमाह उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं वचनं काव्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते ।

(य) उदाहरति यथेति । य इति । अश्वत्थाम उक्तिरियम् । पाण्डवीनां भूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुवलयस्यातिदर्पादित्यर्थः शस्त्रं विभर्ति पाञ्चालगोत्रे द्रुपदवंशे यः यः शिशुः अधिकवयाः प्रवयाः वानर्भशय्यां करायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पितृनिघनरूपस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा, यश्च यश्च मयि रणे चरति सति प्रतीपः प्रतिक्षुब्धी मविध्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्यः सन् स्वयं जगताम् अन्तकस्य यमस्यापि तस्य तस्य इह रचभूमौ अन्तकः विनाशकः भविष्यामीति शेषः । सन्धराहन्तं, सन्धेयांशौ त्रयेण त्रिसुनियतियुता सन्धरा कौर्तितेयमिति तद्वच्यते ।

(र) रूपमाह भावेति । भावस्य निर्विचारचित्तस्य प्रथमविकृतिरूपस्य

यथा शकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण
चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
पुलकाचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥ (ल)

संग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः ॥ ३७० ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य ! इदन्ते पारि-
तोषिकमिति कटकं ददाति (श) ।

लिङ्गादूहोऽनुमानता ॥ ३७१ ॥ [ष]

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्
आलीकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति वल्लभणात् । तत्क्षीपलम्भिः याथा-
र्थानुभवः क्रमः स्यात् ।

(ल) उदाहरति यथेति । उन्नमितैकभ्रूलतमिति । उन्नमिता उत्क्षिप्ता
एका भ्रूलता अत्र तादृशं, पदानि सुतिङ्गन्तरूपाणि रचयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः
आननं मुखं पुलकाचितेन लोमाञ्चितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयतीव ।
अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविक्रितिरनुभवः ।

(व) संग्रहमाह संग्रहेति । साम्ना प्रियवाक्येन दानेन च अर्थस्य सम्पत्तिः
सप्ताधानमित्यर्थः संग्रहः ।

(श) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासह-
टनरूपस्य अर्थस्य सप्ताधानम् ।

(ष) अनुमानमाह लिङ्गादिति । लिङ्गात् पञ्चसत्त्वसप्तसत्त्वविषयव्याहत्त-
त्वविशिष्टान् साधनात् ऊहः साध्यज्ञानमित्यर्थः अनुमानता अनुमानमित्यर्थः ।
स्वार्थे तत्प्रत्ययः ।

(स) उदाहरति, यथेति । लीलागतैः सविलासगमनैः धरित्रीं पृथिवीं

तस्मानुमापयति काश्चनकान्तिगौर-

कायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यताञ्च" ॥ (स)

रतिहर्षीत्सवानान्तु

प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ ३७२ ॥ [ह]

यथा रत्नावल्याम् । "प्रिये सागरिके !

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ

रश्मास्तन्निभं तथोरुयुगलं बाहू सृणालीपमी ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रमसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराख्येह्येहि निर्वापय" ॥ (स)

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे इह भूताव-

सरत्वात् (क) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम्

अन्यथाङ्गानां पञ्चपष्टिसङ्घग्रन्थप्रसङ्गात् ।

तरङ्गघतः कम्पयतः, आलीकनैः दृष्टिमिः जगतां धिरांसि नमयतः नतानि कुर्वतः, काश्चनस्य स्पर्शस्य वा कान्तिः तद्वत् गौरः कायी यस्य तादृशस्य तस्य लक्षणस्य सूर्यतनयत्वं सूर्यवंशीयत्वम् अधृष्यतां दुरासदत्वञ्च अनुमापयति अनुमानविषयीकरोति । खीलागतमालीकनश्चेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । वसन्त-तिलकं वनम् । अत्र खीलागमनादिप्रयुक्तधरित्रीकम्पनादिरूपात् साधनात् साध्यस्य सूर्यतनयत्वस्य अधृष्यत्वस्य च अनुमानम् ।

(स) प्रार्थनामाह रतीति । रतेः अनुरागात् हर्षाच्च उत्सवानां प्रार्थनं वाञ्छा प्रार्थना भवेत् ।

(स) सदाहरति यथेति । शीतांशुरिति । तव मुखं शीतांशुः अद्भ्यः, दृशौ नेत्रे उत्पले नीलोत्पले इत्यर्थः, करौ हस्तौ पद्मानुकारौ पहजीपमी, ऊरु-युगलं रश्मास्तन्निभं रश्मागमंसदृशं तथा बाहू सृणालीपमी । इत्यम् आह्लाद-कराणि आनन्ददानृषि अखिलानि सर्वाणि अङ्गानि यस्यासत्सम्बुद्धौ । तं रम-सात् वेगात् हर्षादा, रमसो वेगहर्षयोस्त्वित्यनरः । निःशङ्कं यथा तथा मामा-लिङ्ग्य अनङ्गतापविधुराणि सदन्सन्नापविकृतानि नम अङ्गानि निर्वापय शीतलस्य एहि चामङ्ग । शार्दूलविक्रीडितं वनम् ।

(क) निर्वहणे निर्वहणार्थे समी भूतावनरत्वात् प्राप्तविषयत्वात् ।

रहस्यार्थस्य तूङ्गे दः क्षिप्तिः स्यात् ॥३७३॥ [ख]

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।

केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥ (ग)

त्रोटकं पुनः ।

संरब्धवाक्

॥३७४॥ [घ]

यथा चण्डकौशिके । कौशिकः । “आः ! पुनः कथ-
मद्यापि न सम्भूताः (ङ) स्वर्णदक्षिणाः” ।

अधिवलमभिसन्धिच्छलेन यः ॥ ३७५ ॥ [च]

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला । “भट्टिणि ! इअं सा चित्त-
सालिन्ना वसंतअस्स सस्सं करोमि” इत्यादि (छ) ।

(ख) क्षिप्तिमाह रहस्येति । रहस्यस्य गुप्तस्य अर्थस्य उद्दिष्टः प्रकटनं
क्षिप्तिः स्यात् ।

(ग) उदाहरति यथेति । एकस्यैवेति । भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्रौपदी-
केशग्रहस्य इत्यर्थः अयं दारुणो विपाकः दुष्परिणामः वर्तते, अस्मिन् द्वितीये
केशग्रहे द्रोणकेशकर्षणे नूनं मन्वे प्रजाः निःशेषिताः भविष्यन्तीति शेषः । केश-
नाह्वय द्रोणं निहतवान् धृष्टद्युम्न इति पुराणम् ।

(घ) त्रोटकमाह त्रोटकमिति । संरब्धा सकीपा वाक् त्रोटकम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । सम्भूताः सम्प्राप्ताः । भूधातोः प्राप्तार्थल-
नत्र बोध्यम् ।

(च) अधिवलमाह अधिवलमिति । छलेन कपटेन अभिसन्धिः अभि-
प्रायानुसरणम् अधिवलम् ।

(छ) उदाहरति यथेति । भट्टिणीति । भट्टि ! इयं सा चित्रशालिका,
तद् द्यावत् वसन्तस्य संज्ञां करोमीति संकृतम् । चित्रशालिका चालिख्यग्रहं,
संज्ञां सहेतम् ।

नृपादिजनिता भीति-

रुद्धेगः परिकीर्तितः ॥३०६॥ [ज]

यथा वेण्याम् ।

“प्राप्तावेकरधारुद्धी पृच्छन्ती त्वामितस्ततः ।

स कर्णारिः स च क्रूरो हककर्मा हकोदरः” ॥ (भ)

शङ्काभयत्रासकृतः

सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥३०७॥ [ज]

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रोधोद्धृतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥ (ट)

(ज) उद्देगमाह नृपादीति । नृपादिः सकाशात् जनिता उत्पादिता भीतिः भयम् उद्देगः परिकीर्तितः ।

(भ) उदाहरति यद्येति । दुर्योधनं प्रति तदीयपुरुषस्य चक्रिरियम् । स कर्णारिः कर्णघ्नः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः हककर्मा हको व्याघ्रविशेषः सद्यः कर्म यस्य तादृशः दुःशासनोरःस्यलात् रुधिरपानेनेति भावः हकोदरः भीमः एकम् अद्वितीयं रघुमाण्डौ इतस्ततः त्वां पृच्छन्ती प्राप्ता आगती । अत्र भीमार्जुनाभ्यां भीतिः ।

(ज) विद्रवमाह शङ्केति । शङ्कया अनिष्टाशंसया भयेन त्रासेन मदातु-
कूलत्यापारेष च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः कथितः ।

(ट) उदाहरति यद्येति । कालान्तकः प्रलयकालीनो यमः तस्यैव करालानि भीरुपानि आस्थानि सुखानि यस्य तादृशं क्रोधोद्धृतं कोपनूपे दशाननं दाबसं विलोक्य वानराणाम् अनीके सैव्ये लीऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः सम्भ्रमः आवेगः अजायत अभूत् ।

(ड) विलोकाद्वाक्याह यद्येति । अपवादादीनि तथोदश विलोकास्तस्य तथैः अस्मानि ।

अथ विमर्षाङ्गानि ।

अपवादोऽयं सम्फोटो व्यवसायो द्रवी द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खिदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं क्वादनं तया । [ठ]

दोषप्रख्याऽपवादः स्यात् ॥३७८॥ [ड]

यथा वेण्यां “युधिष्ठिरः । पाञ्चालक ! क्वचिदासादिता
तस्य दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवौकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः” ।

सम्फोटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ [ण]

यथा तत्रैव राजा । अररे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो
निन्दितमप्यात्मकर्म श्लाघसे ? (त) शृणु रे !

“कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

(ड) अपवादमाह दीषेति । दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात् ।

(ढ) उदाहरति । यथेति । आसादिता प्राप्ता । दुरात्मनः दुर्व्यो-
धनस्य । देवीति । देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य
प्रधानहेतुः मुख्यकारणं दुर्व्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः । अत्र दुर्व्योधनस्य
दोषकथनम् ।

(ण) सम्फोटमाह सम्फोट इति । रोषेण क्रोधेन भाषणं कथनं सम्फोटः ।

(त) उदाहरति । मरुत्तनय ! वायुपुत्र ! भीम इत्यर्थः वृद्धस्य राज्ञः
पुत्रोऽस्य पुरतः अगतः श्लाघसे प्रशंससि ?

(घ) कृष्टेति । भीमार्जुनौ प्रति दुर्व्योधनवचनम् । भुवनपतेः समस्त-
पृथिवीश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्जिता दासी किङ्करी
पतएव तव इति भीमं प्रति, पशोः पशुवृत्त्यस्य इत्यर्थः तव इति अर्जुनं प्रति

तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
वाहोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः” ॥ (थ)

“भीमः । सक्तोधं आः पाप ! राजा । आः पाप !”

इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः

प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥ ३८० ॥ [द]

यथा तत्रैव भीमः ।

“निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वीर्भीमोऽयं शिरसा नतः” ॥ (ध)

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः

शोकाविगादिसम्भवा ॥ ३८१ ॥ [न]

तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः । वा
स्याद् विकल्पोपमयोदेवार्थेऽपि समुच्चये इत्यनरः । भार्या द्रौपदी केशिषु कृष्णा
दुःशासनेनेति शेषः । तस्मिन् वैरस्य विहेषस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति
शेषः ये नरेन्द्राः राजानः हता युष्माभिरिति शेषः तैः किम् अपकृतम् ? वद
वाहोर्भुञ्जयोः वीर्यातिशयादिति भावः । अतिवीर्यम् एव द्रविणं धनं तेन
गुरुमंष्टान् मदी गवो यस्य तादृशं माम् अजित्वैव दर्पः अहङ्कारः क्रियते युष्माभि-
रिति शेषः । सङ्घरावृत्तम् । अत्र क्रीधेन भीमदुर्योधनयोर्भाषणम् ।

(द) व्यवसायनाह व्यवसाय इति । प्रतिज्ञायाः काव्यनिर्देशस्य हेतोः
साधननिर्देशस्य च सम्भवः सम्मेलनं व्यवसायः विज्ञेयः ।

(ध) उदाहरति यथेति । पूर्णप्रतिज्ञस्य भीमस्य धृतराष्ट्रं प्रति प्रत्यति-
वचनम् । निहताः पशेयाः कौरव्याः कुरुवंशीयाः येन तादृशः, दुःशासनस्य
असृजा रक्तेन रक्तपानेनेत्यर्थः क्षीवः नतः तथा दुर्योधनस्य लक्ष्मणस्य
भङ्क्ता मङ्गकारी अयं भीमः शिरसा नतः । अत्र क. व्येद कौरवहननादिकस्य
क्षीवत्वहेतोर्य दुःशासनस्यधिरपानस्य सम्मेलनम् ।

(न) द्रवनाह द्रव इति । शोकादिनादिना सम्भूता गुरुणा व्यतिक्रान्तिः
व्यतिक्रमः सनादरलङ्घनमित्यर्थः द्रवः ।

यथा तत्रैव । “युधिष्ठिरः । भगवन् ! कृष्णाग्रज ! सुभद्रां
भ्रातः !

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता चत्त्रियाणां न धर्मो

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहवन्धः

कोऽयं पत्न्या यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्” ॥ (प)

तर्जनोद्देजने प्रोक्ता द्युतिः ॥३८२॥ [फ]

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तम् ।

“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे

त्रासान्धे नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे” ॥ (ब)

(प) उदाहरति यथेति । ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजत्वनिबन्धनः प्रणय इत्यर्थः युधिष्ठिरवलदेवयोरैकचन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः । मनसि न कृता न गणिता इत्यर्थः, चत्त्रियाणां धर्मः संग्रामे यन्मुनिव्रसमदर्शित्वरूप इति भावः न गणितः, अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रूढं बद्धं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतेति सर्वत्राध्याहार्यम् । भवतः तव शिष्ययोः भीमदुर्योधनयोः स्नेहवन्धः कामं सम्यक् तुल्यः समानो भवतु, अयं कः पत्न्याः नयः यत् मन्दभाग्ये भाग्यहीने मयि त्वं विमुखः प्रतिकूलः असि भवसि । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र वलदेवं प्रति अनादरसूचकवचनात् गुरुव्यतिक्रमः ।

(फ) द्युतिमाह तर्जनेति । तर्जनं भर्त्सनम् उद्देजनं भयप्रदर्शनेन उद्देयजननञ्च द्युतिः प्रोक्ता कथिता ।

(ब) उदाहरति यथेति । इन्द्रोश्चन्द्रस्य विमले निर्मले निर्दोषे इत्यर्थः कुले जन्म व्यपदिशसि कथयसि, अद्यापि गदां धत्से धारयसि, मां दुःशासनस्य कोष्णेन ईषदुष्णेन शोणितमेव मधु तेन तत्वानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः तं रिपुं भ्रवम् मन्यसे गणयसि, तथा दर्पान्धः ; सन् मधुकैटभद्विषि मधुदैत्यकैटभदैत्ये

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनम्

॥ ३८३ ॥ [भ]

यथा तत्रैव ।

“कुर्वन्त्वासाहतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी वान्धवा वान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्कैः
अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्रियन्तां बलानि” (म)

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम्

॥३८४॥ [य]

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः । “एतो सागलदत्तस्स
सुदो अज्जविस्सदत्तस्स एत्तिओ चालुदत्तो व्यावादितुं वज्झ-

धंसिनि हरौ कृष्णे अपि उद्धतं यथा तथा चेष्टसे, तस्य बन्धने कृतीदयोगत्वा-
दिति भावः । हे कृपशो ! हिपदपशो ! मे मम दासात् भयात् अधुना समरं
संग्रामं विहाय त्यक्त्वा पङ्के लीयसे लीनः सन् तिष्ठसि । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । अत्र तर्जनरूपा द्युतिः ।

(भ) शक्तिमाह शक्तिरिति । विरोधस्य विहेपस्य प्रशमनं शक्तिः भवेत् ।

(म) उदाहरति यथेति । जनाः रणशिरसि पाप्त्रैः स्वजनैः हतानां
देहभारान् शरीरघनान् भस्मसात् कुर्वन्तु, अमी वान्धवा! वान्धवेभ्यः रणहतेभ्य
इति शेषः अश्रून्मिश्रं नेत्रजलसंवलितं जलं कथञ्चित् ददतु, तथा हतनरगहने
हतेः नरैः गहने निविड्ते अपिन् चित्ते गृध्रैः कङ्कैः पक्षिविशेषैश्च खण्डितान्
ज्ञातिदेहान् वान्धवशरीराणि मार्गन्ताम् अन्वियन्ताम् । अवं भास्वान् सूर्यः
रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्तं चरमाचलं प्रयातः चलितः, वर्तमानानि कृत्ययः ।
बलानि सैन्यानि संक्रियन्तां निवर्त्यन्ताम् । सम्भरावृत्तम् । अत्र श्रूषां निधनेन
विरोधशान्तिरिति ध्येयम् ।

(य) प्रसङ्गमाह प्रसङ्ग इति । गुरु अत्यधे कीर्तनं दीपादिस्थापनं वा
गुरुषां कीर्तनं प्रसङ्गः ।

दृशं शिञ्जइ एदेण किल गणिंआ वसंतसेणा सुअणलीहेण
वावादिदत्ति” (१७) चारुदत्तः

“सखेशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविडंचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्” ॥ (२)

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्त्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः

श्रमः खेद इति स्मृतः ॥३८५॥ [ल]

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे ।

“दलति हृदयं गाढोद्देशं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

(१७) एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविश्वेदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं
बन्धस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादि-
तेति सं० ।

(२) उदाहरति सथेति । सखेति । सखानां यज्ञानां शत्रैः शतशोऽनु-
ष्ठानैरित्यर्थः परिपूतं विशुद्धं सत् गोत्रं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि सभायां
निविडैः सान्द्रैः अनवरतरित्यर्थः चैत्यैः देवभावेन पूज्यैरश्वत्थवटादिभिः ग्राम-
नगरस्यैः उद्भासितं शोभितं, निधनदशायां सत्युदशायां वर्त्तमानस्य मम तत्
गोत्रं कुलम् असदृशाः अतिक्षुद्राः इत्यर्थः ये मनुष्याः तैः घोषणायां घुष्यते विख्या-
प्यते । मालिनीहस्तम् ।

(ल) खेदमाह मन इति । मनसा चेतया वा समुत्पन्नः जातः श्रमः खेद
इति स्मृतः ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न क्लन्तति जीवितम् ॥ (व)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतीष्यते ॥ ३८६ ॥ [श]

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । “सखे !
कथमिह त्वमेकाकी वर्त्तसे ? क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्य-
माना प्रियतमा मे प्रभावती ? विदू । असुरवद्वृणा आआ-
रिश्च कहिं वि णीदा (१८) । प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य (५)

“हा पूर्णचन्द्रसुखि ! मत्तचक्रोरनेत्रे !

सामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ? ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

दैवं कदर्यनपरं कृतकृत्यमस्तु” ॥ (स)

(१८) असुरपतिना आकार्यं कुत्रापि नीतेति सं० ।

(व) छटाहरति दहतीति । हृदयं गाढीवेगं गुरुपीडम् अतएव दहति
स्वयं दहितं भवति न तु द्विधा मित्यते द्विखण्डं नैव भवतीत्यर्थः, विकलः अवशः
कायः मोहं मूर्च्छां वहति, चेतनां न मुञ्चति न त्यजति । अन्तर्दाहः तनूं
शरीरं ज्वलयति भस्मसात् न करोति, मर्मच्छेदी विधिः प्रहरति जीवितं न
क्लन्तति न नाशयति । हरिणीवृत्तम् ।

(श) प्रतिषेधनाह ईप्सितार्थेति । ईप्सितार्थेण अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः
प्रतिषेध इति इष्यते ।

(५) छटाहरति यथेति । आकार्यं आह्वय । हृतिराकारणाहानः
मत्यमरः ।

(स) हा इति । हा इति ऐदे । पूर्णचन्द्र इव मुखं यस्यास्तत्सखी,
मधो बहोरी इव नेत्रे दस्तास्तत्सखीघने, आगतानि यौवनमरादिति सावः

कार्य्यात्ययोपगमनं

विरोधनमिति स्मृतम् ॥ ३८७ ॥ [ह]

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्थे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशौविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्यावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयमस्मी वाचा समारोपिताः” ॥ (च)

प्ररोचना तु विज्ञेया

संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ ३८८ ॥ [क]

अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतः गतासि ? ननु जीवित !
त्वम् अथ तूर्णं शीघ्रं गच्छ, कदर्थनपरं क्लेशदानतत्परं देवं कृतकृत्यं कृतार्थम्
अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र ईप्सितस्य प्रतीघातः ।

(ह) विरोधनमाह कार्य्येति । कार्य्यस्य अत्ययः ध्वंसः तस्य उपगमनं
प्राप्तिः विरोधनमिति स्मृतम् ।

(च) उदाहरति यथेति । भीष्म एव महोदधिः महासमुद्रः तस्मिन्
तीर्थे पराली इति भावः, द्रोण एव अनलः तस्मिन् कथमपि निर्वृते निर्वाणतां
नीते निहृते इति भावः, कर्णः एव आशौविषः भोगी सविषदन्तपन्नगः तस्मिन्
प्रशमिते प्रकर्षेण शान्तिं नीते हृते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्ध-
निघनादिति भावः, इत्थं जये स्वत्यावशेषे केवलं दुर्योधनवधमात्रावशिष्टं इत्यर्थः,
प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेगात् वाचा अथैव यदि दुर्योधनं
न हन्मि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीत्येवंरूपेण वाक्येनेति भावः सर्वे अस्मी वयं जीवित-
संशयं समारोपिताः । भीमस्याग्निप्रवेशे अस्माभिरपि मर्त्तव्यमिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) प्ररोचनामाह प्ररोधनेति । संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं
प्रदर्शयति-या-सा उक्तिरिति शेषः प्ररोचना विज्ञेया ।

यर्था वेण्यां पाञ्चालकः । “अहं देवेन चक्रपाणिना सहित
द्वत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

“पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्ज्विते तु कवरीवन्धे करोतु चणम् ।
रामे श्रातकुठारभास्वरकरे चतद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च ह्रकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ?” (ख)

कार्यसंग्रह आदानम् ॥ ३८६ ॥ [ग]

यथा वेण्याम् ।

“ननु भोः समन्तपञ्चकचारिणः ! (घ)

नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्वादिताङ्गः प्रकामं
निस्त्रीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

(ख) उदाहरति यथेति । पूर्यन्तामिति । हे राजन्निस्त्रयधाहार्यं, ते
तव राज्याभिषेकाय रत्नकलशाः सलिलेन पूर्यन्ताम् । कृष्णा द्रौपदी अत्यन्त-
चिरोज्ज्विते अतिचिरपरित्यक्ते कवरीवन्धे केशवन्धने चणम् उत्सवं, चण उद्धत
उत्सव इत्यमरः । करोतु । श्रातेन श्रापितेन कुठारेण भास्वरः दीप्यमानः
करो यस्य तादृशे अतः एव द्रुमाः हृष्टाः तेषां छेदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे
ह्रकोदरे भीमे च आजौ युद्धे परिपतति सति संशयः लये इति शेषः कुतः ? न
कुतोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । अत नद्यावाकाशे उपसंहारदर्शनम् ।

(ग) आदानमाह कार्येति । कार्याणां संग्रहः सम्यक् ग्रहणम् आदानम् ।

(घ) उदाहरति यथेति । समन्तपञ्चकचारिणः समन्तात् पञ्चकं ; नदीना-
मिति शेषः यत तथोक्तं कुरुक्षेत्रीयप्रदेशविशेषः, यत कुरुपाण्डवसंग्रामः सम-
भयत्, तत चारिणः योद्धवर्गा इत्यर्थः ।

(ङ) नाहमिति । भीमसेनं रिपुरुधिराक्तदेहं धावन्तं दृष्ट्वा भयात् निवृत्त-
पतितसेनिकगणान्तराले गोपितकलेबरान् संग्रामवर्तिनः योधान् प्रति भीम-
सेनोक्तिरियम् । अहं रक्षः राक्षसः न, भूतः देवयोनिविशेषः न, रिपूणां रुधिर-
जलैः शोषितधारिभिः आग्नादितानि आप्यायितानि विराजितानौत्सवः अहानि

भो भो राजन्यवीराः ! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वः
 वासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्” ॥ (ङ)

अत्र समस्तरिपुबधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

तदाहुष्छादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ३६० [च]

यथा तत्रैव अर्जुनः । आर्य्य !

“अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा” ॥ (छ)

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

यस्य तथोक्तः, क्रोधनः प्रकामं सम्यक् यथा तथा निस्कीर्णः उत्तीर्णः उद्वर्णनान्
 प्रतिज्ञा एव जलनिधिः समुद्रः येन सः अतएव गहनः निविडः दुरासद इत्यर्थः
 चतुर्यः अस्मि भवामि । भो भो राजन्यवीराः ! चतुर्येषु शौर्यशास्त्रिनः !
 यूयं समरशिखिनः रणाग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः भुक्तेभ्यः दग्धेभ्य इत्यर्थः शेषाः
 अवशिष्टाः नाशुना रणाग्नियुष्मान् घट्यतीति भावः अतः वः युष्माकम् अनेन
 वासेन कृतम् अलं यत् यस्मात् वासादित्यर्थः करिषु हस्तिषु तुरगीषु अश्वेषु च
 अन्तर्हितैः अन्तर्धानं गतैः तिरोहितैरित्यर्थः अतएव लीनैः विलयं प्राप्तेरिवेति
 भावः आस्यते स्वीयते युष्माभिरिति शेषः ।

(च) छादनमाह तदाहुरिति । कार्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सहनं
 भवेत् तत् पुनः छादनम् आहः ।

(छ) उदाहरति यथेति । अप्रियाणीति । हतं भ्रातृणां दुःशासनादीनां
 शतं यस्य तादृशः अतएव दुःखी अतिशोकार्त्त इत्यर्थः एव दुर्योधनः वाचा
 शक्तः कर्मणा न शक्तः अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्तुं कार्येषु
 किमपि न शक्नोति इति भावः, अस्य प्रलापैः अनर्थकैः वाक्यैः व्यथा वेदना
 का ? न कापीत्यर्थः । अत्र दुर्योधनस्य वाक्येन अपमानस्य कार्यकारित्वात्
 उद्घनम् ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥

३६१ ॥ [ज]

तत्र ।

वीजोपगमनं सन्धिः ॥३६२॥ [झ]

यथा वेण्यां भीमः । “भवति यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवती यन्मयोक्तं चञ्चद्भुजेत्यादि” । अनेन सुखे क्षिप्तबीजस्य (ज) पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

विवोधः कार्य्यमार्गणम् ॥ ३६३ ॥ [ट]

यथा तत्रैव भीमः । “सुञ्चतु मामार्थ्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः । सुमहदवशिष्टम् । संयमयामि तावदनेन सुयोधनशीणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चात्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिरः । गच्छतु

(ज) निर्वहणाङ्गान्याह अथेति । सम्भ्रादीनि चतुर्दशनिर्वहणाख्यस्य सम्भेरङ्गानोत्पद्येः ।

(झ) सन्धिमाह बीजेति । बीजस्य पूर्वोक्तस्य उपगमनम् उदभावनं सन्धिः ।

(ज) उदाहरति यथेति । यज्ञवेदिसम्भवे ! यज्ञसेनि ! त्रीपदि ! सुखे सुखाख्यस्यो क्षिप्तस्य उदभूतस्य बीजस्य ।

(ट) विवोधमाह विवोध इति । कार्य्यस्य कर्तव्यस्य मार्गणम् अन्वेषणं विवोधः ।

भवाननुभजतु तपस्विनी (ठ) वेणीसंहारमिति” । अनेन केश-
संयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विबोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनम् ॥ ३६४ ॥ [ड]

यथा तत्रैव भीमः । “पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति
संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता (ढ) वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ
स्वयमेवाहं संहारामीति” अनेन कार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम्

॥३६५॥ [ण]

यथा तत्रैव भीमः । “देव ! अजातशत्रो ! अद्यापि
दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

“भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुरुदधिपयःसीमया सार्द्धमूर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाम्नी
नामैकं यदुन्नवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम्” (त)

(ठ) उदाहरति यथेति । केशहस्तं केशसमूहं, पाशो हस्तश्च कलापार्थः
कचात् परे इत्यमरः । संयमयामि वधामि । तपस्विनी वराकी ।

(ड) ग्रथनमाह उपन्यास इति । कार्याणाम् उपन्यासः कौत्सनं ग्रथनम् ।

(ढ) उदाहरति यथेति । दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्यासिता
आकर्षणार्थं बन्धनात् आविता इत्यर्थः ।

(ण) निर्णयमाह निर्णय इति । अनुभूतस्य भुक्तस्य कृतस्य इत्यर्थः अर्थस्य
कार्यस्य कथनं निर्णयः ।

(त) उदाहरति मया हीति । भूमौ शरीरं क्षिप्तं पातितं चन्दनाभं
चन्दनवत् सुखस्पर्शमिति भावः इदम् असृक् तस्य रुधिरं निजाङ्गे निहितम्
दर्पितम् । चतुर्णाम् उदधीनां संसुद्राणां पधांसि जलानि सीमानो यस्यास्तादृश्या
उर्था प्रथिव्या सार्द्धं लक्ष्मीः भार्ये भवतीत्यर्थः निषिक्ता अर्पिता । भृत्याः

परिवादकृतं वाक्यं

वदन्ति परिभाषणम् ॥ ३६६ ॥ [थ]

यथा शाकुन्तले । राजा । “आर्य्ये ! अथ सा तत्र भवती
किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्स धम्मदार-
परिदाइणो णामं गेण्हिस्सदि (१८) । (८)

लब्ध्वार्यागमनं कृतिः ॥ ३६७ ॥ [ध]

यथा वेण्यां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृ-
तयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति इति” अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः (न) ॥

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ ३६८ ॥ [प]

(१८) कस्तस्य धर्मदारपरिव्यागिनो नाम यद्दीप्यतीति सं० ।

भित्वाणि किं बहुना कुरुकुलेषु ये मनुजाः मानवाः योधाः युद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः
एतत् सर्वं रणाग्री दग्धं मष्ठीकृतं निहतमित्यर्थः । हे क्षितिप ! यत् एकं नाम
दुर्योधनेति श्रेयः प्रवीषि कथयसि धार्तराष्ट्रस्य अशुना तत् तन्मात्रमेव श्रेयं नाम-
श्रेयः कृती धार्तराष्ट्र इति भावः । स्वधराठत्तम् । अत्र कृतकार्यस्य कथनम् ।

(थ) परिभाषणमाह परिवादेति । परिवादः कुत्सा तेन कृतं वाक्यं
परिभाषणं वदन्ति ।

(८) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र कुत्साजनितवाक्यकथनम् ।

(ध) कृतिमाह लब्ध्विति । लब्धस्य प्राप्तस्य अर्थस्य तिष्ठत्यस्य आगमनं
प्राकाशनेन स्थिरीकरणं कृतिः ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(प) प्रसादमाह शुश्रूषादिरिति । शुश्रूषादिः सेवादिः प्रसादः ।

यथा तत्रैव । भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥ ३९९ ॥ [फ]

यथा तत्रैव । “द्रौपदी । विसुमरिदं एदं बावारं णाधस्स पसादेण पुणोवि सिक्खिस्सं (१९) । (ब)

समयो दुःखनिर्याणम् ॥ ४०० ॥ [भ]

रत्नावल्यां वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग्य । “समस्सस वहीणिए ! समस्सस (२०) ।

तद्गूढपगूहनम् ।

यत् स्याद्गूढसम्प्राप्तिः ॥ ४०१ ॥ [म]

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य ।

“दधद्विद्युल्लेखामिव कुसुममालां परिमल-
भ्रमद्भृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगौतां तत इतः ।

(१९) विसृतमपि तदेतद् व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिचिष्य-
नीति सं० ।

(२०) समाश्रसिद्धि भगिनि ! समाश्रसिहीति सं० ।

(फ) आनन्दमाह आनन्द इति । वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आगमः तत्त्व-
निता प्रीतिरिति भावः आनन्दः ।

(ब) उदाहरति यथेति । एतं व्यापारं केशवन्धनकार्यमित्यर्थः ।

(भ) समयमाह समय इति । दुःखस्य निर्याणम् अपगमः समयः ।

(म) उपगूहनमाह तदिति । यत् अदभुतस्य आश्चर्यस्य सम्प्राप्तिः
समागमः तत् उपगूहनं भवेत् ।

(य) उदाहरति । यथेति । दधदिति । परिमलेन सौरभेण भ्रमतां
सञ्चरतां भृङ्गाणां याः श्रेण्यः समूहाः तासां ध्वनिभिः गुणगुणस्वनैरुपगौतां

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवल्लय-

न्नितः कैलासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदम्” ॥ (य)

सामदानादि भाषणम् ॥ ४०२ ॥ [र]

यथा चण्डकौशिके । “धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” (ल)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं

यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ ४०३ ॥ [व]

यथा वेण्यां भौमः । बुद्धिमतिके ! क्व सा भानुमती पदि-
भवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” । (श)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः

काव्यसंहार इष्यते ॥ ४०४ ॥ [ष]

शब्दितां विद्युत्तेखामिव तडित्पुञ्जमिव कुसुममालां दधत् धारयन् तत इतः
समन्तात् तुहिनकरशब्दः तद्वत् गौरैः शुभैः ज्योतिर्भिः देहप्रभाभिः दिगन्तं
धवल्लयन् श्रुतीकुर्वन् वियतः आकाशात् इतः अस्मिन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति ?
इदं पुनः किम् आश्चर्यमेतदित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र षष्ठ्युत्पत्तिपत्तिः ।

(र) भाषणमाह सामेति । साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम् ।

(ल) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् एहीति
धर्मलोकस्य दानम् ।

(व) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति । यथोक्तस्य चर्चस्य उपदर्शनं समुचितो-
त्तरदानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(श) उदाहरति यथेति । भानुमती दुर्योधनपत्नी । पूर्वं भानुमत्या
प्राञ्चाली प्रति परिहसितम् इदानीं दुर्योधने निहते भौमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-
नभिहितम् ।

(ष) काव्यसंहारमाह वरेति । वरस्य अभीष्टस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः
काव्यस्य संहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र । “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति” ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु

प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ४०५ ॥ [स]

यथा प्रभावत्याम् ।

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा
जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।
शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले
भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगती भक्तिश्च नारायणे” ॥ (ह)
अत्र च उपसंहारप्रशस्त्योरन्त एकेन क्रमेणैवं स्थितिः ।

“इह च सुखसन्धी उपक्षेपपरिकरपरिन्धासयुक्त्युद्भेदस-
माधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवञ्चीपन्थासपुष्पाणां
गर्भे अभूताहरणमार्गत्रोटकावक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्ति-
व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् । “अन्येषाञ्च यथा-
सम्भवं स्थितिः” इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

(स) प्रशस्तिमाह नृपेति । नृपस्य देशादेश आदिपदेन ब्राह्मणादीनां
ग्रहणम् । शान्तिः प्रशस्तिः अभिधीयते ।

(ह) उदाहरति यथेति । अधुना साम्प्रतं राजानः सुतनिर्विशेषं पुत्र-
वदित्यर्थः प्रजाः लोकान्, प्रजा स्यात् सन्तती जने इत्यमरः । नित्यं सततं
पश्यन्तु अवलोकयन्तु सदसतां विवेके पटवः समर्थाः गुणग्राहिणः सन्तः साधवः
जीयासुः जययुक्ता भवेयुः । क्षमामण्डले पृथिवीतले समधिकाः प्रचुराः शस्यानां
स्वर्णानाञ्च समृद्धयः सम्पदः सन्तु भवन्तु । तथा त्रिजगतः नारायणे अव्यभि-
चारिणी अचला भक्तिः भूयात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ञ) चतुःषष्टिविधमिति । एतत् चतुःषष्टिविधम् अङ्गं सम्भेरिति शेषः

कुर्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥

॥ ४०६ ॥ [ञ]

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के । दुर्योधनकर्णयोर्महत्सम्प्र-
धारणम् । एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्नियम एव”
इत्युक्तं तत्तद्यविरुद्धम् (क) ।

दृष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम् ।

अङ्गहीनो नरो यदङ्गैवारम्भक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।

सम्पादयेतां सम्प्रज्ञं नायकप्रतिनायकौ ॥

तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथैतरत् ४०७ [ख]

मनोपिभिः विद्वद्भिः प्रोक्तः, अनियते अनिर्धारिते उक्तरीत्या इति भावः सम्य-
चापि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य चतुर्षाद्विधस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्यात् नियता-
ङ्केऽपि सुखादिसम्यौ रसानुकूल्यविवेचनया अन्यसम्यङ्गान्यापि निवेशयेदिति भावः ।
इति यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम् ।

(क) उदाहरति यथेति । सम्प्रधारणं युक्तिः सा तु सुखसम्प्रेरकम् ।
अन्यत्रापि सम्यौ तदुद्घर्षनं दृश्यते । उत्त्यविरुद्धं महाकवीनां प्रयोगस्य
विरुद्धं महाकविप्रयोगे तस्य नियमस्य दर्शनादिति भावः ।

(ख) अङ्गानां फलान्याह इति । अङ्गानां फलं षड्विधम् । दृष्टार्थ-
रचना, आश्चर्य्यलाभः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सम्यङ्ज्ञानि भवन्ति ।
किन्तु उपक्षेपादित्यं वीजस्याख्यमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधान-
पुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामज्ञानां सन्निवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

॥ ४०८ ॥ [ग]

तथा च यद्देख्याम् । दुर्व्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो
(घ) दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम् ।

अविरुद्धन्तु यद्दृष्टं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

॥ ४०९ ॥ [ङ]

तथा प्रकाशानामज्ञानां प्रकाशनम् । अङ्गहीनः नरः यद्वत् चारम्यक्षमः काव्य-
चमो नैव भवेत् तथा अङ्गहीनं काव्यं प्रयोगाय व्यवहाराय वा अभिनयाय न
युज्यते न प्रयोगार्हं भवतीत्यर्थः । नायकप्रतिनायकौ सन्तः अङ्गं सम्पादयेतां
प्रयुञ्जीयातां तस्य सम्यङ्ज्ञस्य अभावे पताकाद्याः अर्थप्रकृतीः सम्पादयेतां तदभावे
पताकाद्यभावे इतरत् अन्यत् वीजं सम्पादयेतामित्यन्वयः ।

(ग) रसेति । रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य एषाम् अज्ञानां सन्निवेशनं
प्रयोगः कार्यमिति शेषः केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु नैव सन्नि-
वेशनमिति शेषः रसव्यक्तिर्भवतु वा न भवतु शास्त्रसत्यादारब्धार्थमेव नैषां
प्रयोगार्हतेति भावः ।

(घ) विप्रलम्भः शङ्कारभेदः ।

(ङ) अविरुद्धमिति । धीमान् जनः अविरुद्धं यत् दृष्टं अरितं, रसा-
दीनां व्यक्तये प्रकाशाय तदपि अधिकं यथा तथा अन्यथयेत् अन्यथा कुर्यात्
विपर्ययासयेदित्यर्थः, वा कदाचन न वदेत् ।

अनयो रुदाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।
 शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
 रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
 चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाम्यस्य मातृकाः । [च]
 स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

॥ ४१० ॥ [छ]

तत्र कौशिकी ।

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा
 स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
 कामोपभोगप्रभवोपचारा
 सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥
 नर्म च नर्मस्फूर्जी
 नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
 चत्वार्यङ्गान्यस्याः ॥ ४११ ॥ [ज]

(च) इतीराह षष्ठेति । वृत्तयस्तसः, शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वती,
 रौद्रे वीभत्से च रसे चारभटी । सर्वत्र एतद्व्यतिरिक्ते भारती एतास्तसः सर्व-
 नाम्यस्य मातृकाः जनन्यः । एतासामन्यतरया यथोक्तया यथोक्तरूपाणि नाट-
 कानि रचयितव्यामीति भावः ।

(छ) तासां स्वरूपमाह स्युरिति । नाटकादिषु नायकादीनाम् आदि-
 पदेन नायिकादेर्यङ्गव्यापारविशेषाः चेष्टामेदाः वृत्तय इति शेषः ।

(ज) कौशिकीमाह तत्रेति । इत्येन मनोहरेण नेपथ्यविशेषेण नायिका-
 दीनां मूषकविशेषेण चित्रा मनोशा शोभातिशयवती स्त्रीसङ्कुला नारीभूयिष्ठा
 पुष्कलानि प्रपुराणि नृत्यगीतानि यस्यां तादृशी कामोपभोगः शृङ्गारः तस्य

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मम् ।

द्रष्टृजनावर्जनकृतञ्चापि त्रिविधं मतम् ।

विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥४१२॥ [भ]

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासम् । “एसा वि अवरा तव समीवे जा लिहिदा एदं किं अज्ज वसंतस्स विस्साणं” (२१) । सशृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति शकुन्तला । “असंतुष्टो उण किं करिस्सादि (२२) । राजा । इदमिति व्यवसितः (ज) । शकु । वक्तां ढौकते” ।

समयहास्येन यथा रत्नावल्याम् । आलेख्यदर्शनावसरे । “सुसङ्गता । सादो मए एसो वुत्ततो समं चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सं” (२३) एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदाहृतम् । एवं वैशचेष्टासम्बन्ध्यपि ।

(२१) एषाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं किमायं वसन्तस्य विज्ञानमिति सं० ।

(२२) असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यतीति सं० ।

(२३) ज्ञाती मया एष वृत्तान्तः समं चित्तफलकेन तत् दृष्ट्वै गत्वा निवेदयिष्यामीति सं० ।

प्रभवाः उपचाराः अङ्गानि यस्याः तथा चारुभिः मनोरमैः विलासैः धीरा दृष्टिरिति लक्षणेभ्यः युक्ता च वर्तते रसोऽनयेति वृत्तिः कौशिकी । अस्याः कौशिक्याश्चत्वारि अङ्गानि—नर्म, नर्मस्फूर्जः, नर्मस्फोटः तथा नर्मगर्भः ।

(भ) नर्माह वैदग्ध्यमिति । द्रष्टृजनानां सामाजिकानाम् भावर्जनकत् मनोरञ्जनकरं वैदग्ध्यं चातुर्येण क्रीडितं क्रीडनं भावे क्लृप्त्ययः, नर्मम् । तत्र त्रिविधं—शुद्धहास्यविहितं, सशृङ्गारहास्यविहितं, समयहास्यविहितम् ।

(ज) उदाहरति क्रमेण तत्रेति । व्यवसितः कृतनिश्चयः ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो

भयान्तो नवसङ्गमः ॥ ४१३ ॥ [ट]

यथा मालविकायां सङ्केतसायमभिसृतायां नायकः ।

“विस्मज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं

ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

प्रतिगृह्णाण गते सहकारतां

त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि” ॥ (ट)

मालविका । “भद्रा देवीए भएण अण्णोवि पिअं कत्तुं
ए पारमि” (२४) इत्यादि । अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटो भावलेशैः

सूचितोऽल्परसो मतः ॥४१४॥ [ड]

यथा मालतीमाधवे ।

“गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

श्वसितमधिकं किञ्चित् स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।

(२४) भर्तुर्देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामीति सं० ।

(ट) नर्मस्फूर्जमाह नर्मस्फूर्ज इति । सुखारम्भः प्रथमसुखकरः भयान्तः
भयावसानः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः ।

(ठ) उदाहरति यद्येति । विस्मजेति ननु सुन्दरि ! सङ्गमे साध्वसं भयं
विस्मज्जत्यज, चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे प्रणयाधिनि अतएव सहकारतां रक्षा-
यतां गते मयि त्वम् अतिमुक्तलतायाः साधवीलतायाः चरितं प्रतिगृह्णाण,
यथा अतिमुक्तलता सहकारमालिङ्गति तथा त्वं मामालिङ्गस्वैति भावः ।
दुतविलम्बितं वृत्तं, दुतविलम्बितमाह नमो भराधिति लक्षणात् ।

(ड) नर्मस्फोटमाह यद्येति । भावलेशैः इदं सूचितैः भावैरित्यर्थः
सूचितः अल्परसः अङ्गारः नर्मस्फोटो मतः ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम्” ॥ (ठ)

अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः
स्तोकः प्रकाशितः ।

नर्मगर्भो व्यवहृति-

नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ॥ ४१५ ॥ [ण]

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरु-
व्यवसायवारणम् ।

अथ सात्त्वती ।

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।

सहर्षां क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साङ्गता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संह्रात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । गमनसिति । गमनम् अलसम् आलस्ययुक्तं
मन्दमित्यर्थः, दृष्टिः शून्या नावद्धिता कुवापि पततीति भावः, शरीरम् असौष्ठवं
सौष्ठवरहितम् आहार्यश्रीभादिवर्जनात् मलाद्यपनयनाभावाच्च इति भावः,
असितं निःशसः अधिकं दीर्घमित्यर्थः । किञ्च किमपि एतत् अथवा इतः
अध्यात् अन्यत् किं स्यात् । भुवने जगति कन्दर्पस्य आज्ञा भ्रमति, यौवनञ्च
विकारि विकारकारणम् । ते ते ललितमधुरा ललितेन वाग्वेशयोः मधुरता
तद्वत् शृङ्गारचेष्टितं ललितमिति लक्षणीकृतं मधुराः मनीहराः भावाः प्रकाराः
धीरतां धैर्यं क्षिपन्ति व्यावयन्ति च । हर्षिणीवृत्तम् ।

(प) नर्मगर्भमाह नर्मगर्भ इति । प्रच्छन्नवर्तिनः गूढचारिणः नेतुर्नायकस्य
व्यवहृतिः व्यवहारः नर्मं गर्भं यस्य तथीकृतः ।

(त) सात्त्वतीमाह अथेति । सत्त्वेन महानुभावतया शौर्येण बलेन त्यागेन
दानशक्त्या दयया आर्जवेन च बहुला पूर्णां सहर्षां सानन्दा क्षुद्रशृङ्गारा अल्प-

विशेषा इति चत्वारः सात्त्व्याः परि-

कीर्त्तिताः ॥ [त]

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्यापक उच्यते ॥४१६॥ [थ]

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्के ।

“आनन्दाय च विक्षयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैट्णान्तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वदर्शने चक्षुषः ? ।

त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम्” ॥ (द)

मन्वार्थद्वैवशक्त्यादेः संहृत्यः सङ्गभेदनम् ४१७ [ध]

भद्रारभावा विशेषा शोकरहिता साङ्गता सप्तमत्कारा इतिः सास्त्रती ।
सत्याश्रितारी भेदाः—उत्पापकः, संहृत्यः, संलापः, परिवर्त्तकश्च ।

(थ) उत्पापकमाह उत्तेजनकरीति । शत्रोः प्रतिनाशकस्य उत्तेजनकरी
क्रोधीहीपनी वाक् उत्पापक उच्यते ।

(द) उदाहरति यथेति । आनन्दायति । रामं प्रति वालिन उक्तिः ।
आनन्दाय प्रीयते विक्षयाय लोकोत्तरचरितरूपदर्शनजनितसप्तमत्काराय वा पञ्चा-
करे दुःखाय एतादृशीऽपि इत्यव्य इति विषादाद्येत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु
पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः वैट्णान्तपि त्वत्साभावोऽपि तस्मिन्निपि कुतः ? नैष
तस्मिन्निपिः पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्त्तते इति भावः । तव सङ्गतिरेव
साङ्गत्यं सङ्ग इत्यर्थः तेन यत् सुखं तस्य विषयः पात्रम् न अस्मि अहं तव
मेत्रीमुखलोलुपो न इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः इथा निरयंकैरित्यर्थः
व्यस्यितैः भाषितैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, अस्मिन् विश्रुतं प्रसिद्धं
प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य भागवस्य दमनं येन तादृशे पाणौ धनुः जृम्भतां
राजताम् । धनुर्गृह्णाषेति भावः । आदृष्टविक्रीडितं वचनम् ।

(ध) संहृत्यमाह मन्त्रेति । मन्त्रः मन्त्रणाबलम् अर्थः धनं दैवशक्तिः
देवी समता आदिपदेन कौशलादियद्वयम् एतस्मात् कारणात् सङ्गस्य सम-
शयस्य भेदनं इत्यकरणं संहृत्यः ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन
स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा
रामायणे रावणादिभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद् गभीरोक्ति-

नानाभावसमाश्रयः ॥ ४१८ ॥ [न]

यथा वीरचरिते रामः । “असंशयं किल सपरिवार-
कार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम ! दाशरथे ! स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः”
इत्यादि (प) ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां

करणं परिवर्त्तकः ॥ ४१९ ॥ [फ]

यथा वैष्णवां भौमः । “सहदेव ! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व
अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् अथवा
आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चालीति” (व) । अथारभटी ।

(न) संलापमाह संलाप इति । नानाभावानां समाश्रयः गभीरा
अर्थगुर्वी उक्तिः संलापः स्यात् ।

(प) उदाहरति यथेति । सपरिवारिति । सपरिवारस्य सानुषरस्य
कार्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्तृकेणेति भावः आवर्जितः वशीकृतः प्रीषित
इत्यर्थः तेन । अत्र दैवविषयरतिरूपे वीररसस्य समाश्रयेश्च उक्तगभीरता ।

(फ) परिवर्त्तकमाह प्रारब्धादिति । प्रारब्धात् कर्तुमुपक्रान्तात् कार्यात्
अन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ।

(व) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र आयुधागारप्रवेशरूपात् आर-
ब्धात् पाञ्चालीतमामन्त्रणरूपस्य अन्यकार्यस्य करणम् ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्ताद्विचेष्टितैः ।

संयुक्ता बधवन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥ [भ]

वस्तूत्यापनसम्फोटौ संचिप्तिरवपातनम् ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभध्याः प्रकीर्तिताः ॥ [म]

मायाद्युत्यापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ॥ ४२० ॥ [य]

यथा उदात्तराघवे ।

“जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरत्रातैर्विद्यद्वापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराधायमानोदरा-

सुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवाः” इत्यादि(र) ।

(भ) आरभटीमाह अथेति । माया क्लवविशेषः इन्द्रजालम् अद्भुत-
प्रदं कविद्याविशेषः संग्रामी युद्धं क्रोधेन उद्भ्रान्तत्वादि । इत्येवं विष्टितैः
व्यापारैः तथा बधवन्धाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता दारुणा वृत्तिः आरभटी ।

(म) तद्भेदानाह वस्तूत्यादि । वस्तूत्यापनं सम्फोटः संचिप्तिः अवपातनम्
एते चत्वारः आरभध्याः भेदाः कीर्तिताः ।

(य) तत्र वस्तूत्यापनमाह मायेति । मायादिना उद्यापितं वस्तु वस्तू-
त्यापनम् उच्यते ।

(र) उदाहरति यथेति । जीयन्त इति । अमी जयिनः सर्वोत्कर्ष-
शालिनः भास्वन्तः दीप्यमानाः सकलाः समयाः रवेः सूर्यस्य कराः मयूखा अपि
कस्मात् कथम् अकस्मात् सङ्घाता विद्यद्द्वयापिभिः गगनाच्छादिभिः नितान्ततिमिर-
त्रातैः गाढाशकारनिषयैः जीयन्ते पराभूयन्ते प्राच्छाद्यन्ते इत्यर्थः । एते च
फेरवाः शृगालाः उद्यापानं भीषणानां कबन्धानाम् अशिरस्तकृत्विवाणां कण्ठरुधिरैः
आधायमानं पूर्व्यमाहम् उदरं येषां तादृशाः तथा चाननं सुखमेव कन्दरा
गुहा गतविशेष इत्यर्थः तथाः अनलं सुञ्चन्ति त्यजन्तीति तथोक्ताः उक्तासुक्ता
इत्यर्थः सन्तः तीव्रान् उद्यान् रवान् सुञ्चन्ति त्यजन्ति कठोरं शब्दायन्ते इत्यर्थः ।
आद्भुतविशेषितं वस्तुम् । अत्र मायाया अशकारकबन्धादीनां दस्तूनाम् उद्या-
पनम् ।

सम्फोटस्तु समाघातः

ऋद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥ ४२१ ॥ [ल]

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ।

संचिप्तिर्वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ।

संचिप्तिः स्यान्निरवृत्तौ च नेतुर्नैवन्तरग्रहः ४२२ [व]

यथा उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ।
वालिनिरवृत्त्या सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्योद्धत्यनिरवृत्त्या
शान्तत्वापादनम् । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” (श) ।

प्रवेशत्वासनिष्क्रान्तिर्हर्षविद्रवसम्भवम् ।

अवपातनमित्युक्तम् ॥ ४२३ ॥ [ष]

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष
इति” अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती ॥ ४२४ ॥

अथ नाट्योक्तयः ।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

(ल) सम्फोटमाह सम्फोट इति । ऋद्धसत्वरयोः समाघातः सम्यक्
प्रहारः सम्फोटः ।

(व) संचिप्तिमाह संचिप्तिरिति । शिल्पैः इतरथापि अन्यप्रकारेणापि
वस्तुनां रचना संचिप्तिः । किञ्च नेतुर्नायकस्य निवृत्तौ स्वव्यापरात् इति भावः
नेतृन्तरस्य नायकभेदस्य ग्रहः ग्रहणं ज्ञानमित्यर्थः संचिप्तिः ।

(श) उदाहरति यथेति । किलिञ्जहस्तिप्रयोगः काष्ठनिर्मितहस्तिप्रयोगः ।
अत्र शिल्पेन रचना । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ष) अवपातनमाह प्रवेशति स्पष्टम् ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्यं प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥

अन्योन्यामन्वणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

किं ब्रवीषीति यत् नाद्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥

श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ४२५ [स]

यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं सर्वा-
ङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह
यन्मन्वरेते तत् जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमप-
वारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वैश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटवेद्योस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ४२६ [ह]

(स) नाद्योक्तोराह अवेति । अश्राव्यम् अन्यैः श्रोतुमनर्हमित्यर्थः । अन्यस्य
परावृत्त्यं अन्यं जनं पथात् कृत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाश्यते कथ्यते तत्
अपवारितं भवेत् । जनान्ते-जनसमीपे तिस्रः पताकाः यस्य तादृशेन सत्त्विसा-
ङ्गुलित्रयेणेत्यर्थः करेण अन्यान् जनान् अपवार्यं चाच्छाद्य अन्तरा मध्ये यत्
अन्योन्यामन्वणं परस्परम् आलापः स्यात् तत् जनान्तिकम् । नाद्ये पात्रं व्यक्तं
विना अनुक्तमपि अर्धं विषयं श्रुत्वेव किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते तत् आकाश-
भाषितं स्यात् ।

(ह) वैश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कानदत्ता मदनसेना
इत्यादि । तथा वणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा घनदत्तो नाम
वणिगित्यादि । तथा वसन्तादिषु वर्णस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत्
वत् चेटवेद्योः प्रदर्शयेत् । यथा कदहंसादिः ।

विश्या यथा वसन्तसेनादिः । वणिग् विष्णुदत्तादिः ।
चेटः कलहंसादिः । चेटौ मन्दारिकादिः ।

नाम कार्य्यं नाटकस्य
गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ ४२७ ॥ [ज]

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानां
संज्ञाप्रकरणादिषु ॥ ४२८ ॥ [क]

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां
नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ ४२९ ॥ [ख]

यथा रत्नावली-कपूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ख्यन्तकः साधि-
गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥ ४३० ॥ [ग]

यथा शाकुन्तले । ऋषी । गच्छाव इत्यर्थे साधया-
घस्तावत् ।

(ज) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भसूचकव्युत्पत्तिलभ्यस्य अर्थस्य प्रकाशकं सूचकं कार्य्यम् ।

(क) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाषादिपरिग्रहः नायिकानायकाख्यानां संज्ञा सङ्केतः कार्य्य इति शेषः ।

(ख) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगाणां नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्य व्यवस्थापनं कार्य्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः ।

(ग) प्रायेणेति । ख्यन्तकः साधिः साधधातुः गमेः गमधातोः स्थाने प्रायेण प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानात् अन्यदापि तत् समानार्थकं प्रयुज्यमिति भावः ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भृतेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥

राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरेः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।

सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ।

वयस्येत्युत्तमैर्हंही मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥

वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।

आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरेः ॥

वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।

(घ) राजिति । राजा भृत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः नोक्षैः
जनैः भद्रा इति राजर्षिभिः अन्यैरिति शेषः तथा विदूषकेण वयस्य इति ऋषिभिः
राजन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दाशरथे पाण्डव
इत्यादिरूपेण वाच्यः । विप्रः विप्रैः स्वेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरैः
ऋषियादिभिः आर्य्य इति वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना
वा वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । नटीसूत्र-
धारी परस्परम् आर्य्यनाम्ना नद्या सूत्रधारः आर्य्य इति सूत्रधारेण नटी
आर्य्या इति रूपेणेत्यर्थः वाच्यौ । पारिपाश्विकः सूत्रधारादवरो नटः सूत्र-
धारं भाव इति वदेत् । सूत्रधारः तं पारिपाश्विकं मारिष इति वदेत् ।
अधमैः नोक्षैः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः । उत्तमैर्जनैः समा वयस्य इति,
मध्यैः समाः हंही इति वाच्याः । अग्रजः ज्येष्ठः भ्राता आर्य्य इति वाच्यः ।

शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
 हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेष्याऽञ्जका तथा ॥

सर्वैः देवर्षिलिङ्गिनः देवलिङ्गिनः ऋषिलिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः । विदू-
 षकः राज्ञीष चेटो राज्ञः सहचरीमित्यर्थः भवतीति वदेत् । सूतः सारथिः
 रथिनम् आयुषन् इति वदेत् । ब्रह्मो जनः इतरैः कनिष्ठैः तात इति सुतः पुत्रः
 शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च वक्ष्ये पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत्यर्थः
 वा वाच्यः । अमात्यः अधमैः जनैः आर्य्ये इति विप्रैः अमात्य इति, सचिव इति
 वा भण्यते । तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधैः साधो इति उच्यते । शिष्याद्यैः शिष्य-
 प्रभृतिभिः आद्यशब्देन भावपुत्रादीनां गृहणम् । पूज्यः पूजनीयो जनः अगृ-
 हीता अभिधा यस्य तादृशः नाम अगृहीत्वा सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति
 शेषः । आचार्य्यः वेदाध्यापयिता, उपनीय ददद् वेदमाचार्य्यः स उदाहृत इति
 वचनात् गुरुर्वा उपाध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति
 वा वाच्यः । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारकी वा वाच्यः । अधमैस्तु कुमारकः
 सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः । प्रकृतिभिरमात्यादिभिः राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका
 वाच्या । पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, अधमेन अधमः इच्छे इति,
 मध्यमेन मध्यमः हंही इति वाच्यः । तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया
 स्त्रिया व्येष्टा स्त्री वयस्येति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री हंही इति अधमया

कुट्टिन्यम्बेल्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
 आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
 शकादयश्च सन्धाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्
 ॥ ४३१ ॥ [घ]

अथ भाषाविभागः ।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥
 आसामेव तु गायामु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्याद्वन्तिका ॥

स्त्रिया षष्ठमा स्त्री इण्डे इति वाच्येत्यर्थः । सदृशो स्वसमाना स्त्री इति वाच्या । प्रेष्या किरुरी इति इति वेष्या षष्ठका इति वाच्या । कुट्टिनी अनु-
 गतैः जनैः अग्रा इति पूज्या तथा जरती इत्या स्त्रीजनैः अग्रा इति वाच्या ।
 पाषण्डाः शकारादयः स्वसमयागतैः स्वसङ्गीतानुसारिभिः आमन्त्रणैः सम्बोधन-
 पदेः वाच्याः । शकादयः शकयवनकिरातप्रभृतयः भद्रदत्ता दिनामभिः सन्धाष्याः ।
 यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिर्वा तेवैव तदनुगतेनैव नाम्ना असौ
 वाच्यः अन्ये यथोचितं ज्ञेयाः ।

(५) भाषाविभागानां अथेति । अनीचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां
 विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः योषितां शौर-
 सेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामेव उत्कृष्टानां नारीषामेव गायामु सद्वीतेषु

योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥
 बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
 चेट्टीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ॥
 उन्नत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ।
 ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।

मङ्गारार्द्रौ प्रयोजयेत् । अत्र नाय्ये राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी ।
 चेटानां राजभृत्यानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्च अर्द्धमागधी । विद्रुषकादीनां भाषा
 प्राच्या । धूर्ताणां भाषा अवन्तिका । दीव्यतां क्रीडतां योधनागरिकादीनां
 दाक्षिणात्या भाषा । शकाराणां शकादीनाञ्च शाकारीं भाषां सम्प्रयोजयेत् ।
 दिव्यानां बाह्लीकभाषा, द्रविडादिषु द्राविडी भाषा प्रयोज्या इति शेषः । आभी-
 रेषु आभीरी, पुक्कसादिषु चाण्डाली, काष्ठपत्रोपजीविषु काष्ठजीविषु पत्रजीविषु
 च आभीरी शावरी च भाषा । अङ्गारकारादौ तथैव आभीरी वा शावरी
 भाषा । पिशाचानां वाक् पैशाची । अनीचानाम् उत्कृष्टानां चेट्टीनामपि
 शौरसेनिका भाषा । बालानां षण्डकानां वर्षवराणां नीचानां ग्रहविचारिणां
 देवज्ञानामित्यर्थः उन्नत्तानाम् आतुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः, क्वचित् संस्कृतञ्च
 प्रयोज्यम् । ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण उपस्कृतस्य भिक्षुभूतस्य भिक्षुणां बन्ध-
 धरादीनाञ्च प्राकृतं वचनं सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिनीषु प्रव्रजितासु उत्तमासु

देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् ॥
 यद्देशं नीचपातन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् ।
 कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः ॥
 योषित् सखीवालवेश्याकृतवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

४३२ ॥ [ङ]

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि
 मम तातपादानां भाषार्णवे ।

षट्त्रिंशत्क्षरणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
 त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि, तयोद्दश ॥
 लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥

४३३ ॥ [च]

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके ।
 तत्र लक्षणानि ।

भूषणाच्चरसंवातौ शोभोदाहरणं तथा ।

उत्कृष्टासु गरीषु च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम् । कैश्चिन्नभैः देवीमन्त्रिसुतवेश्यासु अपि
 तथा संस्कृतमित्यर्थः उदितम् । नीचानां पातं म्यानं यद्देशं तस्य भाषितं
 तद्देशं तद्देशमुचितं तत्र नीचा भाषा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्र देवे उत्तमादीनां
 भाषाविपर्य्ययः देशानुरूपा भाषेत्यर्थः प्रयोक्तव्या । योषित्प्रभतीनाम् अन्तरान्तरा
 मध्ये मध्ये वैदग्ध्यार्थं वैचित्र्यार्थं विलासितार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम् ।

(च) नाट्यालङ्करीराड् षट्त्रिंशदिति । अत्र नाटके लक्षणानि षट्त्रिंशत्,
 तथा नाट्यालङ्कृतयः त्रयस्त्रिंशत् वीथ्यङ्गानि तयोद्दश, लास्याङ्गानि दश, यथा-
 लाभं यथोचितं रसव्यपेक्षया रसानुगुणमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि ।

हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
 निदर्शनाभिप्रायौ च क्षिप्रविचार एव च ।
 दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
 विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
 दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
 पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संचेषो गुणकीर्तनम् ॥
 लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा

॥ ४३४ ॥ [छ]

तत्र ।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥

॥ ४३५ ॥ [ज]

यथा ।

“आक्षिपन्त्यरविन्दानि सुग्धे ! तव सुखश्रियम् ।
 कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्” ॥ (झ)

(छ) लक्षणान्याह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये भूषणादीनि षट्त्रिंशत् लक्षणानि भवन्ति ।

(ज) भूषणमाह गुणैरिति । सालङ्कारैः अलङ्कारैः वक्ष्यमाणाः अनुप्रासोपमादयः तैः सङ्घितैः गुणैः साधुर्थादिभिः योगस्तु मेलनमेव भूषणम् ।

(झ) उदाहरति आक्षिपन्तीति । हे सुग्धे ! सुन्दरि ! अरविन्दानि पद्मानि तव सुखस्य श्रियं कान्तिम् आक्षिपन्ति निन्दन्ति । तथाहि, कोषदण्ड-समग्रानां कोषः बीजकोषः घनागारश्च दण्डः मृषालं चतुर्घोषायश्च तेन समर्थानां शक्तानाम् एषाम् अरविन्दानां किं दुष्करम् असाध्यम् अस्ति ? सर्वमेव सुकरमित्यर्थः । अत्र अरविन्दानामचेतनतया तिन्दा न सम्भवतीति असम्भवद्वस्तुसम्भव-

वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ॥ ४३६ ॥ [ज]

यथा शाकुन्तले राजा । “कञ्चित् सखीं विनाऽतिवाधते
शरीरसन्नापः । प्रियंवदा । संपदं लब्धोसहो उग्रसमं गमि-
ष्मदि (२५) (ठ) ।

सिद्धैरर्थैः समं यत्र असिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

शिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

४३७ ॥ [ठ]

यथा ।

“सहस्रसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्रभुः” ॥ (ड)

(२५) साम्प्रतं लब्धोऽपि उग्रसमं गमिष्यतीति सं० ।

इषा तथा अर्थान्तरन्यासः श्लेष एते अलङ्काराः माधुर्यप्रसादाभ्यां गुणाभ्यां
सङ्कृता नाभ्यां भूषयन्तीति भूषणम् ।

(ज) अक्षरसंघातमाह वर्णनेति । चित्रार्थैः समोद्देशयंसूचकैः मितैः
अर्थैः अक्षरैः वर्णना रचना अक्षरसंघातः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अत्र सम्पदमित्यादिचित्रार्थात्पवर्णैः रचना ।

(ड) श्रीभामाह सिद्धैरिति । अत्र सिद्धैः साधयितुमिष्टैः अर्थैः समं सह
असिद्धः अत्रभिमतः अर्थैः प्रकाशते सा शिष्टेन श्लेषालङ्कारेण लक्षणेन चित्रार्था
विदग्धमनोरक्षणार्था रचना इति शेषः श्रीभा इति अभिधीयते कथ्यते ।

(ड) उदाहरति सदर्थेति । सन् साधुः वंशः अन्नपायः अन्यत्र देश-
विशेषः । यद्वा इत्युभयत्र समानं, कोटिद इति कोटिः संख्याविशेषः अन्यत्र
अवभानः, गुणान्वितः शुद्धः शौच्येगाभीष्टादिरन्वत्त मीर्वी, क्रूरः निष्ठुरः निर्दय-
काञ्चकारित्वादिति भावः उग्रसमं समानं वक्र इति वा । अत्र साधयितुमिष्टै-
रन्वदादिभिः समं श्लेषेण अत्रभिमतवेलापर्यप्रकाशनात् श्रीभा ।

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥

४३८ ॥ [ढ]

यथा ।

“अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिनो विना” ॥ (ण)

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्हेतुदर्शनात् ॥

४३९ ॥ [त]

यथा वेण्यां भीमं प्रति चेटी । “एवं मए भणितं
भाणुमदि ! तुद्गाणं अमुक्केसु केसेसु कधं अद्गाणं देवीए
केसा संयमीअंतित्ति (२६) । (थ)

(२६) एवमिति । एवं मया भणितम् भानुमति ! युष्माकम् अमुक्के-
केशेषु कधमष्ठाकं देव्याः केशाः संयम्यन्ति इति सं० ।

(ढ) उदाहरणमाह । यत्रेति । यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्श-
नात् दृष्टान्तरूपेण प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः इष्टः अर्थः साध्यते प्राप्यते प्रका-
शयते इत्यर्थः तत् उदाहरणं मतम् ।

(ण) उदाहरति अनुयान्त्येति । सीतां प्रति कस्याचित् उक्तिरियम् ।
जनातीतम् । अलोकसामान्यं कान्तं राममित्यर्थः अनुयान्त्या अनुगच्छन्त्या त्वया
साधु कृतम् । तथाहि, अकेण सूर्येण विना विरहितेति भावः दिनश्रीः
दिवसलक्ष्मीः का ? शशिनो अर्द्धेण विना विरहितेति भावः निशा रजनौ का ?
अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना योषित्रो भवति इत्थेवंसभिमतार्थसाधनम् ।

(त) हेतुमाह हेतुदर्शनात् कारणप्रदर्शनात् इष्टकृत् अभिमतार्थप्रकाशकं
समासोक्तं संबन्धं वाक्यं हेतुः ।

(थ) उदाहरति यथेति । अत्र देव्याः केशसंयमनस्य हेतुः भानुमन्ताः

संशयो ज्ञाततत्त्वस्य

वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ॥ ४४० ॥ [द]

यथा ययातिविजये ।

“इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यत्नकन्यका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती” ॥ (ध)

दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थ-

साधनाय निदर्शनम् ॥ ४४१ ॥ [न]

यथा वेण्यां भीमः । “आर्य्य ! उचितमेवेतत् तस्याः यतो
दुर्योधनकलत्रं हि सा” इत्यादि (प) ।

तुल्यतर्को यदर्थेन

तर्कः प्रकृतगामिना ॥ ४४२ ॥ [फ]

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

केशसंयमः तत्प्रदर्शनेन दुर्योधनपक्षे सत्येव दैव्याः केशसंयमनं भविष्यतीति व-
सभिमतार्थः प्रकाशते ।

(द) संशयमाह संशय इति । अज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमज्ञानतो जनस्येत्यर्थः
वाक्ये यत् अनिश्चयः अनिर्धारणं स संशयः स्यात् ।

(ध) उदाहरति यथेति । अत्र नायिकायां ययातिरनिश्चयः ।

(न) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । पक्षे अर्थस्य साध्यस्य साधनाय साधनाय
यत् निदर्शनं स दृष्टान्तः ।

(प) उदाहरति यथेति । तस्याः मानुसत्वाः । अत्र द्रौपद्यां मानुसता-
कर्तृकः परिहासः साध्ये इति बोध्यम् ।

(फ) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति । प्रकृतगामिना प्रकृतानुसारिणा
रथेन यत् तर्कः अर्थस्य मूलनं स तुल्यतर्कः ।

शतसङ्ख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम्” ॥ (व)

सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः

पदानां स पदोच्चयः ॥ ४४३ ॥ [भ]

शाकुन्तले यथा ।

“अधरः किशलयरागः कोमलविटपानुकारिणी बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्” ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तद्विदर्शनमुच्यते ॥४४४॥ [म]

यथा ।

“क्षत्रधर्मीचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः ।

किं नु बालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे” ॥ (य)

(व) उदाहरति यथेति । अत्र दुर्योधनादीनां शतसातृषां भाविनिधन-
रुपायस्य सूचनम् ।

(भ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति । पदानाम् अर्थानुरूपः यः सञ्चयः समूहः
स पदोच्चयः । अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपदप्रयोगः उदा-
तार्थे तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम् ।

(म) निदर्शनमाह यथार्थानामिति । परपक्षः परमतं तस्य व्युदासार्थं
निराकरणार्थं प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्तनं क्रियते
तत् निदर्शनम् ।

(य) उदाहरति यथेति । क्षत्रेति । अलं समर्थाः, अलं व्यर्थसमर्थयो-
रित्यमरः । किन्तु इति यथार्थे अव्ययं, मुक्तः त्यक्तः पराङ्मुखे अन्यासक्ति ।
अत्र क्षत्रियधर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरणाय प्रसिद्धस्य रामकर्णकबालिहनन-
रूपस्य अर्थस्य क्रीर्तनम् ।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-

दद्भुतार्थस्य कल्पना ॥ ४४५ ॥ [र]

यथा शाकुन्तले ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःकृतं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीतरुं हेतुमृषिर्व्यवस्यति” ॥ (ल)

ज्ञप्तिः केनचिदंशेन

किञ्चिद्यत्रानुमीयते ॥ ४४६ ॥ [व]

यथा मम प्रभावत्याम् ।

“अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरीकेणावश्यं विदिता भवि-
ष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” (श) ।

विचारो युक्तवाक्यैर्य-

दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥ ४४७ ॥ [ष]

(र) अभिप्रायमाह अभिप्राय इति । सादृश्यात् साव्यात् अद्भुतस्य अस-
भाविनः अर्थस्य कल्पना अभिप्रायः ।

(ल) उदाहरति इदमिति । यः अव्याजमनोहरम् अकृत्रिममनोरघनम्
इदं वपुः शकुन्तलाशरीरमित्यर्थः तपःकृतं तपश्चरणकृतं साधयितुं कर्तुम्
इच्छति, स अमृषिः कृष्ण इत्यर्थः नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताम् अतिकर्कशा-
मिति भावः हेतुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्यविलं वृत्तम् । अत्र नीलोत्पल-
पत्रधारया शमीलताहेदनमिव शकुन्तलाशरीरेण तपश्चरणमसम्भवि ।

(व) प्रतिमाह प्रतिरिति । केनचित् अंशेन प्रकारेण यत्र किञ्चित् अनु-
मीयते ज्ञायते सा ज्ञप्तिः ।

(श) उदाहरति यथेति । चञ्चरीकेण ममरेण । अत्र सर्वतश्चरता इति
दिग्निर्दिष्टम् अंशेन प्रियतमाप्रानाशुभागम् ।

यथा मम चन्द्राकलायाम् “राजा। नूनमियमन्तः पिहित-
सदनविकारा वर्त्तते । यतः ।

हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते” ॥ (स)

देशकालस्वरूपेण

वर्णनादिष्टमुच्यते ॥ ४४८ ॥ [ह]

यथा वेण्यां सहदेवः ।

“यद् वैद्युतमिव ज्योतिराय्यं क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम् ।
तत्रावृद्धिव कृष्णोयं नूनं संवर्द्धयिष्यति” ॥ (च)

उपदिष्टं मनोहारि

वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥ ४४९ ॥ [क]

(ष) विचारमाह विचार इति । युक्तवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबोधकैरित्यर्थः
वचनैः यत् अप्रत्यक्षस्य अदृष्टस्य अर्थस्य साधनं ज्ञापनं स विचारः ।

(स) उदाहरति यथेति । हसतीति । परितोषरहितम् असन्तोषं
हसति, निरीक्ष्यमाणापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्याम् उदाहर-
न्त्याम् आलपन्त्याम् असमञ्जसम् अयोग्यम् उत्तरं दत्ते ददाति । अत्र अपरितोष-
हासादिरूपैर्हेतुमहचनैः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् ।

(ह) दिष्टमाह देशेति । देशकालस्वरूपेण देशकालयोः साधर्म्येण वर्णना
रचना दिष्टम् उच्यते ।

(च) उदाहरति यथेति । यदिति । अथ क्रुद्धे आय्ये भीमसेने इति
भावः वैद्युतमिव यत् ज्योतिः सम्भृतं समुत्थितं तत् इव कृष्णा द्रौपदी प्रावृट्
वर्षाकाल इव नूनं निश्चितं संवर्द्धयिष्यति । देशकालानुरूपवर्णनम् ।

(क) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मृती-
रङ्गनकत् वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवत्तुमित्यर्थः ।

यथा शाकुन्तले ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्र प्रतीपंगमः” ॥ इत्यादि । (ख)

गुणातिपातः कार्य्यं यद्

विपरीतं गुणान् प्रति ॥ ४५० ॥ [ग]

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति । “जइ संहरिज्जइ तमो घेथ्यइ सअलेहिं ते पाओ वससि सिरसि पसुवइणो तहवि इत्थीअ जीअणं हरसि” (२७) । (घ)

यः सामान्यगुणोद्रेकः

स गुणातिशयो मतः ॥ ४५१ ॥ [ङ]

यथा तत्रैव राजा चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य ।

“असावन्तस्यसद्विकचनवलीलाअयुगल-
स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसद्वात उपरि ।

(२०) अइ इति । यदि संक्रियते तमो गृह्यते सकलेते पादः वससि शिरसि पश्यतेसथापि स्त्रिया जीवनं हरसि इति सं० ।

(ख) उदाहरति यथेति । अत्र गुरुश्रुपादिकं शास्त्रानुसारि मनीषादि वचनम् ।

(ग) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति । गुणान् प्रति यत् विपरीतं कार्य्यं गुणविरोधिकाप्यमित्यर्थः स गुणातिपातः ।

(घ) उदाहरति यथेति । अत्र तमोहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजन-जीवनहरणम् ।

(ङ) गुणातिशयमाह य इति । यः सामान्यगुणेभ्यः उपमानोपमेयसाधारणभेदः उद्रेकः आधिपत्यम् उपमेयस्येति श्रेयः स गुणातिशयः मतः कथितः ।

विना दीषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तश्चन्द्रो विगलितकलङ्कः सुसुखि ! ते ॥ (च)

अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा

विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ ४५२ ॥ [छ]

यथा ।

“दृष्ट्वापहारो विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

ऋदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाशयः” ॥ (ज)

पूर्वसिद्धार्थकथनं

निरुक्तिरिति कीर्तितम् ॥ ४५३ ॥ [झ]

(च) उदाहरति यथेति । असाविति । हे सुसुखि ! ते त्वया अन्तः
अभ्यन्तरे चञ्चत् स्फुरत् विकसं विकसितं नवं लीलाजयुगलं क्रीडापद्मद्वयं यस्य
तादृशः, तले स्फूर्जेन विकसन् कन्दुः शङ्कः यस्य तथाविधः, उपरि विलसन्तः
विचरन्तः अलौनां अमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं पौर्णमासी-
व्यतिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः परिपूर्णां अखिला समयो कला यस्य तद्योक्तः,
विगलितकलङ्कः निष्कलङ्कः असौ चन्द्रः दीषा रात्रिः तस्याः सङ्गं सम्पर्कं विना
रात्रिमन्तरेणेत्यर्थः कुतः कस्मात् प्राप्तः ? कलाशब्देन चतुःषष्टिविधाय लभ्यन्ते,
ततश्च दीषाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः । अत्र
उपमेयस्य सुखादेः आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मैः चन्द्रादेराधिक्यम् ।

(छ) विशेषणमाह अर्थानिति । सिद्धान् प्रसिद्धान् बहून् अर्थान् उक्त्वा
विशेषेण उक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम् ।

(ज) उदाहरति यथेति । दृष्ट्वाति । विहांसं धनिनं प्रत्युक्तिः । ऋदः
त्वच्च तुल्य इति श्रेयः । तथाहि, दृष्ट्वा जलपानेच्छा धनाया च तस्याः अपहारी
नाशकः जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः स्वच्छः निर्दोषः, द्विजा-
वासः । द्विजानां पत्न्यां जलचराणां इंसादीनां ब्राह्मणानाञ्च आवासः आश्रयः,
जनानां प्रियः सन्तोषकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं
पद्मायाः लक्ष्मीः आकरः आवासः धनवानित्यर्थश्च किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स
ऋदः जडाशयः जडस्य नाशगुणस्य आशयः स्थानम् । अत्र बहून् समानधर्मानुक्त्वा
बुधत्वजडाशयत्वाभ्यां भेदकथनम् ।

यथा वेण्याम् । “निहताशेषकौरव्यः” इत्यादि (अ) ।

बहूनां कौत्सनं सिद्धि-

रभिप्रेतार्थं सिद्धये ॥ ४५४ ॥ [ट]

“यद्वीर्यं कूर्मराजस्य यच्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत् स्थितम्” ॥ (ठ)

दृष्टादीनां भवेद् भंशो

वाच्यादन्यतरद्वचः ॥ ४५५ ॥ [ड]

वेण्यां कञ्चुकिकं प्रति दुर्योधनः ।

“सहभृत्यगणं सवान्धवं सहमितं ससुतं सहानुजम् ।

स्त्रवलेन निहन्ति संयुगे न विरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्” ॥ (ङ)

विचारस्यान्यथाभावः

सन्देहात् तु विपर्ययः ॥ ४५६ ॥ [ष]

(अ) निरुक्तिमाह पूर्विति । पूर्वसिद्धानां पूर्वं निष्पन्नानाम्, अर्थाणां कथनं निरुक्तिरिति कौत्सनम् ।

(ञ) उदाहरति यथेति । अत्र कौरव्यादिजनस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम् ।

(ट) सिद्धिमाह बहूनामिति । अभिप्रेतस्य इष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निष्पत्तये बोधायेत्यर्थः बहूनाम् अनेकेषामित्यर्थः कौत्सनं कथनं सिद्धिः ।

(ठ) उदाहरति यदिति । हे राजन् ! कूर्मराजस्य शेषधारिणः बल-
पाधिपतेः इत् वीर्यं बलं यच्च शेषस्य जनस्य विक्रमः वीर्यमित्यर्थः तदुभयं
पृथिव्याः रक्षणे पाण्डुनृपये एकत्र एकस्मिन् त्वयि स्थितम् । अत्र अभिप्रेतस्य
राज्ञः पृथ्वीभारसहिस्ततातिशयस्य बोधः ।

(ड) भंशमाह दृष्टादीनामिति । दृष्टादीनाम् आदिपदेन इष्टदुःखितादे-
र्यद्वचम्, अदृष्टदुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यात् विवक्षितादित्यर्थः अन्यतरत्
यत् वचः, स भंशः भवेत् ।

(ष) उदाहरति सहभृत्यगणमिति । अत्र विरादपि न इतीति विव-
क्षितं किन्तु न विरात् इतीति अन्वयामृतम् ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।
त्वयि राजनि ते राजन् ! न तथा व्यवसायिनः” ॥ (त)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा

परचित्तानुवर्त्तनम् ॥ ४५७ ॥ [थ]

वाचा यथा ।

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।
आर्य्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥ (द)

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो

भवेदर्थस्य साधनम् ॥ ४५८ ॥ [ध]

(अ) विपर्ययमाह विचारेति । सन्देहात् संशयात् विचारस्य अन्यथाभावः विपर्ययः ।

(त) उदाहरति मत्वेति । लोके जगतीस्थम् अदातारम् अवदान्यं मत्वा यैः सन्तोषे मतिः कृता सन्तुष्टैरेव स्थितं न कुत्रापि याचितुं गतमिति भावः । हे राजन् ! त्वयि राजनि सति ते तथा व्यवसायिनः तादृशाचारवन्तः न भवन्तीति श्रेयः सन्तोषमवसम्भवा न तिष्ठन्तीति भावः । अत्र पूर्वं दाढत्वामावस्य निश्चयो जात इदानीं त्वयि राशि तन्नियन्ताभाव एव अविचार इति बोध्यम् ।

(थ) दाक्षिण्यमाह दाक्षिण्यमिति । चेष्टया शारीरव्यापारेण वाचा च परचित्तस्य अनुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुसन्नमित्यर्थः दाक्षिण्यम् ।

(द) उदाहरति प्रसाधयेति । हे विभीषण ! लङ्कां पुरीं प्रसाधय अलङ्कुरु, हि यत्स्वं राजा इदानीमिति श्रेयः, आर्य्येण रामेण अनुगृहीतस्य जनस्य सिद्धिम् अन्तरा विना न विघ्नः स्यादिति श्रेयः । विभीषणं प्रति लक्ष्मणश्लोक्तिः । अत्र वाचा विभीषणचित्तानुवर्त्तनम् ।

(ध) अनुनयमाह वाक्यैरिति । स्निग्धैः स्निह्युक्तैः वाक्यैः अर्थस्य कार्य्यस्य साधनम् अनुनयः ।

एवं चेष्टयापि ।

यथा विख्याम् अश्रुत्यामानं प्रति क्लृपः । “दिव्यास्त्रग्राम-
कीविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” (न) ।

माला स्याद् यद्भीष्टार्थं

नैकार्थं प्रतिपादनम् ॥ ४५६ ॥ [प]

यथा शकुन्तले राजा ।

“किं शीतलैः क्लमविरोधिभिरार्द्रवातं,

सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निवेश्य चरणानुत्त पद्मताम्रौ,

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते” ॥ (फ)

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थो-

ऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ ४६० ॥ [व]

(न) उदाहरति यथेति । दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कीविदः
विचक्षणः तस्मिन् भारद्वाजी भारद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रोण इत्यर्थः तस्य तुल्यः
पराक्रमः यस्य तादृशे । अत्र क्षिप्रवाक्त्रेण अश्रुत्यामानः सन्नीपदपस्य काथ्यस्य
साधनम् ।

(प) मालामाह मालेति । अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत्
नकार्थं प्रतिपादनम् अनैकार्थं प्रकृतं सा माला स्यात् ।

(फ) उदाहरति । किमिति । हे करभोरु ! शीतलैः क्लमविरोधिभिः
शान्तिनिवारणैरित्यर्थः नलिनीदलतालवृन्तैः पद्मपत्ररूपव्यजनैः आर्द्रवातं सञ्चार-
यामि किम् ? उक्तं अथवा पद्मताम्रौ ते तव चरणौ अङ्गे क्रीडं निवेश्य निधाय
यथासुखं संवाहयामि । वपन्ततिलकं हस्तम् । अत्र अभीष्टस्य शकुन्तलापरि-
तोषस्य साधनाय वातसञ्चारणादीनामनेकार्थानां प्रतिपादनम् ।

(व) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति । अर्थान्तरस्य उक्तेः द्वितीः यत्
अन्यार्थः प्रतीयते सा अर्थापत्तिः ।

यथा वेख्याम् । द्रोणोऽश्वत्यामानं राज्येऽभिप्रेतुमिच्छ-
तीति कथयन्तं कर्णं प्रति “राजा । साधु अङ्गराज ! साधु ।
कथमन्यथा ।

दत्ताभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा” ॥ (भ)

द्रूषणोद्घोषणायां तु

भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥ ४६१ ॥ [म]

यथा तत्रैव कर्णं प्रति “अश्वत्यामा । निर्वीर्यं गुरुशाप-
भाषितवशात् किं मे तवेवायुधम्” इत्यादि (य) ।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥ ४६२ ॥ [र]

यथा तत्रैव सुन्दरकः । “अज्जा ! अज्ज अवि णाम
सारधिदुद्धिओ दिट्ठो तुल्लेहिं महाराओ दुय्योधण ण वेत्ति”
(२८) । (ल)

(२८) अवेत्ति । आख्याः ! अयं अपि नाम सारधिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिः
सहाराजो दुय्योधनो न वा इति सं० ।

(भ) उदाहरति यथेति । दत्ताभयमिति । नैवं चेत् यद्येवं न स्यादि-
त्यर्थः अन्यथा अतिरथः सः द्रोणः दत्ताभयं दत्तम् अभयं यस्मै तादृशं पूर्वद्युर्मा-
त्वाम् अर्जुनो बधीदिति अभयं दत्त्वापीत्यर्थः किरीटिना अर्जुनेन बध्यमानं
इत्यमानं सिन्धुराजं नयद्रथम् उपेक्षेत । अत्र कर्णोक्तिरुपात् अन्यार्थस्य सिन्धु-
राजोपेक्षारूपस्य प्रतीतिः ।

(म) गर्हणमाह द्रूषणेति । द्रूषणस्य उद्घोषणायां या भर्त्सना तत्
गर्हणम् ।

(य) उदाहरति यथेति । अत्र अश्वत्यासकर्तृका कर्णभर्त्सना ।

(र) पृच्छामाह पृच्छेति । अभ्यर्थनापरैः प्राधेनासूचकैः वाक्यैः अर्थानाम्
अन्वेषणं पृच्छा मतम् ।

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा” । (क्ष)
आत्मानं निर्दिश्य ।

“अयमीहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

गुणानां कीर्तनं यत्तु

तदेव गुणकीर्तनम् ॥ ४६६ ॥ [क]

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” (ख) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं

यत्सादृश्यपुरःसरम् ॥ ४६७ ॥ [ग]

यथा वेण्यां “राजा ।

हते जरति गाङ्गये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति” ॥ (घ)

मनोरथस्त्वभिप्राय-

स्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ ४६८ ॥ [ङ]

अङ्गानि किं कथं मुधा स्या खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ? अयं दासजनः तव ईहित-
कुसुमानाम् अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यत्ते अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति
किं तव आयासेनेति भावः । अत्र चन्द्रकलापरिषद्धार्ये राज्ञ आत्मनियोगः ।

(क) गुणकीर्तनमाह गुणानामिति । स्पष्टम् ।

(ख) उदाहरति यथेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र भायिकाया रूपगुणानां
कथनम् ।

(ग) लेशमाह स इति । सादृश्यपुरःसरं यत् वाक्यं भण्यते कथते स
लेशः ।

(घ) उदाहरति यथेति । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य अङ्गैक्ये जरति हते
गाङ्गये भीष्म हते अर्जुनेनेति शेषः पाण्डुपुत्राणां या श्लाघा मौख्यम् अस्माकं
सैव श्लाघा भविष्यति अभिसन्धुषधे इति शेषः । अत्र अभिसन्धुषधः भीष्मपुत्रेण
इति सादृश्यम् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्वरः ।

पश्य सुभु ! समाश्रस्तां कादम्बचुम्बति प्रियाम्” ॥ (च)

विशेषार्थोऽतिविलारो-

ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥ ४६६ ॥ [छ]

यथा गृहवृक्षवाटिकायाम् ।

“दृश्येते तन्वि ! यावेती चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे कल्याणनामानावुभी तिष्यपुनर्वसू” ॥ (ज)

स्यात् प्रसाणयितुं पूज्यं

प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ ४७० ॥ [झ]

(छ) मनोरथमाह मनोरथ इति । भस्मन्तरेण भङ्गविशेषेण यत् अमि-
प्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः ।

(च) उदाहरति । यद्येति । नायिकां प्रति कल्पचिदुक्तिः । हे सुभु !
पश्य एषः मन्मथमन्वरः मदनपरवशः अतएव रतिकेलौ सुरतविहारे कलः
अधुरवाक् कादम्बः कलहंसः किञ्चित् ईपत् समाश्रस्तां सान्वितां प्रलीभनेन
फामावेगं नीतामिति भावः प्रियां चुम्बति । अत्र कादम्बचुम्बनरूपभङ्गा स्वाभि-
प्रेतस्य स्वकान्ताचुम्बनस्य उक्तिः ।

(झ) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थे इति । विशेषः रूपलावण्यायतिशयः
अर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशः अतिविलारः अत्युक्तिः अनुक्तसिद्धिः उदीर्यते
कथ्यते ।

(ज) उदाहरति । यद्येति । सविद्यामित्रौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीतां
प्रति तत्सखीनामुक्तिः । हे तन्वि ! कथाद्रि ! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं
प्रति चन्द्रमसोपे इत्यर्थः यौ एतौ दृश्येते । हे प्राज्ञे ! विदुषि ! एतौ उभौ
कल्याणनामानौ यमामिधौ तिष्यपुनर्वसू तदाख्यनक्षत्रभेदी । अत्र रूपलावण्या-
यतिशमात् विद्यामित्ररामलक्ष्मणानां चन्द्रतिष्यपुनर्वसुत्वेन अत्युक्तिः ।

यथा शाकुन्तले ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः
तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः” ॥ (ज)

अथ नाट्यालङ्काराः ।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षीभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसञ्चितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
उत्कीर्त्तनं तथा याञ्जा परीहारो निवेदनम् ॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाञ्चोपदेशनम् ।
दूति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ [ट]

(ऋ) प्रियोक्तिमाह सादिति । पूज्यं जगं प्रमाणायितुं यत् हर्षभाषणं सा प्रियोक्तिः स्यात् ।

(ज) उदाहरति यथेति । पूर्वं प्रथमं फलोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमोदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनान्वयः । प्राक् इष्टेरिति शेषः घनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्परं पयः जलं इष्टेरित्यर्थः । निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्ययोः अयं विधिः नियमः, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अयतस्तु अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्पदः सन्तुष्टयः भवन्तीति शेषः । वंशस्थसिलं वृत्तम् । अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्यन्तु सम्पद तत्पश्चात् भवितुं युज्यते, तद्वै परीत्येन तु पूज्यस्वातिप्रभावशालित्व-
द्वयेन हर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः

आशीरिष्टजनाशंसा

॥ ४७१ ॥ [ठ]

यथा शाकुन्तले ।

“यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्भ्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि” ॥ (ड)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥ ४७२ ॥ [ठ]

यथा वेख्याम् “कञ्चुकी । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवन-
पताके !” इत्यादि (ण) ।

कपटं मायया यत्र

रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ ४७३ ॥ [त]

यथा कुलपत्यङ्के ।

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम्” ॥ (घ)

(ट) नाद्यालङ्कारानाह यथेति । आशीःप्रभृतीनि त्रयस्त्रिंशत् नाद्या-
लङ्कारा इत्यर्थः ।

(ठ) आशियमाह आशीरिति । इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । यथातेरिति । शर्मिष्ठा वृषपर्वासुता यथाते-
रिव त्वं पत्युः दुःसन्तस्य बहुमता बहु आदरणीया भव । सा शर्मिष्ठा पूरुमिष
त्वमपि सम्भ्राजं चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि लभस्व । अत्र शकुन्तलां प्रति कञ्चुकी
यमाशंसनम् ।

(ट) आक्रन्दःऽह आक्रन्द इति । यथा शोकेन प्रलपितं प्रलापः आक्रन्दः ।

(ण) उदाहरति यथेति । स्मृतम् ।

(त) कपटमाह कपटमिति । यत्र मायया क्लृप्तं च्यवत् रूपं विभाव्यते
प्रदर्शयते तत् कपटम् ।

(घ) उदाहरति यथेति । मृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीचेन मृगरूपं
काञ्चनहरिपकाद्यं परित्यज्य कपटं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः युधि युद्धे संशयं
नीयते प्राप्नोति । अत्र मायया प्रत्यरूपयद्दणम् ।

अक्षमा सा परिभवः

खल्पोऽपि नाभिसह्यते ॥ ४७४ ॥ [द]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं तावदस्माभिः । किं पुनरिमासभिसन्धाय लभ्यते । शार्ङ्गरवः । विनिपातः” इत्यादि (ध) ।

गर्वाऽवलेपजं वाक्यम् ॥ ४७५ ॥ [न]

यथा तत्रैव । “राजा । समापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते वृहाः” (प) ।

कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ ४७६ ॥ [फ]

यथा कुम्भे । “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्” (व) ।

ग्रहणं गुणवत् कार्य्य-

हेतोराश्रय उच्यते ॥ ४७७ ॥ [भ]

(द) अक्षमामाह अक्षमेति । खल्पः अल्पः अपि परिभवः यत् न अभिसह्यते सा अक्षमा ।

(ध) उदाहरति यथेति । शार्ङ्गरवं प्रति राज्ञ उक्तिः । अभ्युपगतं स्वीकृतम् । इमां शकुन्तलाम् अभिसन्धाय प्रताप्ये । अत्र सत्यवादिन्नित्यनेन सीलुण्डनसन्वीघनेन परिभूतस्य शार्ङ्गरवस्य विनिपात इति वचनेन अक्षमा प्रकटिता ।

(न) गर्वमाह गर्वं इति । अवलेपजं साहङ्कारं वाक्यं गर्वं ।

(प) उदाहरति यथेति । अत्र समापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः सूचितः ।

(फ) उद्यममाह कार्य्यस्येति । स्पष्टम् ।

(व) उदाहरति यथेति । शोकविवशः अतिशोकार्तः बहुपुत्रमावृषन्तु-वर्गनाशादिति भावः अन्तकमेव यममेव तावत् पश्यामि । अत्र रणकर्षणः उद्यमः सूचितः ।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्गे । “विभीषणः । राममेवाश्रयि-
यामि” इति (म) ।

उत्प्रासनन्तूपहासो

योऽसाधो साधुमानिनि ॥ ४७८ ॥ [य]

यथा शाकुन्तले । “शाङ्करवः । राजन् ! अथ पुनः पूर्व-
वृत्तान्तः व्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरि-
त्यागः” इत्यादि (र) ।

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्

वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥ ४७९ ॥ [ल]

यथा तत्रैव । “राजा ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिजतकोमलः ।

पिपासतो ममानुष्ठां ददातीव प्रियाधरः” ॥ (व)

(म) आश्रयमाह यद्व्यमिति । कार्यहेतोः गुणवत् उत्कृष्टं यद्व्यमं
आश्रयः उच्यते ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र राज्ञार्यं रामाश्रयणं गुणवत् ।

(य) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति । आत्मानं साधु मन्यते इति साधु-
मानो तस्मिन् असाधो यः उपहासः उत्प्रासनम् ।

(र) उदाहरति यथेति । पूर्ववृत्तान्तः शकुन्तलापरिणयरूपा पूर्ववृत्तने-
त्यर्थः व्यासङ्गात् भाष्यान्तरसंसर्गात् । अत्र अधर्मभीरोरिति उपहासः ।

(ल) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति । वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनोहरत्वात्
या आकाङ्क्षा तत्प्राप्तौष्ठा इत्यर्थः सा स्पृहा ।

(व) उदाहरति यथेति । चारुपेति । चारुणा मनोहरेण स्फुरितेन
स्फुरदेन अपरिजतः केनापि अदृष्टत्वात् अत्रणितः अतएव कोमलः प्रियायाः अयम्
अधरः पिपासतः पानुमिच्छतः सम अनुष्ठां ददातीव । अत्र अधरस्य रमणीय-
वस्तुत्वात् पिपासा ।

अधिक्षेपवचःकारी

क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ ४८० ॥ [श]

यथा ।

“त्वया तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्नबधवर्तिना ।

न केवलं हतो बालीः स्वात्मा च परलोकतः” ॥ (ष)

मोहावधीरितार्थस्य

पश्चात्तापः स एव तु ॥ ४८१ ॥ [स]

यथाऽनुतापाङ्गे । “रामः । किं देव्या न विचुस्वितो-
ऽबहुशो मिथ्याभिश्मस्तदा” इति (ह) ।

उपपत्तिर्मता हेतो-

रुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ ४८२ ॥ [च]

(श) क्षोभमाह अधिक्षेपवच इति । अधिक्षेपवचः भर्त्सनवाक्यं करो-
तीति तथोक्तः क्षोभः मनोविकारविशेषः स एव क्षोभ एव प्रोक्तः ।

(ष) उदाहरति त्वयेति । रामं प्रति वालिन उक्तिः । हे तपस्वि-
चाण्डाल ! तपस्विषु चाण्डालवत् नृशंसकर्मिन्नित्यर्थः प्रच्छन्नबधवर्तिना गुप्तभावेन
स्थित्वा हिंसाकारिणा त्वया बाली केवलं न हतः परलोकतः आत्माऽपि हत
इत्यर्थः, यादृशं दुष्कार्यं त्वया कृतम् एतेन परलोकं तव निस्तारो नास्तीति
भावः । अत्र भर्त्सनकारिक्षोभः ।

(स) मोहेति । मोहेन अनवधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधीरितस्य
अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्ताप एव ।

(ह) उदाहरति यथेति । शिवत इति । देव्या सीतया मिथ्याभिश्मः
मिथ्यादत्तपरिवादः । अत्र बुम्बनरूपस्य अर्थस्य अवधीरणात् पश्चात्तापः ।

(च) उपपत्तिमाह उपपत्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य सिद्धये हेतोः कार-
णस्य उपन्यासः कौत्सनम् उपपत्तिर्मता ।

यथा वध्यशिलायाम् ।

“स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं समाऽसुभिः” ॥ (क)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥ ४८३ ॥ [ख]

यथा श्मशाने “माधवः । तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं
भूयोऽपि तस्या सुखम्” इति (ग) ।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [घ]

यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः ।

“अस्य वज्रः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयास्येव भुवनद्वयमद्यः वः” ॥ (ङ)

विसर्पो यत् समारब्धं

कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [च]

यथा वेण्याम् । “एकस्य तावत् पाकोऽयम्” इत्यादि (छ) ।

(क) उदाहरति यथेति । त्वयि स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति
या जीवति, यदि तां जीवन्तीम् इच्छसि तदा मम असुभिः प्रायेः आत्मानं
रक्ष । अत्र तस्या जीवनरक्षणरूपस्य अर्थस्य सिद्धिहेतुस्य शरीररक्षणम् ।

(ख) आशंसामाह आशंसनमिति । आशंसनम् अभीष्टलाभे मनसि
ध्यापारणम् ।

(ग) उदाहरति यथेति । तस्याः माधव्याः ।

(घ) अध्यवसायमाह प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा कार्यस्य कर्मव्यत्वेन दृढतर-
निर्देश इत्यर्थः अध्यवसायः ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अत्र वज्रनाभस्य भुवनद्वयोन्मूलने प्रतिज्ञा ।

(च) विसर्पमाह विसर्पं इति । अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं
प्रक्रान्तं न विसर्पं ।

(छ) उदाहरति यथेति । एकस्य द्रौपदीक्षेत्रपट्टस्य पाकः फलं संयाही
पट्टराजस्यनिधनरूपमिति भावः । अत्र क्षेत्रपट्टस्य अनिष्टफलप्रदं कर्म ।

कार्यग्रहणसुखे खः

॥ ४८६ ॥ [ज]

यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति “तापसौ । समिदाहर-
णाय प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत
इव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यः
कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः” इति (झ) ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य

प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [ज]

यथा ।

“इन्द्रजिह्वण्डवीर्योऽसि नास्त्रैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (ट)

(ग) उल्लेखमाह कार्यग्रहणमिति । कार्यस्य ग्रहणं उल्लेखः ।

(झ) उदाहरति यथेति । समिदाहरणाय काष्ठाहरणाय साधिदैवत
इव अधिदैवता अधिष्ठात्री देवता तथा सहित इव अनुमालिनीतीरं मालिन्या
नद्याक्षीरे इत्यर्थः । कार्यातिपातः कार्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य-
ग्रहणम् ।

(ज) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय
प्रवर्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(ट) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिह्विति । मेघनादं प्रति लक्षणस्योक्तिः ।
हे इन्द्रजित् ! नास्त्रैव न तु कार्यत इति भावः प्रच्छन्नवीर्यः प्रच्छन्नपराक्रमः
बलवान् असि भवसि इन्द्रजिह्वाख्यैव तव प्रच्छन्नं बलवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः,
धिक् धिक् त्वां पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, धिक् निभंत् सननिन्दयोरित्यनरः ।
यस्मिन् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलक्षितरूपेण युध्यसे यदि तव निभंयत्वं
आत् तदावश्यं प्रकाश्ययुद्धे तव वर्तनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाश्ययुद्धे
इन्द्रजितो वर्तनं स्वकार्यम् ।

भर्तृना तु परीवादः ॥ ४८८ ॥ [ठ]

यथा सुन्दराङ्गे “दुर्योधनः । धिक् ! धिक् ! सूत ! किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति” इत्यादि (ड)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥ ४८९ ॥ [ठ]

यथा शाकुन्तले “दुष्मन्तः । विनीतवेशप्रवेश्यानि तपोवनानि” इति (ण) ।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादथ विशेषणम् ४९० [त]

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति “शार्ङ्गरवः । आः ! कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्ते निष्णातः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

(ठ) परीवादमाह भर्तृसनेति । स्पष्टम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्ललितस्य प्रकृत्या स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्बलसितस्य । पापः पापात्मा भीम इत्यर्थः पापम् अनिष्टं वक्ष्योविदारणरूपमित्यर्थः । अत्र मूर्च्छितदुर्योधनरक्षणाय रणात् रथं प्रत्यावर्त्तितवन्तं सूतं प्रति मोहावसाने दुर्योधनस्य भर्तृसनम् ।

(ट) नीतिमाह नीतिरिति । शास्त्रेण यथाशास्त्रं वर्त्तनं व्यवहरणं शास्त्रीय-कर्मांशुष्ठाममित्यर्थः नीतिः ।

(ण) उदाहरति यथेति । तपोवनप्रवेशे श्रीदत्तं त्वजेदिति शास्त्रमव-
प्रत्यम् ।

(त) अर्थविशेषणमाह उक्तस्येति । उक्तस्य कथितस्य अर्थस्य विशदयत्यु-
उपालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उल्लिख्यः स्यात्
तत् अर्थविशेषणं स्यात् ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥ (थ)

प्रोत्साहनं स्यादुत्साह-

गिरा कस्यापि योजनम् ॥ ४६१ ॥ [द]

यथा बालरामायणे ।

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तल्लगत्तितयं त्रातुं तात ! ताडय ताडकाम्” ॥ (ध)

साहाय्यं सङ्घटे यत् स्यात्

सानुकूल्यं परस्य च ॥ ४६२ ॥ [न]

(थ) उदाहरति यथेति । कथमिदम् उक्तमिति शेषः । उपन्यस्तम् उपस्थापितम् । लोकहृत्तान्ते लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः निष्णातः अभिज्ञः । नितरामतिशयेन । सतीमिति । जनः लोकः सतीं साध्वीमपि भर्तृमतीं सधवां स्त्रियं ज्ञातिकुलं पितृकुलमित्यर्थः एकः केवलः आश्रयः यस्याः तादृशीं पितृगृहमात्रवासिनोमित्यर्थः अन्यथा विशङ्कते सदीर्घां सम्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वबन्धुभिः स्वस्य स्त्रिया इत्यर्थः बन्धुभिः पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा प्रमदा दुहितेत्यर्थः परिणेतुः पत्युः समीपे इत्यते रक्षितुमिति शेषः । अत्र किमिद-
मुपन्यस्तमिति राज्ञ उक्तौ तन्निर्भर्त्सनरूपेण आः कथमित्याद्युत्कीर्तनस्य बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम् ।

(द) प्रोत्साहनमाह प्रोत्साहनमिति । उत्साहगिरा उत्साहसूचकवाक्येन कस्यापि योजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं स्यात् ।

(ध) उदाहरति कालरात्रीति । इयं कालरात्रिवत् कराळा दारुणा अतः स्त्री इति स्त्रियं कथं हन्तीति भावः कथं विचिकित्ससि इत्यां वा न वेति संशयेन तिष्ठसि । हे तात ! तत् तस्मात् जगतां त्रितयं त्रिभुवनमित्यर्थः त्रातुं रक्षितुं ताडकां ताडय जहीत्यर्थः । अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य उत्ते-
जनम् ।

(न) साहाय्यमाह साहाय्यमिति । सङ्घटे विपदि परस्य सानुकूल्यम् अनुकूलतया यत्, तत् साहाय्यं स्यात् ।

यथा वेण्यां कृपं प्रति । “अश्वत्यामा । त्वमपि तावद्राजः
पार्श्ववर्ती भव । कृपः । वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्तुम्”
इत्यादि (प) ।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४६३ ॥ [फ]

यथा तत्रैव । “दुर्योधनः । मातः । किमप्यसदृशं कृपणं
वचस्ते” इत्यादि (ब) ।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ ४६४ ॥ [भ]

यथा शाकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति । “अयि !
तपो वर्द्धते ? अनसूया । दाणिं अदिधिविसेसलाहेण”
इत्यादि (२६) (म) ।

भूतकार्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥ ४६५ ॥ [य]

(२६) दाणिं इति । इदानीन्तनविधिशिष्यलाभेनेत्यादि सं० ।

(प) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र रक्षणापाररूपे सदृष्टे राजः
आनुकूल्यविधानम् ।

(फ) अभिमानमाह अभिमान इति । अभिमानः अहङ्कारः ।

(ब) उदाहरति यथेति । असदृशम् अयोग्यं कृपणं चद्रम् । अत्र मानु-
रासेषु दुर्योधनस्य अभिमानः सृष्यते ।

(भ) अनुवृत्तिमाह प्रश्रयादिति । प्रश्रयात् विनयात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं
प्रतिबन्धनादिना सन्तोषणम् अनुवृत्तिः ।

(म) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने
प्रश्रयः ।

(य) उत्कीर्त्तनमाह भूतेति । भूतस्य वृत्तस्य कार्यस्य आख्यानं वचनम्
उत्कीर्त्तनं मतम् ।

यथा बालरामायणे ।

“अत्रासीत् फणिपाशवन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे ।

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः” इत्यादि (र) ।

याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः

स्वयं दूतमुखेन वा ॥ ४६६ ॥ [ल]

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्” ॥ (व)

परिहार इति प्रोक्तः

कृतानुचितमार्जनम् ॥ ४६७ ॥ [श]

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्मन्नचरम् ।

तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः” ॥ (घ)

(र) उदाहरति यथेति । अत्र भूतस्य नागपाशवन्धनादेः कार्यस्य कथनम् ।

(ल) याच्ञामाह याच्ञेति । स्वयं वा दूतमुखेन क्वापि जने याच्ञायाः प्राथेना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञाया उदाहृतं, भी लङ्ङेश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते इत्यादि ।

(व) दूतमुखेन उदाहरति यथेति । अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पय, राघवः रामः त्वयि दयालुः अस्तीति शेषः । शिरोभिः दशभिरिति भावः वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीडां कारयसि वानरास्तव शिरोभिः संग्रामपतितैः कन्दुकक्रीडां करिष्यति तत् कथं सङ्घे इति भावः ।

(श) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मणः मार्जनं यथा परिहारः प्रोक्तः ।

(घ) उदाहरति प्राणैति । रामं प्रति वालिन उक्तिः । प्राणप्रयाणं यत् दुःखं यातना तेन चार्त्तः व्यथितः सन् यत् अनचरं दुरचरमित्यर्थः उक्तवान्

अवधीरितकर्त्तव्य-

कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४६८ ॥ [स]

यथा राघवाभ्युदये । “लक्षणः । आर्य्य ! समुद्राभ्यर्धनया
नन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्” (ह) ।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य

यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४६९ ॥ [ज]

यथा वैष्णवां “राजा । कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य
बहुमानात् वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां
तत्रोपचिताः समारम्भाः (क) ।

आख्यानं पूर्ववृत्तौत्तिः ॥ ५०० ॥ [ख]

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्
ऋदाः पूरिताः” इत्यादि ।

त्वया तपस्विष्वाणालीत्यादि कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभी ! तत् ननस्य,
किञ्च ननस्य सुधीवः मम कनीयान् भ्राता ते तुभ्यं समर्पितः । अत्र अनेचित-
कार्य्यस्य पूर्वकृतस्य मार्जनम् ।

(स) निवेदनमाह अवधीरितेति । अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य
विषयस्य कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम् ।

(ह) उदाहरति यथेति । स्यष्टम् । अत्र समुद्राभ्यर्धनायै गमनं पूर्वज-
ज्ञातं कथं पुनस्तदर्थं गमनम् इति लक्षणस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् तदाराधयै
निवेदनम् ।

(ज) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति । कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रव-
र्त्तनं स्यात् ।

(क) उदाहरति यथेति । उपचिताः दहिताः समारम्भाः सन्तुष्टीणाः ।
अत्र युक्तकार्य्यस्य सम्यक्प्रवर्त्तनम् ।

(ख) आख्यानमाह आख्यानमिति । पूर्ववृत्तस्य पुनरागतस्य उक्तिः
कथनम् आख्यानम् ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ग]

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वम्” ॥ (घ)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [ङ]

यथा शाकुन्तले । “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्ण-
मनोरथं नाभिनन्दामि” (च) ।

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥ [छ]

यथा तत्रैव । “सद्धिः । ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स
अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उच्चिअ सच्छंददो गमणम्” (३०)
(ज) । एषाच्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां समान्यत एकरूप-

(३०) सहीति । सद्धिः ! न युक्तमात्रमवासिणी जनस्याकृतसत्कारमतिथि-
विशेषमुज्ज्वलित्वा स्रच्छन्दती गमनम् इति सं० ।

(ग) युक्तिमाह युक्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य अवधारणं निश्चयः युक्तिः ।

(घ) उदाहरति यथेति । यदीति । यदि समरं युद्धम् अपास्य त्यक्त्वा
मृत्योः भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं गन्तुं
युक्तमिति । अथ यदि जन्तोः देहिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति
कथं यशः मुधा मृषा मलिनं कुरुष्वम् । अत्र समरस्य कर्तव्यतायां निश्चयः ।

(ङ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति । प्रमदस्य प्रकटानन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः ।

(च) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र शकुन्तलायाः पुनःप्राप्तौ आनन्दा-
विश्रयः ।

(छ) उपदेशनमाह शिक्षेति । स्पष्टम् ।

त्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु च केषा-
ञ्चिद् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रय-
त्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च (भ) ।

“पञ्चसन्धि चतुर्हृत्ति चतुःपद्यङ्गसंयुतम् ।

षट्त्रिंशत्तन्त्रणोपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

सुस्निष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।

मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकम्” ॥ (ज)

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्तव्यान्धेव । वीथ्य-
ङ्गानि वक्ष्यन्ते ।

(ज) उदाहरति यथेति । षष्टम् । अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उप-
देशवाक्यम् ।

(भ) एवमिति । यदि च मूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्यभूषणैस्तुल्य-
रूपसामान्यधर्मयोगात् नाट्यालङ्कारैऽन्तर्भवितुमर्हन्ति तथाप्येषां भेदकथनं गड्ड-
लिकाप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन इत्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्येति भावः ।

(ज) पञ्चेति । पञ्च सन्धयः सुखादयः यत्र तत्, चत्वारः वृत्तयः कौश्लि-
क्यादयः यत्र तत्, चतुःपद्या अङ्गैः पूर्वोक्तैः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्ष्यैः पूर्वोक्तैः
उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तैः उपशोभितं, महान् परिपुष्ट
इत्यर्थः रसः शङ्कारः वीरो वा यत्र तादृशं, महान् भोगः भावादिर्वत्र तादृशं,
महासहायं वा, उदात्ता विलासदुर्गादिगुणयुक्ता इति भावः या रचना तथा
अन्वितं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य धीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-
यंथिन् तथोक्तं, साधुः सहितनुष्ठेय इत्यर्थः साधारः व्यवहारः यत्र तादृशं,
जनप्रियं लोकरञ्जनं, सुस्निष्टः सन्धेः सुखादियोगः सनावेशः यथिन् तथाभूतं,
सुप्रयोगं सुखाभिनयं, सुखाश्रयम् आनन्दनिलयं, मृदुः सुकीमलः शब्दानाम्
अतिपातः प्रयोगः यथिन् तथाभूतं नाटकं कविः कुर्यादित्यन्वयः ।

लास्याङ्गान्याह ।

नेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैम्भवाख्यं द्विगूढकम् ॥
 उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतद्गमुक्तं मनीषिभिः ॥
 ५०४ ॥ [ट]

अत्र च ।

तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
 शुष्कं गानं नेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ठ]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।
 अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन” ॥ (ड)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

५०६ ॥ [ड]

(ट) नेयपदमिति । नेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनीषिभिरुक्तानी-
 त्यर्थः ।

(ठ) नेयपदमाह तन्त्रीति । तन्त्रीभाण्डं वीणाद्यन्तं पुरस्कृत्य अग्रेकृत्य
 गृहीत्वैत्यर्थः आसने पुरः अग्रतः उपविष्टस्य यत् शब्दं पवित्रं गानं तत् नेयपदम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । गौरीगृह इति । उत्फुल्लं विकसितं यत्
 कमलं पद्मं तस्य केसरपरागवत् गौरी द्युतिर्यस्यास्तादृशि ! भगवति ! गौरि !
 पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन भवत्याः अनुग्रहेण मम अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु सफलो-
 भवतु ।

अभिनवगुप्तपादास्वाहुः । “उपलक्षणञ्चेतत् । क्रीधोद्-
भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यमिति” ।

निखिलातीत्यरहितं शोकचिन्तान्वितावला ।

सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥ [ण]

आतीत्यमिश्रितं गेयं कृन्दांसि विविधानि च ।

स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [त]

अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।

वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ [थ]

स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाद्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ॥

५०७ ॥ [द]

(ङ) स्थितिपाठ्यमाह स्थितिपाठ्यमिति । यत्र मदनेन उक्तापिता स्थिता सती प्राकृतं पठति तत् सास्यमित्यर्थः स्थितिपाठ्यम् उच्यते ।

(ष) असीनमाह निखिलेति । शोकेन चिन्तया चान्विता अवला निखि-
लातीत्यरहितं निखिलेन आतीत्येन रहितं केनापि वाद्येन न सङ्गतमित्यर्थः
सुप्रसारितं स्वलङ्कृतं गात्रं यस्मिन् तत् यथा तथा यत् यस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम् ।
यस्मिन् गेये इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम् ।

(त) पुष्पगण्डिकामाह आतीत्येति । आतीत्येन वादित्वेण मिश्रितं सङ्गतं
गेयं विविधानि नानाप्रकाराणि कृन्दांसि कृन्दोक्तान्पूर्वकगीतानि इत्यर्थः तथा
स्त्रीपुंसयोः विपर्य्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका ।

(थ) प्रच्छेदकोमाह अन्येति । पतिम् अन्यासङ्गम् अन्यस्याम् आसङ्गमित्यर्थः
मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्युः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वीणापुरःसरं गानं
प्रच्छेदकः मतः ।

(द) त्रिगूढमाह स्त्रीति । स्त्रीवेशधारिणां पुंसां लक्ष्णं मनीषं नाद्यं
मर्षनं त्रिगूढम् ।

यथा मालत्याम् । “मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संहतः ।
कञ्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
प्राक्ततं वचनं वक्ति यत्र तत् सैश्वर्यं विदुः ॥

५०८ ॥ [ध]

करणं वीणादिक्रिया ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥ [न]
कोपप्रसादजमधिच्चेपयुक्तं रसोत्तरम् । [प]
हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ॥
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।
विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

५०९ ॥ [फ]

(ध) सैश्वर्याद् कथमेति । संहतसङ्केतः सङ्कितस्थाने नायिकाया अनम-
भात् च्युतसङ्केतस्थान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करणेन अन्वितः कञ्चन कोऽपि पुरुषः
यत्र प्राक्ततं वचनं वक्ति तत् सैश्वर्यं विदुः ।

(न) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणीति
भावः पदानि यत्र तादृशं, मुखसन्धिप्रतिमुखसन्धिसमन्वितं, रसभावाभ्याम् अर्थं
युक्तं गीतं द्विगूढम् ।

(प) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तमकमिति । कोपात् प्रसादाद्वा जातम्,
अधिच्चेपः तिरस्कारः तदयुक्तं, रसोत्तरं सरसमित्यर्थः, गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(फ) उक्तिप्रत्युक्तमाह हावेति । हावेन भूनेत्रादिविकारैस्त्विति लक्षणीकेन,
इत्यथा हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव चेति लक्षणीकेन अन्वितं,
चित्तेषु मनोघ्नेन श्लोकबन्धेन पर्यारचनेन मनोहरम्, उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनोत्तराभ्यां
संयुक्तं, सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, मलीकवत् सृष्टावादसहितम् अप्रियवशा,
विलासेन अन्वितः युक्तः गीतस्य अर्थः यत्र तादृशं, गीतम् उक्तिप्रत्युक्तम् उच्यते ।

स्पष्टान्युदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्द्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥

५१० ॥ [व]

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणम् । अथ प्रकरणम् ।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमाल्योऽथवा वणिक्

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥

५११ ॥ [भ]

विप्रनायकं यथा सृच्छकटिकम् । अमाल्यनायकं मालती-

साधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥

(व) महानाटकमाह एतदिति । एतत् नाटकमेव सर्वैः पूर्वोक्तेः पताका-
स्थानकैः दशभिरङ्गैश्च युतं धीराः विद्वांसः महानाटकम् ऊचिरे उक्तवन्तः ।

(भ) प्रकरणमाह अथेति । भवेदिति । प्रकरणे वृत्तं वर्णनीयं लौकिकं
लोकसावसिद्धं कविना कल्पितं सूक्ष्मोत्तरचितमित्यर्थः भवेत् । शृङ्गारः अङ्गी
प्रधानम् । नायकः धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तलक्षणः सापायाः अपायः अयः तत्-
सङ्घिताः ये धर्माः स्वर्गसाधनभूताः ज्ञानाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि
धर्मादीनि तत्परः तदासक्तः न तु अपायरहितसुकृतिकामीति भावः ।

(म) नायिकेति । क्वापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, क्वापि
वेश्या, क्वचित् द्वयं कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन हेतुना तस्य प्रकरणस्य त्रयः भेदाः

कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥

५१२ ॥ [म]

कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि
मृच्छकटिकायाम् । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (य) । शेषं
नाटकवत् । अथ भाणः ।

भाणः स्याद्भूतं चरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यादाकाशभाषितैः ॥

सूचयेद्दीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारतीयौ ॥

मुखनिर्वहणे सम्यौ लास्याङ्गानि दशापि च ॥

५१३ ॥ [र]

विशेषाः । तत्र तेषु भेदेषु तृतीयो भेदः यत्र कुलना वेश्या च नायिका इति
भावः । कितवः भूतः द्यूतवारः आदिपदेन सभिकादीनां ग्रहणं तथा विटः
पूर्वोक्तलक्षणः तथा चेटकः एतैः सङ्कुलः व्यातः ।

(य) अस्मिति । विना विशेषं सर्वेषां लक्षणं नाटकवन्मत्तमित्युक्तेः अस्य
प्रकरणस्य नाटकमेव प्रकृतिसूत्रकारणं यस्य तथोक्तः तस्य भावः तस्मात् ।

(र) भाणमाह अथेति । भाण इति । भूतं स्य नायकस्य चरितं यत्र सः,
नानाविधम् अवस्थान्तं दशाभेदः आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, तथा एकाङ्कः
एकेनैव अङ्केन समापनीय इत्यर्थः, भाणः स्यात् । अत्र एक एव निपुणः चतुरः
पण्डितः विटः स्वेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं वस्तु रङ्गे नाट्यशास्त्रार्थां प्रका-
शयेत् । आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यात् । शौर्यसौभाग्यवर्णनैः
वीर्यशृङ्गारौ रसौ शौर्यवर्णनेन वीरं सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गारमित्यर्थः सूचयेत् ।

सत्र आकाशभापितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नु-
त्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशीर्थवर्ण-
नया सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति ।
लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ।
अथ ध्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्वहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्बीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽवाङ्गिनो रसाः ॥

५१४ ॥ [ल]

यथा सौगन्धिकाहरणम् । अथ समवकारः ।
वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।
सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥
सन्धी द्वावन्तप्रयोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः ।

तत्र भाषे इतिवृत्तम् उच्यते । कल्पनीयं प्रायेण भारती वृत्तिः, सुखं निर्वहण्य
एतौ मन्त्री, तथा लास्याङ्गानि द्रव्यापि प्रयोव्यानीति शेषः ।

(ल) व्यायोगमाह ऋषेति । ख्यातेतिवृत्त इति । ख्यातं पुराणादिषु
प्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः, गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीनः गर्भविमर्ष-
सन्धिरहित इत्यर्थः, एस्त्रीनिमित्तसमरोदयं स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य
संयामस्य उदयः उपस्थितिर्यस्मिन् तथाभूतः । अन्तत् सुगमम् ।

(ष) समवकारमाह ऋषेति । वृत्तमिति । देवासुराश्रयं देवासुरसन्धयम् ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
 फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
 वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
 वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्रुप्रशिङ्गु खान्यत्र कृन्दांसि विविधानि च ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्यश्चायं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्गम् ॥
 द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥

५१५ ॥ [व]

नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकी-
 ज्ञावपि नेह विधातव्यौ । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।

निर्विमर्षाः विमर्षरहिताः सम्ययः चतुर्धंसन्धिं विना चत्वारः सम्ययः प्रयोज्या
 इत्यर्थः । अङ्काः परिच्छेदाः त्रयः । तत्र चादिमे अङ्के द्वौ सम्यो सुखप्रतिमुखे
 इति भावः, अन्ययोः द्वितीयतृतीययोरङ्गयोरित्यर्थः एकः एकः सन्धिः गर्भः
 निर्वन्द्यश्च इत्यर्थः भवेत् । उदात्ताः धीरोदात्ताः । तेषां नायकानां पृथक् पृथक्
 धित्रं भित्रं फलम् । अखिलः सम्यो रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम्
 अन्ये अङ्गानोति भावः । षडक्षरा वृत्तिर्गायत्री सप्ताक्षरा वृत्तिरुष्णिक् तत्प्रभृ-
 तौनि । मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी यासु ताः प्रायेण कौशिकीहीना इत्यर्थः ।
 द्वादशनाडीभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्गं प्रथमाङ्कनिविष्टं वस्तु निष्पाद्यं
 नम्रादनीयम् । द्वितीयेऽङ्के तिसृभिः नाडीभिः तथा तृतीये अङ्के द्वाभ्यां
 नाडीभ्यां तत्रत्यं वस्तु निष्पाद्यमिति शेषः ।

(ग) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च त्रैविध्यं दर्शयति तत्रेति । धर्मार्थेति ।

स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥

५१६ ॥ [श]

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थ-
कल्पितः । अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र
कामशृङ्गारः प्रथमाह एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते (ष) बहवोऽर्था
अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षी महीरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥

वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

शृङ्गारः धर्मायकाभेः विविधः कपटः स्वाभाविकः कृत्रिमः दैवजः दैवेन जनितः ।
विद्रवः इडादिकृतः सन्धुमः अचेतनकृतः चेतनकृतः तत्र चेतनाचेतनोभयकृत
इति विविधः ।

(ष) समवकीर्यन्ते सम्यक् प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

(स) डिममाह अस्मिन् । उपरागैः चन्द्रसूर्यादीनां यासुरिन्द्रैः भूयिष्ठः

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

५१७ ॥ [सं]

अत्रोदाहरणञ्च । “त्रिपुरदाहः” इति महर्षिः । अथेहा-
मृगः ।

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।

मुखप्रतिमुखे सन्धौ तत्र निर्वहणं तथा ॥

नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।

स्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥

पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।

युद्धमानौय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥

महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ॥

एकाङ्गो देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।

दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे ॥

५१८ ॥ [ह]

नहुतः । स्यातं पुराणादिप्रसिद्धम् इतिवृत्तं अस्य तादृशः । दीप्ताः उज्वलाः ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

(ह) ईहामृगमाह अथेति । अनियमौ नियमवर्जितौ कश्चित् नरो
नायकः प्रतिनायको वा कश्चित् दिव्यः नायकः प्रतिनायको वा इति नायक-
प्रतिनायकयोर्नियमो नास्तीति भावः । गूढभावात् गोपनभावात् अयुक्तकृत्
अनुचितकार्यकारीत्यर्थः । अपहारादिना बलात्कारादिना आदिपदेन कृत्वादि-
परिग्रहः । परं शत्रुं प्रतिनायकमित्यर्थः संरम्भं क्रीडाम् आनीय प्रापथ्यं कृद्धं

मित्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताका-
नायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको
सृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीति ईहासृगः । यथा
कुसुमशेखरविजयादि । अथ अङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ।
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥
प्रख्यातमितिवृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
भागवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥

५१६ ॥ [च]

इमञ्च केचित् “नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्यम् उत्सृष्टिः
काङ्कनामानम्” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यत्र” इति उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठायातिः ।
अथ वीथी ।

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्पते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
सूचयेद् भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।

कृत्वैतद्यथैः व्याजात् कृतात् । वधप्राप्ताः वधप्राप्तियोग्या अपीत्यर्थः । अन्यत्
सगमम् ।

(च) अङ्कमाह अचेति । उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कस्य नामान्तरमेतत् । प्रपञ्च-
येत् विकारयेत् । प्राकृताः सामान्याः नातिमहान्त इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) वीथीमाह अचेति । अत्र वीथ्याम् एकः अद्वितीय इत्यर्थः कश्चित्

मुखनिर्वहणे सन्धौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

५२० [क]

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्च
अस्याः कौशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्वयोद्देशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥

वाक्के ल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारसृष्टवानि च तानि तु ॥

५२१ ॥ [ख]

तत्र उद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं
लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसङ्गुतं

प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ ५२२ ॥ [ग]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । वडभीस्यविदूषकचेत्योरन्योन्ध-
वचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थं-

योजनं श्रुतिसाध्यतः ॥ ५२३ ॥ [घ]

नायक इति शेषः कल्याते निवध्यते । अखिलाः समयाः पञ्चेति भावः अर्थ-
प्रकृतयः बीजादयः प्रयोन्या इति शेषः ।

(ख) अस्या इति । अस्याः वीथ्याः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ग) प्रपञ्चमाह मिथ इति । मिथः परस्परं हास्यकृत् हासजनकम्
असङ्गुतं मिथ्याभूतं वाक्यं प्रपञ्चः ।

यथा तत्रैव "राजा ।

सर्वचित्तिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया" ॥ (ङ)

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । "राजा । कथं दृष्टेत्याह" ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । "नटादित्थितयविषय-
मेवेदम्" इति कञ्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-

विलोभ्य क्ललनाच्छलम् ॥ ५२४ ॥ [च]

यथा वेण्यां "भीमार्जुनौ ।

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रूपा द्रष्टुमभ्यागती स्वः" ॥ (छ)

(घ) त्रिगतमाह त्रिगतमिति । श्रुतिसाम्यतः शब्दसादृश्यात् - अनेकार्थ-
योजनं दक्षार्थकल्पनं त्रिगतं स्यात् ।

(ङ) उदाहरति यद्येति । सर्वेति । सर्वश्रीविरहितस्य पुरुरवस्य उक्ति-
रियम् । हे सर्वचित्तिभृतां सर्वपर्वतानां नाथ ! पर्वतश्रेष्ठ ! अस्मिन् रम्ये
वनान्ते वनभूमौ मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा सर्वश्री त्वया दृष्टा ?
अत्राप्य वाक्यस्य प्रतिध्वनेय साम्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रच्छेप एकोऽर्थः पुनर्दृष्टेति
प्रतिध्वनिः प्रतिवचनरूपो अपरोऽर्थः इति अनेकार्थयोजनं बोद्धव्यम् ।

(च) क्ललनाह प्रियाभैरिति । प्रियाभैः प्रियमदृष्टैः अप्रियैः वाक्यैः
विलोभ्य क्ललनं प्रतारणं क्ललम् ।

(छ) उदाहरति यद्येति । कर्त्तेति । द्यूतच्छलानां द्यूतक्रीडारूपकपटानां
कर्त्ता, जतुमयं यत् शरणं गृहं, शरणं गृहपरित्रीरित्यमरः । तस्य उद्दीपनः
जतुगृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानी अहङ्कारवान्, दुःशासनादेः दुःशासनप्रभृति-
दस्य अनुजशतस्य कनिष्ठमादशतस्य गुरुः, अहंराजस्य कथंस्व मित्रं वन्दुः,

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।
 उदीर्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृत् ॥ [ज]
 वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्विविप्रत्युक्तितो भवेत् ॥
 ५२५ ॥ [झ]

द्विवीत्युपलक्षणं यथा ।

“भिन्नो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे ? किन्तेन मयं विना
 मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।
 वैश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन चौर्येण वा
 चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः ? नष्टस्य कान्या गतिः” ॥ (ज)

केचित् “प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्द्वन्द्विर्वाक्केलिः”
 इत्याहुः । अन्ये च “अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्” ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः

स्पर्द्धयाधिवलं मतम् ॥ ५२६ ॥ [ट]

कृष्णायाः द्रौपद्याः केशानाम् उत्तरीयस्य च व्यपनयने आकर्षणे पटुः नियोज-
 यिता इत्यर्थः, पाण्डवाः यस्य दासाः किङ्कराः, सः प्रसिद्धः असी राजा दुर्व्योधिनः
 क्व कुत्र आस्ति तिष्ठति कथयत यूयमिति शेषः । भृत्यान् प्रत्युक्तिरियम् । आवां
 भीमार्जुनावित्यर्थः रुषा क्रीधेन द्रष्टुं साचात्कर्तुं न अभ्यागतौ उपस्थितौ स्तः ।

(ज) अन्ये त्विति । कस्यचित् किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य वञ्चनाहास्यरोषकरं
 यत् वचनम् उदीर्यते कथ्यते अन्ये पण्डितास्तु तत् छलम् आहुः कथयन्ति ।

(झ) वाक्केलिमाह वाक्केलिरिति । हे वा तिस्रो वा प्रत्युक्तयः प्रतिवच-
 नानि ताभ्यः यः हास्यसम्बन्धः स वाक्केलिर्भवेत् ।

(ज) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ट) अधिवलमाह अन्योन्येति । स्पर्द्धया अङ्गारेण अन्योन्यं परस्परं
 वाक्यस्य आधिक्येन उक्तिः अधिवलं मतम् ।

यथा मम प्रभावत्यां "वञ्चनाभः ।

अस्य वञ्चः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः" ॥ (ठ)

प्रद्युम्नः । अररे असुरापसद ! (उ) अलमसुना बहुप्रला-
पेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजज्ञतजोचितेयं

क्षीणी क्षणेन पिशिताशनलीभनीया" ॥ (ठ)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि

भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२७ ॥ [ण]

यथा वेष्यां "राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्" ॥ (त)

(ठ) उदाहरति यथेति । अस्येति । अस्य प्रद्युम्नस्य वचः क्षणेनैव अनया
हस्तस्थितयेति भावः गदया निर्मथ्य चूर्णयित्वाद्यर्थः लीलया अवहेलया अथ वः
युष्माकं युष्माननादृश्येत्यर्थः अनादरे पक्षी । भुवनद्वयं स्वर्गं पृथिवीञ्च इत्यर्थः स्वस्य
पातालवासित्वादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उत्पाटयिष्यामि ।

(उ) असुरापसद ! असुराधम !

(ठ) अथेति । प्रचण्डं भुजदण्डं बाहुदण्डे समर्पितात् निहितात् उरु-
कोदण्डात् महाधनुषः निर्गलितानां निर्गतानां काण्डानां शरपाणां समूहस्य पातैः
इयं क्षीणी पृथ्वी क्षणेन समस्तानां दितिजानां देवानां शोषितैः रुधिरैः उचितया
अभिषिक्ता सती पिशिताशनानां मांसभोजिनां खीभनीया इयं वल्लिनीत्यर्थः आस्तां
भवन्तु । असन्नतिस्तर्कं हतम् ।

(ण) गण्डमाह गण्डमिति । प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं भिन्नार्थं पृथ-
गर्थं सत्वरं त्वरान्वितं वचः गण्डम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । “देव ! भग्नं भग्नम्” इत्यादि ।
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसीतास्या-

न्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५२८ ॥ [थ]

यथा क्लृप्तरामे “सीता । जाद ! कल्लं क्वु अओआ-
एण गंतब्बं तहिं सो राआ विणएण पणयिदब्बो (३१) ।
लवः । अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता ।
जाद ! सो तुआणं पिदा (३२) । लवः । किमावयोः रघुपतिः
पिता ? सीता । साशङ्कम् । मा अण्णधा संकधं णं क्वु तुआणं
सअलाए ओव पुहवीएत्ति” (३३) । (द)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५२९ ॥ [ध]

(३१) जादेति । पुत्र ! कल्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तहिं स राजा
विनयेन प्रणयितव्य इति सं० ।

(३२) पुत्र ! स युष्माकं पितेति सं० ।

(३३) मा अन्यथा अङ्ग्रेयां न खलु युवयोः सकलाया एव पृथिव्या
इति सं० ।

(त) उदाहरति । यथेति । अध्यासितुमिति । भानुमतीं प्रति दुर्यो-
धनवचनम् । हे अरभीरु ! मम ऊरुयुग्मं चिरात् चिरकालं व्याप्य तव जघन-
स्यस्य अध्यासितुम् अधिष्ठातुं पर्याप्तमेव समुचितमेव । अत्र रथकेतनभङ्ग-
रूपभिन्नार्थं वचनं प्रस्तुतस्य दुर्योधनोरुभङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम् ।

(थ) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति । स्वरसीतस्य स्वभावत उक्तस्य
वाक्यस्य अन्यथा व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत् ।

(द) उदाहरति यथेति । अत्र स्वभावीकृतस्य स युवयोः पितेति वाक्यस्य
सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पालकरूपत्वेन अन्यथा व्याख्यानम् ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् । सुस-
ङ्गता । सखि ! जस्य किदे तुमं आश्रदा सो इदी क्खेव
चिद्धदि । सागरिका । कस्य किदे षडं आश्रदा ? सुसं ।
णं चित्तफलअस्स” (३४) । अत्र त्वं राशः कृते आगतेत्यर्थः
संवृत्तः (न) ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥

५३० ॥ [प]

तत्रायं (फ) यथा मम प्रभावत्याम् । “प्रद्युम्नः । सह-
कारवह्नीमवलोक्य सानन्दम् । अहो कथमिहैव ।
अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।
किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे” (ब)

(३४) सङ्गीति । सखि ! यस्य कृते त्वमागता स इत एव तिष्ठतीति सं० ।
कस्य कृते षडमागतेति सं० । ननु चित्तफलकस्येति सं० ।

(ध) नालिकमाह प्रहेलिकेवेति । हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नाखिवा
भवति ।

(न) उदाहरति यथेति । अत्र राशः कृते त्वमागतेति उत्तरं संवृत्तम् ।

(प) असत्प्रलापमाह असत्प्रलाप इति । असम्बद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं
यत् वाक्यं तथा उत्तरं यच्च अगृह्यतः हितवाक्यमश्रुत इत्यर्थः मूर्खस्य पुरः
अपतः हितं वचः असी असत्प्रलापः ।

(फ) आद्यम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः ।

(ब) असीति । अलिकुलं ममरसमूहः तद्वत् मञ्जुकेशी मनीषरक्षेत्रा,
परिमलः सौरभः तद्वत्बहुला अतिसौरभमहालिनीत्यर्थः, रसम् अनुरागम् आबह-
तीति तद्योक्ता अनुरागवतीत्यर्थः, तन्वी कृशाङ्गी, किशलयः पल्लवः तद्वत् पेशलः
कीमलः पारिष्यस्यास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मम
प्रियतमा अतिप्रियी । अत सहकारलतायां स्वप्रियाभिरसम्बद्धा ।

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेण्यां दुर्योधनं प्रति
गान्धारोवाक्यम् ।

व्याहारो यत् परस्यार्थे

हास्यलोभकरं वचः ॥ ५३१ ॥ [भ]

यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेशमुध्वा गमि-
स्ससि” (३५) इत्युपक्रमेण । “दासः । विदूषकं प्रति । आर्य्य !
उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पदमं ब्रह्मण-
पूत्रा भोदि सा इमाए लङ्घिदा (३६) । मालविका । स्यत”
इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभ-
कारिणा वचसा व्याहारः (म) ।

दोषा गुणा गुणा दोषा

यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ ५३२ ॥ [य]

क्रमेण यथा ।

“प्रिय ! जीवितता क्रीर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।
भूयस्तद्दर्शनादेव समैते गुणतां गताः ॥ (र)

(३५) मा तावदुपदेशमुध्वा गमिष्यसीति सं० ।

(३६) प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया लङ्घितेति सं० ।

(म) व्याहारमाह व्याहार इति । परस्य अर्थे निमित्तं यत् हास्यलोभ-
करं वचः अस्ती व्याहारः ।

(म) उदाहरति अर्थेति । स्पष्टम् ।

(य) मृदवमाह दोषा इति । यत्र वाक्ये दोषाः गुणाः गुणाः दोषाश्च
स्युः तत् मृदवम् ।

(र) उदाहरति प्रियेति । हे प्रिय ! जीवितता त्वद्विरहे जीवनमित्यर्थः
क्रीर्य्यं निहुरता, निःस्नेहत्वं स्नेहान्यता, तथा कृतघ्नता उपकारिणोऽपकारकरणं

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूपितं यौवनत्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥ (ल)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्यपि वीथ्यामवश्यं विधे-
यानि । विस्मृतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि
वीथी च । नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्दीथी-
यम् । यथा मालविका । अथ प्रहसनम् ।

भागवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितम् ।

भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

५३३ ॥

अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकी ।

अङ्गी हास्यरसस्तत्र

वीथ्यङ्गानि स्थितिर्न वा ॥ ५३४ ॥

तत्र ।

तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः । [व]

एहो जीवनस्य मित्तभूतः तव विरहे देहे जीवनस्थितिरतीव क्लेशवहा, तस्मात्
तदानो जीवनस्य देहादपगमः श्रेयान्-नी-चेत् तस्य क्रीयादिकमवश्यवक्तव्यमिति
भावः । भूयः पुनः तद्दर्शनात् तव दर्शनं प्राप्येत्यर्थः मम एते, जीवनस्य-क्रीया-
दयः गुणताम् अनुकूलतां गताः । अत्र दोषाणां गुणत्वम् ।

(ल) तस्या इति । वस्तुं प्रति नायकस्वीक्रियम् । तस्याः कान्तायाः
यौवनत्रिया तारुण्यलक्षणा भूपितं विराजितं-तत्-रूपसौन्दर्यं मम सुखैकतायनं
सुखमादाधारं जातम् अधुना विरहे इत्यर्थः दुःखाय एव । अत्र गुणानां
दोषत्वम् ।

(व) प्रहसनमाह अर्थेति । भाषेति । भाषवत् भाष इव भाषे यथा
सुखं निर्वहन्स्य मन्त्री मन्त्र्यवृत्तानि च वदन्ति, हास्याङ्गानि च दमः, तथातापोति
भावः । अत्र प्रहसने चारभटी वृत्तिर्न प्रयोज्येति श्रेयः । वीथ्यङ्गानां स्थितिरव-

एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

५३५ ॥ [श]

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य काञ्चन जनं संकीर्णमिति तद् विदुः ॥

५३६ ॥ [ष]

यथा धूर्त्तचरितम् ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिदूर्चिरे ।

तत् पुनर्भवति द्वाङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितम् ॥

५३७ ॥ [स]

यथा नटकमेलकादि । मुनिस्त्वाह ।

“वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।

अविकृतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति” ॥ (ह)

स्थानं न वा नैव, अथवा वीथाङ्गानां स्थितिः नियतेत्यर्थः । अत्र प्रहसने तुप-
स्यादिषु मध्ये कश्चित् नायकः । अत्र भगवच्छब्देन सत्यासी प्रीच्यते । अत्यन्तं
सुगमम् ।

(श) अस्य भेदत्रयमाह एक इत्यादि । यत्र एकः मुख्यः नायक इत्यर्थः
धृष्टः प्रगल्भः भवेत् तत् हास्यं शुद्धम् उच्यते ।

(ष) आश्रित्येति । काञ्चन जनं धृष्टमिति भावः आश्रित्य यत् हास्यं
तत् सङ्कीर्णं विदुः ।

(स) वृत्तमिति । बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णम् ऊर्चिरे
उक्तवन्तः । तत् सङ्कीर्णप्रहसनं द्वाङ्गम् अङ्गद्वयघटितं वा एकेनैव अङ्गेन विनि-
र्मितं भवति ।

(ह) वेश्येति । यत्र प्रहसने वेश्यादीनां वर्णनं तथा तेषामविकृतानां
अथास्थितानामिति भावः वेश्यानां परिच्छदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अनुकरण-
मित्यर्थः तत् सङ्कीर्णम् ।

विकृतन्तु विदुर्यत् प्रण्डकञ्चुकितापसाः ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥५३८॥ [ज]

इदन्तु सङ्कीर्णैव गतार्थमिति मुनिना पृथग्नोक्तम् ।
अथोपरूपकाणि । तत्र ।

नाटिका ऋषभृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायकी नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।

नवानुरागा कन्यात् नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सम्भयः पुनः

॥५३९॥ [क]

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वशालभञ्जिकादि । अथ त्रोटकम् ।

(ज) विकृतमिति । तत्र पण्डकञ्चुकितापसाः भुजङ्गश्च विदुस्य चारणस्य नटस्य भटादेष वैशगुक्ताः वचनगुक्ताश्च भवेयुः तत् इत्यस्य विकृतं विदुः ।

(क) उपरूपकाण्याह अथेति । नाटिकेति । ऋषभृत्ता कल्पितवृत्तान्ता न तु पुराणादिषु प्रसिद्धतेति भावः, स्त्रीप्राया नारीबहुला, चतुरङ्गिका चतुर्भिः रङ्गैः मन्वाद्या इत्यर्थः । प्रख्यातः, प्रसिद्धः धीरललितः निश्चिन्तो चतुरनिश्चिन्तित स्वर्णोक्तः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता नायकः देव्याः महिष्याः वासेन भवेन शङ्कितः सन् अस्यां नायिकायां सम्प्रवर्त्तेत समासजेत् । द्वयोः नायिकानायकयोः सङ्गमः तद्वशः देव्यधीनः । स्वल्पविमर्षाः प्रायेण विमर्षास्वल्पमिदानी इत्यर्थः । अन्तःपुरगमम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥

५४० ॥ [ख]

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा
स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी ।

प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड्रोषिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥

५४१ ॥ [ग]

यथा रैवतमदनिका । अथ सट्टकम् ।

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ।

अङ्गा जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्

॥५४२॥ [घ]

(ख) त्रोटकमाह अथेति । सप्तेति । सप्त वा अष्टौ वा नव वा पञ्च
वा अङ्गाः यत्र तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुष्यसम्बद्धं, प्रत्यङ्गं, विदूषकचरित्र-
सहितं नाम त्रोटकं प्राहुः ।

(ग) गोष्ठीमाह अथेति । प्रकृतैरिति । प्रकृतैः नातिविदग्धैः । नोदात्त-
वचना संस्कृतान्यभाषिणी । अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) सट्टकमाह अथेति । सट्टकमिति । प्राकृतं संस्कृतादन्यत् अश्लेषं
समस्तं पाठ्यं वाक्त्वं यत्किञ्च तत् अप्रवेशकं प्रवेशकवर्जितम् प्रचुरः बहुलः ।

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाय्यरासकम् ।
 नाय्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः ।
 उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दीपनायकम् ॥
 हास्योऽङ्गव सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।
 मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
 केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥

५४३ ॥ [ङ]

तत्र सन्धिहयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
 विलासवती । अथ प्रस्थानम् ।
 प्रस्थाने नायको दासी हीनः स्यादुपनायकः ।
 दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकी भारती तथा ॥
 सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।
 अङ्गी द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥

५४४ ॥ [च]

कविकाव्याः षडाः प्रयोग्याः षडस्थाने कविकाव्यः प्रयोग्य इत्यर्थः ।
 अन्यत् षडसंख्यादिकम् ।

(ङ) नाय्यरासकमाह अथेति । नाय्येति । बहो तालस्य तान-
 क्रियामागस्य लयस्य साम्यस्य च स्थितिर्यंभिन् तत्, तालः कालक्रियामानः
 लयः साम्यमित्यमरः । उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकयुतं, पीठमर्दः पूर्वोक्त-
 लयः उपनायकः नायकसङ्कारो यत्र तत् । सशृङ्गारः शृङ्गाररससहितः
 हास्यः अत्र ऋषी प्रधानम् । वासकसज्जिता पूर्वोक्तलक्षणा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(च) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान- इति । हीनः दासादपि इतर
 इत्यर्थः । सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रभुतस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य
 संहतिः समापनम् । अन्यत् सुगमम् ।

यथा शृङ्गारतिलकम् । अथोपल्लाप्यम् ।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम् ।

शिल्पकाङ्क्षैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः ॥ [छ]

उल्लाप्यं बहुसंग्रामं त्यस्यगीतिसनीहरम् ।

चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

५४५ ॥ [ज]

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम् ।

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कुलम् ।

खण्डमात्रा द्विपदिका भङ्गतालैरलङ्कितम् ॥

वर्णमात्राच्छुद्धिलिङ्गायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्तात् सन्धी त्रयाद्यौ तथान्तिमः

॥५४६॥ [झ]

(छ) उल्लाप्यनाम् अथेति । उदात्तेति । उदात्तः धीरोदात्तः नायको यत्र तत्, दिव्यवृत्तं दिव्यपरिवृत्युक्तम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) उल्लाप्यमिति । त्रयस्य त्रिभावेन इति भावः गीतेन सनीहरम् । केचन पण्डिता इदम् उल्लाप्यं वदन्तीति शेषः ।

(झ) काव्यमाह अथेति । काव्यमिति । आरभटी वृत्तिविशेषः तथा हीनं खण्डमात्रा द्विपदिका भङ्गतालैः तत्तदाख्यगीतविशेषैरित्यर्थः वर्णमात्रा तथाच्छुद्धिलिङ्गाच्छुद्धीमेदौ ताभ्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गारसूचकवाक्यसन्वितम् । नेता नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च । अत्र काव्ये त्रयाद्यौ सुखप्रतिपत्ति इत्यर्थः अन्तिमः निर्वणमित्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ।

यथा यादवोदयः । अथ प्रेङ्गम् ।

गर्भावमर्परहितं प्रेङ्गं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्गमविष्कृतप्रवेशकम् ।

नियुद्धसम्फे टयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

५४७ ॥ [ज]

यथा वालिवधः । अथ रासकम् ।

रासकं पञ्चपातं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।

भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥

असूत्रधारमेकाङ्गं सवीथ्याङ्गं कालान्वितम् ।

शिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।

दूह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥

५४८ ॥ [ट]

(ज) प्रेङ्गमाह अथेति । गर्भेति । गर्भावमर्परहितं गर्भविमर्षसन्नि-
 दयवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायको यत्र तत्, नियुद्धः सम्फेः सरोपभाषण-
 ताभ्यां युतं, सर्वाभिर्हृत्तिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम् । प्ररोचना
 प्रकृतप्रशंसया सामाजिकानाम् उन्मुखीकरणम् । असूत्रधारत्वेऽपि नेपथ्येन
 केनचित् नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति भावः ।

(ट) रासकमाह अथेति । रासकमिति । पञ्चपातं पद्यभिः पातैः नटैः
 सन्ध्यामिश्रणैः, भाषया विभाषया च संस्कृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः भूयिष्ठं
 प्रशंसितम् । कृषा वृत्त्यादिका षडुःषष्टिप्रकारा तथा पन्नितं, द्विष्टया भिन्नाद्यया

यथा मेनकाहितम् । अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।

पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणैतरः ॥

भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥

५४६ ॥ [ठ]

यथा मायाकापालिकम् । अथ श्रीगदितम् ।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्गं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम् ॥

भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् ॥५५०॥

[ड]

यथा क्रीडारसातलम् ।

“श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि ।

नान्या युतं, ख्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्, उदात्तभावस्य महत्त्वस्य विन्यासेन वर्णनेन संश्रितम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ठ) संलापकमाह अथेति । संलापक इति । पाषण्डः सूतः अधार्मिकी वा । पुरसंरोधः नगरावरोधः कूलं प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैश्चलनं कूलमित्युक्तलक्षणं, संग्रामं युद्धं, विभ्रमः, ब्रह्माभयनासक्तः सम्भ्रमी विभ्रमी मत इत्युक्तलक्षणः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ड) श्रीगदितमाह अथेति । प्रख्यातेति । प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तान्तम् । प्रसिद्धा नायिका यत्र तत् । श्री इति शब्देन संयुतं बहुमः श्रीशब्दप्रयोगयुतमित्यर्थः ।

एकाङ्गी भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते ॥ (ढ)

ऊह्यमुदाहरणम् । अथ शिल्पकम् ।

चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।

अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥

वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।

सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्तेऽतस्य तानि तु ॥

आशंसातर्कसन्देहतापोद्वेगप्रशक्तयः ।

प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावहिस्याप्रतिपत्तयः ॥

विलासालस्यवास्यानि प्रहर्षाञ्छीलसूढताः ।

साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥

लाभविस्मृतिसम्प्लेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।

चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्यं नोच्यते ॥

५५१ ॥ [ण]

सम्प्लेटग्रथनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्यं सिद्धम् । यथा
कनकावतीमाधवः । अथ विलासिका ।

(ढ) श्रीरिति । श्रीगदिते भाषीना उपविष्टा श्रीः श्रीवेशवारिणी नटी-
त्यर्थः किञ्चित् गायेत् पठेदपि । तथा एकाङ्कः एकेनेव अङ्केन समाप्तः भारती-
प्रायः भारतीशक्तिबहुलः सन्दर्भ इति केचित् पण्डिताः प्रचक्षते ।

(ञ) शिल्पकमाह चयेति । चत्वार इति । वृत्तयः कौटिल्यादयः
अशान्तहास्याः शान्तहास्याभ्यामन्ये इत्यर्थः उपनायकः नायकसदृशकारी हीनः
इतरः । एतस्य शिल्पकस्य आशंसादीनि चमत्कृत्यन्तानि सप्तविंशतिः अङ्गानि ।
अमीषाम् अङ्गानां स्पष्टत्वात् सहजत्वात् सप्त लक्ष्यः न उच्यते । सम्प्लेटो
रीषभावश्च उपन्यासस्तु कार्याणामित्युक्तलक्ष्यं पश्यम् ।

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
 विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता ॥
 हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।
 स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥
 ५५२ ॥ [त]

केचित् तत्र विलासिकास्थाने “लासिका” इति पठन्ति
 तस्यास्तु “दुर्मल्लिकायामन्तर्भावः” इत्यन्ये । अथ दुर्मल्लिका ।
 दुर्मल्ली चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा ।
 अगर्भा नागरनरान्यूननायकभूषिता ॥
 त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।
 पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥
 षष्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।
 चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः ॥
 ५५३ ॥ [थ]

(त) विलासिकामाह अथेति । शृङ्गारिति । स्वल्पानि नातिबहुलानि
 वृत्तानि पद्यानि यत्र तादृशी । अन्यत् स्पष्टम् ।

(थ) दुर्मल्लिकामाह अथेति । दुर्मल्लीति । अगर्भा गर्भसन्धिर्वर्जिता ।
 नागरनरात् अन्यनेन अनिक्लृष्टेन नायकेन भूषिता । अस्यां प्रथमः अङ्कः त्रिनालिः
 घटिकात्रयसाध्यः विटस्य क्रीडामयः केलिबहुलः । पञ्चनालिः पञ्चघटिका-
 सम्यायः । षष्णालिकः घटिकापट्टकसम्पादनोयः । दशनालिः दशघटिका-
 निर्वाहः । अन्यत् स्पष्टम् ।

यथा विन्दुमती । अथ प्रकरणिका ।

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।

समानवंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका ॥५५४॥

[द]

मृग्यमुदाहरणम् । अथ हल्लीशः ।

हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।

वाग्दत्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥

मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥

५५५ ॥ [ध]

यथा केलिरैवतकम् । अथ भाणिका ।

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

कौषिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ।

उदात्तनायिका मन्दपुरुषोऽत्राङ्कसप्तकम् ।

उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ [न]

(द) प्रकरणिकामाह अथेति । नाटिकैवेति । सार्थवाही वदिक् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ध) हल्लीशमाह अथेति । हल्लीश इति । वाग्दत्तः संस्कृतभाषया रचित इत्यर्थः, एकपुरुषः एकमात्रवटः । मुखान्तिमौ वाद्यधरमी मुखनिर्वहणे इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(न) भाणिकामाह अथेति । भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या परिच्छेदपरि-

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्यस्य कीर्तनम् ॥

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।

भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यातन्तु

साध्वसम् ॥

सोपालम्भवचः कोपपीडयेह समर्पणम् ।

निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥

संहार इति च प्राहुर्यत् कार्यस्य समापनम् ॥

५५६ ॥ [प्र]

स्यष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषामपि नाटकप्रकृतित्वात्वेऽपि यथोचित्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र तत्सङ्गावस्य नियमः । अथ अव्यकाव्यानि ।

अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५७॥

च्छेदा । मन्दः हीनः पुरुषः नायकः यस्यां तादृशी । अङ्गसप्तकम् उपन्यासादीनि संहारान्तानि सप्त यस्याः अङ्गानौत्वर्थः ।

(प) उपन्यासादीनाह उपन्यास इति । उपन्यास इत्यादिप्रसङ्गेन काव्यस्य कीर्तनं सूचनम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्त्वज्ञानापदोषादेरित्युक्तलक्ष्यः तस्य वाक्ये तत्सूक्ष्मकवचसि व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यासः इति स्मृतः । भ्रान्तिभ्रमस्य अज्ञानस्य इत्यर्थः नाशः विच्छेदः विरोधः स्यात् । मिथ्या भाख्यातं कथनं साध्वसम् । इह भाषिष्वायां कोपेन पीडये वा सोपालम्भवचः तिरस्कारवचनं समर्पणम् । निदर्शनस्य दृष्टान्तस्य 'उपन्यासः' कीर्तनं निवृत्तिरिति कथ्यते । कार्यस्य यत् समापनं तत् संहार इति कथ्यते ।

(फ) अव्यकाव्यानाह अर्थेति । अव्यमिति । श्रोतव्यमात्रमितिमात्र-

तत्र पद्यमयान्याह ।

छन्दोवद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥

५५८ ॥ [फ]

तत्र मुक्तकं यथा मम ।

“सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति सुहृद्धानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥ (व)

युग्मकं यथा मम ।

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।
प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रोधः ॥
इति यावत् कुरङ्गाचीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

इत्येन दृश्यकाव्यवच्छेदः । छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः बहूनि रचितानि पदानि सुसिद्धरूपाणि यत्र तादृशम् । एकेन तेन पद्येन । अन्यत् स्पष्टम् ।

(व) मुक्तकमुदाहरति सान्द्रंति । सुहृः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाधि-
निष्ठा योगिनः अपि सान्द्रानन्दम् आनन्दधनम् अनन्तम् अव्ययम् अस्युतम् अजं
कामरहितं परं यत् ब्रह्म क्षणं साक्षात् कर्तुम् उपासते वाञ्छन्ति, ताः मथुरा-
पुरीयुवतयः धन्याः पुण्यवत्यः याः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् आनन्दात् ब्रतथा
बहुधा इत्यर्थः आलिङ्गन्ति समालपन्ति कर्षन्ति चुम्बन्ति च । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) किमिति । हे कान्ते ! करस्य उपान्ते प्रान्तभागे तले इत्यर्थः इमां
नश्यस्यसौ किं कथं करोषि, न एकान्तः एकावसानं बल्यः सः नैकान्तः अन्त्यावृत्त
इति यावत् स न भवतीति अनेकान्तः तस्मिन् तन्मात्रवृत्तम् इत्यर्थः प्रणयप्रवणे

तावदाविरभूच्चूतो मधुरो मधुपध्वनिः ॥ (भ)

एवमन्यत्रापि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सट्टवंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।

शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रसः ईष्यते ॥

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसम्बन्धः ॥

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।

आदौ नमःक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् ।

एकवृत्तमथैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

प्रणयाकाङ्क्षिणीत्यर्थः कान्ते क्रुधः कोपाः न उचिताः । इति एवंप्रकारेण यावत् वयं कुरङ्गाचीं रुगनयनां वक्तुम् ईशानहे चैशानहे तत्रवत् चूते रसाले मधुरः मनोहरः मधुपध्वनिः भ्रमरभङ्गारः आविरभूत् भजायत भ्रमररवेणैव मानभङ्गी, जातः नास्माकं प्रयासस्य भावशक्ततेति भावः ।

(म) महाकाव्यमाह सर्गबन्ध इति । सर्गैः पदान्तरार्थदर्शनैरुपलक्षितः बन्धः पद्यप्रबन्ध इत्यर्थः महाकाव्यम् । तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः सुरः देवविशेषः । चट्टवः चनेके, नाटकसम्बन्धः नाटकीकृतमुखादिप्रसङ्गं प्रयोन्यमिति भावः । इतिहासेषु पुराणादिषु उद्भवम् उत्पन्नं वृत्तं चरितम् । सज्जनाश्रयं साधुजनाचरितमित्यर्थः । वर्गाः धर्माधिकामसीचाः, तेषु चतुर्वर्गेषु मध्ये एकं फलं च इति प्रकारो वाच्यः । भवेत् । आदौ महाकाव्यस्येति शेषः नमःक्रिया देवतादीनां नमस्कारः आशीर्वा शुभाशंसनं वा लोकानामिति शेषः । वस्तुनिर्देशः वस्तुन इतिवृत्तसम्बन्धिनः प्रधानस्य निर्देशः कीर्तनम् । खलादीनां दुर्जनादीनाम् ।

अल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।

हृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

ान्ते भाविसर्गस्य कथयाः सूचनं भवेत् ।

म्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गीपाङ्गा अमी इह ॥

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामास्य सर्गीपादेयकथया सर्गं नाम तु ॥

५५६ ॥ [म]

सम्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि, अवसानेऽन्यहृत्तकै-
रिति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गीपाङ्गा इति जलकेलि-
सधुपानादयः । यथा रघुवंशशिशुपालवधनैपधादिः । यथा
षा मम राघवविलासादिः ।

एकहृत्तमयैः एकविधच्छन्दोनिर्देशैरित्यर्थः । अवसाने सर्गसमाप्ती अन्यहृत्तकैः
भिन्नच्छन्दोविरचितैरित्यर्थः । इह महाकाव्ये । नानाहृतयः बहुभिन्नच्छन्दोभिः
विरचित इत्यर्थः । यथायोगं यथासम्भवं साङ्गीपाङ्गाः अङ्गप्रत्यङ्गसङ्घिताः । कवेः
मन्त्रैः वा हृत्तस्य वर्णनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य अन्यस्य नाम्ना यस्य महा-
काव्यं नाम कर्तव्यमिति शेषः । तत्र कविनाम यथा माघमारविप्रपद्यति । इत-
नाम यथा कुमारसम्भवादि । नायकनाम यथा रघुवंशादि । इतरनाम यथा
भद्रिपद्यति । तु किन्तु सर्गनाम सर्गे उपादेया वर्णनीया या कथा तथा कर्तव्य-
मिति शेषः यथा रतिविद्यापी नाम चतुर्थः सर्ग इत्यादि ।

अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गाः

भवन्तप्राख्यानसंज्ञकाः ॥ ५६० ॥ [य]

अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतम् ।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः ।

छन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि ॥

५६१ ॥ [र]

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवल्याश्वचरितम् ।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ॥

५६२ ॥ [ल]

यथा कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्रवर्जितम् ॥

५६३ ॥ [व]

(य) अस्मिन्निति । आर्षे ऋषिप्रणीते अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः प्राख्यान-
संज्ञकाः भवन्ति । सर्गस्थाने प्राख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः ।

(र) प्राकृतैरिति । प्राकृतैः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रणीते तस्मिन् महा-
काव्ये । आस्कन्दकेन तदाख्येन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमित्यर्थः । गलितकैः
तदाख्यच्छन्दोविशेषैरित्यर्थः ।

(ल) अपभ्रंशेति । अपभ्रंशः अपभाषा तद्रचितनिबन्धः अस्मिन् महा-
काव्ये ।

(व) काव्यमाह भाषेति । भाषा संकृतं विभाषा विरुद्धभाषा अपभ्रंशादिः
तथोक्तिर्यथा भाषया रचिते न विभाषा विभाषया रचिते न भाषा प्रयोज्या

यथा भिच्चाटनम् आर्याविलासश्च

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-

स्यैकदेशानुसारि च ॥ ५६४ ॥ [श]

यथा मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

५६५ ॥ [ष]

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा सुक्ता-
बत्यादि । अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम् ।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं सुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

इति नियमेन रचितमिति शेषः सर्गबन्धसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकाद्यंश्रवणैः
एकाद्यं प्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत् पद्यैः रचितमिति शेषः सन्धि-
सामयावर्जितं सुखप्रतिमुखादिसन्धिसमुदायहीनं काव्यम् ।

(श) खण्डकाव्यमाह खण्डेति । काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानु-
वपमित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(ष) कोषमाह कोष इति । अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः श्लोकाणां
समूहः कोषः स कोषः ब्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्चेत् अति-
मनोरमः अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः ।

(स) गद्यमाह वृत्तेति । वृत्तबन्धेन पद्यबन्धेन उज्झितं त्यक्तं अन्यकाव्यं
गद्यं, तत्र चतुर्विधं—सुक्तकं, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायं, चूर्णकम् । आद्यं,
सुक्तकम् । परं वृत्तगन्धि वृत्तस्य पद्यस्य भागेन अंशेन युतम्, अन्तत् उत्कलिका-

अन्यद्वीर्घसमासाद्यं तुय्यं चाल्पसमासकम् ॥

५६६ ॥ [स]

सुक्तकं यथा । “गुरुर्वचसि पृथुरसीत्यादि” । वृत्तगन्धि
यथा मम “समरकण्डूयननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकीदण्ड-
शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनागर !” (ह) । अत्र कुण्डली-
कृतकीदण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः । समरकण्डूयनेति च प्रथ-
माक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः । उक्तलिकाप्राथं यथा ममैव ।
“अणिसं विसूमरं णिसिददरसरविसरविदलितसमरपरिगदप-
वरपरबल !” (३७) इत्यादि (च) । चूर्णकं यथा मम ।
“गुणरत्नसागर ! जगदेकनागर ! कामिनीमदन ! जन-
रञ्जन !” इत्यादि ।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके ॥

(३७) अणिसं इति । अनिशं विष्टमरनिश्चिततरशरविसरविदलितसमर-
परिगतप्रबलपरबलेत्यादि सं० ।

प्रायमित्यर्थः । द्वीर्घसमासेन आद्यं युतं तुय्यं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः । अल्पसमासकम्
अल्पेन समासेन युक्तमित्यर्थः ।

(ह) समरिति । समरस्य कण्डूयनाय निविडाभ्यां दृढाभ्यां भुजदण्डाभ्यां
कुण्डलीकृतं मण्डलीकृतं घत् कीदण्डं धनुः तस्य शिञ्जिन्याः मौर्व्याः टङ्कारः तेन
उज्जागरितं वैरिणः शत्रोर्नागरं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(च) अनिशिति । अनिशम् अनवरतं विष्टमराः प्रसरन्तः ये निश्चिततराः
आषिततराः तीक्ष्णा इत्यर्थः शराः तेषां विसरेण विक्षेपेण विदलितं समरपरिगतं
संयामस्थितं प्रबलं परबलं शत्रुसैन्यं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(क) गद्यभेदरूपां कथामाह कथायामिति । कथायां सरसं वस्तु इतिवत्

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥

५६७ ॥ [क]

यथा कादम्बर्यादि ।

आख्यायिका कथावत्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ।

आर्या वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

५६८ ॥ [ख]

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्” ।

इति दण्ड्याचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायके-

नद्यैरेव विनिर्मितं भवेत् । अत्र कथायां क्वचित् आर्या भवेत् । क्वचिद्वा वक्त्र-
नपरवक्त्रस्य छन्दसो प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः
श्लोकैः नमस्कारः तथा खलादेः दुर्जनादेर्वृत्तस्य चरित्रस्य कीर्तनं कथनं भवेदिति
शेषः ।

(ख) पद्यस्यापरभेदरूपमाख्यायिकामाह आख्यायिकेति । आख्यायिका
कथावत् स्यात् । कथायां यथा सरसं वस्तु ; प्रयोज्यं पद्यैर्नमस्कारः खलुचरित्र-
वर्णनस्य तथाख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्तेतावान् यत् कवेः वंशादीनां
कीर्तनम् अन्यकवीनासु वृत्तं क्वचित् क्वचिद्वा पद्यं प्रयोज्यामिति । कथांशानां
व्यवच्छेदः विशेषः आश्वास इति नाम्ना वध्यते । आश्वासस्य मुखे प्रारम्भे आर्या-
वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा मध्ये येन केनचित् छन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छलेन
भावितः भविष्यतः अर्थस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः ।

(ग) अपीति । तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तैरपि

नैव निवड्व्या” इत्याहुस्तदयुक्तम् (ग) । आख्यानादयश्च
कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावात् पृथगुक्तः । यदुक्तं दण्डिनैव ।

“अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति (घ) शेषाश्चाख्यानजातयः” । इति ।
एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । अथ गद्यपद्यमयानि ।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ५६६ ॥

यथा देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥ ५७० ॥

यथा विरुदमणिमाला ।

करम्भकन्तु भाषाभिर्विधाभिर्विनिर्मितम् ॥

५७१ ॥

यथा मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये-
ऽपि भेदा उद्देशमन्वप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च (ङ) न
पृथग्लक्षिताः ।

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणे नाम
षष्ठः परिच्छेदः ।

उद्दीरणात् उच्चारणात् अनियमः अनिययस्तु दृष्ट इति दण्ड्याचार्यस्य वचनात्
नायकेनैव आख्यायिका निवड्व्येति केषाञ्चिन्व्यतमयुक्तमिति फलितार्थः ।

(घ) अत्रेति । अत्रैव । कथायामाख्यायिकायां वैत्यर्थः ।

(ङ) उद्देशमात्रेति उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः । विख्याताः
तद्भावात् उक्तभेदानतिक्रमात् उक्तभेदेषु अन्तर्भावादिति भावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता-विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदव्याख्या

समाप्ता ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

—

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ।

रसापकर्षका दोषाः ॥ ५७२ ॥

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

५७३ ॥

तत्र ।

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविस्मृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरम् ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ५७४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् । यथा ।

“कार्तार्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा” ।

अश्लीलत्वं (क) व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जनकत्वात्त्रिधा ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“दृप्तारिविजये राजेन् ! साधनं सुमहत्तव ।

प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ! ते तदा” ॥ (ख)

अत्र साधनवायुविनाशशब्दाः अश्लीलाः ।

“शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे” ॥ (ग)

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् । अप्र-
युक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा । “भाति
पद्मः सरोवरे” । अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः (घ) । ग्राम्यत्वं यथा ।
“कटिस्तो हरते मनः” । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः (ङ) । अप्र-

(क) श्रुतिदुःखावहत्वं श्रुतिमात्रतः क्लेशजनकत्वम् । कार्तार्थं कृतार्थस्य
भावः कार्तार्थम् । अत्र रेफयोगात् कषायाः पारुष्यात् श्रुतुर्दुःखजनकत्वम् ।
तेनात्र शृङ्गारस्य प्रकर्षं हानिरिति रसापकर्षः । अश्लीलत्वं ब्रीडादिवशात् अवक्तव्य-
मर्थान्तरमश्लीलं तस्य भावः ।

(ख) दृप्तेति । हे राजन् ! दृप्तानाम् शरीराणां शत्रूणां विजये तव सुमहत्
साधनं सैन्याद्युपायः । हे तन्वि ! ते तव विनाशे अदर्शने विरहे इत्यर्थः वायुः
मलयकमीरण इत्यर्थः शनैः मन्दं मन्दं प्रससार सप्रसार । अत्र सैन्याद्युपायार्थे
प्रयुक्तः साधनशब्दः उपस्यव्यञ्जकतया ब्रीडाव्यञ्जकः । समीरणे प्रयुक्तो वायुशब्दः
पामुवायुव्यञ्जकतया लुगुष्ठाव्यञ्जकः । अदर्शने प्रयुक्ता विनाशशब्दः मृत्युव्यञ्जक-
तया अमरत्वव्यञ्जकतया इति बोद्धव्यम् । अत्र राजविषयकरतिभावस्य रस-
शब्दप्रतिपाद्यस्य तथा शृङ्गारस्य तत्तच्छब्दानां तादृशाद्यव्यञ्जकतया प्रकर्षविच्छेद
इति द्रष्टव्यम् ।

(ग) शूरा इति । शूराः वीराः रणाध्वरे संपामयन्ति पशुभूताः निहता
इति भावः अमरतां देवत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति अत्र वीराणां सत्वाहाणां पशुत्वव्यञ्जन-
मयुक्तमिति अनुचिता धैर्यं तेन चात्र वीररसस्य प्रकर्षं हानिरिति बोध्यम् ।

(घ) तथा तेन प्रकारेण प्रसिद्धौ अपि क्रीडादिषु प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि । पुंलिङ्गः
कविभिरप्रयुक्त इति शेषः ।

(ङ) ग्राम्यत्वं हालिकादिस्वाधारणजनप्रवीज्यत्वम् । कटिरिति । अत्र
शृङ्गारस्य अगुदत्वप्रकटनेन वैषित्र्यापगमात् प्रकर्षं हानिरित्यवधेयम् ।

तीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा । “योगेन दलित-
शयः” । अतः योगशास्त्र एव वासनार्थं आशयशब्दः (च) ।

“आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां गुरु” । (छ)

अत्र वन्द्यामिति किं वन्द्येभूतायामुत वन्दनीयायामिति
सन्देहः । नेयार्थत्वं रुद्धिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थ-
प्रकाशनम् (ज) । यथा ।

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्” । (झ)

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् । निहतार्थत्वमुभया-
र्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “यमुनाशम्बर-
मम्बरं व्यतानीत्” । शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले

(च) अप्रतीतत्वम् । एकदेशमात्रे न तु सर्वत्र प्रसिद्धत्वं ख्यातत्वम् । योगेन
जीवव्रह्मणोरैक्यचिन्तनं योगः तेन दलितः स्खण्डितः आशयः वासना यस्य
तद्योक्तः । अत्र वासनार्थत्वम् आशयशब्दस्य अज्ञानतां योगशास्त्रानभिज्ञानाम्
अर्थबोधव्याघात इति बोध्यम् ।

(छ) आशीरिति । आशीर्वाटसूचकवाक्यावलीं कर्णे
कृत्वा गुरुत्वार्थः । अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् । वन्द्यामिति पदं श्लेषवशात्
अर्थसन्देहजननात् सन्दिग्धम् । अत्र सन्देहवशात् शब्दबोधविलम्बेन राजविषय-
रतिभावरूपस्य रसनधर्मयोगात् रसपदप्रतिपादस्य प्रकल्पानिः ।

(ज) नेयार्थत्वमिति । लक्षणाया रुद्धिप्रयोजनान्यतरद्वेतुकत्वनियमात्
तदभावे अशक्तिकृतम् असामर्थ्यप्रयुक्तम् अव्युत्पत्तिविकृम्भितमित्यर्थः क्वेरिति
शेषः ।

(झ) कमले इति । निर्जितत्वं पराभव इत्यर्थः कमलस्य चरणासम्भवेन
मुख्यापेक्षः मुख्यालक्ष्ययोः सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । अत्र रुद्धिप्रयोजन-
योरन्यतरं विना प्रथमं क्वैरशक्तिनिश्चयः तदनन्तरं कथञ्चित् लक्ष्यार्थाविष्करणं
ततः शब्दबोध इति विलम्बेन रसप्रतीतिः प्रतिबन्धकत्वमिति बोध्यम् ।

(ञ) निहतार्थत्वम् उभयार्थस्य उभयार्थप्रतिपादकस्य । यमुनेति । यमुना-
शम्बरं काङ्क्षित्वासिद्धम् अम्बरम् आकाशं व्यतानीत् ऊर्ध्वस्तीतथा व्यातवत् ।

निहतार्थः (ज) । “गीतेषु कर्णमादत्ते” । आङ्पूर्वो दाज्-
धातुर्दानार्थेऽवाचकः । यथा वा ।

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी” । (ट)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् । क्लिष्टत्वमर्थ-
प्रतीतेर्व्यवहितत्वम् । “चीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः” ।
अत्र चीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो
जलानि । “भूतयेऽस्तु भवानौशः” । अत्र भवानौशशब्दो
भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्द्विरुद्धमवगमयति (ठ) ।

“स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनद्वयोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ।

अत्र द्वयात्वं विधेयं, तच्च समासे गुणीभावादनुवाच्यत्व-
प्रतीतिकृत् । यथा वा । “रक्षांस्यपि पुरःस्थातुमलं रामानु-

अत्र शब्दशब्दः श्रुतिमात्रतः प्रसिद्धार्थं प्रति प्रधायितस्तत्तदसङ्गतेस्तस्मात् निवृत्तः
जलं प्रथाययन् शब्दबोधविलम्बात् यस्मिन्नाविषयरतिभावस्य प्रकर्षं हानिरिति
बोध्यम् ।

(ट) अवाचकत्वं यथा गीतेष्विति । यदि च दाधातीरभिधेयैव दानवाच-
कत्वं स्थितं तदपि आङ्पूर्वकत्वे तद्विपरीतार्थस्य यद्गणरूपस्य अभिधेयैव प्रति-
पादनादिति भावः । दिनमिति । त्वयि सम्प्राप्ते उपस्थिते मे मम ध्वान्त-
च्छन्नापि तिमिरावृतापि यामिनी दिनम् । अत्र दिनशब्दः सूर्यकिरणावच्छिन्न-
प्रहरचतुष्टयार्थकः । इति प्रकाशमयार्थप्रतीतौ विलम्बात् शब्दबोधः तस्मात्
रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वम् । अत्र दिनशब्देन लक्षणया प्रकाशमयार्थः, सा च
रुद्विष्टेति कति नात्र नियार्थत्वावसर इति बोध्यम् ।

(ठ) क्लिष्टत्वमिति । अर्थप्रतीतेः अर्थवबोधस्य व्यवहितत्वं व्यवधानेन
उपस्थाप्यत्वम् । अत्र क्रमेण प्रदार्थोपस्थितेः शब्दबोधविलम्बात् रसादिप्रतीतेः
प्रतिबन्धकमित्यपकर्षः ।

(ड) विरुद्धनतिकारिता विपरीतबुद्धित्वं यथा सूतये इति भवस्य पत्नी
भवानौ तस्याः ईशः पतिः । अत्र भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वात् देव-
विषयकरतेरपकर्षः । अविच्छेति । अविच्छेदः प्राधान्येन अनिर्दिष्टः विधेयांशः

जस्य मे” । रामस्येति वाच्यम् । यथा वा । “आसमुद्रक्षिती-
गानाम्” । अत्र आसमुद्रमिति वाच्यम् । यथा वा ।

“यत्र ते पतति सुम्नु ! कटाक्षः पष्ठवाण इव पञ्चशरस्य” ।

अत्र पष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम् । यथा वा ।

“अमुक्ता भवता नाथ ! सुहृत्तमपि सा पुरा” । (ड)

अत्र अमुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-
चितम् । यदाहुः ।

“अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” ॥ (ढ)

यथा ।

“नवजलधरः सम्रद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः” । (ए)

एव तस्य भावः पदार्थानां मध्ये विधेयत्वेव उपादेयत्वेन प्राधान्यं तस्य प्राधान्येन
निर्देश एव उचितः तद्वैपरीत्यम् अनुवाद्यमनुक्तौ व न विधेयसुदीरयेदिति नियमस्य
अन्यथात्वमित्यर्थः, स च क्वचित् समासे गुणीभावेन क्वचित् उद्दिश्यात् प्राक् विधे-
यस्य उपादानेन भवति । अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् उद्दिश्यत्वबोधजनकम् । तेनात्र
प्राक्बोधे कष्टता तथा च वीररसप्रतीतेरपकर्षः । रसांसीति अलं समर्थानि,
अलं व्यर्थसमर्थयोरित्यन्तरः । अत्र राससंधे रामस्यैव प्राधान्येन उपादेयत्वात्
तस्य पृथक् निर्देश एवोचितस्तदकरणात् तादृगुपादेयताप्रतीतेः प्रतिरोधत्वेन
च वीररसस्यापकर्षः । आसमुद्रेति अत्र रज्ज्वंशीयानामधिकारस्य समुद्रपर्यन्तताया
एव उपादेयतया प्राधान्यं तत्र समासे गुणीभावात् न तथाप्रतीतिकृदिति रस-
स्यापकर्षः । यदेति अत्र पृष्ठत्वस्यैव उपादेयतया प्राधान्यं तदकरणात् रसस्य
क्वचिदपकर्षः । अमुक्तेति । अत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञाविधेयत्वैवोचिता, समासे
गुणीभावेन तद्विपर्ययात् अर्थबोधस्य कष्टतया रसापकर्ष इति बोध्यम् ।

(ढ) अप्राधान्यमिति । यत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य अप्राधान्यम् उद्दिश्य-
तया अनुसृत्य प्रतिषेधे नञर्थे प्रधानता सुख्यत्वं यत्र च क्रियया सह नञ्
तिष्ठतीत्यर्थः असौ प्रसज्यप्रतिषेधः ।

(ए) नवजलधर इति । ऊर्ध्वशीवियोगेन क्षिप्तस्य पुरुरवसो वितर्कवर्धन-

उक्तोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयतानवगमः (त) । यदाहुः ।

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥ (श)

तेन ।

“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अष्टध्नु राददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्” ॥ (द)

अत्र अत्रस्ततामनूयात्तगोपनाद्येव विधेयमिति नञः
पर्युदासतया गुणभावो युक्तः । ननु अत्राहभोजी ब्राह्मणः,
असूर्यस्यश्या राजदारा इत्यादिवत् अमुक्तेत्यत्रापि प्रसज्य-
प्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूप-
क्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं
शक्यम् । न च तथा । विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन
कार्त्विशेनैव नञः सम्बन्धात् । यदाहुः ।

मिदम् । अत्र सत्रहनवजलधरस्य दृष्टनिशाचरत्वविधानमप्रधानं नञर्थस्य तद-
भावरूपस्य प्राधान्यं क्रियाया भवतीत्याद्यध्याहृतया नञः सम्बन्धस्य तदत्र प्रसज्य-
प्रतिषेधत्वम् ।

(त) उक्तोदाहरणे अमुक्तेत्यत्र विधेयतानवगमः विधेयस्य अप्रतीतिः ।

(घ) प्रधानत्वमिति । यत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य प्रधानत्वं मुख्यत्वं प्रति-
षेधे नञर्थे अप्रधानता गुणभावः यत्र च उत्तरपदे परवर्तिपदेन सप्त नञ् तिष्ठती-
त्यर्थः असौ पर्युदासः ।

(द) जुगोपेति । स दिक्षीपः अत्रस्तः अभीतः सन् आत्मानं जुगोप
ररघ, अनातुरः अपीडितः सन् धर्मं सेजे सिषेवे, अष्टध्नुः अलुब्धः सन् अर्थान्
करान् आददे, असक्तः अनासक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् वुभोज । अत्र विध्यर्थस्य
आत्मगोपनस्य प्राधान्यं प्रतिषेधे अत्रस्त इत्यादिषु स्थिते नञर्थे अप्रधानता,
उत्तरपदेन वक्तादिना नञः सम्बन्धः ।

“श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्तरीनेर्विधानत इति” ॥ (घ)

अमुक्तैत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः । वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा ।

“स्माराच्यं न्यः कदा लप्स्ये कार्त्ताच्यं विरहे तव । (न)

कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्रुते” ॥ (प)

अत्र जुगुप्साव्यञ्जकास्त्रीलता ।

“उद्यत्कमललीहित्यैर्वक्राभिभूर्पिता तनुः” । (फ)

अत्र कमललीहित्यं पद्मरागः । वक्राभिः वामाभिः ।

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः ।

(घ) श्राद्धेति । यतः यस्मात् श्राद्धभोजनशीलः कर्ता प्रतीयते, कर्त्तरि प्रनेरिनप्रत्ययस्य विधानतः विधानान् न तु तस्य कर्तुः भोजनमात्रं प्रतीयते इत्यनेनाश्वयः ।

(न) अरेति । तव विरहे स्मरस्य कामस्य आर्त्तिः पौडा तथा अन्धः मोहित इत्यर्थः अहं कदा कार्त्ताच्यं कृतार्थतां लप्स्ये प्राप्स्यामि । अत्र अनेकपदस्य परस्परवर्षघटितत्वेन वाक्यगतं दुःश्रवत्त्वम् ।

(प) कृतेति । अन्यस्य कवेः अर्थे वर्णिते वस्तुनीत्यर्थः कृता प्रवृत्तियेन सादृश्यः परकवितामनुसृत्य रचयन्नित्यर्थः कविः वान्तम् उद्गीर्णम् अश्रुते भक्षयति । अत्र वाक्त्वं समश्रुते इति वाक्यं जुगुप्साव्यञ्जकत्वात् अस्त्रीलम् ।

(फ) उद्यदिति । उद्यद्भिः शिकस्यरैः कमललीहित्यैः पद्मरागैः वक्राभिः वामाभिः नारीभिः तनुः भूपिता अलङ्कृता । अत्र कमललीहित्यवक्राशब्दौ लक्षणा पद्मरागवाक्राशब्दौ धर्मी सा च लक्षणा उद्विप्रयोजनाभावात् अशक्ति-कृतेति पदद्वयगतत्वेन वाक्यगतं नैवार्थत्वम् ।

(५) धम्मिल्लस्येति । कुरङ्गशावाच्याः अपूर्वा दम्बश्रुत्यतिः विद्यासविशेषः यस्य सादृश्यस्य धम्मिल्लस्य संयतकीशपाशस्य, घञ्जिह्वाः संयताः कथा इत्यमरः ।

रज्यत्यपूर्ववन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्” ॥ (ब)

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः । “न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदिति” अत्र च अयमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् (भ) । तच्च शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ! समागतः” ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाच्यत्वप्रतीतिकृत्तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रम् (म) । यथा ।

“यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु ! स आगतः” ।

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति ।

शोभां प्रेक्ष्य दृष्ट्वा कस्य जनस्य मानसं निकामम् प्रतिमात्रं यथा तथा न रज्यति । अत्र पदार्थानाम् अन्वययोजनस्य कष्टसाध्यत्वात् उसास्वादस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्लिष्टत्वम् ।

(भ) न्यक्कार इति । अत्र वाक्यगतः विधेयाविमर्षः सद्ब्रह्ममनःसु तादृश्वीररसास्वादस्य मनाक् प्रतिघातं जनयतीति बोद्धव्यम् ।

(म) आनन्दयतीति । यत्तदोः शब्दयोः सम्बन्धः संयोगः नित्यः अविच्छिन्न इत्यर्थः । यत्र यच्छब्दः तत्र तच्छब्दो नियत इति सादृक् । उपक्रान्तस्य अनुवाच्यत्वेन उपात्तस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये आकाङ्क्षाराहित्यबोधाय । प्रतिपाद्यमानाः प्रयुज्यमानाः । अनुवाच्यत्वप्रतीतिकृत्त उद्येयत्वज्ञोपक्रमम् । अत्र विधेयस्य अदःशब्दस्य नैकव्यात् अप्राधान्येन निर्देश इति विधेयाविमर्ष इति भावः ।

यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः” ।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्य उपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथा हि, यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् । यथा “आत्मा जानाति यत् पापम्” (य) । एवम् ।

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते ।

भास्वन्ति रत्नानि महीपधीश्वरं

इत्यादावपि तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् (र) । क्रमेण यथा ।

“स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्” ॥ (ल)

“स वः शशिकलामौलिस्तादात्मप्रायोपकल्पताम्” । (व)

(य) यत्र चेति । आद्यत्वम् अद्यवशस्तत्त्वम् । सामर्थ्यात् योग्यतावलात् । आमेति । यत् पापं तत् आत्मा जानातीति सामर्थ्यात् अन्तःकरणियमिति भावः ।

(र) यमिति । अत्र स हिनालयः अस्तीति पूर्ववाक्ये आर्थेन तच्छब्दे-
जानयः ।

(ल) स इति । स वीरः रामः बालिनं हत्वा धातोः स्थाने आदेशमिव चिरकाङ्क्षिते तत्पदे तस्य बालिनः पदे राज्ये सुग्रीवं संन्यवेशयत् अमिपिहवान् । अत्र स इति यः सुपौवमित्रमिति आर्थेन यच्छब्देन सम्बध्यते । अत्र तच्छब्दस्य प्रकान्तत्वम् ।

(व) स इति । सः प्रसिद्धः शशिकलः नीलो यस्य तद्योक्तः शिव इत्यर्थः यः सुपाशं तादात्म्याय सुकथे इत्यर्थः उपकल्पतां सुकल्पितो भवतु इत्यर्थः

“तामिन्दुसुन्दरमुखो हृदि चिन्तयामि” ॥ (श)

यत्र च यच्छब्द निकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-
लिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव क्रमेण यथा ।

“विभाति सृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् । (घ)

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पधिकयोषितः” ॥ (स)

क्वचिदनुपात्तयोर्हयोरपि सामर्थ्यादवगमो यथा ॥ (ङ)

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि ! मा शुच ।

नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्यद्भुतपौरुषः” ॥ (च)

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

“यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि,
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विव-
क्षितम् । तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्षः (क) । एव-

अत्र यः युष्माभिराराध्यते इति धार्ष्ट्येन यच्छब्देन स इति सम्बध्यते । अत्र
प्रसिद्धायैकस्तच्छब्दः ।

(श) तामिति । अत्र या मया कीर्तितेति धार्ष्ट्येन यच्छब्देन तामिति
सम्बध्यते । अत्र अनुभूतायैकस्तच्छब्दः ।

(घ) विभातीति । या या सृगशावाक्षी विभाति इदं भुवनानां भूषणम्
अलङ्कारः । अत्र निकटस्थितोऽपि इदमशब्दः क्लीबलिङ्गः ।

(स) इन्दुरिति । य इन्दुर्विभाति तेन इन्दुना पधिकानां योषितः कान्ताः
दग्धाः । अत्र निकटस्थितोऽपि तच्छब्दः भिन्नविभक्तिकः ।

(ङ) अनुपात्तयोः अप्रयुक्तयोः द्वयोः यत्तच्छब्दयोरित्यर्थः सामर्थ्यात् योग्यता-
वलात् अवगमः प्रतीतिः ।

(च) नेति । हे उर्वि ! शुचिवि ! कोऽपि जनः मे मम भारस्य शमयिता
न अस्तीति शेषः इति ना शुच शोकं मा कुरु, नन्दस्य भवने कोऽपि अद्भुतपौरुषः
अलौकिकपराक्रमः बालः शिशुः अस्ति ।

(क) यदिति । अत्र यच्छब्दद्वयम् एकः एकेन तच्छब्देन निराकाङ्क्षः
अपरः साकाङ्क्ष इति न वक्तव्यम् ।

मन्त्रेषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् । पदांशे श्रुतिकटुर्यथा । “तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यम्” (ख) ।

“धातुमत्तां गिरिर्धत्ते” । अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहितः (ग) ।

“वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति क्तप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः (घ) ।

“पाणिः पल्लवपेलवः” । पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अस्त्रीलिङ्गः ।

“संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः” ।

अत्र वचःशब्दस्य गौःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाणस्थाने शरेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिहृत्तिसहम् । जलध्यादी तु उत्तरपदं वाङ्मनलादौ पूर्वपदम् । एवमन्त्रेषुपि यथासम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणाञ्च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः (च) । यथा ।

(ख) तद्गच्छेति । अत्र सिद्धैः इति पदस्य अंशभूतो द्वै इति शब्दः अत्रणकार्कश्यसवगमयतीति भावः ।

(ग) धातुमत्तामिति । अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे प्रसिद्धः, अत्र तु विद्यनामत्वरुपाद्ये प्रयुक्त इति अत्र धातुमत्तामिति पदस्य अंशभूतो मत्ताशब्दः निहतार्थः ।

(घ) वर्ण्यते इति । यस्य तारकी विजेयः स महासेनः कार्तिकेयः किं वर्ण्यते । अत्र विजेय इति पदस्य पदांशभूतः क्तप्रत्ययः विजित इत्यर्थस्य अवाचक इति भावः ।

(ङ) पाणिरिति । पाद्याक्षरे पेल इति । ए अक्षरे इत्यर्थः अस्त्रीलिङ्गोदात्तकृत्वादिति भावः ।

(च) संग्रामे इति । शूराः वीराः संग्रामे युद्धे निहताः सन्तः वचोवाणत्वं यथासि मायाः शूरा वेषांते वचोवाणाः वचोभिरेव शरकार्ये शत्रुघाटिकं कुर्वन्तीति भावः सत् देवत्वमित्यर्थः आगताः प्राताः । अत्र वचोवाणत्वमिति पदस्य अंशभूतवचःशब्दो गौःशब्दवाचकत्वे अत्रसिद्धतया नेयार्थ इति भावः ।

“मुञ्च मानं हि मानिनि !” । अत्र हिशब्दो वृत्तिपूरणमात्र-
प्रयोजनः । “कुञ्चं हन्ति क्षशोदरी” । तत्र हन्तीति गम-
नार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् (क) । “गाण्डीवी कनक-
शिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वचः” (ज) ।
“आडो यमहनः” [पा० १ । ३ । २८ ।] “स्वाङ्गकर्मका-
क्षेति” [पा० १ । ३ । २८ । सू० वा०] अनुशासनबलादाङ्-
पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम् । इह तु
तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम् । ननु
अत्र “आजघ्ने” इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदा-
न्तरापेक्षयैवेत्यस्य वाक्यदोषता । सैवम् । तथाहि, गुणदोषा-
लङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधा-
यित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य “आजघ्ने” इति पदमात्रस्यैवा-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि
तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव तथा । यथेहात्मनेपदस्य
परिवृत्तावपि न पददोषः तथा हन्प्रकृतेरपीति न पदांश-

परिवृत्तिसहं विनिमयाहम् । तच्छब्दपरित्यागेन शब्दान्तरप्रयोगे न तदर्थवीक्षक-
मित्यर्थः । उत्तरपदं धि इत्वंश्रुतमित्यर्थः । पूर्वपदं वाङ्वेत्वंश्रुतमित्यर्थः न
परिवृत्तिसहमिति शेषः । अत्र धिस्याने ध इति प्रयोगे तथा वाङ्वस्थाने
अद्यादिपदप्रयोगे नेयाद्यन्तमिति भावः । निरर्थकत्वादीनां निरर्थकासमर्थच्युत-
संस्कारत्वानामित्यर्थः ।

(क) मुञ्चेति । अत्र हिशब्दो निरर्थक इति भावः । कुञ्चमिति समर्थं
पोषयितुं शक्तमित्यर्थः ।

(ज) गाण्डीवीति । गाण्डीवी अर्जुनः भुजाभ्यां पाङ्गुभ्यां कनकशिलानिभं
फास्यनपापाणसदृशं विषमविलोचनस्य त्रिनेत्रस्य वचः आजघ्ने आहतवान् ।

(क) गुणेति । गुणानां वक्ष्यमाणानां साधुर्थादीनां दोषाणां दुःश्रवत्वा-
दीनाम् अलङ्काराणामनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेः एते शब्दगुणा
एते अर्थगुणा एते शब्ददोषा एते अर्थदोषा एते शब्दालङ्कारा एते अर्थालङ्कारा

दोषः । एवं “पद्मः” इत्यत्राप्युक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वमूढम् । इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं विरलप्रयोगे निहतार्थत्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् अप्रतीतत्वे त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्रयुक्तत्वमेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे हन्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते (भ्र) ।

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गति ।

अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तताः ॥

पतत्प्रकर्षता सन्धौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।

अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥

अभवन्मतसम्बन्धा क्रमामतपरार्थताः ।

वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रकमता तथा ॥

इत्येवं व्यवस्थाया इत्यर्थः हेतुः कारणं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तस्यै तत्पता अन्वयः तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः तौ अनुविदधातीति अन्वयव्यतिरेकानुविधायौ तेषां शब्दार्थगतानां गुणदोषाङ्गद्वाराणाम् अन्वयव्यतिरेकानुविधायौ तदन्वयव्यतिरेकानुविधायौ तस्य भावः तत्त्वम् । अयं भावः यत्र तत्तच्छब्दसङ्घादे न तु तत्परिहृत्तौ तत्तद्गुणादिसङ्घावः तत्र तत्तद्गुणादीनां शब्दगतत्वं यत्र न तथा तत्र तेषामर्थगतत्वमिति । तद्विजातीयाः केवलवाक्यगता इत्यर्थः ।

(अ) वर्णानामिति । वर्णानां प्रतिकूलत्वं प्रतिकूलवर्षता इत्यर्थः १ । लुप्तविसर्गता २ । आहतविसर्गता ३ । अधिकपदता ४ । न्यूनपदता ५ । कथितपदता ६ । इतहत्तता ७ । पतत्प्रकर्षता ८ । सन्धिविश्लेषः ९ । सम्बन्धीयता १० । सन्धिकष्टता ११ । अर्द्धान्तरैकपदता १२ । समाप्तपुनरात्तता १३ ।

ध्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

५७५ ॥ [ज]

वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् (ट) ।

यथा मम ।

“श्रीवद्व उल्लद्व सभ्रणे कहिं पि मोद्याअद्व णी परिहद्वद्व ।
हिभ्रएण फिट्टद्व लज्जाद्व खुद्वद्व दिहीए सा” (१) ।

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय
निबद्धाः । एषाञ्चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृग्रसभङ्ग इति न
दोषः । “गता निशा इमा बाले !” । अत्र लुप्तविसर्गाः ।
आहता शीत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा । “धीरो वरो नरो

(१) श्रीवद्व इति । उल्लद्वयति उल्लोटयति शयने कश्चिन्नपि मोद्यायति
न परिघट्टति । हृदयेन स्फिठयति लज्जया खुद्वयति धृतेः सा इति त्वं ।
उल्लद्वयति देहमुत्तानीकरोति । उल्लोटयति पार्श्वपरिनर्तनं करोति । मोद्यायति
मोद्यायितभावं प्रकटयति । न परिघट्टति परिघट्टनं न करोति । स्फिठयति
सञ्चति । खुद्वयति कुच्छिता भवति इत्यर्थः ।

अभवन्मतसम्बन्धः १४ । अकसता १५ । असतपराधंता १६ । वाचानभि-
धानम् १७ । मयप्रकसता १८ । प्रसिद्धित्यागः १९ । अस्थाने पदन्यासः २० ।
अस्थाने समासन्यासः २१ । सङ्कीर्णता २२ । गर्भितता २३ । एते वाक्यमात्रगाः
केवलवाक्यगता दोषाः स्युः ।

(ट) वर्णानां प्रातिकूल्यमुदाहरति यथेति । शृङ्गाररसपरिपन्थिनः शृङ्गा-
रस्य प्रतिकूलाः । अत्र टकारवर्णानां शोनीव्यञ्जकतया वीरवीभत्सादिषु एव
उपशोभित्वात् शृङ्गारप्रकर्षदानिः । अत्र दुःश्रवत्वदोषोऽपीति विभाव्यम् ।

(ट) लुप्तविसर्गतामुदाहरति गता इति । बहुषः प्रयोगे दोषोऽयं श्रीद-

याति” इति । “पञ्जवाकृतिरक्तोष्ठी” । अत्राकृतिपदमधिकम् । एवं “सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्” इति विशेषणमधिकम् । “कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेरिति । अत्र तु विशेषप्रतिपक्ष्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा वा “वाचमुवाच कौत्सः” । अत्र वाचमित्यधिकम् उवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात् । क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तद्व्ययोगो युज्यते । यथा । “उवाच मधुरं वाचम्” इति । केचित्त्वाहुः “यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तद्व्ययोगो न घटते” । यथा । “उवाच मधुरं धीमान्” इति ।

“यदि मथ्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम् ।

“रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्” ।

लीलाशब्दः पुनरुक्तः । एवं “जक्षुर्विसं धृतविकासिविसप्रसूना” । अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्षो युक्तः । हतं वृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं रसाननुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “हन्त

वैरस्यापादकत्वादिति बोध्यम् । अधिकविसर्गस्थितौ दुःश्रवणमेव यथा अरः खलः खलः काल इति । आहतविसर्गतामुदाहरति धीर इति । बहुधाप्रयोग एवास्य दोषत्वमिति बोध्यम् । अधिकम् अनुपयोगिपदं यत्र तद्भावः अधिकपदता यथा पश्येति । अत्राधिकपदप्रयोगे तात्पर्यानुधावनेन सदृशयानां रसास्वादप्रतिबन्ध इति ध्येयम् । विशेषप्रतिपक्ष्यर्थं पिनाकपाणेरित्यनेन हरस्य दुर्धर्मस्वरूपविशेषस्य बोधाचेत्यर्थः । न्यूनपदतामुदाहरति यदीति । यदि मयि दृष्टिः अर्पिता त्वयेति शेषः तदा मम इन्द्रतया किम् ? नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र त्वयेति पदप्रयोगे अपरस्यापि कर्तृपदस्याध्याहारसम्भवेन रसप्रतीतिप्रतिरोध इति दोषत्वम् । कथितपदतामुदाहरतीति । अत्र बोधाशब्दप्रयोगे शीतुरर्षान्तरानुधावनात् रसमङ्ग इति बोध्यम् । इतदुक्तं

सततमेतस्या हृदयं भिन्ने मनोभवः कुपितः” । “अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु मानम्” । इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम् । “विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः” । यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव । अत्र प्रसुदितसौरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्तौ गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टी युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च” ॥

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः (ठ) ।

“वस्त्राण्यपि” इति पाठे तु दाढ्यमिति न दोषः । “इदम-
प्राप्तगुरुभावान्तलघु” इति काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतस्तु
“लक्षणानुसरणेऽप्यश्वयम्” इत्यन्ये ।

“प्रोञ्चलञ्चलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः ।

त्रिविधामाह इतिमिति । हृष्टेति । अत्र प्रथमद्वितीयगणयोर्भकारसकारयोः
साद्विधं धैरस्यापादकत्वेन सामाजिकानामनुभवसिद्धमिति दोषः । अन्या
इति । ताः गुणरत्नानां रोहणभुवः उत्पत्तिचेत्राणि अन्या विलक्षणा इत्यर्थः ।
सा धन्या प्रशंसनीया पुण्यवती वा मृत् सृष्टिका अन्या विलक्षणेत्यर्थः ते सम्भाराः
उपादानानि इत्यर्थः अन्याः खलु नियये । विधिना विधाता यैः सम्भारैः एव
युवा सृष्ट उत्पादितः । यत्र यूनि दृष्टे सति मूढमनसाम् इतिकर्षणविमूढ-
मतीनां श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां शत्रूणां करतलात् अस्त्राणि स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
वस्त्राणि च पतन्ति । परमसुन्दरो महावीरशायमिति भावः । शार्ङ्गलविक्रौ-
डितं वृत्तम् । अत्र श्लथत्वश्रुतिः श्रेयिल्यत्रवणम् ।

(ड) पतन्प्रकर्षतामाह प्रोञ्चलेति । प्रञ्चलन् यः ल्वलनः अग्निः तस्य
ज्वालाः शिखाः तद्वत् विकटाः उयाः उरवः महान्तः सटानां जटानां कटा

श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत् पातु वो नरकेशरी” ॥ (ड)

अत्र क्रमेण अनुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

“दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ! ते” ।

एवंविधसन्धिविशेषस्य असकृत्प्रयोग एव दोषः । अनुशासनमुलङ्घय वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविशेषस्य तु सकृदपि । यथा ।

“वासवाशामुखे भाति इन्दुचन्दनविन्दुवत्” ।

“चलण्डामरचेष्टित इति ।” अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जक-मञ्जौलत्वम् ।

“उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः” । अत्र सन्धौ कष्टत्वम् (ठ) ।

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन् करैः

जगन्मा कुरु तन्वङ्गि ! मानं पादानते प्रिये” ॥ (ण)

अत्र जगदिति प्रथमाद्धे पठितुमुचितम् ।

“नाशयन्तो धनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम्” ॥

समूहो यस्य तादृशः तथा श्वासेन निःश्वासमारुतेन क्षिप्ताः दूरनपसारिताः कुलक्ष्माभृतः कुलाचलाः येन तथाभूतः नरकेशरी वृषिंश्च वः युष्मान् पातु रक्षतु । अत्र प्रकर्षपतनेन वैरस्यावगमात् देवविषयकरतेः प्रकर्षहानिरिति दोषः ।

(ड) सन्धिविशेषमुदाहरति दलिते इति । सन्धौलतामाह चलण्डेति । चलन् डामरचेष्टितः उद्धतव्यापारवानित्यर्थः । सन्धिकष्टतामाह उर्वीति । मर्वन्ते मरीः ऊपरभूनेः अन्ते अवसाने अमी उर्वी महती चारुः सुन्दरी अवस्थितिर्यस्यास्तादृशी तर्वाली तदुषां श्रेणी ।

(ण) अर्हान्तरेकपदतामुदाहरति इन्दुरिति । इन्दुचन्द्रः कर्पूरवत् गौरैः धवले करैः किरणैः जगत् धवलयन् श्रेतीकुर्वन् विभाति विराजते । इ तन्वङ्गि ! हमाङ्गि ! पादानते अरुप्रपते प्रिये मानं मा कुरु ।

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः (त) । अन्वन्तसम्बन्धो यथा ।

“या जयश्रीर्मनोजस्य यथा जगदलङ्कृतम् ।

यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽय सा ?” ॥ (थ)

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्तदेकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी ह्यथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽय मे ?” ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्षसे चित्” इति तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।

राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः” ॥ (द)

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः संयोगः । विधेयाविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु

(त) समाप्तपुनरात्ततामुदाहरति नाशयन्त इति । स्पष्टम् ।

(थ) वेति । या मनोजस्य कामस्य जयश्रीः विजयलक्ष्मीः, यथा जगत्फलङ्कृतं भूषितं, या मेणाक्षीं हरिणनयनां विना मे मम प्राणाः विफलाः, अय सा कुतः कुत्र विद्यते इति शेषः ।

(द) ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नानां चयः राशिः पयसां जलानां पूरः राशिः तारकाः नक्षत्राणि कैरवाणि, सत्पलानि च । व्योम आकाशमेव कासारः सरसी सर इत्यमरः । तस्य, राजहंसः सुधाकरश्चन्द्रः राजति शोभते । अत्र कवेरभिमतो व्योमकासारेण सर्वेषां सम्बन्धः न घटते इति दीपः ।

प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयः-
धूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधा-
वभास इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

बहुस्यर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव !” ० (घ)

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठछेदनकर्तृत्वस्य
परशुना सह सम्बन्धो न युक्त” इति प्राच्याः । परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं व्योतयति” इति आधु-
निकाः । अक्रमता यथा ।

समय एव करोति बलावलं

प्रणिगदन्त इतीष शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृत-

स्वरमयूरमयू रमणीयताम्” ॥ (न)

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेति प्रयोगो युक्तो न तु
प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम् ।

“द्वयं गते सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

(घ) अनेनेति । परशुरामं प्रति रामश्लोक्तिरियम् । हे भार्गव ! मातुः
कण्ठं छिन्दता अनेन तव परशुना बहुस्यर्द्धः अयं मम कृपाणः अन्द्रहासाख्यः
असिः लज्जते ।

(न) अक्रमतासुदाहरति समय इति । समय एव शरीरिणां बलावलं
सम्बलतां दुर्बलताञ्च करोति जनयति इति प्रणिगदन्त इव कषयन्त इव शरदि
शरत्काले हंसानां रवाः परुषीकृताः स्वरा येषां तादृशाः मयूराः यत्र तत् यथा-
तथा रमणीयतां मनोज्ञताम् अयुः प्रातवन्तः । येषां मयूरनिखनस्य प्राशस्यं
अरत्सु तेषां न तथा प्रादुर्भावः तत्र हंसानामिषीत्वव इति प्रसिद्धेरिति भावः ।
दुर्बलत्वमित्येतन्नम् । अत्र परामृश्यमानवाक्यस्य समय एव करोति बलावल-
मित्यस्य अनन्तरमेव ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी” ॥ (प)

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अमतपरार्थता यथा ।

“राममन्मथशरेणेत्यादि” । अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनष्टः । वाच्यस्यानभिधानं यथा ।

“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामान्ति ! कुप्यसि” ।

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यून-
पदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेस्तु न तथा-
त्वमित्यनयोर्भेदः (फ) । एवमन्यत्रापि । यथा वा ।

“चरणानतकान्तायास्तन्वि ! कोपस्तथापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्तासि” इति वाच्यम् । भग्नप्रक-
मता यथा ।

“एवमुक्तो मन्त्रिसुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं

(प) इयमिति । कलावतः चन्द्रस्य कान्तिमती सा प्रसिद्धा कला अंश-
विशेष इत्यर्थः, कला तु षोडशी भाग इत्यमरः । अस्य लोकस्य जगतः नेत्र-
कौमुदी नयनानन्ददायिनीति भावः, त्वच्च एतत् इयं कपालिनः गृहीतश्व-
शिरसः हरस्य समागमप्रार्थनया संसर्गाभिलाषेण शोचनीयतां गतं प्राप्तम् ।
वंशस्यविलं वृत्तम् । अमतपरार्थता अमतः अनभिमतः परार्थः अन्यार्थः यत्र
तद्भावः । उदाहरति रामेति । अत्र प्रकृतरसस्य वीभत्सस्य विरोधित्वात्
विषंवादित्वात् अनिष्टः अमतः ।

(फ) अपेस्तु इति । उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति नियमा-
दिति भावः ।

तेन “रावणः प्रत्यवोचत” इति पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कश्चित्पदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रतिवचनयोर्द्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् ।

यथा ।

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च” ।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्वयोऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगर्हति । यथा वा ।

“ते हिमालयमामन्त्र पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धञ्चास्त्रै निवेद्यार्थं तद्विष्टयाः खमुद्ययुः” ॥

अत्र “अस्त्रा इति” इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्या-
स्येतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्” ।

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्” इति युक्तः
पाठः (व) । एवम् ।

(व) उद्देश्येति । अत्र उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं तत्र न कश्चित्पदता इति भावः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च त्रिविधम्—एकविधेयार्थसुद्विष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देश्यः १ । एकोद्देशेन विहितस्य उद्देश्यान्तरे विधेयतया प्रतिनिर्देश्यः २ । एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देश्यः ३ । इह हीति अत्र उदाहरणे रावणोद्देशेन विहितस्य वचनस्य उद्देश्यान्तरे मन्त्रिरूपे विधेयतया प्रतिवचनस्य निर्देश्य इति भावः । उदेतीति । अत्र उदयकालीनतासत्त्वविधौ उद्विष्टस्य ताम्रत्वस्य अस्तकालीनतासत्त्वविधौ प्रतिनिर्देश्य इति न दोषः । एतौ च यथा मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतमिति । अत्र पृथिव्युद्देशेन विहितस्य अपां पत्युः योजनशतविधावुद्देश्यतया प्रतिनिर्देश्यः । उद्देश्यपदेनात्र प्राङ्निर्दिष्टपदं प्रतिनिर्देश्यपदेन अरमनिर्देश्यपदं बुध्यते । यदीति पदान्तरेण अर्थेन ताम्रमिन्नेन पदेन इत्यर्थः प्रतिपाद्यते उपस्थाप्यते । प्रतीतिं वीधं स्वगर्हति तिरोदधाति ।

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा

मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः” ॥ (भ)

अत्र सुखमौहितुमित्युचितम् । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः, एवमन्यत् । प्रसिद्धित्यागो यथा । “घोरो वारिसुचां रवः” । अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि” ।

अस्थानस्थपदता यथा ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयन्नवालव्यजनीवभूवुर्हसा नभोलङ्घनलीलपक्षाः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं “हितान् न यः संशृणुते स किं प्रभुः” । अत्र संशृणुत इत्यतः पूर्वं नजः स्थितिरुचिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मत्परम्” (म) इति

(भ) यश्च इति । यश्चः अधिगन्तुं लब्धुं सुखलिप्सया सुखलाभेच्छया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्येषु गणनाम् अतिवर्त्तितुम् अतिक्रमितुं वा निरुत्सुकानां निरुद्देशानाम् अभियोगभाजां यत्रवतां सिद्धिः समुत्सुकेव उत्कण्ठिता कामिनीव अङ्गं क्रीडमुपैति प्राप्नोति । उपेन्द्रवच्चाह्वतम् ।

(म) अस्थानपदस्यासमुदाहरति तीर्थे इति । तदीये तस्या गङ्गाया इदं तदीयं तस्मिन् तीर्थे जलावतारे गजसेतुबन्धात् हस्तिभिः सेतुं रचयित्वा इत्यर्थः प्रतीपगां प्रतिकूलगामिनीं समुद्रतामित्यर्थः गङ्गाम् उत्तरतः अस्य कुशस्य नभसः आकाशस्य लङ्घनाय लीलाः अपलाः पक्षा येषां तथाभूताः पक्षान् धूनयन्त

वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्” इति (य) । यथा “द्वयं गतम्” इत्यादौ “त्वम्” इत्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति । अस्थानस्यसमासता यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्यातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
प्रीत्यदूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी” ॥ (र)

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः ।
वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वम् । यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाक्षि ! पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।

इत्यर्थः हंसा अथवा यथा तथा अघालव्यजनानि घालव्यजनानि बभूवुः बालव्य-
जनकार्यं चक्रुरित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् । मन्थरं जड़मित्यर्थः ।

(य) नञ इति । वाचकता अर्थप्रतिपादकता द्योतकतामात्रमेवेति भावः
निर्विवादात् कस्यापि अस्मिन्नर्थे विवादो नास्तीति भावः स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया ।
अत्रापि हितान् न यः संश्रणते इत्यत्रापीत्यर्थः ।

(र) अस्थानस्यसमासमुदाहरति अस्थानेति । अद्यापीति । एष मानः
अद्यापि इदानीमपि सीमन्तिनीनां नारीणां स्तनौ एव शैली पर्वतो स्तनशैली
तावेष दुर्गे ताभ्यां विषमे दुर्गमे इति भावः हृदि स्यातुं वाञ्छति अभिलषति
धिक् एनमिति शेषः भीतत्वादिति भावः इति क्रोधादिव आलोहितः रक्तवर्धः
असौ शशी चन्द्रः प्रीयन्तः प्रकर्षेण उदयं गच्छन्तः दूरतरं प्रसारिताः कराः
किरपाः हस्ताश्च यस्य, बलिहस्तांश्ववः करा इत्यमरः । तादृशः सन् तत्क्षणात्
फुल्लतां विकसतां कैरवाद्याम् उत्पलानां कोपेभ्यः निःसरन्ती निर्गच्छन्ती या
अस्तीनां समराणां श्रेणी, सा एव कृपाणम् अस्मिं कर्षति आकर्षति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् । कोपिनः कुङ्कुमचन्द्रस्य उक्तौ वाञ्छे अद्यापीत्यादि धिक्पथ्ये-
नायामित्यर्थः । कवेरुक्तौ इतीत्यादि शशीत्यन्तायामित्यर्थः ।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम् । “क्लिष्ट-
त्वमेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नम् । वाक्यान्तरे वाक्यान्त-
रानुप्रवेशो गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

वदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः” ॥ (ल)

अर्थदोषानाह ।

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।
अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥
सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।
साकाङ्गतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥
अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।
तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥
निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥

५७६ ॥ [व]

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टत्वं
सुख्यानुपकारित्वम् (श) । यथा ।

(ल) रमणे इति । हे सखि ! रमणे कान्ते चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणे
पतमोन्मुखे इत्यर्थः अधुना कदाचित् क्रुधः कोपाः न उचिताः इति ते तुभ्यं
तत्त्वं याथार्थ्यं ब्रवीमि । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणस्थितैकवाक्ये तृतीयचरण-
रूपवाक्यप्रवेशः ।

(व) अपुष्टेति । अपुष्टलादीनि त्रयोविंशतिः अर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः
कथिताः । शब्दपरिहृतावपि यदि एतेषां सङ्गात्रः तदैवार्थदोषत्वमवगन्तव्यम् ।

(श) सुख्यानुपकारित्वं सुख्यस्य प्रतिपाद्यस्य अनुपयोगित्वम् ।

“विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं सुञ्च रुषं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते ।
अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतिः समकालमेव बाधप्रतिभासः,
इह तु पश्चादिति विशेषः । दुष्कमता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मदालसम्” ॥

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् (प) ।

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय !” (स)

अत्रार्थो ग्राम्यः । कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय
पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वम् । यथा ।

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।

वोच्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका” ॥ (ह)

अत्र येषामिन्दुकला न आनन्दहेतुस्तीक्ष्णमेवानन्दाय तन्वा-
स्यन्द्रिकात्वारोपः ।

“हन्तुमिव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

(प) दुष्कमता अर्थस्य क्रमविपर्ययात् । अकमतायां यथाक्रमेण पदस्य
न्यासराहित्यम् इह तु अर्थस्येति भेदो बोध्यः । देहीति प्रथमं बहुमूल्यं वस्तु
लोकैः प्रार्थ्यते तदप्राप्तौ स्वल्पमूल्यमिति नियमः प्रचलति अत्र तु प्रथमं स्वल्प-
मूल्यस्य याचनं पश्चात् बहुमूल्यस्येति वैपरीत्यमिति भावः ।

(स) स्वपिहीति । कान्तादिषु वैदग्ध्यवेष्टितेन स्वेच्छाप्रकटनं सभ्यानां
प्रसिद्धं तदन्यथाप्रवृत्तं याग्यत्वम् । अशीदाहरणे स्वपिहि स्वपिमीति पदद्वय-
प्रयोगो वैदग्ध्यरहित एवेति ग्राम्यत्वमिति भावः ।

(ह) हरन्तीति । नवेन्दुकलादयः यूनां तरुणानां हृदयं न हरन्ति न
आकर्षन्ति यैः युवभिः लोकानां लोचनचन्द्रिका नयनज्योत्स्ना नैवानन्दविधा-
यिनीत्यर्थः इयं तन्वी कृशाक्षी न वोच्यते न दृश्यते । अत्र इन्दुकलादीनामपकर्षम्
उक्त्वा पश्चात् चन्द्रिकात्वारोपेण उत्कर्षोऽभिहित इति बोध्यम् ।

(च) हन्तुमिति । हन्तुं विनाशयितुं हन्तीति शब्दः प्रवृत्तस्य अभिप्रेतः

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः” ॥ (ख)

अत्र अर्थोऽस्त्रीलः ।

“वर्षत्येतदहःपतिर्न तु घनो धामस्थमच्छं पयः

सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यथा प्लावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः अहा न कस्य श्रुतौ ?

न प्रत्येति तथापि सुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः” ॥ (क)

अत्र यस्मात् सूर्याद्दृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जल-
मपि सूर्यप्रभवम् । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्व-
मुचितम् । तथापि ऋगौ भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति

किन्तु सञ्जस्य नियलस्य विवरैषिणः किं द्रान्वेषणतत्परस्य तथा आशु शीघ्रं पातः
पतनम् अभिभव इत्यर्थः भवतीति शेषः तथा पुनः उन्नतिः लयः न भवतीत्यर्थः ।
अथ च हनुं प्रवेष्टमित्यर्थः प्रवृत्तस्य उद्यतस्य सञ्जस्य दृढस्थितस्य विवरं योनि-
च्छिद्रम् इच्छतीति तथोक्तस्य लिङ्गस्येति शेषः यथा आशु शीघ्रं पातः रेतः-
घवलनेन इति भाषः तथा पुनः आशु शीघ्रम् उन्नतिः उद्गमः न भवतीति शेषः ।
अत्र प्रकरणे योऽदृष्टपार्थप्रतीतिसमकालमेव द्वितीयार्थस्य प्रतीतेरर्थस्य लज्जाव्यञ्जक-
त्वात् अश्लीलत्वमिति कीदृशम् ।

(क) कष्टतामुदाहरति वर्षतीति । अहःपतिः सूर्यः एतत् धामस्थं निज-
किरणस्यम् अच्छं निर्मलं पयः कर्त्तुं वर्षति न तु घनः वर्षणकर्त्तृत्वं सूर्यस्य घनस्य
तु आधारत्वमात्रमिति भावः, अग्री प्राप्ताहुतिः सम्प्रगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याज्जायते वृष्टिर्हृष्टैरन्नं ततः प्रजा इति श्रुतेः । सा यमुना सवितुः सूर्यस्य
सुता पुत्री सत्यं यथा यमुनया सुरसरित्पूरः गङ्गाप्रवाहः प्लावितः परिवर्द्धितः ।
व्यासस्य हेपायनस्य उक्तिषु वचनेषु पुराणेषु इत्यर्थः की जनः न विश्वसिति ?
कस्य वा जनस्य श्रुतौ वेदशास्त्रे न अहा ? अपितु सर्व एव पुराणेषु श्रुतिषु च
विश्वसितीत्यर्थः सूर्यस्य जलकर्त्तृत्वं पुराणेषु वेदेषु च प्रसिद्धमिति भावः । तथापि
तादृशप्रमाणसङ्घावेऽपीत्यर्थः । सुग्धहरिणी भ्रान्ता हरिणी भास्वतः सूर्यस्य
मरीचिषु अपः जलानि न प्रत्येति न विश्वसिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) अत्रेति । प्रभवः उत्पत्तिः, तयोर्दृष्टियमुनयो रित्यर्थः अप्रसृतः
अप्रवृत्तः । यस्मात् अप्रसृतायात् प्रसृतस्य अर्थस्य सुग्धनायिकायाः नायकस-

अयमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्वोधः दूरे च अस्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वम् (ख) ।

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवीकृतम् । अत्र अस्य पदस्य पर्यायान्तरेण उपादानेऽपि यदि नान्यविच्छिद्यन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः (ग) । नवीकृतत्वं यथा ।

“भानुः सकद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

त्रिभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशहृत्तेरपि धर्म एषः” ॥ (घ)

“गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

काशात् अभीष्टलाभप्रत्ययरूपस्य बोध इति कष्टत्वम् अर्थस्य प्रणिधानेन विलम्ब-
बोध्यत्वमित्यर्थः ।

(ग) अनवीकृततामुदाहरति सदेति । अनवीकृतम् अनूतनीकृतम् एके-
नेव प्रकारेण पुनः पुनरर्थस्य ग्रहणमित्यर्थः । अस्य पदस्य सदेत्यस्य इत्यर्थः
पर्यायान्तरेण नामान्तरेण सततसन्ततादिना इत्यर्थः विच्छिद्यन्तरं वैषिवा-
विशेषः ।

(घ) भानुरिति । भानुः सूर्यः सकत् एकवारं युक्ततुरङ्गः रथे तुरङ्गान्
योजयित्वा भर्त्तुं प्रवृत्त एव, न तु कदाचित् तस्य विश्राम इति भावः, गन्ध-
वहो वायुः रात्रिन्दिवं प्रयाति वहति न कदाचित् विरमतोति भावः, शेषः
अनन्तनागः धरित्रीं पृथ्वीं सततं विभर्त्ति न तु कदाचित् त्यजतीति भावः,
षष्ठांशः धान्यादीनामुत्पन्नवस्तूनामिति भावः हृत्तिर्जीवनीपायः यस्य तर्षीकस्य
प्रजाभ्यः कररूपेण षष्ठांशं गृहीत्वा जीवत इत्यर्थः रात्रः अपि एषः सदा कार्य-
दर्शनरूपो धर्मः । उपजातिवृत्तम् ।

(ङ) निहेतुतामुदाहरति गृहीतमिति । अन्वत्याकः सवैराग्यं शस्त्रं
प्रति वचनम् । हे शस्त्र ! येन मम पिशा इत्यर्थः परिभवभयात् परधर्मवत्त्वात्
गृहीतं शस्त्राणां शस्त्रपदस्य निदिद्धत्वात् अनुचितप्रवचनमित्यर्थः त्वं गृही-

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकात् न तु भयाद्
विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यते स्वस्ति भवते" ॥ (ङ)
अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् ।

“कुमारस्ते नराधीश ! श्रियं समधिगच्छतु” ॥

अत्र त्वं म्रियस्वेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्ध-
त्वम् (च) ।

“अचला अबला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ! ॥ (छ)

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तोति निश्चया-
भावात् सन्दिग्धत्वम् ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

तम् आसीः अभवः, यस्य मत्पितुः प्रभावात् तव कथित् कोऽपि जन इत्यर्थः
विषयः लक्ष्यीभूतः न अभूत् इति न, मत्पिता त्वां बहुषु लक्ष्येषु प्रयुक्तवानिति
भावः । तेन मत्पित्रा द्रोणेनापि सुतशोकात् अलीकपुत्रशोकं प्राप्येत्यर्थः न तु
भयात् शत्रुभ्य इति शेषः त्वं परित्यक्तम् । अहमपि त्वां विमोक्ष्ये त्यक्त्यामि
यते गच्छते मत्सकाशादिति भावः भवते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु इत्यर्थः । शिख-
रिणीवृत्तम् । अत्र द्वितीयशस्त्रग्रहणे अश्वत्यामकर्तृके इत्यर्थः हेतुः कारणम्
आकाङ्क्षित इति भावः ।

(च) प्रकाशितविरुद्धतामाह कुमार इति । हे नराधीश ! वृपते ! ते
तव कुमारः श्रियं राज्यलक्ष्मीं समधिगच्छतु प्राप्नोतु । प्रकाशितेति । प्रकाशितं
प्रकटितं प्रणिधानेन व्यक्तोक्तं विरुद्धं [प्रकृतस्य राज्ञो मङ्गलरूपस्य विपरीतम्
अमङ्गलरूपं मरणमिति भावः तस्य भावः ।

(छ) सन्दिग्धत्वमुदाहरति अचला इति । हे मनीषिणः ! विद्वांसः !
अचलाः पर्वताः वा अबलाः कामिन्यः सेव्याः सेवनीयाः स्युः भवेयुः, पर्वतमाश्रित्य
तपश्चरणं कर्त्तव्यम् उत कान्तासम्भोगः कर्त्तव्य इति भावः ब्रूत कथयत यूयमिति
शेषः । अत्र अचलसेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे शान्ती रसः तथा अबलासेवनस्य
वक्तुरभिप्रेतत्वे मङ्गारः व्यज्यते । रसनिययाभावेन सामानिकानां रसप्रतीति-
प्रतिबन्ध इत्यस्य दीपत्वमिति बोध्यम् ।

(ज) पुनरुक्तातामुदाहरति सहसा इति । सहसा अविवेचित्यर्थः क्रियां

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयाह्वयतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुन-
रुक्तता । प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“ततश्चचार समरे श्रितशूलधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा ।

“पादाघातादशोकेऽस्ते सञ्जाताङ्गुरकण्टकः” ॥

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायते इति प्रसिद्धं न
त्वङ्गुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता । “अधरे करजचतं
नृगाद्याः” । अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद्द्विद्याविरुद्धता (भ) ।
एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।

स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ?” ॥ (ज)

काव्ये न विदधीत न कुर्व्यात्, अविवेकः अविमृश्यकारित्वर्थः परम् आपदां पदं
स्थानं भवतीति शेषः । सम्पदः समृद्धयः गुणलुब्धाः गुणाक्तटा इति भावः सत्यः
स्वयमेव विमृश्यकारिणं विवेकिनं हि निश्चितं वृणते आश्रयन्तीत्यर्थः । अत्र
द्वितीयाह्वे द्वितीयाह्वे स्थिताद्यं इत्यर्थः व्यतिरेकेण विषय्यासेन द्वितीयपादस्य
अविवेकः परमापदां पदमित्यस्यैव अर्थः । यथा धर्मः सुखसाधनमित्युक्ते अधर्मस्य
दुःखसाधनत्वमर्थादुपलभ्यते तथात्रापि विध्यम् ।

(भ) ख्यातिविरुद्धतामुदाहरति प्यातीति । प्यातिः प्रसिद्धिः विरुद्धता
द्वैपरीत्यम् । अत्र श्रितशूलधरो हरिरित्युक्ते सामाजिकानां शूलशब्दार्थसंशयेन
प्रथमं तावत् अर्थावबोधवैकल्यात् वीररसस्य आस्वादप्रतिबन्ध इत्यस्य दोषत्वं
बोधम् । कविसमयेति । कवीनां समयः नियमः तत्र या ख्यातिः प्रसिद्धिः
तद्विरुद्धा तद्वैपरीत्यं कविसमयप्रसिद्धिषु दत्तमाणा बोद्धव्या । विद्याविरुद्धता-
मुदाहरति अधरे इति । करजचतं करेषु जायन्ते इति करजाः नखाः तैः चतं
नखाघात इत्यर्थः । शृङ्गारिति । शृङ्गारशास्त्रे हि लनधीर्नखाघातः प्रसिद्धः न तु
अधरे, अत्र तद्विषयासात् विद्यायाः शास्त्रस्य विरुद्धता द्वैपरीत्यम् ।

(ज) साक्षात्तामुदाहरति ऐशस्येति । भार्गवः मगुनन्दनः परशुरामः
अधुना ईदानीम् ऐशस्य धनुषः हरकामुंक्तस्य महं यत्रस्य कतिपयजातिः समुन्नतिश्च

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितमित्याकाङ्क्षति ।

“सञ्जनो दुर्गती मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।

खलः पूज्यः समञ्ज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सञ्जनः कामिनी च शोभनी तत्सहचरः खलोऽशोभन् इति सहचरभिन्नत्वम् (ट) ।

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिभूर्तपती पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्दुर्हिणान्वये च तदहो नेट्रग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः” ॥ (ठ)

स्त्रीरत्नं सीतामित्यर्थः कथं नाम नृप्यते सङ्घते । अत्र ईशधनुर्भङ्गस्य अतीव्रतेऽ
हं स्वतात् असङ्घता, स्त्रीरत्नस्य तु न ह्यप्यत्वम् अतस्सदुपेक्षणस्यैव असङ्घत्वसुचित-
मिति भावः ।

(ट) सहचरभिन्नतामुदाहरति सञ्जन इति । समञ्ज्यायां सभायाम् । सह-
चरभिन्नत्वम् उत्कृष्टेन सह उत्कृष्टस्य ग्रथनम् अपकृष्टेन सह अपकृष्टस्य ग्रथनञ्च
उचितम् उत्कृष्टापकृष्टयोरैकत्र इति नियमवैपरीत्यम्, तथा कृते सहृदयमनसि
वैरत्नभावीदयेन रसास्वादापकर्षः स्यादिति बोध्यम् ।

(ठ) अस्थानयुक्ततामुदाहरति आज्ञेति । सीतास्त्रयंवरं आगतं रावणं
दृष्ट्वा जनकसमीपे शतानन्दस्योक्तिरियम् । आज्ञा आदेशः शक्रस्य इन्द्रस्य
शिखायां यः मणिः किरौटस्यं रत्नमित्यर्थः तस्य प्रणयिनी सङ्गिनी शिरीषार्थ्या
इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विंशतिलोचनेभ्यः अतिरिक्तमिति भावः चक्षुः,
भूतपती पिनाकिनि हरे भक्तिः, खडा इति प्रसिद्धा दिव्या उत्तमा पुरी पदं
स्थानं, दुर्हिणस्य द्रक्षणः अन्वये वंशे उत्पत्तिः जननं, ब्रह्मणः पुलस्यः तस्मात्
विश्रवाः ततो रावण इति, पुराणमत्रानुसन्धेयम् । तत् तस्मात् अज्ञे ! आश्चर्यम्
ईदृक् एतादृशः वरः अमिलपितं वस्तु न लभ्यते न प्राप्यते किनापीति भावः ।
ईदृक् वरः कामाता न लभ्यते इति वार्थः । चेत् यदि एषः रावयति क्रन्दयति
शोकानिति रावणः न स्यात् न भवेत् । क्व कुत्र देशे इति शेषः तु खलु सर्वत्र
उपस्थितं जने पुनः सर्वे गुणाः वक्षन्ति ? न कुनापीति भावः । आर्द्रं विक्रीडितं

अत्र न रावण इत्येतोवतैव समाप्यम् ।

“हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ?” । (ड)

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

“आवर्त्त एव नाभिस्तो नेत्रे नीलसरोरुहे ।

तरङ्गा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका” ॥ (ढ)

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः” ॥ (च)

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

“आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते” । (त)

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । ननु वाच्यस्यान-
भिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारस्येति
कोऽनयोर्भेदः । अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियम-
परिवृत्तेर्विषय इति तन्न । तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोष-
तायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यति-

रुतम् । अत्र अस्याने अयोग्यस्थाने क्व तु इत्यादिपदानां योगः निष्प्रयोजन
इत्यर्थस्य सदृशदानभिमतत्वेन रसास्वादस्यापकर्ष इति बोध्यम् ।

(ड) अविशेषे विशेषमाह हीरकाणामिति । अत्र अविशेषे सामान्ये वक्तव्ये
विशेष उक्त इति बोध्यम् ।

(ढ) अनियमे नियमसुदाहरति आवर्त्त एवेति । अत्र अनियमे वक्तव्ये
नियमोऽभिहितः ।

(च) विशेषे अविशेषसुदाहरति यान्तीति । अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः
नीलनिचोलिन्यः नीलवसनपरिधासिन्यः सत्यः रजनीषु यान्ति कान्तागारमिति
शेषः । अत्र विशेषे वक्तव्ये सामान्यमभिहितम् ।

(त) नियमे अनियमसुदाहरति आपातेति । अत्र नियमे वक्तव्ये अनि-
यमोऽभिहितः ।

(ष) नियमस्त्विति । अवचनम् अत्रभिधानं नियमयोतकपदानभिधान-
मित्यर्थः नियमपरिवृत्तेः तदन्ययोतकपदानभिधानं वाच्यानभिधानस्य विषय

क्रमत्वम्” इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह तु अर्थप्रत्यायानान्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वा-
सहत्वाभ्यां पूर्वैराहतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति ।
यो दोषः शब्दपरिवृत्तिसहः स शब्ददोष एव । यश्च पदार्था-
न्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यश्चार्थप्रतीत्यनन्तर-
बोध्यः सोऽर्थाश्रय इति । एवं च अनियमपरिवृत्तत्वादेरप्य-
धिकपदत्वादेर्भेदो बोधव्यः । अमतपरार्थत्वे तु “राममन्मथ-
शरेण इत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाहाक्यदोषता ।
अश्लीलत्वादी तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् (घ) ।

“आनन्दितसपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति” । (द)

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम् ।

“चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोकतमोपह ! ।

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां वृथा” ॥ (घ)

इत्यनयोर्भेद इति भावः । नियामकाभावात् नियामकाभावात् । दोषप्रतिभासः
दोषस्फुरणम् । इह तु नियमपरिवृत्तौ इत्यर्थः अर्थप्रत्यायनानन्तरम् अर्थबोधनात्
अनन्तरम् । शब्दपरिवृत्तौ इति । यत्र दोषः शब्दपरिवृत्तिं न सहने तत्र शब्ददोषः,
यत्र न तथा तत्र अर्थदोष इति भावः पूर्वैः प्राचीनैः आचार्यैः पर्यवस्यति
परिणमति । पदार्थेति पदार्थानाम् अन्वयात् पूर्वं बोध्यः अनुभवनीयः सोऽपि
शब्ददोषः शब्दश्रवणादेव दोषप्रतिभासादिति भावः । अनियमपरिवृत्तत्वादेः
अनियमनियमादेरित्यर्थः । अधिकपदत्वे शब्दश्रवणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः
अनियमे नियमे तु अर्थप्रतिसम्मानादेवेति परस्परं भेद इति भावः । नियमेन
निययेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायत्वात् अमतपरार्थत्वं वाक्यव्यापकमेव अश्लीलत्वा-
दिकन्तु न नियमेनेति नियमानियमाभ्याम् अनयोः परस्परं भेद इति भावः ।

(द) विध्ययुक्ततामुदाहरति आनन्दतेति । अत्र विधेः परपक्षहननेन
स्वपक्षानन्दविधानस्य अयुक्तता अयोग्यताविन्यासः ।

(घ) अनुवादायुक्ततामुदाहरति चण्डीशेति । हे चण्डीशस्य हरस्य चूडा-
भरण ! शिखामणे ! लोकानां जगतां तमोपह ! ध्वान्तविध्वंसिन् ! विरहिणी

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपदस्यार्थी नानुवाच्यः ।

“लग्नं रागाहताद्वा सुदृढमिह ययैवासियध्यारिकण्डे
मातङ्गानामपौहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
मृत्येभ्यः श्रोनियोगाद्दितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कौर्त्तिः” ॥ (न)

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि
पुनरुपात्तम् । अथ रसदोषानाह ।

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्यायिसञ्चारिणीरपि ।

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ॥

आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ।

प्राणहरण ! जीवनहारिन् ! मां वधा प्रकारणं विनापराधमिति भावः न
कदर्थय न क्लेशय । अत्र विरहिणः सक्त्यैव तृतीयपादस्य विरहिप्राणहरण
इत्यस्य अर्थः प्रकटितः तस्य उपादानरूपानुवादः अयुक्त इति शोध्यम् ।

(न) निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमुदाहरति सप्रमिति । रात्रः क्षुतिरियम् । रागेण
रक्तेन अनुरागेण च आहतानि लिप्तानि पूर्णानि च चङ्गानि यस्याः तादृश्या
शयैव असियध्या तलवारीण स्त्रैरिष्या कथाविदिति ध्वनिः परीणां शत्रूणां कण्ठे
सुदृढं सप्रं प्रतुशिरांसि लिप्तानीति भावः अन्यत्र नादनालिङ्गितम् । या च
असियधिः परपुरुषैः परातिभिः मातङ्गानां हस्तिनाम् उपरि पतन्ती दृष्टा
अस्तिना शत्रूणां हस्तिनी निरुता इति भावः अन्यत्र अतिकामुकत्वात् हस्तिभिः
कामशास्त्रीकप्ररूपविशेषैः सुदृढ विहरन्ती परैः दृष्टा । तत्सक्तः तस्याम् अमि-
यस्यां सक्तः आसक्तः केवलं युक्तव्यासक्त इति भावः अयं मत्स्वामीति भावः न
किञ्चित् गणयति मदर्थं न चिन्तयति मद्वचणार्थं न यतते इति भावः ते तय
विदितं ज्ञातम् अस्तु तेन अस्मि अर्थं मृत्येभ्यः दत्ता मृत्येषु मन्त्रादिषु राजकार्यं
निरूपितमिति भावः श्रोनियोगात् सञ्चाराः आदेशान् इति गदितुं पित्रे कथ-
यितुमिव यस्य कौर्त्तिः अम्बुधिं गता । सम्भराहत्तम् ।

(प) रसदोषानाह रसस्येति । स्वशब्देन रसस्य रसशब्दस्य अद्वारादेश
स्यायिसञ्चारिणीरपि स्यादिति भावस्य रसादेः सञ्चारिण्य निर्वेदादेः स्वशब्देन

अकाण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥
 अङ्गिनोऽननुसम्भानमनङ्गस्य च कीर्त्तनम् ।
 अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
 अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

५७७ ॥ (प)

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा ।

“तामुद्दीच्य कुरङ्गाचीं रसो न कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम्” ॥ (फ)

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे” । (व)

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने” । (भ)

तत्तत्स्वप्रतिपादकशब्देन उक्तिः कथनं, परिपन्थिनः विरोधिनः रसस्य अङ्गं तस्य विभावादेः परिग्रहः उपादानं, कृच्छात् कष्टेन अनुभावविभावयोः कल्पितः प्राक्षेपः ऊहकल्पनमित्यर्थः अकाण्डे असमये सहसा वा प्रथनच्छेदौ विस्तृति-विच्छेदौ, तथा पुनः पुनः दीप्तिः शौडृत्यम् अङ्गिनः प्रधानस्य अननुसम्भानम्, अनङ्गस्य यत् अङ्गं न तस्य कीर्त्तनम्, अङ्गस्य अतिविस्तृतिः, प्रकृतीनां विपर्ययः वैपरीत्यं तथा अन्यत् अनौचित्यम् अयुक्तत्वमित्यर्थः एते रसगताः दोषाः मताः कथिताः ।

(फ) क्रमेणोदाहरति तामिति । तां कुरङ्गाचीम् उद्दीच्य दृष्ट्वा नः अस्माकं कोऽपि अनिर्वचनीयः रसः अजायत । चन्द्रमण्डलमालोक्य अन्तरम् अन्तःकरणं शृङ्गारे सुरतार्थमित्यर्थः मग्नम् आसक्तमित्यर्थः । अत्र रसशृङ्गार-शब्दाभ्यां रसस्योक्तिः ।

(व) अजायतेति । त्वयि लोचनगोचरे दृष्टे सति तस्याः कान्तायाः रतिः अनुरागः अजायत । अत्र स्थायिभावस्य रतेः स्वशब्देनोपादानम् ।

अत्र प्रथमे पादे “आसीन्मुकुलिताक्षी सा” इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

“मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम्” ।

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रही न युक्तः (म) ।

“धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

द्रुपत्क्षिप्तकटाक्षा स्मरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी” ॥ (य)

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनी स्थिताविति कष्टकल्पना ।

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते

स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

(म) जातेति । सुग्धा वाक्सा प्रियस्य परिचुम्बने लज्जावती जाता । अत्र व्यभिचारिभावस्य लज्जायाः स्वशब्देनोपादानम् ।

(म) मानमिति । अत्र शृङ्गारस्य विरोधिनः शान्तरसस्य अङ्गं यौवनास्थैर्यनिवेदनम् । विभावः उद्दीपनाख्य इति शेषः ।

(य) धवलयतीति । लोकानां लोचनानन्दे नयनानन्दविधायिनि शिशिररोचिषि चन्द्रमसि भुवनतलं धवलयति मयूखजालिन धवलं कुर्वति सति द्रुपत् अस्त्वं यथा तथा क्षिप्तकटाक्षा स्मरमुखी सा तन्वी निरीक्ष्यतां दृश्यताम् । अत्र उद्दीपनालम्बनविभावी चन्द्रः नायिका चेत्यर्थः अनुभावपर्यवसायिनी अनुभावस्य नायकनेत्रपातादेः पर्यवसायिनी बोधकौ । कष्टकल्पना कष्टादाक्षिप्तः अनुभावं विना नायकस्य शृङ्गारित्वसंग्रयात् नायिकायां नायकस्य ! सानुराग-दृष्टिपातः कष्टात् चाक्षिप्यते अन्यथा दर्शनाभावीऽपि सम्भवतीति बोध्यम् ।

(र) परिहरतीति । कमपि युवानं कस्यामपि अनुरागपरं दृष्ट्वा तत्-सङ्कुरन्तं प्रति उद्विग्नियम् । रतिं स्वस्वन्तरेषु अनुरागं परिहरति परिन्दजति, मतिं बुद्धिं धैर्यावलम्बनविषयिणीमिति भावः लुनीते हिनति धैर्ये नावलम्बते इति भावः स्खलतितरान् अति श्रमेण भूमौ पतति, भूयः परिवर्तते दुःकृति च

इति वत विषमा दशास्यदेहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ?” ॥ (र)

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामिनी-
रूपो विभावः क्लृप्तादाक्षेप्यः । अकाण्डे प्रथमं यथा । वेषी-
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानानेकवीरसङ्घये काले दुर्योधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम् (ल) । छेदो यथा । वीरचरिते
राघवभार्गवयोर्द्वाराधिरूढे संग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामि”
(व) इति राघवस्योक्तिः । पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे
रतिविलापे । अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के
वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः । अङ्गस्य कीर्त्तनं
यथा । कर्पूरमञ्जर्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य
वर्णनमनाट्य वन्दिवर्णितस्य प्रशंसा । अङ्गस्यातिविस्तृति-
र्यथा । किराते सुराङ्गनाविलासादिः । प्रकृतयो दिव्या
अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति । तेषां धीरोदात्तादिना तेषा-
सप्युत्तमाधममध्यमत्वम् । तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथा-
वर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य
धीरोद्धतवत् छद्मना वालिवधः । यथा वा कुमारसम्भवे ।
उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनम् ।
“इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्” । इत्याहुः ।

सर्वत्रायमिति कर्त्तृपदमूहम् । वत खेदे इति इत्यं विषमा दारुणा दशा भवस्या
अस्य देहं प्रसभं बलात् परिभवति आकुलयति, अत्र विषये किं कुर्मः वयमिति
श्रेयः । पुष्पितायास्तम् ।

(ल) शृङ्गारप्रथनं शृङ्गारस्य प्रथनं विस्तारः ।

(व) द्वाराधिरूढे द्वारम् अधिरूढः तस्मिन् प्रारब्धे इत्यर्थः कङ्कणमोचनाय
विवाहार्थं हस्तवदमूत्रध्वलनाय इत्यर्थः ।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा सति
हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासम्भवः ।

एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः ॥५७८॥ [श]

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथाहि उपमायामसादृश्यासम्भवयो-
रुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे
उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम् । क्रमेण यथा ।

“यथासि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्” । (घ)

“प्रज्वलज्वलधारावत् निपतन्ति शरास्तव” । (स)

“चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः” । (ह)

“कपूर् रखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बम्” । (च)

“हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः” । (क)

“स्तनावद्रिसमानौ ते” । (ख)

(श) एभ्य इति । एभ्यः उक्तेभ्यः दोषेभ्यः पृथक् अलङ्कारदोषाणां नैव
सम्भवो नास्तीत्यर्थः, अलङ्कारदोषा अपि एतेष्वन्तर्भवन्तीति भावः ।

(घ) यथासीति । वितताः अर्थाः रश्मयः किरणा इव यस्य तं काव्य-
शशिनं काव्यं शशीव तं यथासि रचयामीत्यर्थः । अत्र अर्थरश्मिः काव्यशशि-
नोप कौऽपि साधारणो धर्मः नास्ति यदि च काव्यशशिनोः कथञ्चित् आह्लाट-
कत्वरूपं साधये सम्भवति तदपि न प्रसिद्धं तस्मादत्रासादृश्येन अनुचितार्थत्व-
मुपमायाः, न च अत्र रूपकं तस्यापि सादृश्यमूलकत्वादित्यवधेयम् ।

(स) प्रज्वलदिति । अत्राग्निर्काव्यं च ज्वलनस्य जली वःधात् तद्विशिष्टत्वं
अलङ्काराणामसम्भवं इत्यनुचितार्थत्वमुपमाया इति बोध्यम् ।

(ह) चण्डाल इति । अत्र उपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वमिति उपमाया-
मनौचित्यम् ।

(च) कपूर् इति । अत्र उपमानस्य प्रमादयतं न्यूनत्वम् ।

(क) हरवदिति । अत्र उपमानस्य जातिगतनाधिक्यम् ।

(ख) स्तनावदिति । अत्र उपमानस्य प्रमादयतनाधिक्यम् ।

“दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवाश्वकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्नं
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव” ॥ (ग)

एवमादिषु उत्प्रेक्षितार्थस्यारसभूततयैव प्रतिभासनं
स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्य
अप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा ।

“सहसालिजनैः स्निग्धः सहसा कुञ्जमन्दिरम् ।
उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी” ॥ (घ)
उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम् ।
यथा ।

“एष मूर्त्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम्” ।
एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । यथा ।
“श्रीवट्ट इ उल्लट्ट इ” इत्यादौ (ङ) । उपमायाञ्च साधारणधर्म-

(ग) दिवाकरादिति । यः हिमाद्रिः गुहासु कन्दरासु लीनम् अश्वकारं
दिवाभीतमिव पेचकमिव दिवाकरात् सूर्यात् रक्षति । तथाहि, क्षुद्रे नौचेऽपि
जने शरणम् आश्रयं प्रपन्नं प्राप्ते शरणागते इत्यर्थः सतीव साधारणव उच्चैः-
शिरसां महात्मनां ममत्वं खेदः भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र उत्-
प्रेक्षितार्थस्य अचेतनाश्वकारत्वास्य असहसृतया मिथ्यात्वेन प्रतिभासनं स्फुरणं
स्वरूपं तस्मात् तत् समर्थनं तस्यार्थस्य दृढीकरणम् अनुचितम् अयोग्यम् इति
उत्प्रेक्षाया अनौचित्यमवधेयम् ।

(घ) सहसति । सा सुन्दरी रजनीनाथे अन्धे उदिते सति स्निग्धैः
प्रपद्यपेगलैः सालिजनैः सखीभिः सह सहसा इत्यन्ती सती सहसा कुञ्जमन्दिरं
चतादिपिहितस्थानरूपं गृहं याति ।

(ङ) श्रीवट्ट इ इति । वृत्तिविरुद्धस्य अज्ञारवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासघटक-

स्वाधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेण उदा-
हरणम् ।

“नयनज्योतिषा भाति शशुभूर्तिसितद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखण्डधृक्” ॥ (च)।

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्य अप्रतिपादनाच्चतुर्थपादो-
ऽधिकः ।

“कमलालिङ्गितस्तारहारहारी सुरं द्विषन् ।

विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यम् । अस्यामेवोपमानोप-
मेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य (छ) कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च
भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेण उदाहरणम् । “सुधेव विमलस्रन्द्रः”
(ज) । “ज्योत्स्ना इव सिता कीर्तिः” (झ) ।

“काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः ।

वर्षस्य शङ्कारे प्रतिकूलवर्णत्वम् एवं वीरवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासघटकवर्षस्य वीरे
प्रतिकूलवर्णत्वमित्यादि बोध्यम् ।

(च) नयनेति । भूतिभिर्भङ्गमिः सिता चवला द्युतिर्यस्य तादृशः शशुः
नयनज्योतिषा नीलवारिदखण्डधृक् नीलमेघखण्डधारी शरन्मेघः विद्युता इव
भाति विराजते । अत्र अप्रतिपादनात् अनुपादानात् चतुर्थपादः नीलवारिद-
खण्डधृगिति पदमधिकम् ।

(छ) कमलेति । कमलस्य लज्जायां आलिङ्गितः आलिङ्गितः तारेण नक्षत्रा
हारेण हारी मनोहारोत्यर्थः सुरं द्विषन् सुरारिः विद्युता विभूषितः नीलजीमूत
इव नीलमेघ इव राजते । अत्र उपमानस्य जीमूतस्य सबलाकत्वं उवाचा
यकपरुलिः तद्विशिष्टत्वम् । तस्मादत्र न्यूनत्वमवधेयम् । अस्यामेव उपमाया-
मेव ।

(ज) सुधेवेति । अत्र उपमानस्य बिम्बभेदः ।

(झ) ज्योत्स्ना इवेति । अत्र उपमानस्य वचनभेदः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव” ॥ (ज)

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खलु आसीत् अपि तु सर्वदापि भवति । “लतेव राजसे तन्वि !” । अत्र लता राजते त्वं तु राजसे (ट) ।

“चिरं जीवतु ते स्रुनुर्माकण्डेयमुनिर्यथा” । (ठ)

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खलु एतदस्य जीवतु इत्यनेन विधेयम् । इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेण उदाहरणम् । “मुखं चन्द्र इवाभाति” (ड) ।

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदौया विभ्रमा इव” ॥ (ढ)

(ज) कापीति । व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेशयोः पवित्रपरिच्छदयोः तयोः राजदम्पत्योः हिमनिर्मुक्तयोः शिशिरावरणशून्योरित्यर्थः चित्राचन्द्रमसोर्योगे इव कापि अनिर्वचनीया शोभा आसीत् । अत्र कालभेदः ।

(ट) लतेवेति । अत्र पुरुषभेदः ।

(ठ) चिरमिति । अत्र विधिभेदः ।

(ड) मुखमिति । अत्र साधारणधर्मस्य आभातीति क्रियारूपस्य उपमानोपमेययोः समभाव इति न लिङ्गभेददोष इति भावः ।

(ढ) तद्देश इति । तद्देशः तस्याः वेशः अन्याभिः स्त्रीभिः असदृशः तथा मधुरताभृतः माधुर्यलुपः तदौया विभ्रमाः विलासा इव परां शोभां दधते स्म । अत्र असदृश इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे ठक्प्रत्ययान्तया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्विप्तन्तया अकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता तथा मधुरताभृत इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे क्तप्रत्ययान्ततया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्विप्तन्तया अकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता । एवं दधते इति क्रियापदस्य वेश इत्यस्य कर्तृत्वे दधधातोः प्रथमपुरुषैकवचनान्तता, विभ्रमा इत्यस्य कर्तृत्वे धाधातोः प्रथमपुरुषीयबहुवचनान्ततेति वचनभेदेऽपि साधारणधर्माणामेकरूपत्वात् न दोष इति वीक्ष्यम् ।

पूर्वीदाहरणेषु उपमानोपमेययोरिकस्यैव साधारणधर्मेषा-
न्वयसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः (ण) । एवमनुप्राप्ते
वैफल्यस्य अपुष्टार्थत्वम् (त) । यथा ।

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधत् वपुः सुखमतापकरम् ।

परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकमकारणं कुरुते” ॥ (थ)

एवं समासोक्ती साधारणविशिष्यवशात् परार्थस्य प्रतीता-
वपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव
प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् ।
क्रमेण उदाहरणम् ।

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधत् वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसुं विद्यदालयादपरदिग्गणिका” ॥ (ढ)

(ञ) साधारणधर्मस्य उपमानोपमेययोर्भिन्नत्वे अनुपपत्तिं दर्शयति पूर्वैति ।
पूर्वीदाहरणेषु सुधैव विमलचन्द्र इत्यादियु साधारणधर्मेषु यथा विमल इति पदं
चन्द्र इत्यनेनान्वेति न तु सुधैत्यनेन एवमादियु अन्वयसिद्धेः अन्वयबोधनिष्पत्तेः
प्रक्रान्तस्य प्रकृताथेस्य स्फुटः सम्यक् इत्यर्थः अनिर्वाहः असमाधानं भवतीति
शेषः ।

(त) एवमिति । वैफल्यस्य निरर्थकत्वस्य मुख्यानुपयोगित्वस्यैति यावत् ।

(थ) उदाहरति यथेति । अनस्थिति । हे अरुणचरणे ! अरुणक-
रञ्जितत्वादिति भावः अनस्य अनस्य, यथा तथा रञ्जनी मणिसेखरा यस्मिन् तत्
तथा अविरलं घनं शिञ्जानी खननौ मञ्जू मनोहरौ मञ्जोरी नूपरी यस्मिन् तत्,
तथाविधं परिसरणं सखरणं तवेति शेषः अकारणं निरर्थकं रणरणकं पुंसाम्
शौक्यव्यवशेषं कुरुते । वेद्याविरक्तस्य कस्यचिदुक्तिरिधम् । अत्र लघुरकारण-
कारणघटितानुप्रासस्य साधुव्यञ्जकतया प्रहारस्यैव पीडकत्वं न तु विरगिणः
ज्ञानरसस्यैति अपुष्टार्थत्वमित्यत्रधेयम् ।

(ढ) अनुरागवन्तमिति । अपरा पश्चिमा दिक् एव मणिका वेद्या अनु-
रागः रक्तिमा प्रेम च तद्वन्तं लोचनयोः नेत्रयोः सुखं सुखजनकं मनोहरमिति
भावः अतापकरं सौम्यमित्यर्थः वपुः शरीरं दधत् पारवन्तमपि अपेतवसुम्

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

“आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिकं सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम्” ॥ (घ)

अत्र अचेतसः प्रभोरभिधानम् अनुचितम् । एवमनुप्रासे
प्रसिद्धभावस्य स्यादतिरुद्धत्वम् । यथा ।

“चक्राधिष्ठितां चक्री गोत्रं गोत्रमिदुच्छ्रितम् ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छद् यस्य भूमजः” ॥ (न)

उक्तदोषाणाञ्च क्वचिददोषत्वं क्वचिद् गुणत्वमित्याह ।

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

अपगतकिरणं निर्धनञ्च विद्यदाद्ययात् आकाशभवनात् निरकाशयत् दूरीचकार ।
प्रमिताचरावृत्तम् । अत्र रविमित्यनेनैव यथा भुजङ्गत्वमायाति तथा अपर-
दिगित्युक्तेनैव गणिकाप्रतीतिरिति भावः ।

(घ) आहूतेष्विति । विहङ्गमेषु विहायसा आकाशेन गच्छन्तीति तथो-
क्तेषु आहूतेषु आकारितेषु पुरः अयतः आयान् अहमिव विहङ्गम इति आगच्छन्
मशकः न वार्यते न निषिध्यते, वृणमणिः चुद्राकारमणिविशेषः मध्ये वा धुरि
अग्रे वा वसन् मणीनां धुरं भारं मर्यादामित्यर्थः धत्ते धारयति, तथा खद्योतः
अपि तेजस्विनां मध्येऽपि प्रचलितुं न कम्पते । अनामृष्टम् अविवेचितं तत्त्वान्तरं
वस्तुतत्त्वं येन तथाविधम् अचेतसं सदसद्विवेकरहितं प्रभुमिव सामान्यं प्राक्तं
जनं धिक् । शादूँलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र व्यञ्जनयैव प्रस्तुतस्य प्रभोः
प्रतीतिरिति पुनस्तदभिधानं पुनरुक्तमिति भावः ।

(न) चक्रीति । चक्री नारायणः चक्राधिष्ठितां चक्रवर्तिलमित्यर्थः गौत्र-
मित् इन्द्रः उच्छ्रितम् उन्नतं गोत्रं वंशं वृषभकेतुः इत्य वृषं धर्ममित्यर्थः यस्य
भूमजः राज्ञः प्रायच्छत् प्रददौ । अनुप्रासानुरोधात् नारायणकृतं चक्रवर्तिलदानम्
इन्द्रकृतं गोत्रदानं धर्मदानमप्रसिद्धमिति स्यादतिरुद्धता ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

५७६ ॥

एषु च अस्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारित्वाद् गुण इति व्यपदेशो भाक्तः (प) । क्रमेण यथा ।

“तद्विच्छेदकृमस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनी निर्भरम् ।

शम्भोर्भूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना” ॥ (फ)

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

“मूर्ध्व्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकलोलजालो-

द्धताम्बुःक्षीदद्भ्रातृ प्रसभमभिनभः क्षिप्तनक्षत्रलक्षम् ।

(प) प्रतिप्रसवमाह उक्तेति । समुहते शीघ्रव्यञ्जके वाच्ये षष्ठे । व्यपदेशः कथनम् । भाक्तः गौणः ।

(फ) तदिति । तस्याः विच्छेदेन कृमस्य शीघ्रस्य कण्ठलुठितप्राणस्य अस्वागतजीवनस्य मे मम मनः निर्दयं यथा तथा प्रतिशितैः प्रतिशूलैः शरैः निर्भरम् प्रतिमात्रं भिन्दन् अतएव क्रूरः घातुकः, नृशंसी घातुकः क्रूर इत्यमरः । पञ्चशरः कामः समस्तात्मना सर्वशरीरेषु भूतेषु प्राणिषु या कृपा दद्यात् तस्याः विधेयं वशवर्ति मनी यस्य तादृजस्य शम्भोः इत्यस्य प्रोद्दामः प्रतिदाकः यः नेत्रानसः तस्य ज्वालानां शिखानां जालैः समूर्ध्वैः करालितः पुनः पालां भवतु, पूर्वं पाद्यभौतिकं शरीरं दग्धम् इदानीं तस्य अनेकशरीरमपि दग्धं भूयादिति भावः । आदृष्टविक्रीडितं उक्तम् । अत्र वक्तुः क्लृप्तत्वात् शृङ्गारो दुःश्रवत्वमपि गुणः ।

(ष) कूर्केति । मूर्ध्वनि शिरसि व्याधूयमाना सुशरनी अतएव ध्वनन्ती, ध्वनन्ती वा अमरधुनी देवदत्तौ नद्या इत्यर्थः तस्याः शीतं अप्सं यत् कल्लोलजालं तरङ्गवन्ततिः तस्मात् उद्धताः उत्क्षिप्ताः ये अक्षसां कल्याणां शीटाः विन्दवः तेषां दद्यात् आशाद् प्रसभं सहसा अभिनभः नमसि विमज्जये अन्वयीभावः

ऊर्ह्वन्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोयत्रभस्वप्रवेश-

भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शान्भवं ताण्डवं वः” ॥ (ब)

अत्र उद्धतताण्डवं वाच्यम् । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसे
तु एतदुद्धितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उत्-
कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्” इत्यादि । अत्र बीभत्सो रसः ।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ॥५८०॥ [भ]

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वयैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्य-
वस्तु” इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दात् शमकथाप्रभृ-
तिषु बोद्धव्यम् (म) ।

विमानि नक्षत्राणां लक्षाणि यस्मिन् तत्, तथा ऊर्ह्वे न्यस्तः निश्चितः उत्कृष्ट
इत्यर्थः यः ऋद्धिदण्ड पाददण्डः तस्य यः भ्रमिः सामर्थ्यं घूर्णनमित्यर्थः तस्मात्
भवः उत्पन्नः सन् रभसेन वेगेन उद्यन् उद्गच्छन् उत्तिष्ठन् यः नभस्वान् वायुः
तस्य प्रवेशेन मानं घूर्णितं ब्रह्माण्डखण्डं यस्मिन् तथाभूतं, अश्रीरिदं शान्भवं
ताण्डवं मृत्यं, ताण्डवं नटनं मृत्यमित्यमरः । वः युष्माकं शिवं मङ्गलं वितरतु
ददातु । आर्द्रलविकीदितं वृत्तम् । अत्र वाच्यस्य उद्धतत्वात् दुःश्रवत्वं गुणः ।

(म) सुरतेति । सुरतस्य आरम्भः चेष्टा तस्य गोष्ठी सभा सम्प्रोगाद्यसम-
वेतस्त्रीपुरुषसमूह इत्यर्थः तत्प्रभृतिषु अश्लीलत्वं तथा पुनः गुण एव इत्यर्थः ।

(म) उदाहरति करोति । सम्बाधे सङ्कुलेऽपि करिणां हस्तिनां हस्तेन
गुष्टादण्डेन विषोदिते विस्फारिते साधनानां सैन्यानाम् अन्तः मध्ये प्रविश्य पुंसः
जिगोषीर्वीरस्य इति भावः ध्वजः केतुः उपसर्पन् सञ्चरन् विराजते शोभते ।
अश्रीलायंस्तु सम्बाधे सङ्कुचितेऽपि करिहस्तेन कामशास्त्रोक्तकविमञ्जरीन संसक्त-
नर्जनम् । तत्र काष्ठोत्पत्तमध्यमाङ्गुलिरूपेण, तर्जन्यामिकायुक्ते मध्यमा पृष्ठतो
करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैरिति आश्रयात् । विषोदिते

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ॥५८१॥ [य]

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत” ॥ (र)

अत्र इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः, सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो
मातङ्गाद्येऽप्रयुक्तः ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद् वक्तृवाच्ययोः ॥

५८२ ॥ [ल]

यथा ।

“त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

विष्कारिते साधनान्तः योनिमध्ये उपसर्पन् गतागतं कुर्वन् पुंसः भ्रजः लिङ्गं
विराजते । अत्र व्रीडाव्यञ्जकमश्लीलं गुणः । पिशुनयेत् सूषयेत् रक्ष्यवस्तु
जीव्यं विषयम् । कामशास्त्रस्थितिः कामशास्त्रनियमः । शमकथाप्रभृतिषु
इति तत्र शमकथायां यथा—उत्तानीच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे । क्वेदिनि
स्त्रीवेषे सक्तिरक्तिर्मे कस्य जायते ? इति शान्तिशतकम् । अत्र जुगुप्साव्यञ्जक-
मश्लीलं गुणः ।

(य) स्यातामिति । श्लेषादौ निहताद्येत्वम् अप्रयुक्तत्वञ्च अदोषौ न्यातां
नापि गुणः नापि दोष इत्यर्थः ।

(र) पर्वतेति । हरिमिव इन्द्रमिव पर्वतभेदि पर्वतं मित्वा निगच्छ-
दित्यर्थः इन्द्रोऽपि कुलिशेन पर्वतानां पक्षाधिक्येन्देति भावः । पवित्रं पावनं
पापभ्रंसकरमित्यर्थः अन्यत्र पविं कुलिशं त्रायते रक्षतीति तद्योक्तं, कुलिशं
मिदुरं पविरित्यमरः । हरिमिव नारायणमिव नरकस्य निरयस्य असुरविजयस्य
अ जैत्रं विजयि, हरिमिव सिंहमिव बहुमतङ्गहनं बहुमतं बहुमिर्जनेः सम्मानितं
गहनं घनम् अतिप्रसङ्गमित्यर्थः अन्यत्र बहुन् मतङ्गान् हस्तिनः हन्तीति तद्योक्तं,
पतन् सुरसरितः गङ्गाद्याः अम्भः जलं नमत यूयमिति शेषः ।

(ल) गुण इति । वक्तृवाच्ययोः वक्तुः योऽव्यस्य च ज्ञत्वं ज्ञानित्वं चेत्
तदा अप्रतीतत्वं गुणः स्यात् ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ (व)

स्वयं वापि परामर्षे ॥ ५८३ ॥ [श]

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्धैः

क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम् ।

शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं

तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि” ॥ (ष)

कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्गमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ ५८४ ॥ [स]

(व) उदाहरति त्वामिति । ब्रह्माणं प्रति देवानां स्तुतिरियम् । त्वां पुरुषार्थप्रवर्तिनीं पुरुषार्थी भोगापवर्गी तयोः प्रवर्तिनीं साधयित्रीं प्रकृतिं मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे शन्यमरः । आनन्ति कथयन्ति वृथा इति शेषः । त्वामेव तद्दर्शनं तस्याः प्रकृतेः द्रष्टारं साचित्त्वेनेति भावः उदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुः जानन्ति । अत्र वक्तृणां देवानां बोद्धव्यस्य ब्रह्मण्य ज्ञत्वात् योगशास्त्रप्रसिद्धप्रकृतिपुरुषशब्दौ अप्रतीतौ अपि गुणाय कल्पेते ।

(श) स्वयमिति । परामर्षे कथने ।

(ष) युक्त इति । यः तमसां तमीगुणानां विवृद्धैः विशेषेण वर्द्धनाय कलाभिः मायाभिर्युक्तः स्यात्, यथ एषां तमसां क्षतये ध्वंसाय ताभिः कलाभिः क्षीणः रक्षितः स्यात्, शुद्धं पदं केवलं वा निरालम्बपदावलम्बं निरालम्बम् आकाशमेव पदम् अवलम्बः आश्रयः यस्य तादृशं तं प्रसिद्धम् आत्मा एव चन्द्रः तं परमात्मानमित्यर्थः परिशीलयामि चिन्तयामि । उपजातिवृत्तम् । अत्र कलादिशब्दानाम् अप्रतीतत्वेऽपि स्वयं परामर्षात् गुणत्वम् ।

(स) कथितमिति । कथितपदत्वं विहितानुवाद्यत्वादिषु एकादशप्रकारेषु शेषः सादित्यर्थः ।

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता ताम्नः” इत्यादि । अत्र विहितानुवादः ।

“हन्त ! हन्त ! गतः कान्तो वसन्ते सखि ! नागतः” ।

अत्र विपादः ।

“चित्रं चित्रमनाकाशि कथं सुमुखि ! चन्द्रमाः” । (ह)

अत्र विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहीति”

अत्र लाटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदावर्धान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः ।

सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥

५८५ ॥ [च]

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्” ॥ (क)

(ह) चित्रमिति । नायिकाया मुखं दृष्ट्वा नायकस्य चक्षुरियम् ।

(च) सन्दिग्धत्वमिति । व्याजस्तुती पर्यवस्यतीति व्याजस्तुतिपर्यवसायि व्याजस्तुतिपर्यायकमित्यर्थः ।

(क) पृथ्विति । राजानं प्रति कस्यचित् दरिद्रस्योक्तिरियम् । हे देव ! रुग्णति आवयोः तव नम इत्यर्थः सदनं गृहं समं तुल्यम् । साम्यं प्रतिपादयति पृथ्विति । पृथ्विं प्रचुरापि कार्तस्वरपात्राणि स्वर्णभाजनानि यद्यन् तदित्येकोऽर्थः । पृथुकानां शिशूनां, पृथुकः शिशुकः शिशुरित्यमरः । कार्तस्वरस्य पात्रं स्थानम् इत्यपरोऽर्थः । भूषिताः अलङ्कृताः निःशेषाः सर्वाः परिजनाः परिवाराः यद्यन् तदित्येकोऽर्थः । सुवि उषिताः निःशेषा परिजनाः पुत्र-कुलत्रादयः यत तदित्यपरोऽर्थः । विलसतिः श्रीमान्नामैः करेणुभिः इक्षिभिः इक्षिणीभिर्वा, करेणुभिर्वा स्त्री नैमै इत्यमरः । गहनं निदिहं दुष्प्रवेशमिति

वैयाकरणसुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तारि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ॥ ५८६ ॥ [ख]

गुण इत्येव यथा ।

“दीधीविवीसमः कश्चिद् गुणवृद्धोरभाजनम् ।

क्लिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते” ॥ (ग) ।

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वे-
ऽपि । अत्राताप्संमुपाध्याय ! त्वामहं न कदाचन” । (घ)

अत्र दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृ-
त्वेऽपि ।

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ ५८७ ॥ [ङ]

भावः इत्येकोऽर्थः । विलिषु सौदन्तीति विलसदः ते एव इति विलसत्का स्वार्ये
पदप्रत्ययः मूषिका इत्यर्थः तेषां रेषुभिः घूलिभिः गहनं पूर्णमित्यर्थः इत्यप-
रोऽर्थः । अत्र स्तुत्यां पर्यवसानात् सन्दिग्धार्थत्वं गुणः ।

(ख) वैयाकरणेति । व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः सः सुख्यः
आदिर्यस्य तादृशं वक्तारि प्रतिपाद्ये षोडश्व्ये वा । आदिपदेन नीरसताकिंकादीनां
ग्रहणम् ।

(ग) उदाहरति दीधीति । कश्चित् जनः दीधीविवीसमः दीधीविवी-
धातुभ्यां तुल्यः गुणवृद्धोः दाक्षिण्यादिगुणस्य अभ्युन्नतेश्च इत्यर्थः अभाजनम्
अनाश्रयः । अन्यत्र व्याकरणविहिते गुणवृद्धौ दीधीविवीसं विद्येते इति भावः ।
तथा कश्चित् जनः क्लिप्प्रत्ययनिभः विलुप्त इवेत्यर्थः क्लिपः सर्वाभावस्य कथना-
दिति भावः यत्र जने क्लिपि च ते गुणवृद्धौ न सन्निहिते । क्लिपि परे गुणवृद्धि-
निषेधश्च द्रष्टव्यः । अत्र तयोर्धार्त्वीर्गुणवृद्धिनिषेधानभिज्ञानां क्लिपः सर्वाभावा-
नभिज्ञानाच्च एतत्प्रतीतौ कष्टत्वं परन्त्वत्र वैयाकरणस्य वक्तृत्वात् न दीपः ।

(घ) अत्रेति । हे मुपाध्याय ! अहम् अत्र कदाचन त्वां न अताप्सं न
वर्षितवान्, अद्याप्यस्मिन्नि वा पाठः । अत्र अताप्संमिति दुःश्रवत्वं गुणः ।

(ङ) ग्राम्यत्वमिति । अधमानां नीचानाम् उक्तिषु ग्राम्यत्वं गुणः ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एसो ससहरविंशो दीमइ हेअङ्गवीणपिंडो व्व ।

एटे अस्सममोहा पडंति आसासु दुग्धधार व्व” (१) । (घ)

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ॥

५८८ ॥ [क]

यथा ।

“सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रदन्धानि विघटयति” । (ज)

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥

५८९ ॥ [क]

कविसमयख्यातानि च ।

मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता

वर्ण्यते हासकीर्त्याः

(१) एष अशहरविंशो दृश्यते ऐयङ्गवीणपिण्ड इव ।

एते चाश्रमसूत्राः पतन्त्याश्रासु दुग्धधारा इव ॥ सं० ।

(घ) सदाहरति एष इति । अत्र ऐयङ्गवीणपिण्डदुग्धधाराशब्दप्रयोगो
साम्यः ।

(क) निर्हेतुतेति । निर्हेतुता हेतुशून्यत्वं ख्याते प्रसिद्धे अर्थे दोषतां नैव
गच्छति प्राप्नोति ।

(ज) सदाहरति सम्प्रतीति । अत्र सन्ध्यासमयश्च अक्रवाकमिधुन-
विघटयत्वं प्रसिद्धं नात्र हेतोरान्वाहृति न दोषः ।

(क) कवीनामिति । ख्याते प्रसिद्धे समये सिद्धान्ते नियमे वा ख्यात-
विरुद्धता शौचिकी प्रसिद्धिविरोधिता इत्यर्थः शुभः ।

रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं

पङ्कजेन्दीवरादि ।

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च

मरालादिकः पक्षिसङ्घो

ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये

मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोकं विकसति वकुलं

योषितामास्यमद्यै-

र्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं

विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः

कौसुमाः पुष्पकेतो-

भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं

स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥

(ज) मालिन्यमिति । व्योम्नि आकाशे पापे च मालिन्यं तथा हास-
 षीर्ष्योः धवलता शुभता वर्ण्यते कविभिरिति शेषः । क्रोधरागौ क्रोधानुरागौ
 रक्तौ रक्तवर्षीं वर्ण्येते इति शेषः । पङ्कजेन्दीवरादि पद्मकुवलयवादि सरिदुदधि-
 गतं सरित्सु नदीषु स्रदधिषु समुद्रेषु च विकसतीति शेषः । अखिलेऽपि
 सर्वस्मिन्नेव तोयाधारे जलाशये मरालादिकः हंसादिः पक्षिसङ्घः प्रसरति
 विसरति च । चकोरैः पक्षिभेदैः ज्योत्स्ना पेया पातव्या । जलधरसमये
 वर्षासु इत्यर्थः हंसाः मानसं सरः यान्ति । योषितां रमणीनां पादाघातात्
 चरणतादनात् अशोकं पुष्पम् आस्यमद्यैः मुखनिःसृतसीधुगण्डुपैः वकुलं
 विकसति । यनां तरुणानाम् अङ्गेषु हारा वर्णनीया इति शेषः । विप्रयोगस्य

अङ्गप्रभोजं निशायां विकसति कुमुदं

चन्द्रिका शुक्लपत्रे

मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां

नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले

गन्धसारद्रुमाणा-

मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं

सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ ५६० ॥ [ज]

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ॥

५६१ ॥ [ट]

विरहस्य तापैः सन्तापैः हृदयं स्फुटति विदीर्यते । पुष्पकेतोः कामस्य सौर्वी
न्या रोषध्वमासा भमरश्रेणी धनुः कौसुमं विशिखाः बाणाय कौसुमाः कुसुम-
निर्मिताः । अस्य कामस्य बाणैः युवजनानां हृदयं भिन्नं विदीर्यं स्यात् तद्वत्
स्त्रीणां कटाक्षेण भिन्नं स्यादिति शेषः । अत्र दिवसे प्रभोजं पत्रं निशायां
कुमुदं तथा शुक्लपत्रे चन्द्रिका विकसति चन्द्रिकायाः शुक्लपत्रोपसम्भारविभागे
असहाविऽपि सा वर्षनीया इति भावः । मेघानां ध्वाने ध्वनी सति शिखिनां
मधुराणां नृत्यं भवति, अशोके च फलं नापि नैव स्यात् । वसन्ते जातो
जातोपुष्पं न स्यात् । गन्धसारद्रुमाणां चन्दमानां कुसुमं फलत्रयं न स्यात्
इत्यादि अन्यत् कवीनां समयगतं सिद्धान्तसिद्धं वस्तु सत्कवीनां प्रबन्धे यन्त्रे
उभयं द्रष्टव्यम् ।

(ट) पुनरुक्तताया अदोपलमाह धनुरिति । काशब्देनैव धनुर्ज्याया
बोधनात् धनुःशब्दो निरपेक्षोऽपि अप वाक्यतर्कोपनेन अदोपलमावहति ।

आरूढत्वादिबोधाय यथा ।

“पूरिता रोदसीध्वानैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः” ।

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्या-
ततीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णावतंसस्ते” ।
अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं अवणकुण्डलशिरः-
शेखरप्रभृतिः । एवं निरूपपदी मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभि-
धत्त इति स्थितावपि (ठ) । “पुष्पमाला विभाति ते” ।
अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्धेः । एवं सुक्ताहार इत्यत्र सुक्ता-
शब्देन अन्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥ ५६२ ॥ [ड]

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः न तु अस्थिता
जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

उक्तावानन्दमन्नादेः स्यान्नूनपदता गुणः ॥

५६६ ॥ [ठ]

यथा ।

“गाढालिङ्गनवामनीकतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्भमा

(ठ) उदाहरति पूरितेति । धनुषां ज्यास्फालनेन उद्भवतीति तथोक्तेः
ध्वानैः ध्वनिभिः रोदसी व्यावाष्टिव्योरन्तरं पूरिता । अत्रेति आततीकरणं
विस्तारणम् । अवणेति कुण्डलशब्द एव कर्णभूषणविशेषं शेखरशब्दश्च शिरः-
भूषणमभिधत्ते एतयोः अवणशिरःसंयोगः तत्र स्थितत्वं बोधयतीत्यर्थः । निरूप-
पदः उपपदरहितः पदान्तरसंयोगविरहित इत्यर्थः ।

(ड) प्रयोक्तव्या इति । जघनकाञ्चीप्रभृतीनां सत्काव्येषु षडशनादिति
भावः ।

(ठ) उक्ताविति । आनन्देन मन्नादेः जनस्य उक्तौ वचने नूनपदता
गुणः स्यात् ।

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छीमन्नितम्बाम्बरा ।
सा मा मानद ! माति सामलमिति चामासरोक्तापिनी
सुप्ता किं नु ? मृता नु किम् ? मनसि मे लौना विलौना नु
किम् ? ॥ (ण)

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः ॥ ५८४ ॥

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठेत्कोपवशात् प्रभावपिहिता ? दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेत् ? मयि पुनर्भावादर्मस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः” ॥ (त)

(ण) उदाहरति गादेति । सखायं प्रति कस्यचित् नायकस्य उक्तिरियम् ।
गादं दृढं यत् आलिङ्गनम् आश्लेषः तेन वाननीकृतौ खर्वीकृतौ कुची यस्या-
सर्षीका, अतएव प्रोहिन्नः प्रकर्षेण चर्द्धिदं गतः रोमोद्गमः रोमाश्चः यस्यासादृशी,
सान्द्रः घनः यः स्नेहरसः प्रणयः तस्य अतिरेकेण आतिशयेन विगलत् पलत्
शोभतः मनोहरात् नितम्बात् अम्बरं वसनं यस्यास्तथाभूता, सा इति पदसूक्ष्मम् ।
ए मानद ! मा मा माम् अति अत्यधे मा पीडय अलम् इति चामासरोक्तापिनी
मितवचनभाषिणी सुप्ता सुप्ता किं नु ? मृता किं नु ? मे मन मनसि लौना
किं नु ? विलौना किं नु ? शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ।

(त) तिष्ठेदिति । सर्वशोविच्छेदानुरूप्य राज्ञः पुरुरवसो वितकं वचनमिदम् ।
कोपवशात् प्रणयकोपात् प्रभावेण इदित्यसद्विद्या इत्यर्थः पिहिता आहता सुतो
तिष्ठत् ? सा दीर्घं न कुप्यति स्वर्गाय उत्पतिता प्रस्यता भवेत् ? मयि पुनः
अस्याः उभयया मनः भावादे प्रणयप्रवचनमिति भावः मे मन पुरोवर्तिनीन् अय-
प्यितां तां हर्तुं विबुधद्विषः असुराः अपि न च शक्ताः समयोः इति किन्तु सा
अत्यन्तं नयनयोरगोचरं याता गता इति अयं को विधिः न्यापारः शार्दूल-
विक्रीडितं वचनम् ।

अत्र “प्रभावपिहितेति” “भवेदिति” चेत्यनन्तरं “नैत-
द्यतः” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामपि-
एतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्कस्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न
गुणः दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादि-
वाक्यप्रतिपत्तेर्बाधः (थ) स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥ ५८५ ॥

यथा ।

“आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तत्र न जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम्” ॥ (द)

अत्र न न जाने इत्यनेन अयोगव्यवच्छेदः (ध) । द्वितीये
जाने इत्यनेन अहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्ति-
विशेषः ।

समासपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ॥५८६॥

यथा ।

“अन्यास्ता गुणरत्न !” इत्यादि । अत्र प्रथमाह्वेन वाक्य-
समासावपि द्वितीयाह्वेवाक्यं पुनरुपात्तम् । एवञ्च विशेषण-

(ध) अत्रेति । प्रतिपत्त्या प्रतीत्या वाक्यप्रतिपत्तेः वाक्यजन्यबाधस्य ।

(द) आचरतीति । दुर्जनः सहसा अतर्कितभावेन मनसोऽपि अगोचरान्
अविषयान् कदापि मनसि अचिन्तितानित्यर्थः अर्थान् कार्याणीति यावत् यत्
आचरति करोति तत् न जाने इति न, जाने किन्तु मनः निष्ठुरतां नैव स्पृशति
आचरति दुर्जनस्य दीर्घान्निवारणे निष्ठुरता आवश्यकी, मनस्तु तामवलम्बितुं
शक्नोतीति फलितार्थः ।

(ध) अत्रेति । अधोगम्यवच्छेदः अधोगम्य ज्ञानायोगस्य इत्यर्थः व्यवच्छेदः
निरासः । अन्यधीनेति । अन्यस्य योगः ज्ञानयोगः इत्यर्थः तस्य व्यवच्छेदः
निराकरणं तस्मात् विच्छित्तिविशेषः वैचित्र्यातिशयः ।

मात्रस्य पुनरुपादाने समासपुनरासत्त्वं न वाक्यान्तरस्येति
विज्ञेयम् (न) ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि ॥ ५८७ ॥

यथा ।

“दिक्षातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
मिहा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्” ॥ (प)

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारा-
तिशयं पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ ५८८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा । “चञ्चद्भुजेत्यादि” । अत्र
चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाङ्गस्वरत्यागो गुणः ।

(न) समासोक्ति । समासपुनरासत्त्वं समासं सत् पुनरासत्त्वं पुनर्यद्दीप्तं तस्य
भावः । क्वचिदिति । यत्र विशेषणमात्रस्य पुनरुपादानं तत्रैवास्य दीप्तत्वं
वाक्यान्तरस्य पुनरुपादानेन न दीपः इति भावः ।

(प) दिक्षातङ्गिति । दिक्षातङ्गानां दिग्गजानां घटाभिः समूहेः विभक्ता-
श्लारः चाघाटाः सीमानः यस्यास्तादृशी मही साध्यते उपान्व्यते बभूविति
स्त्रीकैरिति शेषः, सा मही सिद्धापि समस्तदिग्विजयेन उपार्जितापीत्यर्थः वदन्त
एव कथयन्त एव वयं रोमाञ्चिताः भवाम इति शेषः, पश्यत अवलोकयत ।
विप्राय कथ्यमास प्रतिपाद्यते समर्थते, किमपरम् । अन्वत् वक्तव्यमिति शेषः,
यस्मात् इदं कथाद्भुतम् अद्भुता कथा इत्यर्थः प्रादुरभूत् यत्रैव अस्तं गतं तस्मै
रामाय भागंवाय नमः । ईदृगद्भुतं कर्म केनापि कर्तुं न शक्यते कदापीति
भावः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥५८६॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति
यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभि-
चारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः (फ) । यथा ।

“श्रीत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना क्रिया

तैस्तैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्याग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः” ॥

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन भटिति
प्रतीतिः । त्वराया भयादिनापि सम्भवः । क्रियोऽनुभावस्य
च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवात् । साध्वसहासयोस्तु
विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वश-
ब्दाभिधानमेव न्याय्यम् (व) ।

(फ) क्वचिदिति । यत्र अनुभावविभावाभ्यां रचना उद्भावनं नोचिता
तत्र क्वचित् व्यभिचारिणः स्वशब्देन उक्तौ न दोषः । यत्रेति प्रतिपादने कथने
विशदप्रतीतिः स्फुटावभासः । पुष्टिराहित्यं पोषणाभावः अनुगुणम् । अनु-
कूलम् ।

(व) श्रीत्सुक्येनेति । नवे सङ्गमे श्रीत्सुक्येन चिरात् पतिसङ्गमलाभ-
कौतूहलेन कृतत्वरा त्वरावती, सहभुवा स्वभावजातया क्रिया लज्जया व्यावर्त्त-
माना गन्तुमनिच्छन्तीत्यर्थः तैः तैः तत्काशोचितैरित्यर्थः बन्धुवधूजनस्य सखीजनस्य
वचनैः पुनः आभिमुख्यं नीता गौरी पार्वती अग्रे पुरतः स्थितमिति शेषः, वरं
दृष्ट्वा अर्त्तः दृष्टीतः साध्वसरसः भयावेशः यथा तादृशी हसता हरेण श्लिष्टा
आलिङ्गिता अतएव संरोहत्पुलका रोमाञ्चिताङ्गी वः युष्माकं शिवाय कल्या-
णाय अन्तु भवतु । अत्रेति प्रतिपादने कथने भटिति न प्रतीतिः श्रीत्सुक्येनेति

सञ्चार्यादिविरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ॥

६०० ॥ [भ]

“क्वाकार्यं शशलक्षणः क्व च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काघृतीनामभिलाषाङ्गीत्-
सुक्यस्मृतिद्वैतचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधान-
साखादप्रकर्षमाविर्भावयति (म) ।

विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।

अवेद्विरोधी नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

६०१ ॥ [य]

क्रमेण यथा । “अयं सरशनोत्कर्षी” इत्यादि । अत्रा-
लम्बनविच्छेदेन रतेररसात्मतया स्मर्थ्यमाणानां तदङ्गानां
शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता (र) ।

शेषः । व्यावर्तनस्य विसृष्टीभावस्य । साध्वसेति । यद्वि साध्वसं विभावादिभिः
परिषीयते तदासौ भयानकरसत्वमायाति स च प्रकृतरसस्य शृङ्गारस्य प्रतिकूलः ।
इत्यन्तु यदि विभावादिभिः परिषीयते तदासौ हास्यरसत्वमेति । तथात्वे अस्य
प्राधान्यात् प्रकृतरसस्य शृङ्गारस्य नाकृतं स्यादिति भावः ।

(भ) सञ्चार्यादिरिति । विरुद्धस्य प्रतिकूलस्य सञ्चार्यादेः व्यभिचारि-
भावादेः बाध्यत्वेन खण्णनीयत्वेन वचः कथनं गुणः ।

(म) उदाहरति कति । अत्र तिरस्कारः खण्णं निरास इत्यर्थः पर्यन्ते
पर्यवसाने इत्यर्थः साखादप्रकर्षे रसीत्कर्षम् आविर्भावयति जनयति ।

(य) विरुद्धयोः समावेशो दीप इत्युक्तं साम्प्रतं तत् प्रतिप्रसूते विरोधिनः
इति । विरोधिनः विरुद्धस्य खरणे वा साम्येन सादृश्येन वचने कौर्त्तने तदा
अङ्गिनि प्रधाने विशेषे अङ्गत्वम् प्राप्तयोः प्राप्तयोः अङ्गभावेन स्थित्योरित्यर्थः
दिवचनमुपलक्ष्यं अङ्गनामपीति द्रष्टव्यम् । अन्योन्यं परस्परं न विरोधः भवेत् ।

(र) अर्थमिति । इत आलम्बनविच्छेदेन आलम्बनस्य नायकस्य विच्छेदेन

“सरागया सुतघनघर्मतोयया,
कराहतिध्वनितपृथुर्पूठया ।
सुहुर्महुर्दशनविलङ्घितोष्ठया,
रूषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥ (ल)

अत्र सम्भोगशृङ्गारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-
स्यानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमीलनान्मकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनास्वजस्तनभरे सम्भोगभवालसम् ।
अन्यद् दूरविक्रष्टचापमदनक्रीधानलोद्दीपितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥ (व)
अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः ।

नार्शन रतेः अनुरागस्य अरसात्मतया अप्राप्तसभावतया । तदङ्गानां तस्य
शृङ्गारस्य अङ्गानां करस्य रशनोत्कर्षितादीनाम् ।

(ल) सरागयेति । शिशुपालं कृष्णं प्रति कटुभाषिणः दृष्ट्वा राज्ञां क्रीडा-
दयवर्णनमिदम् । नृपाः सभासदो राजानः सरागया रागः सुखलौडियम्
अनुरागश्च तत्सहितया सुतानि चरितानि घनानि अविरलानि घर्मतोयानि
यस्याः तथाभूतया क्रोधेन सत्त्वोद्रेकेण च खेदनिर्गमोदयादिति भावः कराहत्या
कराघातेन ध्वनितं शब्दितं पृथु विशालम् ऊरु पीठ यस्यां यस्याश्च तथाभूतया,
तथा सुहुर्महुः पुनः पुनः दशनेन विलङ्घितः दष्टः श्रोष्ठः यस्यां यस्याश्च तादृश्या
रूषा क्रोधेन प्रियतमयेव कत्र्यां भेजिरे सिधेविरे । रुचिरावृत्तं, जभौ सजौ
गतिरुचिरा चतुर्गृहेरिति तल्लक्षणात् ।

(व) एकमिति । एकं नेत्रं ध्याननिमीलनान् सुकुलितप्रायं प्रायेण
सुकुलभावमापन्नं द्वितीयं नेत्रं पार्वत्याः शौथ्याः वदनमेव अस्त्रुजं पद्मं तथा
स्तनयोर्भरः उच्छायः तस्मिन् सम्भोगभावेन अलसं सदृशमित्यर्थः अन्यत् तृतीयं
नेत्रमित्यर्थः दूरम् अतिमात्रं विक्रष्टं चापं येन तादृशी खी मदनः तस्मिन् यः
क्रोधः एव अनलः अग्निः तेन उद्दीपितः अतएव समाधिसमये ऽयोगावसरे भिन्नः
पृथक् रसः भात्री यस्य तादृशं शम्भोः शिवस्य नेत्रत्रयं त्रीणि लीचनानि वः

यथा वा ।

“क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नैक्षितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सायुनेत्रोत्पलाभिः

कामौवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शम्भवो वः शराग्निः” ॥ (श)

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम् । तस्याः परि-
पोषकतया भगवतस्त्रिपुरविध्वंसं प्रति उत्साहस्य अपरिपुष्टतया
रसपदवैभवाप्रसन्नतया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम् । तस्य च
कामौवेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः । एवञ्चाविश्रान्ति-
धामतया करुणस्याङ्गतैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगव-
दुत्साहपरिपुष्टद्विषयरतिभावास्त्वादप्रकर्षतया यौगपद्यसद्-

युष्मान् पातु रक्षतु । आदूःखयिक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अङ्गिनि भगवद्विषयकरति-
भावे अङ्गतां प्राप्तानां शान्तशृङ्गारवैराण्यां न विरोधः परं भावस्य परिपोषक-
त्वम् ।

(श) परम्परयापि अङ्गभावमापन्नानां समावेशं दर्शयति क्षिप्तं इति । यः
शाश्वतः शम्भुसम्बन्धी शराग्निः त्रिपुरदाहार्थं निक्षिप्त इति शेषः । आदूःखिनिवः
अपराधी यस्य तादृशः अक्षिरक्तापराध इत्यर्थः । कामौव कान्त इव सायुषि
सज्जलानि नेत्रोत्पलानि नयनेन्दोवराणि यासां तादृशीभिः पतिवियोगात् पल्पप-
राधादिति भावः । त्रिपुरयुवतिभिः त्रिपुरस्थिताभिरसुराङ्गनाभिरित्यर्थः । हस्तावलग्नः
गृहीतहस्त इत्यर्थः क्षिप्तः निराकृतः, प्रसभं बलात् अभिहतः ताडितोऽपि अंग-
कान्तं वसनदशान् आददानः गृह्णन् तथा केशेषु गृह्णन् गृहीतकेशः एकत्र
दहनार्थम् अपरत्र सुप्तनाथमिति भावः अपास्तः निराकृतः ततः अरण्योः
निपतितः दहनार्थम् अपराधमङ्गनाथंवेति भावः सम्भ्रमेण मयेन गौरवेण च
न हंक्षितः स दहः एकत्र तेजोऽतिरेकात् अन्यत्राभिमानादिति भावः, ततश्च
आलिङ्गन् एकत्र सर्वशरीरमाक्रामन् अन्यत्र आलिङ्गन् अवधूतः निराकृतं
वेक्षितः अन्यत्र तिरस्कृतः, सः वः युष्माकं दुरितं पापं दहतु भस्मीकरोतु ।
रसपदावहम् ।

भावादङ्गत्वेन न विरोधः । ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघना-
नन्दस्वरूपस्य रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भाव-
नीयः । एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परौप-
मर्दकत्वानुपपत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । द्वयोरपि पूर्णतया
स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः । सत्यमुक्तम् । अत एव अत्र प्रधानेतरेषु
रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विल-
क्षणतया सञ्चारिरसनान्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मत्-
पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्ड-
रसनान्ना (ष) । यदाहुः ।

(ष) अत्रेति । तस्याः रतेः परिपोषकतया पोषणकारित्वेन । अपरि-
पुटतया परिपोषणमप्राप्ततया रसपदवीं रसत्वमित्यर्थः अप्राप्ततया विभावादिभिः
परिपुष्टस्यैव रसत्वादिति भावः । भावमात्रस्य उद्वुडनात्रतया भावशब्दप्रति-
पाद्यस्येत्यर्थः नुद्वुडनात्रः स्थायी च भावः इत्यभिधीयते इति वचनात् । तस्य
करूपस्य साम्यवत्त्वात् सादृश्यवशात् आयातः उपस्थितः शृङ्गारः अङ्गमिति शेषः ।
ननु तर्हि करुणस्यात्र रसत्वमायातं शृङ्गारस्तस्याङ्गमित्यनेन तस्याङ्गत्वकथनादि-
त्याशङ्काह एवमिति । अनया रीत्या इत्यर्थः अविश्रान्तिधामतया विश्रामस्य
अनाश्रयतया भगवद्विषयिण्याः रतेरेव विश्रामधामत्वादिति भावः । करुणस्य
अङ्गिनोऽपीति शेषः अङ्गत्वैव अप्राधान्यमेव । यौगपद्यसदभावात् समकालसमा-
वेष्टात्, अपिरत्राध्याहर्त्तव्यः । नन्विति । समूहः विभावादिस्मृतिरित्यर्थः
आलम्बनम् आश्रयः यस्य तदात्मकः यः पूर्णघनानन्दः स एव स्वरूपं यस्य तथा-
भूतस्य । तादृशेतरेषु तादृशेन समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपेण इतरेषु
अपरेषु रसेन । निवेशेति । निवेशः स्थितिः प्रादुर्भावः उदभवः तथा यौगपद्यं
समकालिकत्वं तेषां विरहेण अभावेन यती द्वौ नैकत्र तिष्ठतः, नोदभवतः नापि
समकालिकौ स इति भावः । परस्परस्य अन्योन्यस्य उपमर्दकत्वानुपपत्तेः
व्याघातकत्वासम्भवादित्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावः गुणप्रधानभावः । स्वातन्त्र्येण
स्वाधीनतया इत्यर्थः । प्रधानेतरेषु अङ्गेषु इत्यर्थः । पूर्णरसभावमात्राच्च पूर्ण-
रसत्वमात्रात् विलक्षणतया विभिन्नतया सञ्चारिरसनान्ना व्यपदेशः कीर्तनं
प्राच्यानां पूर्वापण्डितानाम्, पूर्वाचार्या हि तादृशमङ्गं रसं सञ्चारिणं व्यभि-
चारिभावमित्यर्थः कथयन्तीति भावः ।

“अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्त्रायते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः इति” ॥ (स)

ननु “आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन विरोधिनीर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभटन्तद्युतिमुपि

स्मरस्मरस्फारोडडमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलम्

जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिहृदः” ॥ (ह)

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरोधिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्बनैक्येन कयोश्चिदाश्रयैक्येन कयोश्चिन्नैरन्तर्येण इति । तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रवीभक्तैः

(स) अङ्गमिति । अङ्गी रसः यद्वि रसान्तरे अन्वयिन् रसे अङ्गम् अप्रधानं, बाध्यः विकृष्टपरिणामिना बाधितोऽपि विरोधपरिहारात् लक्ष्यमसाविशः अथवा संसर्गी स्यात्तन्नाथ संसृष्टः स्यात् ततस्तथा यत् यस्मात् समग्रं सम्यक् यथा तथा नास्त्रायते न आस्त्राद् नीयते ततः सः खण्डरसः स्मृतः कथितः ।

(ह) कपोले इति । रघूणां परिहृदः मसुः रामः करिकलमस्य इति-श्रावकस्य यः दन्तः तस्य युतिं कान्तिं सुष्पातिं हरतीति तथोक्ते अतिस्वच्छे इत्यर्थः जानक्याः सीतायाः कपोले गण्डे, अचच्छेदे सप्तमी । गण्डावच्छेदे इत्यर्थः स्मरिण कामोद्रेकेण स्मरः विकसन् स्फारीडडनरः अत्युदभटः पुलकः सीमाश्रयः यत्र तादृशं वक्त्रकमलं वदनपदजं पश्यन् मनसेति शेषः तथा रजनिचराणां राक्षसानां याः सेनास्तासां कलकलं सिंघनादमित्यर्थः मुहुः शृण्वन् आकरोयन् जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति द्रढीकरोति युद्धार्थमिति भावः । शिखरिणीहस्तम् । अतः वीरः शृङ्गारश्च विरोधिनी स्थितौ । तथाहि वीरस्यात्र रजनीचरसेना आलम्बनविभावः । तदीयकलकलस्वनः उद्दीपनम् । जटाजूटग्रन्थनम् अनुभावः । शृङ्गारस्य तु जानकी आलम्बनं तस्याः कपोले पुलकादितत्वम् उद्दीपनविभावः तन्मुखकमलाः श्लोकमनुभावेन शोभयन् ।

सम्भोगस्य । वीरकरुणरीद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बने-
 क्येन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावे-
 क्वाभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्रा-
 भ्याम् । शृङ्गारस्याद्भुतेन । भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेनात्र
 वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः । एवञ्च वीरस्य
 नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे
 भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यश्च नागानन्दे प्रथमाश्रयस्यापि
 जौमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः । तत्र “अहो
 गीतमहो वादित्रमिति” अद्भुतस्यान्तरानिवेशनान्नैरन्तर्या-
 भावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयम् ।
 “पाण्डुत्तामं वदनम्” इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः
 करुणविप्रलम्भोऽपीति न विरोधः (च) ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥

६०२ ॥ [क]

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतौनाम् । यथा ।

“एष दुःश्रवणं नौमीत्यादि जल्पति कश्चन” । (ख)

(च) समाधत्ते इति । त्रिधा त्रिविधा व्यवस्था स्थितिः नियम इति
 यावत् । नैरन्तर्येण अव्यवधानेन शान्तशृङ्गारयोर्विरोध इत्यनेनान्वयः । अत्र
 उदाहरणे वीरशृङ्गारयोः भिन्नालम्बनत्वात् वीरस्य आलम्बनं रजनीशरसेना,
 शृङ्गारस्य आलम्बनं जानकीत्येवम् आलम्बनभेदादिति भावः । प्रथमाश्रयस्य
 शान्तरसाश्रयस्य । अद्भुतस्य रसस्य अन्तरानिवेशात् मध्यसन्निवेशात् नैरन्तर्या-
 भावात् अव्यवधानेनास्थितेरित्यर्थः । विरुद्धरसस्य विभावादिपरिग्रहस्याप्यदोषत्वं
 दर्शयति पाण्डु इति । पाण्डुतादीनां करुणरसाङ्गानामिति भावः, एतेन
 असाधारणास्य परिग्रह एव दोषः न तु साधारणाङ्गस्येति भावः ।

(क) अनुकारे चेति । अनुकारे अनुकरणे परीकृताक्वकथने इत्यर्थः ।

(ख) उदाहरति एष इति । दुःश्रवणः इन्द्रः ।

अत्र दुश्चरवनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।

अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥

६०३ ॥ [ग]

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणानाह ।

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ॥६०४॥

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्या-
दयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः
स्वरूपविशेषाः साधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य

(ग) अन्येषामिति । इत्यम् औचित्यात् । इतिः समीपिभिर्विदग्भिः
अन्येषामपि दोषाणाम् अदोषता गुणता तथा अनुभयात्मता अदोषतं गुणत्वञ्च
इत्यर्थः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता विमलाश्रया साहित्यदर्पणस्य सप्तमपरिच्छेदस्यास्या

समाप्ता ।

काव्यव्यपदेशस्यौपायिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैषां
रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् (क) ।

एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ॥

६०५ ॥

ते गुणाः । तत्र ।

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥६०६॥

यत् तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं द्रुतिकारणम् इति तत्र ।
द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादि-
कृतदौमत्वविषम्यहासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागेन रत्याद्याका-
रानुविद्वानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वम् (ख) । तच्च ।

(क) रसस्येति । अङ्गित्वं मुख्यभावं शौर्यादयः आदिपदेन दयादाचिष्णा-
दीनां ग्रहणम् । स्वरूपविशेषाः स्वस्य रसस्य रूपं विश्लेषयन्ति उत्कर्षयन्तीति
तथोक्ताः स्वसमर्पकेति स्वम् आत्मानं गुणमित्यर्थः समर्पयति प्रत्यागयतीति तथो-
क्तस्य पदसन्दर्भस्य वाक्यस्य काव्यव्यपदेशस्य काव्यनाम्ना अभिहितस्य इत्यर्थः
श्रौपयिकं युक्तियुक्तं समुचितमित्यर्थः आनुगुण्यम् आनुकूल्यं भजन्ते कुर्वन्तीति
तथोक्ताः अतएव तेषां गुणवाच्यत्वमिति भावः

(ख) माधुर्यमाह चित्ति । चित्तस्य मनसः द्रवीभावमयः द्रवभावस्वरूप
इत्यर्थः ह्लादः आनन्दविशेषः माधुर्यम् । परमतं दूषयति यत्त्विति आस्वाद-
स्वरूपः यः आह्लादः तस्मात् अभिन्नत्वेन अभेदेन तस्य माधुर्यस्य कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावमाह द्रवीभाव इति । स्वाभाविकं सहजं यत् अनाविष्टात्मकम् अमनी-
योगितारूपं काठिन्यं दुर्बोधत्वं तथा मन्युः शोकः क्रोधः कीपः आदिपदेन मोहा-
दीनां परिग्रहः तैः कृतं जनितं यत् दौमत्वं मनसो ज्वलितत्वं विषम्यः चकितता
हासः अर्बोधपूर्वं हास्यम् आदिपदेन अवज्ञादीनां ग्रहणं तैः सर्पाहितः सत्यादितः
यः विक्षेपः आवरणम् आस्वादप्रतिरोध इत्यर्थः तस्य परित्यागेन वर्जनेन रत्या-
दीनाम् आदिपदेन हासादिपरिग्रहः आकारेण परिणत्या परिपोषणेत्यर्थः अनु-
विद्वस्य संवलितस्य आनन्दस्य उद्बोधेन आविर्भावेण सहृदयानां सामाजिकानां
चित्तस्य चार्द्रप्रायत्वं प्रायेण चार्द्राभावः गणितत्वमिति यावत् ।

सम्भोगे कर्तुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥

६०७ ॥

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणाणि । तेन सम्भोगाभासादिषु
अप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

यथा ।

मूर्ध्नि^१ वर्गान्तावर्णेन युक्ताष्टठडटान् विना ।

रणी लघू च तद्व्यक्ती वर्णाः कारणतां गताः ॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ६०८ [ग]

यथा ।

“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।

जनयन्ति मुहुयूनामन्तःसन्तापसन्ततिम्” ॥ (घ)

यथा वा मम ।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।

(ग) मूर्ध्नि^१ । मूर्ध्नि शिरसि वर्गाणां कवगांदीनाम् अन्यवर्षेण चरस-
वर्षेण युक्ताः वर्णाः टठडडान् विना टठडडानां मूर्ध्नि अन्यवर्षयोगेऽपि न माधु-
व्याभिव्यक्तिरिति भावः । लघू वर्णान्तरयोगराहित्येन स्वल्पप्रयत्नोच्चार्यो इत्यर्थः
तद्व्यक्ती तस्य माधुव्यस्य व्यक्ती व्यञ्जने कारणतां गताः तथा अवृत्तिः सन्ताप-
रहिता अल्पवृत्तिः अल्पसमासा मधुरा मनोहारिणी रचना तद्व्यक्ती कारणतां
गता इति शेषः ।

(घ) अदाहरति यद्येति । अनङ्गस्य कामस्य मङ्गलभुवः मङ्गलनिवेदनानि
तस्याः कान्तायाः अपाङ्गभङ्गयः नेवान्ताकीटिल्यानि मुहुः पुनः पुनः युनां तरुणा-
नाम् अलः अलः करणे स्थितामिति शेषः सन्तापसन्ततिं सन्तापातिश्रयं जनयन्ति
अपादयन्ति ।

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि” ॥ (ङ)

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । [च]
वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥ ६०६ ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणान्ति
तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यत्तृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णां तदन्तिमौ ।

उपव्यधी द्वयोर्वा सरिफ्फठ्ठडटैः सह ॥

शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।

तथा समासवहुला घटनीद्वयशालिनी ॥

६१० ॥ [छ]

(ङ) लतेति । मरुत् पवनः गुञ्जन्तः स्वनन्तः मदवन्तः मत्ताः अलिपुञ्जाः
ममरसमूहाः यस्मिन् तादृशं लताकुञ्जं लतावेष्टितविहारस्थानं चपलयन्
कम्पयन् अङ्गं शरीरं सनालिङ्गन् सृशन् द्रुततरम् अतिशीघ्रम् अनङ्गं कामं
प्रचलयन् वर्धयन् दलितं विकसितम् अरविन्दं पद्मं मन्दं मन्दं तरलयन् कम्पयन्
रजोवृन्दं परामपुञ्जं विन्दन् लभमानः सन् दिशि दिशि मकरन्दं पुष्परसं किरति
विचिप्रति । वसन्तवायुवर्णनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) ओज इति । चित्तस्य मनसः विस्ताररूपं विस्फारस्वरूपं दीप्तत्वं
विकासविशेष इत्यर्थः ।

(छ) वर्गस्येति । वर्गस्य आद्यत्तृतीयाभ्यां वर्णाभ्यां युक्तौ तदन्तिमौ द्वितीय-
चतुर्थादित्यर्थः तत्राद्येन युक्तौ द्वितीयः, तृतीयेन युक्तचतुर्थे इति बोध्यम् ।
उपरि शिरसि, अधः पदतले वा द्वयोः उपव्यधीभागयोरित्यर्थः सरिफः रीफयुक्तः
वर्णः क्रमेण यथा—अर्कः । अयम् । आर्द्रम् इत्यादि । औद्वयशालिनी
उम्भरायंप्रतिपादनीत्यर्थः घटना रचना ।

यथा “चञ्चद्भुजेत्यादि” ।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केभ्यनमिबानलः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥

६११ ॥ [ज]

व्याप्नोति आविष्करोति ।

यथा ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥

६१२ ॥ [झ]

यथा ।

“सूचीमुखेन सक्तदेव कृतव्रणस्त्व”

सुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

चाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा

स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” (ज) ॥

एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ६१३ [ट]

(ज) विष्णुमिति । अनलः अग्निः शुष्कं नीरसम् इन्धनमिव काठमिव यः क्षिप्रं व्याप्नोति आविष्करोति सदृसाद्यंशोवेन विमलयतीत्यर्थः सः प्रसादः ।

(झ) शब्दा इति । श्रुतिमात्रतः अर्थव्यवसायेष्वेवैवत्यर्थः ।

(ज) उदाहरति यथेति । सूचीति । हे सुक्ताकलाप ! मौक्तिकहार ! त्वं सूचीमुखेन अतिसूजायेति भावः सक्तम् एकवारमेव न तु पुनः पुनरिति भावः कृतव्रणः दिद्रित इत्यर्थः सूत्रप्रदेशाद्येति भावः प्रियायाः स्तनयोः लुठसि लुठनं करोषि, अहं स्मरस्य कामस्य चाणैः शरैः शतशः विनिकृत्तं विनिषेष्टं निरुत्तं हित्तं ममं यत् तदाभूतोऽपि स्वप्नेऽपि तां कथं न विलोकयामि-यजामि । स्वप्नेऽपि त्वं इत्यन् ।

(ट) एषामिति । एषां माधुर्याजःप्रसादानां शब्दगुणत्वं गुणवृत्त्या

शरीरस्य शीर्ष्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

६१४ ॥ [ठ]

ओजसि भक्त्या ओजःपदवाचे शब्दार्थधर्मविशेषे तत्र श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा (ड) । यथा ।

“उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयं तथा

प्रायःप्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला वेलियमुद्गच्छति” ॥

अयं बन्धवैकल्यात्मकत्वादोज एव (ट) । समाधिरा-

परम्परया बुधैः उच्यते कथ्यते । गुणवृत्तिश्च स्वाम्रथोपस्थापकत्वरूपेति बोद्धव्यम् ।

(ठ) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानां शब्दगुणानां समाधानमाह श्लेष इति । श्लेषादयः चत्वारो ये गुणाः चिरन्तनैः प्राचीनैरुक्ताः ते ओजसि परम्परया ओजःपदप्रतिपाद्ये शब्दार्थगुणविशेषे अन्तर्भवन्ति अन्तर्भूताः भवन्ति ।

(ड) श्लेषमाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये इत्यर्थः एकपदवत् भासनं स्फुरणम् चात्मा स्वरूपं यस्य तादृशः शब्दधर्मविशेषः श्लेषः ।

(ट) उदाहरति यथेति । उन्मज्जदिति । उन्मज्जतां जलादुत्तिष्ठतां जलकुञ्जरेन्द्राणां जलीयगजेन्द्राणां रभसेन वेगेन यः आस्फालः शुष्ठास्फालनं तस्य अनुबन्धेन सातत्येन उद्धतः उद्धतः श्रुतिपथोन्माथी कर्णविवरविदारो उच्चैः महान् अर्थं ध्वनिः सर्वाः पर्वतानां कन्दरोदरभुवः गुहाभ्यन्तरस्थानानि प्रतिध्वानिनीः प्रतिध्वनिवतीः कुर्वन् यथा उच्चरति उत्तिष्ठति, तथा प्रायेण बाहुल्येन प्रेङ्खियच्छतिः पसङ्गैः शङ्खैः धवला इयं विला जलं, विला स्यात्तीरनीरयोःरित्यमरः । उद्गच्छति उत्तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अयं गुण इत्यर्थः बन्धस्य कल्यात्मकत्वात् उच्चरूपत्वात् ।

रीहावरोहक्रमरूपः । आरोह उल्कर्षः । अवरोहोऽपकर्ष-
स्तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः । यथा “चञ्चुङ्गे-
त्यादि” । अत्र पादत्रये क्रमेण वन्धस्य गाढता । चतुर्थ-
यादे तु अपकर्षः । तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया ओज-
स्विता (ण) । उदारता विकटत्वलक्षणा । विकटत्वञ्च
पदानां नृत्यप्रायत्वम् (त) । यथा ।

“स्वचरणदिनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनाम् ।

ऋणितिरणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च” ॥

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शुब्द-
प्रीढोक्तिमात्रेणौजः (थ) । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा
(द) यथा ।

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चसूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

(ण) ससाधिनाह सनाधिरिति । तस्यापि चतुर्धपादस्यापि इत्यर्थः
तीव्रेण द्रुतेन प्रयत्नेन उच्चार्यतया कौर्त्तनीयतया । ओजस्विता ओजोगुणवत्त्वम् ।

(त) प्रीढाद्येनाह उदाहरतेति । विकटत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्यधा-
मूता । नृत्यप्रायत्वं प्रायेण नर्तनशीलतन्निव ।

(थ) उदाहरति यथेति । स्वचरणेति । नर्तकीनां स्वचरणदिनिविष्टैः
नूपुरैः तत्र नृत्यशाखायां चित्रं विचित्रं कलं नधुरं ऋणिति रणितं रणनम्
आसीत् । अनेति । तन्मतानुसारेण तेषां प्राचीनानां मतमाश्रित्येत्यर्थः ।
ऋणितेण विना । शब्दानां प्रीढोक्तिमात्रेण विकटोक्तिवशेन इत्यर्थः ।

(द) प्रसादमाह प्रसाद इति । ओजोमिश्रितं शैथिल्यं मन्थनघ्नशीमावः
आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशशैथिल्ययुक्तमन्थनगाढत्वमित्यर्थः ।

(थ) उदाहरति यथेति । य इति । पितरि द्रोणे चत्यायेन पाण्डाल-
सुतेन हृदयुधेन निहतैः क्रुद्धस्य चक्रत्यास उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चसूनां
सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजयोः निजबाहोः सुरः महान् नटः गर्वः यस्य तादृशः
सन् शस्त्रं विभर्त्ति धारयति, पाञ्चालगोत्रे द्रुपदकुले यः यः प्रियः अनासवशः,

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्”॥(ध)

माधुर्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ।

पृथक्पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

६१५ ॥ [न]

यथा । “श्वासान् सुञ्चति इत्यादि” ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।

अर्थव्यक्तिः पदानां हि भटित्यर्थसमर्पणम् ॥

६१६ ॥ [प]

अधिकवयाः, प्रौढ इत्यर्थः वा गर्भशय्यां गतः गर्भस्थः, यः यः तस्य कर्मणः मत्ता-
तनिधनस्य इत्यर्थः साक्षी साक्षात् द्रष्टा दृष्टापि न निषेद्धा वा अनुमत्ता इति
भावः, तथा मयि रणे चरति रणव्यापारे अनुतिष्ठतीति यावत्, यश्च यश्च प्रतीपः
प्रतिकूल इत्यर्थः भविष्यतीति शेषः मया सह योत्स्यते इति यावत्, अहं क्रोधेन
पितृनिधनजनितेनेति भावः अन्धः कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यः सन् स्वयं साक्षात्
जगतामन्तकस्यापि नाशकस्य यमस्यापीत्यर्थः तस्य तस्य अन्तकः नाशकः तं तं
नाशयिष्यामीत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र बन्धस्य गादत्वं शैथिल्यञ्चास्तीति
द्रष्टव्यम् ।

(न) प्राचीनोक्तं माधुर्यं शब्दगुणं समाधत्ते माधुर्येति । असमासस्य
अव्यक्तिरल्पवृत्तिर्वेति वचनोक्तस्य समासाभावस्य यत् माधुर्यव्यञ्जकं माधुर्यगुणा-
विष्कारकत्वं दर्शितं मयेति शेषः तेनैव पृथक्पदत्वं माधुर्यं प्राचीनोक्तमिति शेषः
अङ्गीकृतं स्वीकृतम् । एतेनास्य परम्परया स्वीक्ते माधुर्यं एवान्तर्भाव इति
बोध्यम् ।

(प) प्राचीनोक्तमर्थव्यक्तिं समाधत्ते अर्थव्यक्तेरिति । प्रसादाख्यगुणेनैव
अर्थव्यक्तिः चिरन्तनोक्तशब्दगुणविशेषस्य परिग्रहः यद्व्यञ्जकं हि यतः पदानां भटिति
अर्थसमर्पणम् अर्थावबोधः एवेति अर्थान्वाह्यम् अर्थव्यक्तिः । एतेनास्य प्रसादे
एव अन्तर्भावो बोद्धव्यः ।

स्यष्टमुदाहरणम् ।

ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ॥

६१७ ॥

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्वल्यम् । तच्च हालि-
कादिपदन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमा-
रता अपारुष्यम् (फ) । अनयोरुदाहरणे स्यष्टे ।

क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥

६१८ ॥ [ब]

समृष्टेन विकटेन वा मार्गेषोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव
परिनिष्ठानं (भ) मार्गाभेदः, स च क्वचिद् दोषः । तथाहि ।

“अब्यूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगञ्च विभ्रद्वपुः

पारौन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्नातु किं तावता ।

(फ) चिरन्तनीकां कान्तिं सुकुमारताश्च समाधत्ते ग्राम्येति । ग्राम्यस्य
दोषविशेषस्य दुःश्रवतायाश्च त्यागात् परिहारात् कान्तिर्नाम शब्दगुणः सुकुमारता
नाम शब्दगुणश्च अङ्गीकृत इति शेषः । तत्र पात्यदोषपरित्यागेन कान्तिः, दुःश्र-
वतापरित्यागेन सुकुमारता इति बोध्यम् । कान्तिमाह कान्तिरिति । हालिकेति ।
हालिकः निरुष्टजातिविशेषः हाड़ीति प्रसिद्धः आदिपदेन तथाविधवाक्यान्ना-
दिपरिग्रहः तेषां यः पदन्यासः शब्दप्रयोगः तस्य वैपरीत्येन साधुपदप्रयोगेतिव्यर्थः
अलौकिकी विलक्षणः या शोभा तथा प्राप्तते शोभते इति तथात्वम् । सुकुमार-
तानाह सुकुमारतेति । अपारुष्यं युतिकटुशब्दानाम् अप्रयोगेण श्रवणसुमगल-
मित्यर्थः ।

(ब) प्राचीनीकां समतां समाधत्ते क्वचिदिति । मार्गस्य रीतेः समेतः
समिष्टता एव स्वल्पं तद्विद्यते अस्या इति तथाविधा समता समभावेन पदरचना
इत्यर्थः क्वचित् प्रदेशे दोषः स्यात् । अन्यथा अदोषत्वे इत्यर्थः उक्तगुणेषु क्वचित्क
श्लेषु त्रिपादिषु अस्याः समतायाः यथायथं यथासम्भवं अन्तःपातः अन्तर्भावः ।

उद्यद्दुर्द्वैरगन्धसिन्धुरश्चतप्रोद्दामदानार्णव-

स्रोतःशोषणरोषणात् पुनरितः कल्पाग्निरल्पायते” ॥

अत्र उद्धतेऽर्थे वाच्ये क्लृप्तमारबन्धत्यागो गुण एव । अनेवं-
विधस्थले माधुर्यादावेवान्तःपातः (म) । यथा लताकुञ्जं
गुञ्जदित्यादि” ।

ओजः प्रसादो माधुर्य्यं सौकुमार्य्यमुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

६१६ ॥ [य]

ओजः साभिप्रायत्वरूपम् । प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । माधुर्य्य-
सुक्तिवैचित्र्यम् । सौकुमार्य्यमपारुष्यम् । उदारता अग्राम्य-

(भ) मसृषेति । मसृषेण कोमलेन विकटेन उन्वरेण वा मार्गेण प्रणाल्या
उपक्रान्तस्य चारब्धस्य । तेनैव पूर्वप्रणाल्या एवेत्यर्थः परिनिष्ठानं समापनम् ।

(म) मार्गाभेदस्य दोषत्वमुदाहरति अब्यूहेति । अब्यूहानि विशेषेण
अपरिपुष्टानि अज्ञानि यस्य तादृशं तथा अफट्टः असञ्जातः पाणेः करतलस्य
छठरस्य उदरस्य च आभोगः विकारः यस्य तथाभूतं वपुः शरीरं विधत् दधानः
एषः पारीन्द्रः शिशुः सिंहावकः पाणिपुटके पुटकाकारे संयुक्ते पाणिद्वये
इत्यर्थः सम्प्राप्तुं सम्यक् परिमाणं प्राप्नोतु तावता, तेन किम् ? न कापि तस्य
साहाय्यप्रदानिरिति भावः, उद्यताम् उद्यं गच्छतां वईमानानामित्यर्थः दुर्द्वैराणां
दुरासदानां गन्धसिन्धुराणां गन्धगजानां गजविशेषाणां शतस्य प्रोद्दामः उत्कटः
यः दानार्णवः मदल्लराशिः तस्य स्रोतसः प्रवाहस्य शोषणं रोषणं क्रोधः यस्य
तथाविधात् इतः अस्मात् सिंहाशिशोः कल्पाग्निः प्रलयानलः अल्पायते अल्प
इव आचरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र द्वितीयाह्ने उद्धते उत्कटे
वाच्ये वक्तव्ये । एवंविधस्थानेषु मार्गाभेदो दोष एवेति बोद्धव्यम् ।

(य) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानामर्थगुणानां समाधानमाह ओज इति । ओजः-
प्रभृतयः पञ्च अर्थगाः गुणाः तदभावस्य तेषामोजःप्रभृतीनाम् अभावस्य असद-
भावस्येत्यर्थः दोषत्वात् दोषत्वेन परित्यागादित्यर्थः स्वीकृताः ।

(२) ओज इत्यादि । साभिप्रायत्वरूपम् अभिप्रायप्रकाशकत्वमित्यर्थः

त्वम् (र) । एषाञ्च पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्था-
धिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाञ्जीलग्राम्यतानां निराकरणेनैवा-
ङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां कान्तिनामकः ॥

६२० ॥

अङ्गीकृत इति सखन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम् ।
कान्तिर्दीप्तरसत्वम् (ल) । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदीषः समतापरम् ॥

६२१ ॥ [व]

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्लणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा ।
तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः । विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम् । अप्र-
सिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्लणत्वम् । उपपादकयुक्तिविन्यास उप-

अपुष्टार्थत्वदीपराहित्यमेव । अर्थानां वैमल्यं विशदोभावः प्रसादः अधिकपद-
त्वदीपराहित्यमेव । उक्तवैचित्र्यं विभिन्नरूपत्वं माधुर्यम् अनवीकृतत्वदीपराहित्य-
मेव । अपारुष्यं युक्तिकटुत्वं सौकुमार्यम् अमङ्गलरूपाञ्जीलत्वदीपराहित्यमेव ।
अग्राम्यता इतरजनाप्रयोज्यत्वरूपा उदारता ग्राम्यतादीपराहित्यमेवेति फल-
तायः ।

(ल) प्राचीनोक्तामर्थगतामर्थव्यक्तिं कान्तिश्च समाधत्ते अर्थव्यक्तिरिति ।
स्वभावोक्तिनाम अलङ्कारः तेन अर्थव्यक्तिः तथा रसध्वनिः रसरूपेषु ध्वनिना
गुणीभूतेन व्यञ्जितेन च कान्तिनामकः अर्थगुणः स्वीकृत इति श्लेषः । अर्थव्यक्ति-
माह अर्थव्यक्तिरिति । वस्तुनां पदार्थानां स्वभावस्य स्फुटत्वं सम्यगाविष्कार-
मित्यर्थः । कान्तिमाह कान्तिरिति । दीप्तरसत्वं रसस्योज्ज्वलत्वमित्यर्थः ।

(व) प्राचीनोक्तामर्थगुणं श्लेषं समताश्च समाधत्ते श्लेष इति । विचित्रता-
मात्रं केवलं वैचित्र्यामित्यर्थः श्लेषः । समता परं केवलम् अदीषः दीपराहित्यम् ।

पत्तिः । एषां योगः सम्मेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्त-
द्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम् । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वाति-
शयविरहादिति भावः (श) । यथा ।

“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे” इत्यादि ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः । उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम् ।
लोकसंव्यवहाररूपमनुल्लणत्वम् । “एकासनसंस्थिते, पञ्चा-
दुपेत्य, नयने निलीत्य, ईषद्वक्रितकन्धर इति चोपपादकानि
एषां योगः । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसा-
स्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता समता च । प्रक्रान्त-
प्रकृतिप्रत्ययविपर्ययासिनार्थस्य विसंवादिताविरहः । स च
प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव (ष) । स्पष्टमुदाहरणम् ।

न गुणत्वं समाधिश्च

॥ ६२२ ॥

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः ।
तत्रायोनिरर्थो यथा ।

(श) वैचित्र्यमात्रं न तु गुणशब्देनाभिधीयते इति भावः । अनन्वेति ।
घो हि असाधारण्येन रमसुपकरोति स एव गुणशब्दवाच्य इति भावः ।

(ष) उदाहरति चधेति । अत्र दर्शनादयः आदिपदेन उपगमनादीनां
ग्रहणम् । उभयोः कान्तयोः समर्थनं रञ्जनं तदेव रूपं यस्य तादृशम् । लोकेति ।
स्त्रीकानां संव्यवहारः तादृग्व्यवहारः एव रूपं यस्य तथाभूतम् । उपपादकानि
अमीष्टार्थसम्पादकानि । योगः मिलनम् । वाच्येति । वाच्यस्य अभिधेयार्थस्य
उपपत्तिः युक्तिः तस्याः ग्रहणे बोधे व्यग्रतया आसक्ततया सामानिकानामिति
श्रेयः । व्यवहितप्रायः प्रायेण व्यवहितः विच्छिन्न इत्यर्थः । प्रक्रान्तेति । प्रक्रा-
न्तयोः आरब्धयोः प्रकृतिप्रत्यययोः विपर्ययासेन वैपरीत्येन अर्थस्य या विसंवादिता
विभिन्नता तद्विरहः यादृशेन प्रकृतिप्रत्यययोगेन उपक्रान्तं तादृशेनैव समापन-
मिति भावः ।

(स) समाधिर्मर्थगुणं समाधत्ते नेति । समाधिरर्थदृष्टिविशेषः द्विविधः ।

“सद्योसुखितामत्तङ्गणचिवुकप्रसृद्धिनारङ्गकम् । (ह)

अन्यच्छायायोनिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विन्दुशति करमर्पयितुं कुसुमलावी” ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम् । अस्य च असाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वं किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्तकत्वम् (च) । क्वचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेर्नयनसंमुत्थं ज्योतिः” इति वाक्यरचनम् । क्वचित् “निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषित्” इति वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्णिनी” इति पदाभिधानम् । क्वचित् “एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपः व्यासः” । क्वचिद् “बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च”

अयोनिः नूलरहितः केनापि कविना अनिवद्धपूर्वं इत्यर्थः । अन्यच्छायायोनिः कविसमयप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

(ह) अयोनिमुदाहरति सद्य इति । सद्यः तत्समं सुखितं शौरकर्मणा कृतनिर्लोभकमित्यर्थः यत् सत्तस्य सद्यपानेनेति भावः हृणस्य जातिविशेषस्य चिवुकं तस्य प्रसृद्धिं प्रकृषेत् स्पष्टकं नारङ्गकं फलविशेषः । अत्र सुखितङ्गणचिवुकेन उपमा न केनापि निबद्धेति अयोनित्वम् ।

(च) अन्यच्छायायोनिमुदाहरति निजेति । कापि कुसुमलावी मालिनीत्यर्थः निजनयनयोः प्रतिविम्बैः अम्बुनि बहुशः पुनः पुनः प्रतारिता सती नीलोत्पलेऽपि करम् अर्पयितुं अयनार्थमिति शेषः । विन्दुशति संश्लेषे इत्यर्थः । आर्याह्वानम् ! विच्छित्तिविशेषेण वैचित्र्याविशेषेण निबद्धं रचितम् । अस्य समासः असाधारणशोभानाधायकत्वात् रसस्य अनन्यसामान्यशोभाया अनिर्वाहकत्वादित्यर्थः । काव्यशरीरेति केवलं काव्यशरीरस्य पोषकत्वमित्यर्थः ।

(क) व्याससमानयोरपि प्राचीनीकं गुणत्वं समासत्तं कश्चिदिति । व्यासः एकपदेन वा एकवाक्येन वाक्यस्य किञ्चित् वैशिष्ट्यप्रतिपत्तये बहुभिः पदै-

इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वसुचितम् अपि तु वैचित्र्य-
मात्रावहत्वम् (क) ।

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ ६२३ ॥

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ।

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नाम अष्टमः परिच्छेदः ॥

नवमः परिच्छेदः ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तमप्यलङ्कारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोक्तद्वय-
रीतिमाह (क) ।

पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनाम् ॥ ६२४ ॥ [ख]

वाक्यैर्वा कथनम् । तत्र चन्द्रमित्यादि प्रथमसुदाहरणं द्वितीयन्तु स्यम् ।
समासः बहुभिः पदैः वाक्यैर्वा प्रतिपाद्यस्य अर्थस्य एकपदेन वा वाक्येन कथनम् ।
तत्रोदाहरणं निदासिति बोध्यम् । अन्यैः प्राचीनैरित्यर्थः न गुणत्वम् अनन्य-
साधारण्यं न रसस्य श्रीमानाधायकत्वादिति सावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य अष्टमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अथेति । उल्लङ्घ्य सूचीकटाङ्गन्यायेनेति भावः ।

(ख) पदेति । पदानां सङ्घटना सम्यक् योजना यथास्थानविनिवेशन-
मित्यर्थः रीतिः । सा अङ्गानां संस्था संस्थानं यथायथं विन्यासः तद्वत् । रसा-
दीनान् चादिपदेन भावरसाभासादीनां ग्रहणम् । उपकर्त्री पौषिका ।

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्वात्मभूतानाम् ।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा

॥ ६२५ ॥ [ग]

सा रीतिः । तत्र ।

माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

६२६ ॥ [घ]

यथा । “अनङ्गमङ्गलभुवः” इत्यादि । रुद्रटस्वाह

“असमसैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया” ॥ (ङ)

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः ।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आङ्गस्वरः पुनः ।

समासबहुला गौड़ी

॥ ६२७ ॥ [च]

(ग) तस्या भेदाभाद् रीतिः । स्वल्पम् ।

(घ) वैदर्भीमाद् माधुर्य्येति । माधुर्य्यव्यञ्जकैः पूर्वोक्तैः वर्णैः ललितात्मिका मनोहारिणी इत्यतिः समासरहिता वा अल्पसमासा रचना विदर्भदेशप्रचक्षिता इति वैदर्भी रीतिः इष्यते कथ्यते इत्यर्थः ।

(ङ) असमसैकेति । असमस्ता समासरहिता वा एकसमस्ता अल्पसमस्ता इत्यर्थः दशभिः पूर्वोक्तैः श्लेषादिभिः गुणैः युक्ता वर्गद्वितीयैर्वर्णैः बहुला युक्ता इत्यर्थः स्वल्पः प्राणः अक्षरसंख्याः येषां तेषाम्भूतानि अक्षराणि वर्णां तादृशी रचना वैदर्भीनाया विधेया ।

(च) गौड़ीमाद् ओज इति । ओजःप्रकाशकैः अक्षराद्यं प्रतिपादकैरित्यर्थः वर्णैः आङ्गस्वरः अक्षरैः वर्णैः रचनाविधेयः गौड़ी ।

यथा “वञ्चद्भुज इत्यादि” । पुरुषोत्तमस्वाह । “बहुतर
समासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया । रीतिरनुप्रास-
महिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च” (छ) ।

वर्यैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥

६२८ ॥ [ज]

द्वयोर्वैदर्भीगौड्योः । यथा ।

“मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुःरन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुञ्जगे” ॥ (झ)

भोजस्वाह ।

“समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥ (ज)

(छ) बहुतरेति । बहुतरैः समासैः समस्तपदैरित्यर्थः युक्ता, सुमहान्
प्राणः उच्चारणकालः येषां तादृशानि अक्षराणि यस्यां तथोक्ता, अनुप्रासस्य
महिमः परतन्त्रा पराधीना अनुप्रासबहुला इत्यर्थः अस्तोभम् उद्धतं वाक्यं पद-
समुदायः यस्यां तथाविधा रीतिः गौड़ीया ।

(ज) पाञ्चालीमाह वर्यैरिति । द्वयोः उक्तयोः द्वयोः वैदर्भीगौड्योः शेषैः
अवशिष्टैः वर्यैः उपलक्षणे तृतीया समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यत्र तादृशः बन्धः
रचना पाञ्चालिका मता ।

(झ) उदाहरति यथेति । मधुरया मनोहारिण्या मधुना वसन्तेन
समेधिता संवर्द्धिता मेधा यस्यास्तथाभूतया रन्मदध्वनिभृता मधुकराङ्गनया
मन्यया मुहुः पुनः पुनः निभृतानि मन्दोच्चरितानि अक्षराणि यस्मिन् तत् तथा
तथा उञ्जगे उच्चैः गीतम् ।

(ज) समन्वेति । कवयः विद्वांसः समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यस्यां
तथाभूताम्, भोजसा-कान्त्या च गुणेन समन्वितां, मधुरां मनोहारिणीं, सुकुमारां
शोभनां रचनां पाञ्चालीं विदुः ।

लाटी तु रीतिवैदर्भी-

पाञ्चाल्यीरन्तरा स्थिता ॥ ६२६ ॥ [ट]

यथा ।

“अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकदन्धवन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि” ॥ (ठ)

कश्चिदाह ।

“भृदुपटसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्लाटी” ॥ (ड)

अन्ये त्वाहुः ।

“गौड़ी उस्वरवन्धा स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।

(ट) लाटीनाह लाटीति । वैदर्भीपाञ्चाल्योः अन्तरास्थिता मध्यवर्तिनी उभयधर्माक्रान्तिव्ययः रीतिः लाटी ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अयमिति । पद्मिनीनां मुद्राभञ्जनः विकारक इत्यर्थः, उदयगिरिः उदयाचलस्य या वनाल्यः वनश्रेण्यः तामु स्थितं दारुं नवं मन्दारपुष्पं, विरहविधुरं यत् । कोकानां अक्रवाकायां हन्वं मिष्टुनं तस्य बन्धुः सूर्योदये तेषां पुनर्मौलनादिति भावः । कुपितस्य कपेर्वातरस्य यः कपोलः तस्य क्रोड़ः उग्रहः मध्यभाग इत्यर्थः तदहत् ताम्रः रक्तवर्ण इत्यर्थः अयं सूर्य इति शेषः तमांसि अश्वकारान् भिन्दन् अपसारयन् उदति उदयं गच्छति । साश्विनीहणम् ।

(ड) हरति । भृदूनि पदानि यत्र तादृशिन समासेन सुभगा मनोज्ञा, पुनैः षट्ः न च अतिभूयिष्ठा नातिबहुला इत्यर्थः, उचितेन सामिप्रायेण्यर्थः विशेषणपूरितः षोडशः यस्तुनः प्रतिपाद्यस्य इतिहणस्य न्यासः निर्वहः यत्र तादृशी रचना लाटी भवेत् ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः” ६

क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्या-

दन्यथा रचनादयः ॥ ६३० ॥ [ठ]

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद्
वृत्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा । “मन्यायस्तार्णवाभः”
इत्यादि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेन-
वक्त्रत्वेनोद्धता रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्ख-
व्याधूयमान इत्यादौ” । प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ ।
रौद्रेऽपि अभिनयप्रतिकूलत्वेन न दौर्घसमासादयः । एव-
माख्यायिकायां मृङ्गारिऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(ठ) क्वचिदिति । वक्त्रादीनाम् षौचित्यात् अन्यथा विभिन्नरूपा रचना-
दयः भवन्तीति शेषः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीनीलानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य नवमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

दशमः परिच्छेदः ।

—

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥६३१॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-
देरूपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदावश्यकी
स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं (क) शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदा-
भासस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितत्वात् प्रथमं
तमेवाह ।

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

६३२ ॥ [ख]

उदाहरणम् ।

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभांशुश्रीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याञ्चेतोहरः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थ-

(क) प्रथममिति । पृथीष्टाऽन्यावेनेति भावः ।

(ख) आपातत इति । आपाततः श्रवणमात्रतः अर्थस्य वाच्यस्य यत्
पौनरुक्त्यावभासनं पुनरुक्तवत् स्मरणं स भिन्नाकारशब्दगः इत्यकारशब्दानां
पुनरुक्तवदाभासो नाम उदाहरणः ।

तया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं
विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽय-
मलङ्कारः । पायादित्यस्त्रीपायादित्यत्र पर्यवसानात् भुजङ्ग-
कुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । हरः शिव
इति द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशु इति द्वयोरपि । “भाति
सदा न त्यागः” इति न द्वयोरपीति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासह-
त्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् (ग.) ।

अनुप्रासः शब्दसाम्यं

वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥ ६३३ ॥ [घ]

(ग) उदाहरति भुजङ्गिति । भुजङ्गः एव कुण्डलं विद्यते अस्य सः तद्योक्तः,
व्यक्तः उज्ज्वलः यः शशी कपूरं तद्वत् शुभाः अश्रवः यस्य तादृशः, चैतोहरः
मनोहरः शिवः सदा अपायात् जगन्ति अव्यात् रचतुः । परिवृत्तिसहत्वं शब्द-
परिवर्तनेऽपि प्रकृतार्थकोषनक्षमत्वम् । भातीति श्लोकस्य कियदंशेऽयम् ॥
श्लोकस्तु अरिबधदेहशरीरः सहसा, रथिभूततुरगपदात्तः । भाति सदा न त्यागः
स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥ इति असौषं बधं ददातीति तथोक्ता ईहा
चेष्टा यस्य तादृशं शरीरं यस्य तद्योक्तः, सारथिभिः सहायभूतैः सूततुरग-
पदात्तैः सारथ्यश्वपदातिभिः सह वर्तमानः अवनितलतिलकः पृथिवीललाट-
भूषणभूत इत्यर्थः अनन्या अप्रणतभावेन स्थिरतायां दृढतरस्थित्वा अगः पर्वतः
इव अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा सदा भाति विराजते । अत्र देहशरीरयोः
सारथिभूतयोः दानत्यागयोश्च एकार्थत्वात् अपाततः पौनरुक्त्यमिव । अत्र तु
देहशरीरयोः सारथिभूतयोश्च द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वं दानत्यागयोर्द्वयोरपि
न इति बोध्यम् । अस्येति । अस्य पुनरुक्तवदाभासस्य चमयालङ्कारत्वं
शब्दार्थालङ्कारत्वमित्यर्थः यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि तदलङ्कारसद्भावः तत्रार्थालङ्कारः
यत्र तत्तच्छब्दानां सहाय एवालङ्कारः तत्र शब्दालङ्कारः यत्र तु कियदंशे शब्द-
परिवृत्तिसहत्वं कियदंशे न तथा तन्नीभयालङ्कार इति तदन्वयव्यतिरेकेषालङ्कार-
व्यवस्थितिरिति बोध्यम् ।

(घ) अनुप्रासमाह अनुप्रास इति । स्वरस्य वैषम्यं वैषम्ये भिन्नत्वेऽपी-

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् गणितम् । रसा-
द्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

केको व्यञ्जनसङ्घस्य

सकृत् साम्यमनेकधा ॥ ६३४ ॥ [उ]

केकश्चेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतय । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः (च) ।
उदाहरणं मम तातपादानाम् ।

“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ (छ)

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः । केको
विदग्धः । तत्रयोर्व्यत्वादिषु केकानुप्रासः ।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ६३५ ॥ [ज]

त्वयः वत् शब्दानां साम्यं सादृश्यं समभावेनावृत्तिरिति यावत् सः अनुप्रासः ।
स च पञ्चविधः केकादिभेदात् ।

(उ) तत्र केकमाह केक इति । व्यञ्जनानां इत्यर्थानां 'सङ्घस्य वनू' इत्य-
अनेकधा स्वरूपतः क्रमतय सकृत् एकवारं साम्यं सादृश्येनावर्तनं केकः ।

(च) नास्यालङ्कारस्येति । अस्य अलङ्कारस्य केकानुप्रासस्य इत्यर्थः न
विषयः न स्यात् ।

(छ) आदायेति । अयं पवनः वकुलानां गन्धान् आदाय पदे पदे
भ्रमरान् अन्धीकुर्वन् वकुलगन्धेन उन्मादयन्नित्यर्थः कावेर्याः नद्याः वारिणा
तत्सङ्घेनेति भावः पावनः पवित्रतासादधानः सन् मन्दमन्दम् एति गच्छति
वहतीत्यर्थः ।

(ज) वृत्त्यनुप्रासमाह अनेकस्येति । अनेकस्य एकमित्यस्य व्यञ्जनस्य-

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि । उदाहरणम् ।

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरङ्गीर्णकर्णज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” ॥ (भ)

अत्र रसोल्लासैरमी इति रसयोरैकधैव साम्यम् । न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् । तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य च असकृत् । रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद् वृत्त्यनुप्रासः (ज) ।

उच्चार्यत्वाद् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपीत्यर्थः वा किंवा असकृत् पुनः पुनः अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च इत्यर्थः तथा एकस्य व्यञ्जनस्य सकृत् अपिशब्दात् असकृत् साम्यं समभावेनावर्तनम् एष वृत्त्यनुप्रासः उच्यते कथ्यते ।

(भ) उन्मीलदिति । वसन्तवर्णनमिदम् । उन्मीलन्सु उद्गच्छन्सु मधुगन्धेषु लुब्धाः ये मधुपाः भ्रमराः तैः व्याधूतेषु विशेषेणाकम्पितेषु चूताङ्कुरेषु क्रीडतां विहरतां कोकिलानां काकलीनां मृगकलध्वनीनां कलकलैः कोलाहलैः अङ्गीर्णैः संजनितः कर्णज्वरः येषु तथाविधाः अमी वासराः वासन्ताः दिवसा इत्यर्थः पथिकैः ध्याने प्रियाया इति भावः यत् अवधानं मनोनिवेशः तस्य अत्र प्रार्थनं अनुभूतेन प्राप्तसमाधाः प्रियतमायाः समागमरसेन सरसमुखेन इत्यर्थः अहसन्ति सन्तुष्यन्तीति तथोक्तेः सद्भिः कथं कथमपि अतिरुच्छेपेत्यर्थः नीयन्ते अतिवाञ्छन्ते । शार्दूलं चिक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) रसेति रसविषयः यः व्यापारः व्यञ्जनध्वननादिकं तदती तदुदभाव-
पित्रीत्यर्थः ।

(ट) श्रुत्यनुप्रासमाह उच्चार्यत्वादिति । एकत्र स्थाने वर्णानामुच्चारण-

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

६३६ ॥ [ट]

उदाहरणम् ।

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशेव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥ (ठ)

अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र
जकारयकारयोरैकत्र स्थाने ताली उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् ।
एवं दन्त्यकण्ठानामप्युदाहार्यम् । एष च सहृदयानाम-
तीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

व्यञ्जनं चेद् यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वाद्दन्त्यानुप्रास एव तत् ॥

६३७ ॥ [ड]

“यथावस्थम्” इति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-
क्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा मम ।

“केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

स्थाने तालुरदादिके तालुदन्तप्रभृती उच्चार्यत्वात् व्यञ्जनस्य यत् सादृश्यं च
श्रुत्यनुप्रासः उच्यते ।

(ठ) दृशेति । याः दृशा हरनेत्रेष्वेत्यर्थः दग्धं मन्मोक्तं मनसिजं कामं,
दृशेव नेत्रेष्वेव जीवयन्ति नेत्रविच्छेषेण कामाविष्करणादिति भावः, विरूपाक्षस्य
विषमनघनस्य त्रिखीचनस्य इत्यर्थः जयिनीः ताः वामलोचनाः वामाक्षीः स्तुमः ।

(ड) दन्त्यानुप्रासमाह व्यञ्जनमिति । चेत् यदि यथावस्थं यादृश्या
अवस्थया स्थितं व्यञ्जनम् आद्येन स्वरेण अह आवर्त्यते तत् तदा दन्त्ययोज्यत्वात्
चान्ते पादस्य पदस्य वा अवसाने योज्यत्वात् प्रयोज्यत्वात् एष दन्त्यानुप्रासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ (ट)

पदान्तगो यथा ।

“मन्दं हंसन्तः पुलकं वहन्त” इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्या भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः ॥ ६३८ ॥ [ण]

उदाहरणम् ।

“स्येराजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? ।

पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्य अपौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्य अभिन्नार्थत्वात्लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने च” अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः (त) । यथा वा ।

(ट) केश इति । केशः काशस्य काशकुसुमस्य सवकवत् विकासः प्रकाशः यस्य तथाभूतः धवल इत्यर्थः, कायः देहः प्रकटितः प्रकाशितः करमस्यैव करिशावकस्यैव विलासः येन तथाविधः कुञ्जीभावमापन्न इति भावः, चक्षुः दग्धं यत् वराटकं तस्मात् ईषद्वृत्तं तत् सदृशमित्यर्थः, तथापि चेतः अनल्पं कामं विषयाभिलाषं न त्यजति । अत्र विकास इति प्रथमपादान्तस्थितः प्रास इति पदांशः द्वितीयपादान्ते आवर्त्तितः । तथा तृतीयपादान्तस्थितः अल्पमिति पदांशः चतुर्थपादान्ते पुनः पठितः ।

(ण) लाटानुप्रासमाह शब्दार्थयोरिति । तात्पर्यमात्रतः न तु अर्थत इति भावः भेदे सति शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं लाटानुप्रास इति उक्तः ।

(त) स्येरेति । स्येरं विकसितं यत् राजीवं तद्वत् नयने यस्याः तत्सम्बुद्धौ नयने किं कथं निमीलिते ? निर्जितः कन्दर्पो येन तादृशम् अतिसुन्दरमित्यर्थः प्रियं कान्तं कन्दर्पवशगं कामपरतन्त्रं पश्य अवलोकय । अत्र विभक्त्यर्थस्य एकत्र सन्बोधनरूपस्य अन्यत्र कर्मरूपस्य मुख्यतरस्य विभक्त्यपेक्षया प्रधानस्य प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृतेरेव प्राधान्यम् आश्रयत्वादिति भावः प्रातिपदिकांशेन

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ (घ)

अत्र अनेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजन-
प्रियत्वाज्जाटानुप्रासः ।

अनुप्रासः पञ्चधा ततः ॥ ६३८ ॥ [द]

स्यष्टम् ।

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥६४०॥ [ध]

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वं
क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ
इति । तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादादृश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्ते-
द्यानेकविधतया प्रभूततमभेदम् । दिक्षात्रमुदाङ्गियते (न) ।

शब्दांशेन व्यत्यस्य प्रतिपादयस्य धर्मिरूपस्य नेवरुपायंस्य अभिन्नत्वात् एकाद्यत्वात् ।
अत विभक्तेर्भिन्नत्वात् तात्पर्यभिन्नत्वं बोध्यम् ।

(घ) यस्येति । यस्य सविधे समीपे दयिता प्रिया न विद्यते इति शेषः,
तस्य तुहिनदीधितिः अन्द्रः दवदहनः दावाग्निः । यस्य सविधे दयिता विद्यते
इति शेषः, तस्य दवदहनः तुहिनदीधितिः । अत्र प्रथमाहो दवदहनस्य तुहिन-
दीधितेश्च दाहकत्वं द्वितीयाहो तयोः शीतलत्वमिति तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः ।

(द) अनुप्रास इति । ततः पूर्वोक्त्या रीत्या अनुप्रासः पञ्चधा पञ्चविधः ।

(ध) यमकमाह सतीति । अर्धे सति विद्यमाने पृथगर्थायाः भिन्नार्थायाः
स्वरव्यञ्जनानां संहतेः समूहस्य तेनैव पूर्वोक्तेर्नैव क्रमेण आवृत्तिः आवर्तनं पुनः
कथनमित्यर्थः यमकं विनिगद्यते कथ्यते ।

(न) विविक्तविषयत्वं विभिन्नविषयत्वं दमो मोद इति नाशालदारस्य
विषय इत्यर्थः । प्रभूततमभेदं यदभेदमित्यर्थः । दिक्षात्रं विद्विष्यात्र-
मित्यर्थः ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलीकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥ (प)

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

“यमकादौ भवेदैक्यं डलोर्वबोर्लोरोस्तथा” ।

इत्युक्तनयात् “भुजलतां जडतामवलाजनः” इत्यत्र न यमकत्वहानिः ।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।

अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा

॥ ६४१ ॥ [फ]

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम् ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्चयः

किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः” ।

(प) नवेति । सः कृष्णः पुरः अयतः नवानि पलाशानि पत्राणि यत्र तादृशं पलाशवनं किंशुककाननं यत्र तादृशं, स्फुटैः प्रभूतैः परागैः रजोभिः, परागः बीसुमं रज इत्यमरः । परागतानि व्याप्तानि पङ्कजानि यस्मिन् तथा-मृतं, तथा मृदुलः कोमलः तान्तः कुसुमभरेण क्लान्त इत्यर्थः लतान्तः लतासमूहः यत्र तादृशं, सुमनसां पुष्पाणां भरैः सुरभिं सुगन्धं सुरभिं वसन्तम् अलीकयत् ददर्श । द्रुतविखम्बितं वृक्षम् ।

(फ) अन्यस्येति । अन्यस्य जनस्य अन्यार्थकं वाक्यं श्लेषेण वा काक्वा ध्वनिविकारविशेषेण अन्यथा अन्यार्थत्वेनेत्यर्थः यदि योजयेत् सदृश्येत् सा वक्रोक्तिः । सा च द्विधा—श्लेषनिबन्धना, काकुनिबन्धना चेति ।

(व) के इति । के यूयम् ? इति प्रश्नः, सम्प्रति वयं स्थले एव न तु

वामा यूयमहो विङ्म्वरसिकः कीटक् स्मरो वर्त्तते

येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्भ्रमः” ॥ (ब)

अत्र विशेषपदस्य विः पत्नी शेषो नाग इति अर्थद्वय-
योगात् सुभङ्गश्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

हतागसः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ?” ॥ (भ)

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ्, अन्यथा
काक्वा दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥

६४२ ॥ [म]

के जले इति भावः उत्तरमिदं, प्रश्नः विशेषमाश्रयतीति तद्योक्तः प्रश्नार्थकः किंशब्द
इति भावः प्रत्युत्तरमिदम् । किं वृत्ते कथयति भवान् इति शेषः विहगः पत्नी,
वा सः प्रसिद्धः फणिनां नागानां पतिः अनन्तः यत्र हरिनारायणः सुतः निद्रा-
सौत्वर्धः, वर्त्तमाने क्लम्वयः । तटाश्रयः प्रश्न इति भावः, विशेषशब्दौ पत्तिनाग-
पतिवाचकौ इति बोध्यम् । द्वितीयस्य उत्तरमिदम् । यूयं वामाः प्रति-
कूलनाटिन इत्यर्थः एकाद्यंतया प्रयुक्तं महाक्यं, विपरीतार्थतया ग्राहिण इत्यर्थः ।
प्रथमस्योक्तिरियम् । पत्नी आश्रये विङ्म्वं प्रतारणायां रसिकः पटुरित्यर्थः,
कीटक् धरः कामः वर्त्तते तदेति शेषः, येन कामविङ्म्वनेन विवेकशून्यमनसः
निर्विद्वेकस्य तत्र पुंसु पुगपेषु एव पष्मासु योषिद्भ्रमः नारीभ्रान्तिः वामाशब्दस्य
नारीवाचकत्वादिति भावः, द्वितीयस्य प्रत्युक्तिरियम् । श्राद्धं लविक्रीडितं व्रतम् ।
अत एव प्रश्नेन एकस्य अन्याद्यंतयाश्रयस्य अन्याद्यंतया सदृशनात् वक्रोक्तिः

(भ) काले इति । कोकिलवाचाले कोकिलरवपूर्णे इत्यर्थः सहकारस्य
अर्थे ए तासिद्धासेन इति भावः मनोहरे काले दसन्ते हतागसः हतापराधस्य
कालस्य हर्मणि पत्नी, परित्यागात् मिराकरणात् तस्याः नाय्याः घेतः शिषं न
दूयते : अपितु दूयत एवेत्यर्थः ।

(म) शब्दैरेति । विविधासु अपि भाषासु एकविधैरेव एकशब्दैरेव शब्दैः

यथा मम ।

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केलिकीरे किमालि ! धीरे च गन्धसारसमीरे” (य)

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागराप-
भ्रंशेषु एकविध एव ।

“सरसं कइण कळ्” (१) ।

इत्यादौ तु सरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्य-
गतत्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलङ्कारः ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ॥

६४३ ॥ [र]

(१) सरसं कवेः काव्यमिति संस्कृतटीका ।

यत्रेत्यव्ययं यत्रेत्यव्ययं यदित्यर्थः वाक्यं भवेत् सः अयं भाषासमः इति शब्दालङ्कारः
इष्यते बुधैरिति शेषः ।

(य) मञ्जुलेति । हे मालि ! सखि ! माली सखी वयस्या चेत्यमरः ।
कलिन मधुराकृष्टेन खनेन गम्भीरे, मञ्जुलः मनीहरः यः मणिमञ्जीरः रत्ननूपुरः,
मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः । तस्मिन्, विहारसरस्याः क्रीडावाप्याः तीरे,
केलिकीरे क्रीडाशके, धीरे मन्दमन्दसञ्चारिणीत्यर्थः गन्धसारसमीरे चन्दनसुरमि-
मलयमरुति च किं कथं विरसा अरुचिः असि भवसि ? आर्यावृत्तम् ।

(२) श्लिष्टैरिति । श्लिष्टैः अनेकार्थैः पदैः अनेकार्थयोरनेकार्थानां वा
अभिधाने अभिपद्या प्रतिपादने श्लेषः इष्यते अनेकार्थाभिधानमेव श्लेष इति
शब्दः । स च वर्णादीनामष्टानां श्लेषात् अनेकार्थतया प्रतिपादनात् अष्टधा
अष्टविधः । अर्थश्लेषः प्रत्ययश्लेषः लिङ्गश्लेषः प्रकृतिश्लेषः पदश्लेषः विभक्तिश्लेषः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधी ।

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्

न पतित्यतः करसहस्रमपि” ॥ (ल)

अत्र विधाविति विधुविधिश्चद्वयोरुकारिकारयोर्वर्णयो-
रौकाररूपत्वात् श्लेषः ।

“किरणा हरिणाङ्गस्य दक्षिणश्च समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः” ॥ (व)

अत्र “सुधाकिरः इति क्विप् कप्रत्यययोः । किञ्च अत्र
बहुवचनैकवचनयोरौकरूप्याहचनश्लेषोऽपि ।

वचनश्लेषः भाषाज्ञेपथेति । प्रकृतिश्लेषोऽपि द्विधा धातुप्रातिपदिकभेदात् ।
पदश्लेषय सुवन्तित्कन्तभेदात् द्विविध इति बोध्यम् ।

(ल) वर्षश्लेषमुदाहरति प्रतिकूलतामिति । विधी दैवे, विधिर्विधाने
दैवे चेत्यमरः । प्रतिकूलतां विमुखताम् उपगते प्राप्ते सति बहूनि साधनानि
उपायाः तेषां भावः उपायानां सद्भाव इत्यर्थः हि निश्चितं विफलतां व्यर्थताम्
एति प्राप्नोति । तथाहि, पतित्यतः पतनीन्मुखस्य दिनभर्तुः कराणां किरणानां
इक्षानाद्य सहस्रमपि साधनमिति भावः अवलम्बनाय आश्रयाय रक्षणाय न
अभूत् अवलम्बनसाधनं नासीदित्यर्थः । अत्र विधाविति पदस्य औकाररूप-
वर्णस्य उकारौकारजन्यत्वात् अनेकार्यप्रतिपादकत्वं बोध्यम् ।

(व) प्रत्ययश्लेषमुदाहरति किरणा इति । हरिणाङ्गस्य चन्द्रस्य किरणाः
दक्षिणः समीरणश्च सर्व एव नूनं निश्चितं कान्तोत्सङ्गजुषां कान्तक्रीडस्थितानां
कान्तानां कान्ताक्रीडस्थितानां कान्तानाद्य सुधाकिरः अमृतवर्षिणः अमृतवर्षी
चेत्यर्थः । अत्र सुधां किरन्तीति क्विप् सुधाकिरश्चद्वयस्य प्रथमाबहुवचने तथा
सुधां किरन्तीति कप्रत्यये सुधाकिरश्चद्वयस्य प्रथमैकवचने सुधाकिर इति पदस्य
प्रत्ययवचनाभ्यामुभयथा सिद्धत्वात् अनेकार्याभिधायित्वं बोध्यम् । किञ्चात्र
कान्तोत्सङ्गजुषामिति विश्वश्लेषोऽपि बोध्यः ।

“विकसन्नेत्रनीलाञ्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयो ।
तव दत्तां सदा मोदं लसत्तरलहारिणी” ॥ (श)

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

“अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि जेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः” ॥ (प्र)

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योः सामर्थ्यकृदिति क्तन्ततिकरोत्योः
प्रकृत्योः ।

“पृथु कार्तस्वरपात्रमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो
न तु प्रकृतिश्लेषः (स) । एवञ्च ।

(श) लिङ्गश्लेषमुदाहरति विकसदिति । तन्व्याः कृशाङ्गाः लसत्तरल-
हारिणी विकसन्नेत्रे एव नीलाञ्जे नीलपङ्कजे तथा स्तनयोः द्वयो तव सदा मोदं
दृषं दत्ताम् । अत्र दत्तामिति क्रियापदं विकसन्नेत्रनीलाञ्जे इत्यनेन यदन्वेति
तदास्य लोट्परस्मैपदप्रथमपुरुषद्विवचनान्ता, यदा स्तनद्वयैत्यनेनान्वेति तदा
लोट्परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनान्ता । तस्मादन्ये अनेकार्थत्वम् । तथा लस-
त्तरलहारिणीति पदं यदा विकसन्नेत्रनीलाञ्जे इत्यस्य विशेषणं तदास्य क्लीब-
लिङ्गद्विवचनान्ता, यदा स्तनद्वयैत्यस्य विशेषणं तदा स्त्रीलिङ्गैकवचनान्ता
इत्यनयोः क्रियापदविशेषणपदयोरनेकार्थाभिधायित्वमवधेयम् ।

(प्र) प्रकृतिश्लेषमुदाहरति अयमिति । अमित्राणां शत्रूणां मित्राणां
सुहृदाञ्च सामर्थ्यकृत् सामर्थ्यव्यकरः सामर्थ्यकरश्च अयं नृपात्मजः हृदि हृदये
जेषु विद्वत्सु च सर्वाणि शास्त्राणि वक्ष्यति धारयिष्यति कथयिष्यति चेत्यर्थः ।
अत्र वक्ष्यतीति क्रियापदस्य वचनकथनीभयाद्यत्वात् अनेकार्थाभिधायित्वम् ।
तथा सामर्थ्यं कृन्तति वा करोति इत्युभयथा निष्पन्नस्य सामर्थ्यकृदिति पदस्य
अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् ।

(स) पदश्लेषमुदाहरति पृथ्विति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र पृथुकार्त-
स्वरपात्रमित्यादिपदानामनेकार्थाभिधायित्वम् । अत्रेति विभक्तिसमासभेदः तत्रैव
पदः, यत्र न तथा तत्र प्रकृतिश्लेष इति बोध्यम् ।

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धं भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीचक्षे” ॥ (४)

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभे-
दात् प्रकृतिश्लेषः । अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः ।

“सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम्” ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुप् । पक्षे च
हृधातोस्त्रिङिति विभक्तेः । एवं भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य
प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुवन्ततिङन्तगत-
त्वेन विच्छित्तिविशेषाच्चयणात् पृथगुक्तिः (च) ।

“महदे सुरसन्धं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

(४) नीतानामिति । तस्याः दृष्टये नयने लुब्धैः व्याधैः लीलुपैश्च भूरि-
(गणो)मुखैः बहुशरवद्भिः बहुभिर्भंसरैश्च आकुलीभावं नीतानां प्राप्तानां वनवृद्धानां
काननेन वृद्धिं प्राप्तानां जले वृद्धिं प्राप्तानाञ्च कमलानां हरिणानां पश्यानाञ्च
सदृशे । अत्र प्रकृतिश्लेषः, प्रकृतिरत्र प्रातिपदिकरूपा बोध्या ।

(५) विभक्तिश्लेषमुदाहरति सर्वस्वमिति । हे हर ! त्वं सर्वस्य जगतः
सर्वस्वं समस्तधनं तथा भवस्य संसारस्य केद्रे लण्डने तत्परः संसाराशेषदुःखध्वंस-
नार्थी सन्नित्यर्थः । नवेन नीतिप्रदर्शनेन यः उपकारः तस्मिन् साम्मुख्यम्
आनुकूल्यं यस्य तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरधारणम् आयासि प्राप्नोषि लीकहिताद्ये
जस्य गृह्णासीत्यर्थः । अपरायणेषु तस्करं प्रति तन्प्रातृगुक्तिः । सर्वस्य जनस्य
सर्वस्वं सर्वधनं हर शरीरय, वेदतत्परः प्रतिबन्धिनो विनाशय इत्यर्थः । आयासि
आयासयुक्तं क्लेशाद्यहित्यर्थः तनुवर्त्तनं सुप्तं लीषनं जीवनापायम् उपकार-
साम्मुख्यं मय प्रापय इति कष्टे स्थिता वयं तत्र शीघ्रं कृत्वा यथा वयं मुक्तिं
जीवामस्तथा कुह इति भावः । भवेत्यादाविति भव इति पदम् एकत्र नृधातो-
स्त्रिङ्गत्वेऽप्यस्य सम्बन्धिपदत्वात् लुप्तपठानमिति विभक्तिबलात् चतुष्पादा-
भिधायकमिति भावः । गतार्थत्वे सकृन्ने इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषाच्चयणात्
येषु तत्रातिशयप्रतिपादनात् ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहसर्वसर उमे । सहसा ॥ (क)

अत्र संस्कृतसंहाराद्योः ।

पुनस्त्रिधा समङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ६४४ ॥

एतद्भेदत्रयञ्च उक्तभेदादपि यथासम्भवं ज्ञेयम् (ख) ।

यथा वा ।

“येन ध्वस्तमनोभवेन क्विजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो

यद्योदृत्तभुजङ्गहारकलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

(क) भाषाज्ञेषमाह महदे इति । हे महदे ! उत्सवदायिनि ! मह उद्भव उत्सव इत्यमरः । उमे ! गौरि ! ते मन तं सुरसत्त्व देवप्राश्रयनीयम् आग-
माहरणे शास्त्रज्ञाने समासङ्गं सत्यक् शक्तिम् अथ रच, तथा अवसरे मनये
तं बहुसरणं बहुव्यापिनं चित्तमोहम् अज्ञानमित्यर्थः सहसा कृतिरि हर नाशय ।
महाराष्ट्रीभाषायेस्तु मह मन अस्मि धर्मे रमम अनुराग देसु देह गमागमा
गमागमात् संसारात् इत्यर्थः ये नः अथाकमित्यर्थः तमवसें तमोवशां तमीगुण-
जनितामित्यर्थः आसम् आशमित्यर्थः हर नाशय । हे हरवहु ! हरवधु ! तं त्वं
सरणं शरणं रक्षित्री असीत्यर्थः से मन चित्तमोह चित्तमोह इत्यर्थः सहसा अ-
सरउ अपसरतु । भाषासलालहारी भाषाशासिकरूपत्वं न तु अर्धतो भेदः इह तु
महदेसुरसत्त्वम् इति पदानामनन्वयायता इति शेटः ।

(ख) उक्तभेदादपि इति । पृथुशार्ङ्गस्वरपात्रमिति समङ्गोऽपः । प्रति-
कूलतासुपगते हि विधी इति समङ्गोऽपः । सर्वस्वमित्यत्र समङ्गामङ्गात्मक-
त्वेप इति बोध्यम् ।

(ग) येनेति । सर्वदः सर्वास्त्रीष्टप्रदायी सः मा लक्ष्मीः तस्याः धवः
पतिः कृणु इत्यर्थः त्वां पायान् रचतु । सः अत्रं विश्वकटि येनेत्यादिना । येन
अभवेन अजिन साधवेन अतः अकटम्, अत्रं मादप्रक्षेपेण परानर्तितं तथा पुरा
पूर्वास्मिन् काले बालजित्वायः शरीरं जानन्तैह इत्यर्थः स्त्रीकृतः असुराणां
मोहनायम् अमृतपरिवेशनकाले स्त्रीभिर्वीर्यं तपरिसरः कृत इत्यर्थः । यद्य
उद्वहत्तमुजङ्गहा उद्वहन्ते मुजङ्गं उद्वहन्तेपिणसधस्तिरं कालियं वा हतवानित्यर्थः,
तथा पारम् अरिसस्वन्धि पलं शैत्यं यनेनेति पारवलयः अथवा उद्वहत्तमुजङ्गं
हरतीति उद्वहत्तमुजङ्गहारी गरुडः तस्य पलेन याति गच्छतीति तथोक्तः । यः

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यञ्च नामामराः

पायात् स स्वयमन्यकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः” ॥ (ग)

अत्र “येन ध्वस्तोत्यादौ” सभङ्गश्लेषः । “अन्यकेत्यादौ”

अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सभवात् सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरव-
भवात् पृथङ् नोदाहृतः । इह केचिदाहुः “सभङ्गश्लेष
एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्य-
त्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाहन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थ-
श्लेष इव । यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदा-
दर्थयोरैकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, यो हि यदाश्रितः
स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रया-

अगं पर्वतं नीवर्जमं, शैलवृषीं नगावगावित्यमरः । कृष्णरूपेण गां पृथिवीञ्च
कूर्मरूपेण अधारयत् । अमराः देवाः यस्य शशिनं चन्द्रं मृशतीति शशिमत्
राहुः तस्य गिरः हरतीति शशिमच्छिरोहरः इति स्तुत्यं स्वनीयं नाम आहुः
कक्षयन्ति । यस्य स्वयम् अन्यकानां यादवानां क्षयकरः क्षारकाख्यानिसामान्यता
इत्यर्थः । द्वितीयाश्रयं उमाधवः शिवः सर्वदा त्वा पायात् । ध्वस्तनभीभवेन
दग्धकामिन येन पुरीं त्रिपुरविध्वंसकाले इत्यर्थः बलिभित्त्वायः विष्णुशरीरम्
अश्लोक्ततः विष्णुशरीरं शरं कृत्वा तेन त्रिपुरासुरा निपातिता इति पौराणिकी
वाच्यता । यस्य उदरतः भुजङ्गः पद्मनः छारः बलयञ्च यस्य तथाविधः । यः
रङ्गान् अधारयत् शिरसि दधार इत्यर्थः । अमराः देवाः यस्य शशिमत् चन्द्रवत्
शिरः तथा हर इति स्तुत्यं नाम च आहुः, तथा यस्य स्वयम् अन्यकक्षयकरः
अन्यकाख्यमसुरं निहतवागित्यर्थः । शार्दूलविकीर्णितं हतम् । अत्रेति सभ-
ङ्गामलीभयात्मकास्त्रविधः श्लेषः अत्र काषय इति भीष्यम् ।

(घ) उदात्तादस्वरभेदात् उदात्तः उच्चस्वरः अनुदात्तः तीक्ष्णस्वरः,
स्वरिती मध्यमस्वर इति स्वरानां भेदात् भिन्नं न प्रत्येकं स्वरभेदजनितप्रयास-
नैत्यर्थः उदात्ततया उच्चारणोपलक्षणं भिन्नयोः स्वरभेदात् भेदं गतदोः शब्दयोः
जतुकाहन्यायेनेति यदा जतुकाहञ्च समवेतं प्रत्येकभेदेन जतुनः काठं काहा-
याश्च जतु शब्दं क्रियते तथा स्वरभेदेन समवेतयोः शब्दयोः भेदादवगत्यते इति
भाषः । अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया एकादोच्चारणोपलक्षणं अर्थयोः अर्थयोरित्यर्थः ।

अयिभावेनोपपत्तिरिति” तदन्ये न मन्यन्ते, तथा ह्यत्र ध्वनि-
गुणोभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थिते-
रन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च “अन्वक-
क्षयेत्यादौ” शब्दाभेदः । “अर्थभेदेन शब्दभेदः” इति दर्श-
नात् । किञ्चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन
कविप्रतिभयोद्भङ्गनात् शब्दलङ्कारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य
बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्यस्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव च अलङ्कार-
त्वादर्थमुख्यप्रेक्षितया च अर्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसा-
दिपरत्वेनार्थमुख्यप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्न-
प्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे “प्रतिकूलतासुपगते हि विधौ”

एकवन्तेति । यथा एकस्मिन् हन्ते फलद्वयं तिष्ठति तथा एकप्रयत्नोच्चरिते
एकस्मिन् शब्दे अर्थद्वयसमावेश इति भावः । यदाश्रित इति । यमाश्रित्य
तिष्ठतीत्यर्थः तदलङ्कारः तस्य आश्रयस्य अलङ्कार इत्यर्थः । लोकोपदिष्टि । यथा
लोके यो यमलङ्कारं परिधत्ते स तस्यैवालङ्कारस्तर्वादिहापीति भावः । तथाहि
तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः अत्र अलङ्कारग्रन्थे इत्यर्थः शब्दार्थगतत्वेन अर्थं ध्वनिः
दोषः गुणः वा अलङ्कारः शब्दगतः वा अर्थगत इत्येवं या व्यवस्थितिः व्यवस्था
तस्याः । तदन्येति । तत्सत्त्वे तत्सत्ता अन्वयः, तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः
तौ अनुविदधाति अनुसरतीति तयोक्ता तस्याः भावः तेन नियमः निर्धारण-
मित्यर्थः यदि यस्य शब्दस्य सत्तायामिव तस्य ध्वन्यादेः सद्भावः न तु तत्परिहतौ,
तदा ध्वन्यादीनां शब्दगतत्वम् अन्यथा अर्थगतत्वमिति भावः । तस्मात् अन्वक-
क्षयकर इत्यादौ शब्दाभेदेऽपि नार्थशेषः शब्दपरिहृत्यसद्भावात् शब्दानामेवात्र
प्राधान्यामिति बोध्यम् । अर्थभेदेनेति । सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गम-
यतीति न्यायादिति भावः । किञ्चात्रेति अत्र अन्वकैत्यादौ मुख्यतया प्राधान्येन
कविप्रतिभया कवेः प्राज्ञीर्नपेण सदृङ्गनात् उक्तीर्तनात् उत्यापनादित्यर्थः ।
विसदृशेति । विसदृशस्य अन्यविधस्य शब्दद्वयस्य बन्धे रचनायां वैचित्र्यास्य
अमत्कारस्य । अर्थमुख्येति । अर्थानुगुण्यदर्शनेन च यो हि अर्थानुगुण्यं दर्शयति स
एवार्थालङ्कार इत्येवं वाच्ये अनुप्रासादीनामिति आदिपदेन वकीर्तिभाषासम-
रमभादीनां परिषदः रसादिपरत्वे रसादीनाम् आदिपदेन रसाभाषभावादीनां

इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं तवापि प्रसज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
खण्डना (घ) । तत्र ।

“स्तोत्रेनोन्नतिमायाति स्तोत्रेनायात्यधोगतिम् ।

अहो मुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटिः खलस्य च ॥” (ङ)

इत्यादावर्थश्लेषः । अस्य च अलङ्कारान्तरविविक्तविषयताया
असम्भवात् विद्यमानेषु अलङ्कारान्तरेषु अपवादत्वेन तद्बाधक-
तया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित् । इत्यमत्र विचार्यते
समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य
गन्धोऽपि “विद्वन्मानसहसेत्यादौ” श्लेषगर्भं रूपकेऽपि मानस-

ग्रहणं रसाद्यनुकूलत्वे अर्थमुखप्रचितया रसादीनां व्यञ्जायत्तादिति भावः अर्था-
लङ्कारत्वप्रसङ्गः अर्थालङ्कारत्वापत्तिरित्यर्थः । शब्दस्येति । अभिन्नप्रयत्नीसाध्ये-
त्वेन एकप्रयामोक्षारणीयत्वेन शब्दभेदेऽपि विधुविभिन्नशब्दार्थोभिन्नत्वेऽपीत्यर्थः तवापि
मते इति शेषः । इति अस्मात् कारणात् उभयत्रापि प्रतिकूलतामित्यत्र
अशक्यत्वकर इत्यत्र च इत्यर्थः । शब्दपरिवर्तने इति शब्दस्य परिवर्तने पठ्याय-
शब्दभोपादानेऽपि श्लेषत्वखण्डना श्लेषत्वव्याघातः ।

(ङ) स्तोत्रेनेति । अहो आयर्थे तुलाकोटिः खलस्य दुर्जनस्य च वृत्तिः
व्यवहारः मुसदृशी, तथाहि स्तोत्रेन अल्पेन उन्नतिम् ऊर्ध्वगतिम् अभ्युदयञ्च
आयाति प्राप्नोति, स्तोत्रेन अल्पेन अधोगतिं निम्नगामित्वं दुरवस्थाञ्च आयाति ।
एत उन्नत्यधोगतिशब्दयोः, परिहृतावपि न श्लेषत्वखण्डनमिति बोध्यम् ।

(घ) अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरेभ्यः विविक्तः विभिन्नः । विषयो यस्य
तदभागस्य यत्र यत्र श्लेषोऽस्ति तत्र तदानींऽपि कश्चिदलङ्कारोऽस्तीति भावः ।
विद्यमानेषु तिष्ठन्तु श्लेषेषु सहेति शेषः अलङ्कारान्तरेषु अन्येषु अलङ्कारेषु चक्रे
तदबाधकतया तेषामलङ्काराणां बाधकतया आस्तादकतया तेभ्यः प्रादव्यन्तित्वर्थः
तत्प्रतिभेति तेषाम् अलङ्काराणां प्रतिभा स्फुरणम् एव उत्पत्तिहेतुः यस्य तदात्वं
तेः परिपीडितमिति भावः । अनभिधेयतया अवाच्यतया व्यङ्ग्यत्वव्यर्थः श्लेषे
तु उभयार्थयोरेव वाच्यत्वमिति भावः । विद्वन्मानसहंसेति द्विदुषा मानसमन्व
मानसं सरः तत्र एतः तत्समुद्दी विद्वन्मानससञ्चारिद्रित्यर्थः श्लेषगर्भे श्लेषप्रति-

शब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते ।
सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात् । श्लेषे
हि अर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वं “सन्निहितबालान्धकारा
भास्वन्मूर्त्तिश्च” इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रति-
भातमात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि ।
तेन “येन ध्वस्तेत्यादौ” प्राकरणिकयोर्नीतानामित्यादावप्रा-
करणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायाम् (च) ।

“स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

धीत्यापिते इत्यर्थः अत्र रूपकस्येन श्लेषबाधकत्वम् । सरोरूपस्येति । मानस-
शब्दस्य यः सरोरूपोऽर्थः तस्यैव विश्रामधामतया हंसस्य विश्रामास्यदतया प्राधा-
न्यात् रूपकप्रतीतिपथ्यवसायित्वेनेति भावः । समकक्षत्वं तुल्यबलत्वम् । सन्नि-
हितेति । अत्र भास्वन्मूर्त्तिः सूर्य्यमूर्त्तिः सन्निहितबालान्धकाराः नवान्धकारसन्नि-
धाना इत्यापाततः विरोधः पथ्यवसाने तु सुकेशानाधिकारवर्णनमिदं सन्निहितः
बालः केशः अन्धकारो यस्याः तादृशी भास्वन्मूर्त्तिः दीप्यमाना तनुः । प्रति-
भातमात्रस्य स्फुरितमात्रस्य प्ररोहाभावात् अङ्कुराभावात् अपथ्यवसायित्वादि-
त्यर्थः न श्लेषः अर्थयोः समकक्षताभावादिति भावः । पुनरुक्तवदाभासे इति
अत्रापि अपातत एव पुनरुक्तवत् स्फुरणं न तु पथ्यवसायितेति भावः । एक-
धर्माभिसम्बन्धात् एकः धर्मः गुणक्रियारूपः तस्य अभिसम्बन्धात् संयोगात्
येनेत्यादौ माधवमाधवयोः पदार्थयोरेकरचणक्रियाभिसम्बन्धः नीतानामित्यादौ
कमलचणयोः पदार्थयोः अकुलीभावादिरूपैकगुणसम्बन्धश्च बोध्यः । तुल्ययोगि-
तायां पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा
तुल्ययोगितेति वक्ष्यमाणलक्षणायाम् ।

(छ) स्वेच्छेति । निर्बोधराजसेवकस्योक्तिरियम् । प्रसूनविशिखः कामः
अत्यवुद्धिः प्रभुश्च कष्टं क्लेशहेतुरित्यर्थः । तथाहि, प्रसूनविशिखः स्वेच्छं यद्येष्टम्
उपजाताः सम्भवन्तः विषयाः सत्त्यापि यस्य तथोक्तः, अपि स्वेच्छया कामिजन-
रूपाणि सत्त्यापि विध्यन्नपि देही शरीरीति वक्तुं न याति योग्यतां न याति न
प्राशोतीत्यर्थः अनङ्गत्वादिति भावः, मार्गणशतैः शरसमूहैः दुःखं कामिभ्य इति

मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः” ॥ (क)

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपके(ज)।

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव”
इत्यादौ च उपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरि-
हारेण असम्भवात् । एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः ।
एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतिश्च श्लेषेणैव
व्यपदेशो भवितुं युक्तः, अन्यथा तदव्यपदेशस्य सर्वथाऽभाव-
प्रसङ्गाच्चेति (क) । अत्रोच्यते न तावत् परमार्थतः श्लेषस्या-

श्लेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् स्वविकारजनितं मोहं दत्त्वा इत्यर्थः यवघे
पक्ष्मौ । जीवनमपि कामिजनस्यति श्लेषः अकाण्डे सद्दसा समुत्क्षिपति हरति
च । अल्पबुद्धिः प्रभुश्च स्त्रियया उपजाताः अधिगताः विषयाः सम्पदः येन
तादृशः यद्येच्छं व्ययोपयोगिसम्पदोऽधिकुर्वन्नपीत्यर्थः देहीति वक्तुं न याति न
योग्यतां प्राप्नोति याचकेभ्यः देहीति वक्तुं न ददातीति भावः । मार्गशतैः
प्राच्यंनशतैः दुःखं याचकेभ्य इति श्लेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् अपराध-
मज्ञात्वा इत्यर्थः जीवनमपि लोकानामिति श्लेषः अकाण्डे सद्दसा हरति ।

(ज) प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः अल्पबुद्धिः प्रभुः प्राकरणिकः कामन्तु
तदुपमानतया अप्राकरणिकः तयोः एकधर्माभिसम्बन्धात् एकेन धर्मेण गुण-
क्रियारूपेण सम्बन्धात् दीपके अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते इत्युक्तलक्षणे ।

(क) सकलैति । एतत् पुरं नगरं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव चन्द्रविम्बमिव
सकलकलं कलकलिन कसुरवेण मद्द वर्तमानमित्यर्थः अन्यत्र सकलकलं सम्पूर्ण-
कलं ज्ञातम् । अत्र सकलकलत्वदुपधर्मसाभ्यात् पुरं चन्द्रविम्बेनीपनीयते इति
उपमायां साभ्यं वाच्यमवैधर्म्ये वाक्ये उपमा हयोरित्युक्तलक्षणायां विद्यमानायां
तिहन्यामपि एतद्विषयपरिहारेण एतद्विषयपरित्यागेन असम्भवात् एतान् विष-
यान् परित्यज्य श्लेषो न सम्भवतीति भावः । एषाञ्चेति एषां तुल्ययोगितादीना-
नलक्षणादीनां श्लेषविषयपरिहारेणापि विना श्लेषमित्यर्थः स्थितेः सम्भवादित्यर्थः
प्राबल्येन प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतिः वैचित्र्याभावात् व्यपदेशः कीर्तनं श्लेषा-
लक्षणादीति कथममित्यर्थः । अन्यथा एतादृशस्यै श्लेषाव्यपदेशे इत्यर्थः

लङ्कारान्तराविविक्तविषयता । “येन ध्वस्तेत्यादिना” विविक्त-
विषयत्वात्, न च अत्र तुल्ययोगिता, तस्याच्च हयोरप्यर्थयो-
र्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र हि माधवमाधवयोरेकस्य
वाच्यत्वनियमोऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगिताया-
मेकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह तु अनेकेषां
धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मिसम्बद्धतया (ज) । “सकलकले-
त्यादौ” च न उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया
निर्विषयत्वापत्तेः । कमलमिव सुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति
पूर्णोपमाविषय इति चेन्न । यदि “सकलेत्यादौ” शब्दश्लेष-
तया नोपमा तत् किमपराङ् मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण (ट)
स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु “आश्रित्य शब्द-
मात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति रुद्रटोक्तदिशा (ठ)

तद्व्यपदेशस्य श्लेषालङ्कारकीर्तनस्य सर्वथा सर्वैः प्रकारैः अभावप्रसङ्गात् लोप-
सम्भवादित्यर्थः ।

(ज) परमार्थतः तत्त्वतः । अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरेण अविविक्तः
अविभिन्नः संबन्धित इत्यर्थः विषयो यस्य तस्य भावः न तावत् नैवेत्यर्थः । विवि-
क्तविषयत्वात् विभिन्नविषयत्वात् । तस्याञ्चेति । तस्यां तुल्ययोगितायां हयो-
रप्यर्थयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः वाच्यत्वनियमाभावात् हावेव वाच्यौ भवत
इत्येवं विषयो नास्ति अत्र तु उभयोरेवार्थयोर्वाच्यत्वं स्यादेव ननु तावत् तुल्य-
योगितायां वाच्यत्वनियमः तत्र का हानिरित्याशङ्क्य दोषान्तरमुत्थापयति किञ्चेति
धर्मस्य गुणक्रियारूपस्य अनेकधर्मिसम्बद्धतया बहुव्यक्तिसंस्पृष्टतया । इह तु श्लेषे
इत्यर्थः अनेकेषां बहूनां धर्मिणां बहुवचनमुपलक्षणं हयोरपि धर्मिणोः यथा येन
ध्वस्तेत्यादिषु माधव समाधवश्च द्वौ धर्मिणौ तयोः पृथक् पृथक् धर्मेण सम्बन्ध
इति द्रष्टव्यम् ।

(ट) नोपमेति । उपमायाः प्रतिभा उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशः न उपमानु-
प्रापितः श्लेषो नैत्यर्थः । निर्विषयत्वापत्तेः स्थानाभावापत्तेरित्यर्थः । किम-
पराङ् को दोषः कृत इत्यर्थः मनोज्ञमित्यादौ अर्थश्लेष एवास्तामिति भावः ।

(ठ) स्फुटमिति । एतौ उपमासमुच्चयौ स्फुटं स्पष्टम् पर्यालङ्कारौ किन्तु

गुणक्रियासाम्यवच्छेदसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमा प्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दशाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्य अवास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थज्ञोपविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलैत्यादी” शब्दसाम्यस्य इति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद् व्याहृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानसेत्यादी” आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेहसाद्यारोपरूपकप्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या तदा कथं त्वयापि “सकलकलैत्यादी” बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्च अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषवन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् । “प्रधानेन व्यपदेशा

सामान्यं शब्दमात्रम् आश्रित्य इहापि अर्थालङ्कारमध्येऽपि सम्भवति इति रुद्रटेन अन्यकारिण उक्ता या टिक् नयः तथा ।

(८) गुणेति । यथा गुणक्रियासाम्यम् उपमाप्रयोजकं तथा शब्दसाम्यमपि उपमाप्रयोजकमिति भावः । उपमाप्रयोजकता श्लेषस्यसाधकत्वम् । साधर्म्यस्य समानधर्मवत्त्वस्य वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् । तथा उपमाप्रयोजकता युक्ता इत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तेः अन्यप्रकारेण अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेन इत्यर्थः । विशिष्टस्य सामान्येनाभिहितस्येत्यर्थः । व्याहृतः व्यञ्जेदस्य । विद्वन्मानसेत्यादि उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तिरूपस्य रूपकस्य कथमत्र अवास्तवत्वादिपि सदाशः, भवन्मते अवास्तवे उपमानोपमेयसावस्थानत्वादिति भावः । स्ववचनेनैव प्रतिषेधं दूषयति किञ्चेति । बाध्यभूता बाधिता इत्यर्थः । यद्वात श्लेषस्य साधर्म्यमुक्तं तदपि दूषयति किञ्चेति । अत्र सकलकलमित्यादी साम्यनिर्वाहकता श्लेषप्रयोजकता, श्लेषवन्धतः श्लेषरचनायाः प्रथमं पूर्वम् अङ्गित्वेन

भवन्ति” इत्युक्तनयात् ननु शब्दालङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्करो नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर इति चेन्न । अर्थानुसन्धानविरहित्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात् । एवं दीपकादावपि ज्ञेयम् (ङ) ।

“सत्यक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा महीद्वतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्नेदिनीपृष्ठे” ॥ (ङ)

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्वमवदातम् (ञ) ।

प्राधान्येन व्यपदेशः कौर्त्सनं ज्यायान् श्रेष्ठः । अर्थेति । अर्थानुसन्धानविरहित्यिण्यर्थानुसन्धानरहिते केवलं शब्दानुसन्धानमात्रसाध्ये इति भावः । तथानङ्गीकारात् अङ्गाङ्गिभावास्वीकारादित्यर्थः । एवमिति । यथा सकलकलमित्यत्र उपमायाः प्राधान्यं तथा स्त्रीपजातविषय इत्यादौ श्लेषसत्त्वेषु दीपकस्य प्राधान्यमिति भावः, आदिशब्दात् तुल्ययोगितादिपरिग्रहः ।

(ङ) सत्यक्षा इति । सत्यक्षाः उत्कृष्टपक्षशालिनः अन्यत्र सुसहायाः, मधुरगिरः मनोहरवधसः समयत्र समानं, प्रसाधिताः शोभिताः आशाः दिशः यैः तादृशाः अन्यत्र अर्थिनासाशापूरकाः, महीद्वताः आरम्भाः विचेष्टितानि येषां तथाभूताः धार्तराष्ट्राः हंसविशेषाः धृतराष्ट्रसुताः दुर्योधनादयश्च कालवशात् समयक्रमात् नेदिनीपृष्ठे पृथिव्यां निपतन्ति सानससरस इति शेषः जलधरसमये मानसं यान्ति हंसा इति कविसमयप्रसिद्धेः साम्प्रतं वर्षांपगमादिति भावः अन्यत्र रणक्षेत्रे निपतन्ति निद्वताः शिरते इति भावः ।

(ञ) प्रकरणेन संयोगी विप्रयोगश्च सादृश्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गमिति लक्षणेन नियमनात् व्यवस्थापनात् । सूच्यतयैव सामान्येन प्रकाशयतयैव विवक्षितत्वात् शक्तुसिद्धत्वात् । अवदातं विशुद्धं निर्मलमिति यावत् ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे

वर्णानां चित्रमुच्यते ॥ ६४५ ॥ [त]

आदिशब्दात् खड्गसुरजषक्रगोमूतिकादयः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधयोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कार-विधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् (घ) । तत्र पद्मवन्धो यथा मम ।

“मारमासुपमा चारुत्वा मारवधूत्तमा ।

मात्तधूत्तमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा” ॥ (द)

एषोऽष्टदलपद्मवन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः किन्तु विदिग्दलेषु अन्यथा कर्णिकाक्षरन्तु श्लिष्टमेव (घ) । एवं खड्गवन्धादिकमपि ऊह्यम् ।

(त) चित्रमाह पद्येति । वर्णानां पद्मादीनाम् आकारहेतुत्वे आदि-पदेन खड्गसुरजादयो गृह्यन्ते । पद्मादिसदृशवर्णानां विन्यासः चित्रमिति तात्पर्याद्यः ।

(घ) तथाविधेति । पद्मादिसदृशल्लिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायिनां चित्रादीनामपि तात्पर्यः । तथाविधेति । तादृशकणविवररूपे आकाशे सम-वायविशेषवशेन सम्बन्धविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिः विख्ययजनकैः अभेदेन तादात्म्येन उपचारात् अर्थवन्मायात् ।

(द) मारमेति । मारस्य कामस्य मा जननी सुपमा परमा श्रीमा तत्-स्वरूपेत्यर्थः चारुत्वा मनोहरकान्ता मारवन्धाः रतेरपि उत्तमा श्रेष्ठा मातः न गृह्यते; धूत्तमस्य आवासः यथा सा रमा सप्रीः मे मम वामा प्रतिजूला मा भवतु ।

(घ) एव इति । दिग्दलेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरपदेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां निर्गमेह एकादः प्रवेशेन अन्त्याद्यं इति श्लिष्टवर्णः विभिन्नरूपवर्ण इत्यर्थः । विदिग्दलेषु अन्त्यादिबोधवर्तिदलेषु अन्यथा अश्लिष्टवर्ण इत्यर्थः कर्णिकाक्षरं पद्ममध्यस्थितमक्षरम् ।

काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्चते । [न]
 रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥
 उक्तिवैचित्र्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥

६४६ ॥ [प]

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम् ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता” ॥ (फ)

अत्र “रसाले” इति वक्तव्ये “साले” इति रञ्चप्रतः । “वने”
 इत्यत्र “यौवने” इति यौर्दत्तः । “वदनेन” इत्यत्र “मदनेन”
 इति मञ्चप्रतो वो दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुह्यादयः ।
 तत्र क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च” ॥ (व)

(न) काव्यान्तरिति । काव्यान्तर्वर्तिरोगविशेषतया तु इह न प्रपञ्चते
 विस्तार्यते चित्रालङ्कार इति शेषः ।

(प) रसस्येति । परिपन्थित्वात् प्रतिकूलत्वात् । सा प्रहेलिका उक्ति-
 वैचित्र्यमात्रं वचनचातुर्यमेव । सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा
 आदिपदेन क्रियाकारकगुह्यादीनां ग्रहणम् ।

(फ) कूजन्तीति । कोकिलाः साले रसाले इत्यर्थः कूजन्ति, यौवने वने
 लले इत्यर्थः अम्बुजं पद्मं फुल्लं विकसितम् । कुरङ्गाक्षी हरिणनयना वदनेन
 मदनेनेत्यर्थः निपीडिता सती किं करोतु ।

(व) पाण्डवानामिति । पाण्डवानां सभामध्ये यः अधनः उपागतः
 तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाणि आभरणानि अलङ्कारांश्च अदुः दत्तवन्तः पाण्डवा
 इति शेषः ।

अत्र “दुर्व्योधनः” इत्यत्र “अदुर्व्योऽधनः” इति अदुरिति क्रिया गुप्ता । एवमन्वत्रापि । अथावसरप्राप्तेषु अर्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह ।

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं

वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः ॥ ६४७ ॥ [म]

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्याभेदः ।

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मं श्रौपस्यवाचि च ।

उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम् ॥ ६४८ ॥ [म]

सा उपमा साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि, श्रौपस्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि उपमानं चन्द्रादि ।

द्वयं पुनः ।

श्रौती यथेववाणब्दा इवार्थौ वा वतिर्यदि ।

आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वतिः ॥

६४९ ॥ [य]

(म) साम्यनिति । वाक्यैक्ये एकस्मिन् वाक्ये द्वयोः उपमानोपमेययोः वैधर्म्यं वैधर्म्यं इति विरुद्धधर्मसंज्ञितं वाच्यम् इति धर्मं साम्यं सादृश्यम् उपमा ।

(म) इति । अष्टम् ।

(य) श्रौतीति । मृदा प्रवपनादिषु श्रौपस्यं दोषयन्ती श्रौती । शार्ङ्गो र्पांसुसमानेन श्रौपस्यं दोषयन्ती शार्ङ्गी । इत्यन् अष्टम् ।

यथेववादयः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धबोधयन्तीति तत्सङ्गावे श्रौती उपमा । एवं तत्र “तस्यैवेत्यनेन” इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं सुखम्” इत्यादौ उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यम्” इत्यादावुपमान एव । “कमलं सुखञ्च तुल्यम्” इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति अर्थानुसन्धानादेव सास्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यम्” इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

हे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये ॥ ६५० ॥

हे श्रौती आर्थी च उदाहरणम् ।

“सौरभमश्लोरुहवन्दुखस्य कुम्भाविक् स्तनी पीनी ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले !” ॥ (र)

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥ (ल)

(र) तद्धितसमासवाक्यगतां त्रिविधां श्रौतीमुदाहरति सौरभमिति । हे बाले ! तव सुखस्य सौरभम् अश्लोरुहवत् अश्लोरुहस्य तुल्यम् अत्र तुल्यार्थे वत्प्रत्ययस्य तद्धितगता श्रौती । स्तनी कुम्भाविक् पीनी अत्र कुम्भाविक् इति समासगता इवेन सह नित्यसमासो विभक्तेरलुक् चिति लक्षणात् । वदनं शरदिन्दुर्यथा हृदयं मदयति ह्लादयति । अत्र वाक्यगता श्रौती ।

(ल) त्रिविधानामर्षीमुदाहरति मधुर इति । तस्याः अधरः सुधावत् मधुरः अत्र सुधया तुल्य इति तुल्यार्थे वत्प्रत्ययात् तद्धितगता आर्थी । पाणिः पल्लवतुल्यः पल्लवेन सदृशः अतिपेलवः अतिकोमलः । अत्र समासगता आर्थी । लोचने च चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च । अत्र वाक्यगता आर्थी ।

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्धी ।

पूर्णा षड्भेव तत् ॥ ६५० ॥

सष्टम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादिकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्धी सापि पूर्ववत् ॥

६५१ ॥ [व]

सा लुप्ता । तद्भेदमाह ।

पूर्णावद्धर्मलोपे सा

विना श्रौतीन्तु तद्धिते ॥ ६५२ ॥ [श]

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वीक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा ।

उदाहरणम् ।

“सुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ! ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विश्वतुल्यो मनोऽश्मवत्” ॥ (प)

(व) लुप्तोपमामाह लुप्तेति । सामान्यधर्मादिः एकस्य द्वयोर्वा त्रयाणां वा अनुपादाने सा लुप्ता लुप्ता भवति सा च पूर्ववत् पूर्णावत् श्रौती आर्धी च ।

(श) पूर्वोक्ति । सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे तद्धिते श्रौती विना पूर्णावत् भवति ।

(प) सुखमिति । हे प्रिये ! ते तव सुखम् इन्दुर्यथा, पाणिः पल्लवेन समः, वाचः इवोष्ठानि सुधा इव, ओष्ठः विश्वतुल्यः, मनः इत्यन् अश्मवत् पापात्तुल्यं कठिनमिति भावः । एव एवमेव वाक्यगता श्रौती, हितोद्ये वाक्यगता आर्धी तृतीये समासगता श्रौती, चतुर्थे समासगता आर्धी पञ्चमे तद्धितगता आर्धी ।

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।
कर्मकर्तव्यमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥

६५३ ॥ [स]

धर्मलोपे लुप्तैत्यनुषज्यते । क्यचक्यङ्गमुलः कलापमते
विस्मायिणमः । क्रमेणोदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश !” ॥ (ह)

“अत्रान्तःपुरीयसि” इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य “सुती-
यसि” इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः ।
एवमन्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् श्रीत्यादिविशेष-
चिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपि
उदाहरन्ति तदयुक्तम् । क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्य-
प्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति

(स) आधारेति । आधारकर्मविहिते द्विविधे क्यचि, क्यङि कर्मकर्तव्य-
मुलि च इत्येवं पञ्चधा पञ्चप्रकारा लुप्ता पुनः धर्मलोपे भवति ।

(ह) अन्तःपुरीयसीति । हे क्षितीश ! त्वं रणेषु अन्तःपुरीयसि अन्तः-
पुरेषु इव आचरसि, अत्र आधारविहितक्यच् । पौरं जनं सुतीयसि सुतमिवा-
चरसि, अत्र कर्मविहितक्यच् । श्रीः लक्ष्मीः सदा तव रमणीयते रमणीव
आचरति, अत्र क्यङ् । प्रियाभिः अमृतद्युतिदर्शम् अमृतद्युतिरिवेत्यर्थः दृष्टः,
अत्र कर्मविहितणमुल् । अत्र भुवि इन्द्रसञ्चारम् इन्द्र इव सञ्चरसि, अत्र
कर्मविहितणमुल् । अत्र प्रथमे सुखविहारितयेति द्वितीये स्नेहातिशयेनेति
तृतीये सन्तोषदायितयेति चतुर्थे आह्लादकत्वेनेति पञ्चमे निर्भयत्वेनेति साधारण-
धर्मलोपः ।

प्रत्ययत्वेनास्त्रतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यम् ।
कल्पपादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पपादीनामिवादि-
तुल्यतयोपस्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वम्,
इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा
समुद्भितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ” इति च
मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः
“वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते (च) क्यडादयस्त्वाचारार्थे
इति” तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्था अपि
तु सादृश्याचारार्था इति तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने

द्विधा वाक्यसमासयोः ॥ ६५४ [क]

उदाहरणम् ।

“तस्या सुखेन सदृशं रम्यं नास्ति न वा नयनतुल्यम्” ।

अत्र सुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वाद्दुपमान-
लोपः । अत्रैव च “सुखेन सदृशम्” इत्यत्र “सुखं यथेदम्”

(च) तदर्थेति । तदर्थेविहितत्वेन वत्यर्थेविहितत्वेन औपस्यप्रतिपादक-
त्वात् बोधकत्वात् । सम्यक् सम्युष्णा, अस्त्रतन्त्रत्वादिति प्रत्ययानां स्वातन्त्र्येणाद्य-
बोधकत्वं नास्ति प्रकृतिप्रत्ययौ सदृशं इति इति नियमात् । कल्पपादाविति ।
कल्पपादिप्रत्ययस्यै त्वया वर्ततेऽपि इति बहु न शक्यते, तत्र धर्मलोपे एव त्वया
वाच्यं तदर्थमेवां को भेद इति भावः । निश्चयाभावादिति । सर्वे हि निपाता
द्योतका एव न तु वाचका इति केचित् वदन्ति । तन्मते इवादीनामपि
साक्षात् औपस्यशेषकत्वेनाभिमतानां वाचकत्वे सन्देहः, किं वाच्यं प्रत्ययाना-
मिति भावः । अनुशिष्यन्ते विधीयन्ते ।

(क) उपमानेति । उपमीयते एनेनेति उपमानम् अत्र अनुपादाने
यादृशसमासयोः द्विधा—वाचकता लुप्ता, समासगतता लुप्ता इत्यर्थः ।

इति “नयनतुल्यम्” इत्यत्र “दृगिव” इति पाठे औत्पत्ति-
सम्भवतौत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पत्तीत्वभेदेन चतुर्विधत्व-
सम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे

समासे क्विपि च द्विधा ॥ ६५५ ॥ [ख]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“वदनं सृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः” ॥ (ग)

अत्र “गर्दभति” इत्यत्र औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न
चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्” इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च

लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ६५६ ॥ [घ]

“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यम्” इति स्थाने “लोके” इति
पाठेऽनयोर्दाहरणम् ।

क्विप्समासगतां द्विधा

धर्मं वादिविलोपने ॥ ६५७ ॥

(ख) औपम्येति । औपम्यवाचिनः इत्यादेः लोपे समासे क्विपि च प्रत्यये
द्विधा भवति ।

(ग) वदनमिति । सृगशावाच्याः वदनं सुधाकरवत् मनोहरम्, अत्र
औपम्यवाचकलोपे समासगता लुप्ता । गर्दभतीति । महात्मनां पुरतः अग्रतः
श्रुतिपरुषं श्रोत्रकटुं निनदन् व्यक्तं स्पष्टं गर्दभति गर्दभ इवाचरति ।

(घ) द्विधेति । धर्मस्य उपमानस्य च उभयोः लोपे समासे वाक्ये च
द्विधा भवति । क्विविति धर्मस्य इत्यादेय उभयोर्विलोपने क्विप्समासगतत्वेन
द्विधा भवति ।

उदाहरणम् । “विधवति सुखाल्लमस्याः” । अत्र “विधव-
तीति” मनीहरत्वक्लिप्प्रत्यययोर्लोपः । केचित्त्वत्रापि प्रत्यय-
लोपमाहुः “सुखाल्लम्” इति च समासगा (ङ) ।

उपमेयस्य लोपे तु

स्यादेका प्रत्यये क्वचि ॥ ६५८ [च]

यथा ।

“अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥ (ङ)

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उप-
मेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव
न्यायात् । अत्र केचिदाहुः “सहस्रायुधेन सह वर्तते” इति
ससहस्रायुधः “स इवाचरति” इति वाक्यात् स सहस्रायुधी-
यतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपपात्तत्वादिहोपमेयलोप
इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

धर्मीपमेयलोपेऽन्या

॥ ६५९ ॥

यथा ।

“यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे” ।

(ङ) विधवतीति । अस्याः सुखालं विधवति विधुरिवाचरति ।
सुखालमिति सुखम् अलमिवेति समासे औपम्यवाचकलोपः, धर्मस्य मनीहर-
त्वादेव लोपो लोपः ।

(च) उपमेयस्येति । उपमेयते य इति उपमेयः तस्य । स्पष्टम् ।

(ङ) अरातीति । अरातीनां प्रदूपां विक्रमस्य आलोकेन दग्नेन विक-
स्वरे विक्रमं गते विक्रान्ति इत्यर्थः विलोचने येन तथाभूतः, तथा कृपादेन
दग्नेन उदगः भीषणः दोर्दण्डः बाहुदण्डः यस्य तद्योक्तः सः सहस्रायुधीयति ।
अनुशासनविरुद्धत्वात् आहरणमात्तविरोधान् आधारधर्मक्षीरेण तदिधाना-
दिति भावः ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुक्लता च लुप्ता ।

तिलोपे च समासगा ॥ ६६० ॥

यथा । “राजते ऋगलोचना” ।

अत्र ऋगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

तेनोपमाया भेदाः स्युः

सप्तविंशतिसंख्यकाः ॥ ६६१ ॥

पूर्णा षड्विधा लुप्ता च एकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु च उपमाभेदेषु अलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥

६६२ ॥ [ज]

अत्र एकरूपे यथा उदाहृतम् । “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ।

“भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः सक्षीद्रपटलैरिव” ॥ (झ)

(ज) एकरूप इति । विम्बानुविम्बत्वं प्रणिधानेन गम्यसाम्यत्वम् । भिदा भेदः ।

(झ) भल्लेति । रघुदिग्विजयवर्णनमिदम् । सः रघुः भल्लेन अस्त्रविशेषेण अपवर्जितानि हिनानि तैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाभिर्मधुसचिकाभिव्याप्तैः क्षीद्रपटलैरिव मधुचक्रैरिव सक्षीं पृथ्वीं तस्तार कादयामास ।

अत्र “श्मश्रुलैः” इत्यस्य “सरघाव्याप्तैः” इति दृष्टान्तवत्-
प्रतिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।

“स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।
कथयामास क्लशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतम्” ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्द-
भेदेन निर्दिष्टे ।

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य ॥ ६६३ ॥ [ज]

यथा ।

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव” ॥

अत्र उत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
च्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् ।

कथिता रश्मोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

६६४ ॥ [ट]

(ज) एकदेशविवर्तिन्युपमासाह एकदेशेति । यत्र साम्यस्य सादृश्यस्य
वाच्यत्वगम्यते वाच्यत्वं गम्यत्वस्य इत्यर्थः भवेतां सा एकदेशविवर्तिनी उपमा
एकदेशे स्थितत्वात् अस्या एकदेशविवर्तिनी संज्ञेति बोध्यम् ।

(ट) रश्मोपमानाह कथितेति । यथोर्ध्वम् उत्तरोत्तरम् उपमेयस्य यदि
उपमानता स्यात् तदा रश्मोपमा कथिता, रश्मना कथी तत्सदृश्यवदनात् इयं
संज्ञेति भावः ।

यथा ।

“चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो
हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥ (ठ)

मालोपमा यदेकस्यो-

पमानं बहु दृश्यते ॥ ६६५ ॥ [ड]

यथा ।

“वारिजेनेव सरसो शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥
क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ।
“हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥
अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।
पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ।

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इव” इत्युपमान-
भूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे
इत्यस्य” “भवने इत्यनेन” प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा
इत्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा
सन्दर्शनात् ।

(ठ) चन्द्रायते इति । विहायः आकाशम् आकाशविहायसी इत्यनरः ।
चन्यत् सटम् ।

(ड) मालोपमानाह मालोपमेति । एकस्य उपमेयस्य यत् बहु उपमानं
दृश्यते सा मालोपमा ।

उपमानोपमेयत्व-

मेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ ६६६ ॥ [ट]

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्रः शरत्समुदयोद्यमे” ॥

अत्र राजीवादीनामनन्वयसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोप-
मेयभावो वैवक्षिकः । “राजीवमिव पाथोजम्” इति चास्य
लाटानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्द-
प्रयोग एव श्रेयान् । तदुक्तम् ।

“अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुपङ्गिकम् । (ण)

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति” ॥

पर्यायेण द्वयोरित-

दुपमेयोपमा मता ॥ ६६७ ॥ [त]

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वाक्यद्वये । यथा ।

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव घृतिर्घृतिरिव धरणी

सततं विभाति तव यस्य वत” ॥

(ट) अनन्वयमाह उपमानेति । एकस्यैव उपमानोपमेयत्वम् अनन्वयः ।

(ष) अनन्वये इति । आनुपङ्गिकम् आद्यम् ।

(त) उपमेयोपमानाह पर्यायेति । इषोः उपमानोपमेययोः एतत्
उपमेयोपमानत्वम् इत्यर्थः उपमेयोपमा मता ।

अत्रास्य राज्ञः श्रीवृद्ध्यादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

सदृशानुभवाद् वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ॥

६६८ ॥ [थ]

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीच्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।

स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम्” ॥

“मयि सकपटम्” इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनो-
त्यापितत्वान्नायमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैमा-
दृश्यात् (द) स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदा-
हरणं तेषामेव यथा ।

“शिरौषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे

यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-

लक्षाणि दध्नी गलदशु रामः” ॥ (घ)

रूपकं रूपितारोपाद्

विषये निरपह्नवे ॥ ६६९ ॥ [न]

(थ) स्मरणमाह सदृशेति । सदृशस्य वस्तुनः अनुभवात् दर्शनादिजन्य-
ज्ञानात् वस्तुनः अन्यस्य स्मृतिः अनुभवः स्मरणम् उच्यते ।

(द) वैसादृश्यात् विसदृशस्य वस्तुनः अनुभवादित्यर्थः ।

(घ) शिरौषेति । शिरौषमृद्वी शिरौषकुसुमसुकुमारारङ्गी सीता गिरिषु
पर्वतेषु यदा यदा दुःखशतानि प्रपेदे प्राप, रामः तदा तदा सदनेषु गृहेषु
अस्याः सीतायाः सौख्यलक्षाणि सुखसन्तानान् गलदशु यथा तथा दध्नी चिन्तया-
मास सन्तारेत्यर्थः । अत्र विसदृशस्य दुःखशतस्यानुभवात् सुखसन्तानस्मरणम् ।

(न) रूपकमाह रूपकमिति । निरपह्नवे प्रकृतिगोपनम् अपह्नवः तद्रहिते

“रूपितिति” परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च परिणाम-
प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । “निरपङ्गवः” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छे-
दार्थम् ।

तत् परम्परितं साङ्गं
निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ ६७० ॥

तद्रूपकम् । तत्र ।

अत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिवन्धनम् ।
ग्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधम् ॥

६७१ ॥ [प]

तत्र श्लिष्टशब्दनिवन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहोपाल ! स्वस्त्यस्तु, तव बाहवे” ॥ (फ)

अत्र राजमण्डलं नृपसन्मूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपे
राजवाहोः राहुत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

विषये उपसर्गे रूपितस्य उपसर्गस्य आरोपात् तादात्म्याध्यासात् रूपकं रूपका-
दारः पञ्चासन्न अत्रार्थः न तु वास्तव इति बोध्यम् ।

(प) यदिति । कस्यचित् आरोपः परस्य आरोपणे कारणं तत् परम्परितं
रूपकं, तत् चतुर्विधं त्रिधाधीनतया केवलं मालारूपं, अत्रोपेण च केवलं
मालारूपेति ।

(फ) आहवे इति । हे श्रीनृसिंहमहोपाल ! आहवे एते जगत्सु
परलोकानाम् परलोकानां राजमण्डलानां राहवे तव बाहवे स्वस्ति इत्यु ।

“पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।

भूभृदावलिदम्भोलिरिक एव भवान् भुवि” ॥ (ब)

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टशब्दनिवन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः” ॥ (भ)

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विराजति व्योमसरःसरोजं

कपूरपूरप्रभमिन्दुविस्वम्” ॥ (म)

(ब) पद्मेति । एक एव भवान् भुवि पद्मायाः लक्ष्म्याः उदये अन्यत्र पद्मानामुदये दिनाधीशः सूर्यः सताम् आगतौ अन्यत्र सदा गतौ समीरणः वायुः, तथा भूभृतां राज्ञाम् अन्यत्र पर्वतानाम् आवलिषु श्रेणिषु दम्भोलिः वज्रम् ।

(भ) पान्त्विति । जलदश्यामाः नवनीरदश्यामवर्णाः शार्ङ्गस्य धनुषः व्यायाः नौर्व्याः आघातेन आस्त्रालनेन कर्कशाः काठिनाः त्रैलोक्यं त्रिसुवनमेव मण्डपं गृहं तस्य स्तम्भाः अवलम्बनदारुणीत्यर्थः चत्वारः हरिवाहवः वः युष्मान् पान्तु रचन्तु ।

(म) मनोजेति । मनोजराजस्य कामरूपतेः सितातपत्रं श्वेतच्छत्रं हरिदङ्गनायाः दिगङ्गनायाः श्रीखण्डचित्रं चन्दनतिलकं व्योम आकाशमेव सरः तस्य सरोजं पद्मं कपूरपूरप्रभं कपूरपुञ्जसदृशम् इन्दुविस्वं चन्द्रमण्डलं विराजति ।

अत्र मनोजादेः राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्र-
त्वाद्यारोपे निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्या-
रोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्”
इति केचित् ।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥६७२॥ [य]

तत्र ।

आरोप्याणामशेषाणां

शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ६७३ ॥ [र]

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावग्रहल्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिहृष्य मरुच्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ (ल)

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारीपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपित-
त्वम् ।

(य) अङ्गिन इति । साङ्गस्य अङ्गसहितस्य अङ्गिनः यत् रूपं तत् साङ्गं
रूपम् । तद द्विविधं—समस्तवस्तुविषयं, तथा एकदेशविवर्ति ।

(र) समस्तवस्तुविषयमाह । आरोप्याणामिति । अशेषाणां सर्वेषाम्
आरोप्याणाम् उपमानानां शाब्दत्वे शब्दप्रतिपाद्यत्वे प्रथमं समस्तवस्तुविषय-
मित्यर्थः मतम् ।

(ल) उदाहरति रावणेति । कृष्णः एव मेघः कृष्णमेघः रावणः एव
अवग्रहः अतिप्रतिपत्त्यः तेन लान्तं मरुत् देवः एव अस्यं तत् इति पूर्वोक्तं वानेव
अगतं अस्मिं तेन अभिहृष्य तिरोदधे अन्तर्हितः । अत्र कृष्णस्य मेघत्वारीप-
सम्पादनाय तदङ्गानां सर्वेषाम् अमृतादीनां वागादिषु आरोप्यात् साङ्गत्वं
रूपकमिति बोध्यम् ।

यत्र कस्यचिदार्थत्व-

मेकदेशविवर्त्ति तत् ॥ ६७४ ॥ [व]

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ?” ॥ (श)

अत्र लावण्यादौ मध्वाधारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप
अर्थः । न च इयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्या-
शेष्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् (प) ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि द्विधा ।

मालाकेवलरूपत्वात् ॥ ६७५ ॥ [स]

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।

क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥ (ह)

(व) एकदेशविवर्त्तिरूपकमाह यत्रेति । यत्र कस्यचित् आरोप्यमाणस्य
अर्थत्वम् अर्थवशात् लभ्यत्वं तत् एकदेशविवर्त्ति रूपकमिति शेषः ।

(श) उदाहरति लावण्यंति । अस्याः कान्तायाः लावण्यानि एव मधूनि
तैः पूर्णे विकस्वरम् आस्यं मुखं कैः लोकानां लोचनान्येव रोलम्बकदम्बानि
धमरसमूहाः तैः न पीयते ? अपि तु सर्वैरेव पीयते इत्यर्थः ।

(प) विकस्वरत्वेति विकस्वरत्वधर्मस्य विकासस्य इत्यर्थः मुख्यतया प्राधा-
न्येन वर्त्तनात् अवस्थानात् मुखे च उपचरितत्वात् आरोपितत्वात् गुणभावेन वर्त्त-
नादित्यर्थः । तथा च यत्र साधर्म्यं उपमाने मुख्यतया स्थितं तत्रैव रूपकं,
यत्र तु उपमेये स्थितं तत्र उपमेवेति फलितम् ।

(स) निरङ्गमाह निरङ्गमिति । केवलस्य एकमात्रस्यैव अङ्गिनः रूपं
निरङ्गम् । तदपि द्विविधं—मालारूपं, केवलरूपञ्च ।

(ह) तत्र मालारूपमुदाहरति निर्माणेति । सा इयम् इन्दीवरेक्षणा

केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यद्भिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ (च)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः

॥ ६७६ ॥

चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परितमप्येकदेश-
विवर्त्ति (क) यथा ।

“खड्गः क्षामोविदह्नः समिति

विजयते मानवाखण्डलस्य” । (ख)

अत्रार्थः क्षामाया मङ्घ्रिणीत्वारीपः खड्गे सीविदह्नत्वारीपे
हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं नृग्यम् ।

धातुः विधातुः निर्माणकौशलं सृष्टिवैषिण्यां लोकावृत्तयां चन्द्रिका कौमुदी तथा
अनङ्गस्य कामस्य क्रीडावृत्तम् । अत्र इन्दोवरेषणारूपे अङ्घ्रिनि मालावपेण
निर्माणकौशलादीनाम् आरोपः ।

(च) केवलमुदाहरति दासे इति । हे सुन्दरि ! दासे किङ्करे कृतागसि
कृतापराधे मति प्रभूणां पादप्रहारः उचितः इति हेतोः अत्र पादप्रहारे न दूये
न दुःखमनुभवामीत्यर्थः । उद्यतिः कठोरैः पुलकाङ्कुरैरेव कण्टकाग्रैः पादस्यर्ग-
जनितैरिति भावः मृदु कोमलं पदं तवेति शेषः यत् भिद्यते विध्वंते, ननु भोः !
सा मे मम व्यथा पीडा । मया प्रहरणीं कान्तां प्रति तत् कामुकस्योक्ति-
रियम् । अत्र पुलकाङ्कुररूपे अङ्घ्रिनि केवलस्य कण्टकाग्रस्य आरोपः ।

(क) क्वचित् इति । एकदेशविवर्त्ति परम्परितरपके कल्पचिदाद्यन्तमित्यर्थः ।

(ख) अदाहरति खड्ग इति । मानवः एव आखण्डलः इन्द्रः अथवा
मानवानाम् आखण्डलः तस्य सा पृथिवी तस्याः सीविदह्नः कश्चुकी स्त्रीजनानां
रक्षयनिपुणभयतिशेषः, सीविदह्नाः कश्चुकिन इत्यमरः । खड्गः समिति
संघामे विजयते ।

दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः

श्लिष्टाः साङ्गेषुपि रूपके ॥ ६७७ ॥ [ग]

तत्रैकदेशविवर्त्तिं श्लिष्टं यथा मम ।

“करमुदयमहीधरस्तनाग्रे

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशो सुखं सुधांशुः” ॥ (घ)

समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव “विचुम्बति” इत्यादौ
चुचुम्बे “हरिदवलामुखमिन्दुनायकेन” इति पाठे न चात्र
श्लिष्टपरम्परितम् (ङ) । तत्र हि । “भूमदावलिदर्भोलिः”
इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनौयस्य राजादे-
र्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि
कथं “पद्मोदयदिनाधीशः” इत्यादौ परम्परितं, राजादेः
सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न
वाच्यम् । तथाहि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं
न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया

(ग) दृश्यन्ते इति । श्लिष्टाः अनेकार्था इत्यर्थः ।

(घ) करमिति । चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । अयं सुधांशुः चन्द्रः अमरेश-
दिशः प्राच्याः गलितं तमसां पटलं समूहः एव अंगुलं यस्मात् तादृशे उदयमही-
धरः एव स्तनः तस्याग्रे तदुपरि करं किरणं हस्तञ्च निवेश्य विकसितानि
कुमुदान्येव ईक्षणानि नयनानि यत्र तादृशं सुखं विचुम्बति । पुष्पिताशावत्तम् ।
अत्र अमरेशदिशि अङ्गनारीपस्य सुधांशौ नायकारीपस्य च आश्रयत्वात् एकदेश-
विवर्त्तितम् ।

(ङ) श्लिष्टपरम्परितमिति । यत्र सादृश्यासम्भवेन विना आरोपणं
वाक्यार्थसङ्गतिः तत्रैव परम्परितं यत्र न तथा तत्र साङ्गनिरङ्गयोरवसर इति
वाच्यम् ।

विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्
समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा ।

“सुखं तव कुरङ्गाञ्चि ! सरोजमिति नान्यथा” ।

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि (च) ।

यथा ।

“विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः” । (छ)

क्वचिद्वैधर्म्येऽपि (ज) ।

यथा ।

“सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिगुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।
वैरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्” ॥(झ)
इदं मम । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि

(च) वैयधिकरण्ये इति । उपमानोपमेययोर्भिन्नविभक्तिकत्वे इत्यर्थः ।

(छ) उदाहरति विदधे इति । विधिः इह नायिकायां भ्रूलतया
मधुपश्रेणीं मरुतावलीं विदधे । अत्र भ्रूलतयायां व्यधिकरणायां मधुपश्रेण्यारोपः ।

(ज) वैधर्म्ये इति । विरहधर्मसंहावे इत्यर्थः ।

(झ) उदाहरति सौजन्येति । सौजन्यमेव एतु जलं तस्य मरुस्थली
मरुभूमिः सौजन्यहीनेत्यर्थः, सुचरितमेव आलेख्यं चित्रकर्म तस्य द्युभित्तिः
आकाशरूपकृष्णं दुरश्रितेति भावः, गुणा एव ल्योत्था तासां कृष्णचतुर्दशी गुण-
शय्या इत्यर्थः, मरुतायाः योगः तस्य श्वपुच्छच्छटा कुङ्कुरटाङ्गुलवित्तिः एषा
संदृश्यी राजावली येः कलियुगे दुराशया दृष्टमनस्यया सेविता तेषां भक्तिमात्र-
सुलभे एकमात्रभक्तिद्वये शक्तिनि शय्यौ सेवा कियत् कौशलम् ? शार्दूलविक्री-
दितं इयम् । अत्र राजावल्यां मरुस्थल्यादारोपः सौजन्याम्बुशाबित्वाधर्म्य-
सादृशावयत्वात् वैपरीत्येनाभिहितः ।

रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् (ज) । एवं वक्ष्य-
माणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ॥

६७८ ॥ [ट]

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञरूपकम् । यथा मम ।

“इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विष्वमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः” ॥ (ठ)

अत्र कलङ्कराहित्यादिना अधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारीप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥

६७९ ॥ [ड]

(ज) शब्देषु घमूलत्वेऽपीति रूपकविशेषत्वात् रूपकस्य विशेषत्वात् प्राधान्यादित्यर्थः ।

(ट) अधिकेति । अधिकम् आरूढं प्राप्तं वैशिष्ट्यं वैचित्र्यं येन तत् रूपकं तदेव अधिकारूढवैशिष्ट्यनामकम् ।

(ठ) उदाहरति इदमिति । इदं दृश्यमानमित्यर्थः वक्त्रं मुखं साक्षात् स्वयं विरहितकलङ्कः निष्कलङ्कः शशधरः चन्द्रः । सुधाधाराणाम् अमृतधारा-
याम् आधारः आस्यदम् अधरः चिरपरिणतं सम्यक् परिपक्वं विष्वं फल-
विशेषः । इमे नेत्रे रात्रिन्दिवम् अधिके शोभे अधिकशोभाशालिनी
कुवलये नीलोत्पले, नीलोपलं कुवलयमित्यमरः । तनुः शरीरं लावण्यानां
जलधिः समुद्रः परम् अवगाहे सुखतरः अतिसुखप्रद इत्यर्थः ।

(ड) परिणामालङ्कारमाह विषयेति । आरोप्ये आरोप्यमाथे वस्तुनि
विषयात्मतया आरोपविषयाभिन्नतया प्रकृतार्थस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य उपयोगिनि
उपकारिणि सम्पादके सतीत्यर्थः परिणामः भवेत् प्रकृतार्थोपयोगितया विषये

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिष्मनात् परिष्णामः । यथा ।

“स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।
स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया” ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र तु नायकसम्भावनाद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया । अत्र प्रथमाहं वैयधिकरणेन प्रयोगः (ढ) । द्वितीये सामान्याधिकरणेन । रूपके “मुखचन्द्रं पश्यामि” इत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः, इह तु उपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनादावुपयोगः । अतएव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः । अत्र तु तादात्म्येन, “दासे कृतागसि” इत्यादौ रूपकमेव न तु परिष्णामः । आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते (ण) ।

विद्यमान आरोपः परिष्णाम इति भावः । स च विधा—तुल्याधिकरणः, व्यधिकरणपथः ।

(ढ) उदाहरति स्मितेनेति । सखायं प्रति कस्यचित् स्वकानासङ्गावबन्धनमिदम् । तथा मत्कान्तया स्मितेन सुदुःसितेन दूरात् आगतस्य उपस्थितस्य मम उपायनम् उपहारः कृतम् । तथा द्यूते द्यूतक्रीडायां स्तनोपपीडं यथा तथा आश्लेषः आलिङ्गनं पणः कृतः । प्रथमाहं इति वैयधिकरणेन मित्र-विभक्तिरुक्तम् ।

(ण) आरोप्यमाहेति । आरोप्यमाणस्य उपमानस्य चन्द्रादेरुपरञ्जकता-नात्मम् उपमेयस्य शोभाविध्वंसकत्वमात्रं प्रकृते प्रस्तुते । उपयोगः उपकारि-त्वम् । इह तु विषये च स्मितेन तादात्म्यम् अमेदः प्रकृते प्रस्तुते नायकसम्भावनादौ नायकसम्भवेनकर्मणि उपयोगः उपकारितम् । आरोप्यस्य उपमानस्य अवच्छेदकत्वमात्रेण विभक्तिरुक्तमात्रेण एव न तु परिष्णामे तादात्म्येन अभिव्यक्तदे-

अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्ये दृश्यते । यथा ।

“वनेचराणां वनितासखानां दरौगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥ (त)

अत्र प्रदीपानामौषध्यात्मतया प्रकृते सुरतीपयोगिनि
अन्धकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यम् ।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥

६८० ॥ [थ]

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा ।

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी ?

वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ? ।

उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः

किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ?” ॥ (द)

त्यर्थः । प्रस्तुतकार्यस्येति । अत्र नायिकाया अगुणयनस्य प्रस्तुतं पुत्रके कण्ट-
कारोपस्य न खलु तदुपयोगित्वमिति भावः ।

(त) वनेचराणामिति । यत्र हिमाद्रौ रजन्यां रात्रौ दय्यःकन्दरा एव
गृहाणि तेषाम् उत्सङ्गेषु अश्वत्थरेषु निषक्ताः पतिताः भासः यासां ताः औषधयः
लताविशेषाः, वनितासखानां सभास्युषाणां वनेचराणां अतैलपूराः सुरतप्रदीपा
भवन्ति । उपेन्द्र्यचावतम् ।

(थ) सन्देहालङ्कारमाह सन्देह इति । प्रकृते प्रस्तुते उपमेये इत्यर्थः
प्रतिभोत्थितः प्रतिभया प्रौढोक्त्या उत्थितः अन्यस्य उपमानस्य संशयः सन्देहः
असौ सन्देहः त्रिधा शुद्धः, निश्चयगर्भः, तथा निश्चयान्तः ।

(द) शुद्धमुदाहरति किमिति । नायिकादर्शने कामिजनानां वितर्का-
क्तिरियम् । इयं पुरतः परिदृश्यमाना कापीत्यर्थः तारुण्यतरोः यौवनद्रुमस्य
रसभरेण रसातिरेकेण उद्भिन्ना निःसृता नवा वल्लरी मल्लरी किम् ? वेलासु

यत्र आदावन्ते च संशय एव मध्ये च निश्चयः संनिश्चय-
मध्यः । यथा ।

“अयं मार्त्तण्डः किम् ? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किम् ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

कृतान्तः किम् ? साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुनः

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः” ॥ (घ)

अत्र मध्ये मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-
संशयोत्यानासम्भवात् । यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स
निश्चयान्तः । यथा ।

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारात् ?

आहोस्त्रिन्मुखमवभासते तरुण्याः ? ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चित्

विष्णोर्कैर्वकसहवासिनां परोक्षैः” ॥ (न)

तटिषु प्रीष्टवितस्य स्कीतोत्वितस्य लावण्यवारां निधेः लावण्यसागरस्य लहरिका
किम् ? अथवा उदगोदा अत्युत्कटा या उत्कटा कान्ताविषयिणो उत्सुकता
तद्वतां कामिगामित्यर्थः स्वसमयस्य निजसिद्धान्तस्य उपन्यासे ज्ञापने विश्वम्भुः
प्रणयिनः शृङ्गारिणः देवस्य मदनसौख्यं साक्षात् सूर्तिमतीत्यर्थः उपदेश्यतिः
रे एवमेवं कुरुतेति श्रिषादण्डः किम् ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) निश्चयमध्यमुदाहरति अयमिति । राजन्वृत्तिरियम् । अयं मार्त्तण्डः
सूर्यः किम् ? सः मार्त्तण्डः सप्तभिः तुरगैः इतः युक्तः खलु, तस्माद्वायं सूर्य
इति निश्चयः । कृशानुः अपिः किम् ? एष अपिः निश्चयं सर्वा दिशः न प्रसरति
तस्य कर्षणप्रसरस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । तस्माद्वायम् अपिरिति निश्चयः ।
साक्षात् स्वयं कृतान्तः यमः किम् ? असौ यमः महिषवहनः तस्माद्वायं कृतान्त
इति निश्चयः । इति इत्यं त्वाम् आजौ युद्धे समाधीक्य दृशा प्रतिभटाः प्रति-
योद्धारः विकल्पान् वितर्कान् विदधति कुर्वन्ति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(न) निश्चयान्मुदाहरति क्विति । आरात् समीपे परोक्षमितीत्यर्थः
सरसि एतत् दृश्यमाणं सरोजं पदं किम् ? आहोस्त्रिन् मुखमवभासते तरुण्याः पुरुण्याः

अप्रतिभोत्यापिते तु “स्याणुर्वा पुरुषो वा” इत्यादिसंशये
नायमलङ्कारः ।

“मध्यं तव सरोजान्ति ! पयोधरभरार्दितम् ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्य चित्ते न भासते” ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कार-
विषयत्वात् ।

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धि-

भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यिता ॥ ६८१ ॥ [प]

यथा ।

“सुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कभ्रूपलमुञ्चिनोति श्वरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ?” ॥ (फ)

सुखम् अभासते स्फुरति ? कश्चित् जनः इति इत्यं चणं संशय्य, वकंसङ्घवा-
सिनां वकंसङ्घराणां पद्मानां परीक्षैः अगोचरैः तिव्कोकैः विलासविशेषैः निश्चि-
काय सुखमिति शेषः । ईदृग् विलासः कुतः पद्मिषु तस्मात् तरुणीसुखमेवैतत्
इति स्थिरीचकारित्यर्थः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

(प) भ्रान्तिमन्तमाह साम्यादिति । साम्यात् सादृश्यात् अतस्मिन् वस्तुनि
प्रतिभोत्यिता प्रौढीक्तिसिद्धा तद्बुद्धिः तद्वस्तुबोधः भ्रान्तिमान् ।

(फ) उदाहरति सुग्धेति । चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । सान्द्रा घना चन्द्र-
मंसः चन्द्रस्य चन्द्रिका कस्य जनस्य चित्तभ्रमं न कुरुते ? अपि तु सर्वस्यैवेति
भावः । तथाहि सुग्धाः अनेभिजाः वल्लवाः गोपाः दुग्धधिया दुग्धचरणबोधेन
गवाम् अधः सनतखे इत्यर्थः कुम्भान् विदधते धारयन्ति । कान्ताः कामिन्यः
अपि कैरवशङ्कया श्रुतीत्यलबोधेन कर्णे कुवलयं नीलोत्पलं कुर्वन्ति धारयन्ति
तथा श्वरी व्याधपवी मुक्ताफलाकाङ्क्षया भौक्तिकप्राप्त्यभिलाषिण कर्कभ्रूपलं

अस्वरसोत्यापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः (व) । यथा ।
“शक्तिकायां रजतम्” इति । न च असादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥ (भ)

क्वचिद् भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ॥
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥

६८२ ॥ [म]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“प्रिय इति गोपवधूमिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥” (य)

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोप-
वधूप्रभृतीनां रूपादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

एतदपलसुचिनोति सचिनोति । आर्द्रकविक्रीडितं वृक्षम् । एत सान्द्रषण्डिका-
इभावेण अनाकवदुग्धादिषु तदुच्यते ।

(व) अस्वरसोत्यापिता स्वभावज्ञाता ।

(भ) सङ्गम इति । एत सङ्गमविरहयोः सादृश्यं नास्तीति बोध्यम् ।

(म) उल्लेखमाह क्वचिदिति । क्वचित् ग्रहीतृणां क्वचिद् वा विषयाणां
एवमेवैकधोत्पत्तीनां भेदात् भिन्नत्वात् यः एकस्य वस्तुनः अनेकधा बहुधा उल्लेखः
कीर्तनं स उल्लेख इष्यते ।

(य) प्रिय इति । देवैः कृष्टः गोपवधूमिः प्रिय इति, वृद्धैः नन्दादिभिः
शिशुरिति, देवैरिन्द्रादिभिः अधीश इति, भक्तैः भुवराद्यादितिः नारायण इति,
योगिभिः सनकादिभिः ब्रह्म इति, अग्राहि गृह्यते । तदुच्यते यथाव्युत्पत्तिं
भिद्यते इति बहुधा तदुच्यते । एतदादयः आदिपदेन वास्तव्यमप्यारभो
रहस्यम् ।

आभासोऽप्यर्थे एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः” ॥ (२)

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहौढभेदाच्च न मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न च अयमभेदे भेद इत्येवंरूपा अतिशयोक्तिः (ल) । तत्र हि “अन्यदेवाङ्गलावण्यम्” इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति गोपबधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात् । केचिदाहुः “अयमलङ्कारो नियमेनावश्यभावेनालङ्कारान्तराविच्छित्तिसूत्रः, उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसायः” इत्यतिशयोक्तिरस्ति तत्सद्भावेऽपि च ग्रहौढभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः (व) । श्रीकण्ठजनपदवर्णने “वज्रपञ्जरम्” इति “शरणागतैः अस्वरविवरम्” इति “वातिकैः” इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विवक्तो विषयः । इह च रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अस्वरवि-

(२) यथारूपीति । यथारूपि यथाभिलाषं यथाधिर्लं यथाप्रयोजनवत्त्वं तथाव्युत्पत्ति यथाज्ञानम् एकस्मिन् अर्थे विषये वस्तुनीत्यर्थः अनुसन्धानेन भावनया साधितः जनितः आभासः ज्ञानम् अपि भिद्यते पृथक् भवति ।

(ल) अत्रेति । वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् न मालारूपकमिति रूपकै आरोपस्य अवास्तवत्वादिति भावः । अध्यवसीयते आरोप्यते वास्तवत्वादिति भावः ।

(व) अयमिति । नियमेन अवश्यभावेन अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य अलङ्कारस्य विच्छित्तिः वैचित्र्यं सूत्रं यस्य तथोक्तः अलङ्कारान्तरेणोत्थापित इत्यर्थः । अन्यसदृशतः एवायं समत्करोतीति भावः । शिशुत्वादीनामिति प्रियत्वादेर्नियमाभिप्रायात् अयमन्धाकं प्रिय एव नायं शिशुरिति व्यवच्छेदाभिप्रायत्वादित्यर्थः भिन्नत्वाध्यवसाय इति अभेदे भेदारोप इत्यर्थः तत्सदभावे अतिशयोक्तिसदभावे नानात्वप्रतीतिरूपः विभिन्नज्ञानरूपः विच्छित्तिविशेषः वैचित्र्यातिशय

वरम्” इत्यादौ भ्रान्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीति-
पुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः
शारीरकमौमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीमहाचस्यतिमित्राः “अपि
च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तते” इति । यत्र
प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरः-
सर इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्ति-
कृत एव अस्वरविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनम्”
इति मुनिभिः “कामायतनम्” इति वेश्याभिरित्यादौ च
परिणामालङ्कारयोगः (श्र) ।

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

इत्यादौ च अनेकधोलेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः
(प) । अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो
यशसि” इत्यादि च अस्य रूपकात् विविक्तौ विषय इति । अत्र
हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः (स) ।

(श्र) अपि चेति । परशब्दः अन्यशब्दः परत्र अन्यत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन
वर्त्तते यथा सुखशब्दे मनोहरं पञ्चतौल्यत्र सुखे यदन्तत्वारोपः स लक्ष्यमाणगुणेन
मनोहरत्वपेण योगादिति । यत्र आरोपे प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः वक्तृबोध्यर्थोः
सम्प्रतिपत्तिः सम्यक् ज्ञानं सः गौणः । परिणामालङ्कारयोगः प्रकृतोपयोगित्वा-
दिति भावः ।

(प) विषयभेदेनीहेषमुदाहरति गाम्भीर्येणेति । अत्र गाम्भीर्यादिविषय-
भेदेन एकस्य अनेकधा उल्लेखः ।

(स) वचसि गुरुः महान् सुदलेत्यर्थः इत्यन्तिप उरसि वचसि पृथुः
विशालः तदाहो भूपतिप यमसि अर्जुनः धवलः धनञ्जयः कातवीर्यो वा ।
अत्र एकस्य पुंसः वचसादिविषयभेदेन अनेकधा उल्लेखः । इत्यादिय एव
उल्लेखस्य विषयः उपज्ञात् विविक्तः विभिन्नः । इति । अत्र गुरुरित्यादौ
श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः तस्यैव प्राधान्यादिति भावः ।

प्रकृतं प्रतिषिद्धान्य-

स्यापनं स्यादपङ्कतिः ॥ ६८३ ॥ [ह]

इयं द्विधा क्वचिदपङ्कवपूर्वक आरोपः क्वचिदारोपपूर्वको-
ऽपङ्कव इति ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“नेदं नभोमण्डलमश्वुराशि-

नेताश्च तारा नवफेनमङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणौन्द्री

नासौ कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ (छ)

“एतद् विभाति चरमाचलचूडचुस्वि-

हिण्डौरपिण्डरुचिश्रीतमरीचिविम्बम् ।

उज्ज्वलितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन” ॥ (क)

(ह) अपङ्कतिमाह प्रकृतमिति । प्रकृतं प्रकृतं प्रतिषिद्ध अन्वस्य अप-
ङ्कतस्य स्यापनम् अपङ्कतिः स्यात् ।

(छ) नेदमिति । इदं नभोमण्डलम् आकाशं न अश्वुराशिः ससुरः,
एताश्च ताराः नक्षत्राणि न, नषाः फेनमङ्गाः फेनच्छेदाः, अयं शशी चन्द्रः न,
कुण्डलितः मण्डलाकारेण स्थितः फणौन्द्रः शेषः, नासौ कलङ्कः चन्द्रस्थित इति
शेषः न, शयितः शयनं गतः सुरारिः कृष्णः । अत्र प्रकृतम् आकाशादिकं
प्रतिषिद्ध अश्वुराग्नादीनां स्यापनम् ।

(क) एतदिति । एतत् चरमाचलः अक्षाचलः तस्य चूडं शिखरं चुम्ब-
तीति तथोक्तम् अक्षाचलचूडावलम्बोत्थयः हिण्डौरपिण्डरुचि फेनपुञ्जनिभं,
हिण्डोरोऽविक्रफः फेन इत्यमरः । श्रीतमरीचिविम्बं चन्द्रमण्डलं प्रकटलाञ्छन-
कैतवेन मुख्यकण्डकव्याजिन रजनीं व्याप्य प्रज्वालितस्य मदनानलस्य धूमं दधत्
विभाति विराजते । अत्र लाञ्छने धूमलारोपः प्रकृतस्य अपङ्कवात् प्राक् इति
आरोपपूर्वत्वमपङ्कवस्येति बोध्यम् ।

इदं पद्यं मम । एवम् ।

“विराजति व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः” ।

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपङ्क्तिः ॥

६८४ ॥ [ख]

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणा-
मपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि तरले !

न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पत्याः ॥ (ग)

अत्र अपतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथा-
कृतम् । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविय्रहा

मिलति का न वनस्यतिना लता ।

(ख) प्रकाराकारेण अपङ्क्तिनाह गोपनीयमिति । गोपनीयं रहस्यं
कमपि पद्यं कथञ्चन द्योतयित्वा प्रकटय्य यदि श्लेषेण वा अन्यथा अश्लेषेण इत्यत्रः
अन्यथयेत् अन्यथा कुर्व्यात् सापि अपङ्क्तिः ।

(ग) तत्र श्लेषमूलापङ्क्तिमुदाहरति काले इति । वारिधराणां काले
दर्शकाले अपतितया पतिशून्यतया स्थातुं नैव शक्यते । इति सखीं प्रति
कथाचिदुक्तम् । इतरले ! असले ! उत्कण्ठितासि इति सख्या प्रकृतम् ।
इति सखि ! न हि न हि नैव नैव पतिशून्यतया स्थातुं नैव शक्यते इति मया
भोक्तृनिन्दनं; पत्याः पिच्छिल इति नायिकया पुनर्गोपितम् । अत्र अपतित-
येति श्लेषम् ।

(घ) अश्लेषमूलापङ्क्तिमुदाहरति इति । इह दर्शकाले पुरः अयतः

स्मरसि किं सखि ! कान्तरतीक्ष्णं
न हि घनागमरीतिरुदाहृता” ॥ (घ)

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु स्त्रीक्तेरेवेति भेदः ।
गोपनकृतागोपनस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तिः ।

अन्यन्निषिध्य प्रकृत-

स्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ६८५ ॥ [ङ]

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् । यथा
मम ।

“वदनमिदं न सरोजं नयने नैन्दीवरे एते ।

इह सविधे सुग्धदृशो मधुकर ! न मुधा परिभ्राम्य” ॥ (च)

यथा वा ।

“हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

अनिलेन वायुना कम्पितः विग्रहः शरीरं यस्याः तादृशी का लता वनस्पतिना न
मिलति न सङ्गच्छते ? अपि तु सर्वैवेति । इति कयाचित् सखीं प्रति
उक्तम् । हे सखि ! कान्तस्य रतीक्ष्णं स्मरसि किम् ? इति सख्या प्रत्युक्तम् ।
न हि नैव कान्तरतीक्ष्णं स्मरामीत्यर्थः, घनागमस्य वर्षाकालस्य रीतिः उदाहृता
उक्ता । इति पुनर्नायिकया अश्लेषेण गोपितम् ।

(ङ) निश्चयालङ्कारमाह अन्यदिति । अन्यत् अप्रकृतं निषिध्य प्रकृतस्य
प्रस्तुतस्य स्थापनं निश्चयः ।

(च) उदाहरति वदनमिति । हे मधुकर ! इदं वदनं सरोजं पद्मं न,
नयने एते, न इन्द्रीवरे नीलीवले, तस्मात् इह सुग्धदृशः कान्तायाः सविधे
सन्निधौ मुधा निरर्थकं मा परिभ्राम्य । अत्र सरोजादिकमप्रकृतं निषिध्य
प्रकृतस्य वदनादेः स्थापनम् ।

(ङ) हृदोति । हे अनङ्ग ! अयं हृदि बसति विसलताहारः स्रणाल-
हारः, न भुजङ्गमनायकः पद्मगपतिः, कण्ठे इयं कुवलयदलानां नीलीवलयपुत्राणां

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! क्रुधा किसु धावसि ?" ॥ (क)

न ह्ययं निश्चयान्तः सन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाग्रय-
त्वेनावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः
किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः । एककीट्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम
भ्रमरादेर्भ्रान्तिः । न च इह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम् अपि
तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम् । किञ्च अवि-
ज्ञितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्टादिरूपे-
णैव सम्भवत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य
कमलत्वेन अनिर्द्धारणात् । न च अपङ्गुतिः प्रस्तुतस्य अनिषेधा-
दिति पृथगेवायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः (ज) । शुक्ति-
कायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्य-
चिदुक्तेर्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

भवेत् सम्भावनीत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

शेषी, सा प्रविष्टा गरलघुतिः कालकूटप्रभा न, इदं मलयजरजः चन्दनधूसिः,
न भष्म, तथात् प्रियारहिते मयि हरभ्रान्त्या प्रिवभमेण न प्रहर, क्रुधा कोपेन
किसु किमर्थे धावसि? अत्र भ्रमरादेर्नायकादीनामप्रकृतानां निषेधः प्रकृतानां
विषयताद्वारादीनां स्थापनश्च ।

(ज) एककीट्यनधिके इति । एककीटिमात्रावस्यसिनि एतयकीटिक-
ज्ञानं हि संशयः, यदि भ्रमरादेः तादृक् संशयः स्यात् तदा कथं समीपागमनं
सम्भवेत्, निश्चितमेवेदं सरीसृगमिव ज्ञाने एव समीपागमनं सम्भवतीति भावः ।
तथाविधनायकाद्युक्तेरेव चमत्कारविधायित्वमिति शेषः । नायिकेति । नायि-
कायाः चाट्टादिरेव प्रियोक्ता रजनाभिप्रायेरेव तथाविधा उक्तिः नाय-
कवचमं सम्भवति । एतद्व्यतिरिक्ति । तत्र तुल्ये कमलत्वारोपश्च निर्द्धार-
णम् अत्र तु न तथा इति भावः । इदम् सिद्धम् ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं-द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्षं द्वयोरपि ॥

तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वाविंशद्विधतां यान्ति ॥ ६८६ ॥ [भ्र]

तत्र वाच्योच्चायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

“ऊरुः कुरुङ्ककदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति ।

सपताकः कनकमयी विजयस्तम्भः स्मरस्येव” ॥ (ज)

(भ्र) उत्प्रेक्षामाह भवेदिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य परात्मना अप्रकृत-
स्वरूपेण सम्भावना उत्कटककौटिकः संशय इत्यर्थः उत्प्रेक्षा भवेत् । प्रथमं
सा उत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या प्रतीयमाना च । इवादीनाम् उत्प्रेक्षावाचकानां
प्रयोगे वाच्या अप्रयोगे इवादीनामिति शेषः परा प्रतीयमाना स्यात् । यत्
यस्यात् द्वयोरपि वाच्यप्रतीयमानयोः जातिः गुणः क्रिया द्रव्यम् एतच्चतुष्टयम्
उत्प्रेक्ष्यं सम्भावनीयं तस्यात् सा उत्प्रेक्षा अष्टधा । अष्टधापि सा भावा-
भावाभिमानतः भावाभिमानेन अभावाभिमानेन च प्रत्येकं द्वैविध्यात् षोडशधा ।
पुनश्च ताः षोडशप्रकाराः उत्प्रेक्षाः प्रत्येकं निमित्तस्य उत्प्रेक्षाकारणस्य गुण-
क्रियास्वरूपत्वात् कुत्रचित् गुणस्वरूपत्वात् कुत्रचित् क्रियास्वरूपत्वात् द्वैविध्येन
द्वाविंशद्विधा भवन्ति ।

(ज) नास्तुत्प्रेक्षामुदाहरति ऊरुरिति । कुरुङ्ककदृशः हरिणाद्याः
चञ्चलं चेलाञ्चलं सूक्ष्मवस्त्रं यस्मिन् तादृशः ऊरुः स्मरस्य कामस्य-सपताकः
पताकासहितः कनकमयः काञ्चनमयः विजयस्तम्भः शत्रून् विजित्य तत्रमरे यः
स्तम्भः आरोप्यते स विजयस्तम्भः, स इव भाति राजते । अत्र इव प्रयोगात्
वाच्योत्प्रेक्षा, स्तम्भस्य वदृशः सहावाच्य जातिरुत्प्रेक्षिता नित्यानेकसमवायिनी
जातिरिति स्तम्भजातेरनेकसमवेतत्वादिति बोध्यम् । स्तम्भश्च भावपदार्थ इति
भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षेयम् । उत्प्रेक्षानिमित्तञ्च नायिकीरीरुपं गुणः ।

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

“ज्ञाने मौनं जमा शक्ती त्वाग्ने ज्ञाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य संप्रसवा इव” ॥ (ट)

अत्र संप्रसवत्वं गुणः ।

“गङ्गांश्चसि सुरत्राणं ! तव निर्याणनिखनः ।

स्नातीवांरिवधूवर्गगर्भपातनपातकी” ॥ (ठ)

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद् द्रव्यशब्दः । एते भावाभिमाने च (ड) । अभावाभिमाने यथा ।

(ट) गुणोत्प्रेक्षासुदाहरति ज्ञाने इति । तस्य दिलोपस्य ज्ञाने सत्यपि कौमं तृष्णोपायः मितभाषित्वं न तु वाचात्त्वमिति भावः, शक्ती सामर्थ्ये सत्यपि जमा अपराधसृजनं, त्वाग्ने टाने ज्ञाघाविपर्ययः अनात्मप्रशंसनमित्यर्थः आसीदिति शेषः, अतस्तस्य दिलोपस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् परस्परसङ्घारित्वादिति भावः संप्रसवा इव सङ्घोदरा इव आसन्निति शेषः । अत्र इव प्रयोगात् पाण्डोत्प्रेक्षा, उत्प्रेक्षणीयो गुणः संप्रसवत्वं कुक्षिगर्भयोर्विभागस्यैव प्रसवपदादत्त्वात् विभागस्य च गुणत्वदीकृत्वात् तदुक्तं भाषापरिच्छेदे, “एष गुणा रूपं रसो गन्धस्रतः परम् । अर्थः संख्या परिमितिः संयोगद विभागश्चेति” । भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षयं प्रसवस्य भावपदादत्त्वात् । उत्प्रेक्षाया निमित्तञ्च गुण इत्यवधेयम् ।

(ठ) क्रियोत्प्रेक्षासुदाहरति गङ्गेति । राजसुतिरियम् । सुरान् देवान् तावते रषति असुरेभ्य इति भावः तत्तद्गुडो । हे सुरत्राण ! अरिधृत्नां बहुमारोर्षां गर्भपातनेन पातकी पातक्यान् तव निर्याणस्य प्रयासबाधस्य मिथ्याः शब्दः गङ्गांश्चि दातीव । एव यान्निश्चया भावपदादत्त्वात् भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षा ।

(ड) द्रव्योत्प्रेक्षासुदाहरति मुखमिति । एषोदरः हरिवाच्याः मुखम् एवः प्रसिद्धातिरिक्त इत्यर्थः पूर्णचन्द्र इव भाति । निबहुपता प्रसिद्धोप-

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ” ॥ (ठ)

अत्र अपश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् ।
निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा । “गङ्गान्भसि” इत्यादौ
क्षामतावेत्युक्ते च निमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपश्यन्ताविव”
इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोक्ते च यथा ।

“तन्वद्भ्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया” ॥ (ण)

अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोक्ते च । एव-
मन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि

मानसदृभावे एव तस्या अधिकारात् न खलु अपरस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धत्व-
मिति बोध्यम् । चन्द्रस्य च भावपदार्थत्वात् भावाभिमानीनी इवप्रयोगात्
वाच्या च । अत्रोत्प्रेक्षानिमित्तं मुखस्य रूपं वेदितव्यम् । एते इति । एते
जात्यादय इत्यर्थः ।

(ठ) अभावाभिमानीनीमुदाहरति कपोलि इति । कष्टमिति खेदे, अस्याः
कान्तायाः कपोलफलकौ गण्डदेशौ तथाविधौ अतिसुन्दराविति भावः भूत्वा
अन्योन्यं परस्परम् अपश्यन्ताविव ईदृक्षाम् एतादृशीं क्षामतां कृततां गतौ । पूर्वं
प्रफुल्लतया स्तीतत्वात् समौ अन्योन्यं ददृशतुः इदानीं विरहे काशांतिशयात्
अवनतत्वेन उन्नतनासाव्यवधानेन च दर्शनाभावः सम्भवति परन्तु अचेतनतया
दर्शनस्यासम्भवात् दर्शनमुत्प्रेक्षितमिति सुधीभिरवधेयम् । अत्रादर्शनस्य अभाव-
पदार्थत्वात् अभावाभिमानीनीयं क्रियोत्प्रेक्षा इवप्रयोगात् वाच्या च ।

(ण) प्रतीयमानामुदाहरति यथेति । तन्वद्भ्याः कृशाब्ज्याः स्तनयुग्मेन
गुणिने सूत्रगुम्फिताय इत्यर्थः अन्यत्र दयादाक्षिणादिगुणशालिने स्थानम् अव-
काशः न दत्तम् इति लज्जया मुखं न प्रकटीकृतं मुखस्य कालिम्बारतत्वादप्र-
कटयमिति भावः ।

व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुक्तेऽज्ञायाः प्रतीयमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योक्तेऽज्ञायाम् ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिम्रण सुहय ! सा अमाश्रंती ।
अणुदिशं अणुसुश्रमांश्रं तंशु अपि तंशु एइ” (१) ॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तन-
योर्लज्जाया अमम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीय-
मानोक्तेऽज्ञयोर्भेदः (त) । अत्र वाच्योक्तेऽज्ञायाः षोडशसु भेदेषु
मध्ये विशेषमाह ।

तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः

स्वरूपफलहेतुगाः ॥ ६८७ ॥ [घ]

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्यो-
क्तेऽज्ञयोः षोडश भेदास्तेषु जाल्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश
भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्-

(१) महिलासहस्रभरिणे तव हृदये सुभग ! साऽमान्ती ।

अणुदिशमणुसुश्रमांश्रं तन्वपि तनूकुरीतीति सं० ।

(त) उत्प्रेक्ष्यते विनैवेति । तत्र हृदये वस्तुमिवेति उत्प्रेक्षामन्तरिक्षेव
वाक्यविश्रान्तिः वाक्यार्थसद्भितिरित्यर्थः । तथाच यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः परं
तात्पर्याद्योपनया पलटाराणां प्रतीतिः तत्र तेषां व्यङ्ग्यत्वं यत्र तु तदलटार-
मन्तरिक्षे वाक्यार्थाविश्रान्तिस्तत्र प्रतीयमानत्वमिति बोध्यम् ।

(घ) तत्रेति । तत्र त्रयोविंशत्प्रतीयमानधीर्मध्ये विना द्रव्यं द्रव्यभिदाः
सर्वाः द्वादशभेदः वाच्याभिदाः वाच्योत्प्रेक्षाभिदाः स्वरूपफलहेतुगाः स्वरूपगाः
सङ्गनाः संश्रुतास्तेति त्रिधा भवन्ति ।

त्रिंशद्भेदाः, द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वारः
इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।
पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भः” इति ।

“सप्रसवा इव” इत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

“रावणस्यापि रामास्तौ भित्त्वा हृदयमाश्रुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ (द)

अत्र “आख्यातुम्” इति भूपवेशस्य फलं क्रियारूपसुत-
प्रेक्षितम् । हेतूत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां

भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-

विश्लेषदुःखादिव बद्धमीनम्” ॥ (घ)

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

उक्त्यनुक्तोर्निमित्तस्य

द्विधा तत्र स्वरूपगाः ॥ ६८८ ॥ [न]

(द) फलोत्प्रेक्षामुदाहरति यथेति । रावणस्येति । रामेण अक्तः
निश्चितः आश्रुगः शरः रावणस्य हृदयं भित्त्वापि, उरगेभ्यः नागेभ्यः पाताल-
निलयेभ्य इति भावः प्रियम् आख्यातुं कथयितुमिव तेषामपि रावणेनोत्पीडित-
त्वादिति भावः । भुवं पृथिवीं विवेश ।

(घ) हेतूत्प्रेक्षामुदाहरति सैषेति । रावणं हत्वा पुष्पकेण अयोध्या-
मागच्छतः रामस्य पथि सीतां प्रत्युक्तिरियम् । प्रिये ! सा एषा स्थली वनभूमिः,
यत्र त्वां विचिन्वता अन्वेषयता मया उर्व्यां पृथिव्यां भ्रष्टं च्युतम् एकं नूपुरं तत्र
चरणारविन्दात् पादपद्मात् यः विश्लेषः विद्योगः तेन यत् दुःखं तस्मादिव
बद्धमीनं निःशब्दम् अदृश्यत दृष्टम् । उपजातिवृत्तम् ।

(न) पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षामेदानाह उक्तौति । तत्र मध्ये स्वरूपगाः उक्त-
प्रेक्षाः निमित्तस्य गुणक्रियारूपस्य उक्त्यनुक्तयोः उक्तौ अनुक्तौ चेति द्विधा ।

तैषु चत्वारिंशत्सङ्घकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश
भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां हात्रिंशद्भेदा
इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र
निमित्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्नातीव” इत्युत्-
प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने यथा ।
“चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः ।
हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव (प) । तथाहि
विश्लेषदुःखादिव” इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम् “आख्यातु-
मिव” इत्यत्र च भूपवेशस्तयोरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं
स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

प्रतीयमानाभेदाश्च

प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ६८६ ॥

यथोदाहृते “तन्वह्याः स्तनयुग्मेन” इत्यत्र “लज्जयेवेति”
हेतुरुत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भ-
वति । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकौर्त्तने उल्लेक्षणस्य
प्रमातृनिश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोक्त्रे चापि अत्र न भवति ।
धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषण-
योगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा । “अयं राजाऽपरः
पाकशासनः” इति । विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा

(प) हेतुफलद्वयोरिति हेतुत्प्रेक्षायां फलोत्प्रेक्षायाश्च इत्यर्थः नियमेन
व्यवहारीयः ।

(फ) प्रमातुः प्रतिपत्तुः । धर्म्यन्तरति । धर्म्यन्तरस्य अन्तेन धर्मिणा यत्
तादात्म्यम् अर्भेदप्रतीतिः तद्वैव निबन्धनं कारणं यस्याः तथाभूतायां अन्ता-
द्युत्प्रेक्षायां । अमुपदेतात् स्वीकारात् प्राचीमेरिति शेषः । अर्भमिति ।

पाकशासन इति तदेवं हात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्-
प्रेक्षा (फ) ।

उत्तानुक्तयोः प्रस्तुतस्य

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ ६६० ॥ [व]

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा । “जरुः कुरङ्गकटशः”
इति । अनुक्तौ यथा मस प्रभावत्यां प्रद्युम्नः । इह हि
सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव सृगमदचोदैः ।

ततमिव तमालतरुभिर्हृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम्” ॥ (भ)

अत्र अञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणौयस्य विषयव्याप्तत्वं
नोपात्तम् (म) । यथा वा ।

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः” । (य)

अत्र अपर इत्यनेन पाकशासनस्य अप्रसिद्धत्वं ततश्च यत्र प्रसिद्धसुपमानं तत्रैव
रूपकस्यावसरः यत्र तु उपमानस्य अप्रसिद्धत्वं तत्रातिशयोक्तिरिति रूपकातिशयो-
क्त्योर्भेदः । तत्रापि यदि फलस्य हेतौ सदभावः स्यात् तदा प्रतीयमानोत्-
प्रेक्षेति परस्परं भेद इति बोध्यम् ।

(व) उक्तीति । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य उत्तानुक्तयोः उक्तौ अनुक्तौ चेति ताः
अपि उत्प्रेक्षाः अष्टाशीतिप्रकाराः पूर्वोक्ता इत्यर्थः द्विधा भवन्ति ततश्च षट्सप्त-
त्यधिकशतसंख्यया उत्प्रेक्षा इति बोध्यम् ।

(भ) घटितमिति । भुवनं जगत् अञ्जनपुञ्जैः कञ्जवराशिमिः घटितमिव
निर्मितमिव, सृगमदचोदैः कस्तूरिचूर्णैः पूरितमिव व्याप्तमिव, तमालतरुभिः
ततं विस्तृतमिव, नीलांशुकैः नीलवसनैः हृतमिव आच्छादितमिव ।

(म) विषयः प्रकृतं व्याप्तत्वं व्यापनरूपम् ।

(य) लिम्पतीति । तमः अन्धकारम् अङ्गानि शरीराणि लिम्पतीव ।
तमः आकाशम् अञ्जनं वर्षतीव । तमःसम्पातः विषय इत्यर्थः ।

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः ।
अञ्जनवर्षणस्य तमःसम्पातः अनयोत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसो-
ऽतिवहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासङ्ग्रहम् । केचित्
तु “अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्याप-
नञ्च निमित्तं, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेनेत्याहुः” ।

अलङ्कारान्तरोत्था सा

वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥ ६६१ ॥ [र]

तत्र सापङ्गवोत्प्रेक्षा । यथा मम ।

“अशुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाद्याः ।

अप्राप्य मानसङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” ॥ (ल)

स्नेपहेतुगा यथा ।

“सुक्तीत्करः सङ्घटशक्तिमध्याद्

विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकन्दु-

ग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप” ॥ (व)

(र) अलङ्कारेति । अलङ्कारात् उच्यते उत्प्रेक्षा अधिकं वैचित्र्यं
वहेत् ।

(ल) अशुच्छित्ति । हुतस्य पावकस्य अग्नेः धूमिन कलुषे आवृष्टे अशुच्छो
यथासदाभूतायाः सुदृशः अशुच्छलेन नेत्रान्मुख्याजिन लावण्यवारिपूरः लावण्य-
जलप्रवाहः अङ्गे शरीरे नानम् अप्राप्यैव विगलति । अत्राशुच्छम् अपशुच्छं
लावण्यधारितेन उत्प्रेक्षिते ।

(व) सुक्तीत्कर इति । सङ्घटं सदीर्घं यत् शक्तिमद्यं तस्मात् विनिर्गतः
सुक्ताभाम् उत्करः समूहः अस्याः सारसलोचनायाः कान्तायाः कमनीया कन्दुवत्
प्रहसदसौ या ग्रीवा तस्याम् अधिवासात् अदस्मानात् गुणवत्त्वं स्ववत्त्वं कल्प-
सहितसदगुणवत्त्वं अपि इति जानीमहे नन्दे । उपजातिवत्त्वम् ।

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः । “कम्बुग्रीवाधिवासादिव” इति हेतुत्प्रेक्षायां हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेक्षावाचकम् । एवम् ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो

नूनमित्येवमादयः ॥ ६६२ ॥

क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा (श) यथा ।

“पारि जलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।

वनावलीसुत्कलिकासहस्र-प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः” ॥ (ष)

इत्यत्र आभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्यव-

साने तु जलधितोरे शैवालस्थितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावनो-

स्यानमित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने । “केयूरायितमङ्गदैः” (स)

इत्यत्र “विकासिनौलोत्पलति स कर्णे मृगायताच्याः कुटिलः

कटाक्षः (ह) ।” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे “सुग्धा

दुग्धधिया” इत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिका-

(श) क्वचिदिति । उपमा उपक्रमे यस्यास्मादृशी उत्प्रेक्षा ।

(ष) पारि इति । मुरारिः कृष्णः नीरनिधेः समुद्रस्य पारिजलं जलस्य पारि इत्यर्थः आनीलाः पलाशानां पत्राणां राशयः यासां तथोक्ताः तथा उत्कलि-
क्षायां तरङ्गाणां सहस्रैः प्रतिक्षणम् उत्कूलितानि कूलसुद्धतानि यानि शैवलानि
तेषाम् आभेव आभा यासां तादृशीः वनावलीः काननराजीः अपश्यत् । उप-
यातिवृत्तम् ।

(स) केयूरायितमिति । अङ्गदैः कङ्कयैः केयूरायितं केयूरी भुजमध्य-
देशालङ्कारविशेषः तद्वदाचरितम् । अत्र आयंप्रत्ययस्य उपमावाचकत्वात्
उपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि भुजमध्ये कङ्कणधारणस्यासम्भवात् उत्प्रेक्षैव ।

(ह) विकासीति । मृगायताच्याः कुटिलः कटाक्षः कर्णे विकासि यत्
नीलोत्पलं तदिवाचरति स । अत्र क्लिप्प्रत्ययस्य उपमावाचकत्वादुपक्रमे उप-
मायाः प्रतीतावपि कर्णे कटाक्षस्यासम्भवाद् उत्प्रेक्षैवेति बोध्यम् ।

देर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनेव कृतत्वात्, इह तु सम्भावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः (च) । सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह तु उत्कटासम्भाव्य-भूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसाना-दसत्यता प्रतीयते, इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

“रक्षिता नु विविधास्तरुशैला
नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषनेषु धरिव्री
संछता नु ककुभस्तिमिरेण” ॥ (क)

इत्यत्र यत्तर्वादी तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण सन्दि-
ह्यत इति “सन्देहालङ्कारः” इति कैटिदाहुः । तत्र एकविषये
समानवलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् । इह तु तर्वा-
दिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुर-
णञ्च (ख) । अन्ये तु “अनिर्द्धारणरूपविच्छिद्यत्रयत्वेनैक-

(च) तदुपनिबन्धनस्येति । तदर्थनस्य विषयस्य प्रकृतस्य । विषयिणः
आरोप्यमाणस्य प्रतीतस्य ज्ञातस्य पर्यवसानात् अभिनिवेशात् असत्यता अवास्त-
वत्वम् । इह तु उत्प्रेषायामित्यर्थः ।

(क) रक्षितेति । अश्वकारवर्षनमिदम् । तिमिरेण अश्वकारेण विविधा-
स्तरुशैलाः रक्षिताः नु अलङ्कृताः किम् ? गगनम् आकाशं नामितं नु कर्ह-
दीक्षात् अधः पातितं किम् ? वा स्थगितं नु आच्छादितं किम् ? धरिव्री पृथ्वी
विषनेषु उग्रमाननेषु स्थानेषु पूरिता नु पूर्णता नीता किम् ? ककुभः दिग्मः
संछता नु एकत्र समवेष्टिताः किम् ?

(ख) एवविषये इति । एकस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, समानवलतया तुल्य-
कक्षतया अनेककोटिस्फुरणस्य बहुकोटिकप्रतीतेरेव यथा स्याद्वर्षां पुरुषो वेति ।
इह अस्मिन् उदाहरणे तर्वादिव्याप्तेः तदर्थस्य गगनपृथ्वीदिग्मां व्याप्तेः प्रतिसम्बन्धि-
भेदः नामासम्बन्धिभेदात् भिन्नत्वमित्यर्थः । आसां प्रतिसम्बन्धिभेदस्तत्र सन्देहस्य
या अतिरिक्त्याश्च शीपालरमाश्च व्यापनादेरिति निगरणेन अधःकरणम् ।

कोव्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारः” इति वेदन्ति स्म । तदप्ययुक्तम् । निगोर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भावना । तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावाद्गुणशब्देन च इवशब्दवत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । अलमदृष्टसन्देहप्रकारकल्पनया (गं) ।

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहन्त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातत्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्” ॥ (घं)

इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीतिर्वितर्कमात्रं नासावपह्नवोत्प्रेक्षा (ङ) ।

तथाच यदि व्यापनं वा रञ्जनं वा इत्येवं सम्बलत्वं स्यात् तदैव सन्देहप्रसरः अत्र तु व्यापनसंघः कृत्य रञ्जनस्यैव स्फुरणात् न सन्देहालङ्कारं इति भावः ।

(ग) अन्ये त्विति । एककोव्यधिकोऽपि अधिकवलेककोटिरपीत्यर्थः अत्र तु व्यापनरूपा कोटिः हीनबला रञ्जनरूपा कोटिरधिकवलेति द्रष्टव्यम् । निगोर्णस्वरूपस्य अधःकृतस्वरूपस्य विषयस्य अन्येन अपकृतेन यत् तादात्म्यम् अभेदः तस्य प्रतीतिः अवबोधः । तस्याः सम्भावनायाः स्फुटतया स्पष्टतया द्योतनात् प्रकाशनात् । अदृष्टेति । अदृष्टस्य क्वचिदपि ग्रन्थे अनालोकितस्य सन्देहप्रकारस्य कल्पनया रचनया ।

(घ) यदिति । राजसुतिरियम् । चन्द्रान्तः चन्द्रस्य मध्ये यत् एतत् वस्तु जलदलवलीलां मेघखण्डविलासं वितनुते विस्तारयति, लोकः जनः तत् शशक इति भाषष्टे कथयति । मां प्रति तथा नो प्रतिभातीति शेषः अहन्तु इन्दुं चन्द्रं तव अरीणां शत्रूणां विरहाक्रान्ता विरहिण्यः याः तरुण्यः तासां कटाक्षोल्कापातेन यत् त्रयं तस्य किण एव कलङ्कः तेन अङ्किता चिङ्किता तनुर्गस्य तादृशमिव, मन्ये सम्भावयामि । शिखरिणीवत्तम् ।

(ङ) उक्तरूपाया इति । उक्कटककोटिकायाः वितर्कमात्रं सम्भावनमात्रं सामान्येन सम्भावनं न तु उक्कटककोटिकत्वेनेति भावः ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्या-

तिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ ६६३ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य च उत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम् (क) । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषय-निगरणं च उत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि "मुखं द्वितीयचन्द्रः" इत्यादौ यदाहुः ।

"विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगोर्णत्वं प्रचक्षते" ॥ इति । (ज)

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥

॥ ६६४ ॥ [झ]

(घ) अतिशयोक्तिमाह सिद्धत्वे इति । अध्यवसायस्य अध्यासस्य सिद्धत्वं सिद्धत्वं निर्देशत्वे अतिशयोक्तिः निगद्यते कथ्यते । सिद्धवन्निरिद्धोऽध्यवसाय एवातिशयोक्तिरिति फलितायः ।

(ङ) विषयेति । विषयस्य प्रकृतस्य निगरणेन अधःकरणेन विषयिणः पारोप्यमाणस्य अभेदप्रतिपत्तिः अभेदज्ञानं विषयादिति शेषः । अनिश्चितत्वेन अनिर्धारितत्वेन निर्देशात् पारीपात् साध्यत्वं साधनीयत्वम् ।

(ज) विषयमेति । सूरयः विज्ञातः विषयस्य अनुपादाने प्रयोगे उपादाने प्रयोगेऽपि अधःकरणमात्रेण विषयस्येति शेषः, निगोर्णत्वं निगरणं प्रचक्षते वदन्ति, निगरणमैवाधःकरणमिति फलितायः ।

(झ) तदभेदानाह भेदे इति । सा अतिशयोक्तिः भेदेऽपि अभेदस्या अभेदेऽपि भेदस्य सम्बन्धेऽपि असम्बन्धस्यापि असम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्यापि तत्र कार्य्यहेत्वोः कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्याविवर्त्ययस्य इति पञ्चधा ।

तद्विपर्ययी अभेदे भेदः । असम्बन्धे सम्बन्धः । साऽति-
शयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो

विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।

कुवलययुगलं ततो विलोलं

तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात्” ॥ (ज)

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः
यथा वा । “विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” अत्र चेतनगतं
मौनित्वमन्यदचेतनगतं च अन्यदिति द्वयोर्भेदः । एवम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेमं द्वयोरभेदः ।
अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावर्णमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाच्याः सरसत्वमलौकिकम्” ॥ (ट)

(ज) भेदे अभेदमुदाहरति कथमिति । नायिकावर्णनमिदम् । उपरि
शिरसीत्यर्थः कलापिनः मयूरस्य कलापः बह्वं कथमिति सर्वत्र योज्यम् । कलापस्य
मुक्त्वर्चित्वं सर्वत्र दृष्टम् इह तु उपरि कथमिति भावः । केशवर्णनमिदम् ।
तस्य कलापस्य तले अष्टम्यास्तिथेः इन्दुखण्डम् अर्धचन्द्र इत्यर्थः विलसति विरा-
जते । मालवर्णनमिदम् । ततः तस्मात् अध इति शेषः विलोलं चपलं कुवलय-
युगलं नीलोत्पलद्वयं राजते इति शेषः । नेत्रद्वयवर्णनमिदम् । तदधः तस्मात्
अधः तिलकुसुमं विराजते इति शेषः । नायिकावर्णनमिदम् । अस्मात् तिल-
कुसुमात् अध इति शेषः प्रवालं नवपत्रम् । श्रीष्टवर्णनमिदम् । अत्र कान्ता-
केशपाशादिभिर्भ्रीऽपि मयूरकलापाद्यभेदेनाध्यवसायते ।

(ट) अभेदे भेदमुदाहरति । अन्यदिति । तस्याः पद्मपलाशाच्याः अङ्ग-
लावर्णम् अन्यत् असाधारणमित्यर्थः, सौरभसम्पदः गुणपरम्पराः अन्याः असा-
धारणा इत्यर्थः, तथा सरसत्वं रसिकत्वम् अलौकिकं लौकिकीयम् । अत्र
अभिन्नमपि अङ्गलावस्थादिकं भिन्नत्वेनाध्यवसायते ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा ।

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्याकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्ननोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ (ठ)

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । असम्बन्धे
सम्बन्धो यथा ।

“यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दोवरहयम् ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥ (ड)

(ठ) सम्बन्धे असम्बन्धस्तदाहरति अस्या इति । सर्वश्रीं दृष्टा पुरुरवसो
वितकं वर्षानमिदम् । अस्याः उर्वग्याः सर्गविधौ सृष्टिकर्मणि कान्तिप्रदः चन्द्रः
प्रजापतिः सृष्टा अभूत् नु वितके । चन्द्रस्य कान्तिमयत्वात् कान्तिप्रदत्वं वित-
क्यते इति भावः । शृङ्गारै एकः केवलः रसः अनुरागो यस्य तादृशो मदनः
कामः स्वयं नु प्रजापतिरभूदित्यनेनान्वयः, अन्यथा कथमेवं विलासित्वमिति
भावः । पुष्याकर वागन्तो मासः चैत्र इत्यर्थः प्रजापतिरभूत्, अन्यथा कथमेवं
कुसुमवत् प्रज्ञानां मौक्त्याद्येति भावः । वेदाभ्यासेन वेदानां पुनः पुनरनुशील-
नेन जडः कामज्यापारानभिघ्न इति भावः विषयेभ्यः भोग्यवस्तुभ्यः व्यावृत्तं
निवृत्तं कौतूहलम् प्रीत्युक्तं यस्य तदाभूत् पुराणः चिरन्तनः मुनिः नारायणः
उद्वेगं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं नु केन प्रकारेण वा प्रभवेत् ? कथमपि नैव
प्रभवेदित्यर्थः । पुरा किल नारायणस्यिं घोरं तपसि तिष्ठन्तं दृष्ट्वा भीतैर्देवैस्त-
मलीभनाय अहरसः प्रहिताः । तासु उमीपे तदा विलासान् प्रदग्धनीदंदासो
नारायणः स्नात् कुरुदेवात् ताभ्योऽपि वरादानामेकां दृष्ट्वा ताभ्यो दत्तवान् ।
तेन च ताः सर्वा विलासितास्तां यहीत्वा सुरलीकं जग्मुः । सा च ऊरुदेशीत्यत्र-
त्वात् उर्वशीति संज्ञां लीमे इति पौराणिकी नाद्यावाहृगन्वेधा । अत्र पुराण-
प्रजापतिनिर्मातापि तदनिर्मितत्वसम्बन्धेनाध्यवहरीयते । मातृशक्तिरिदं
रामम् ।

(ड) असम्बन्धे सम्बन्धस्तदाहरति यतीति । यदि इन्दोवन्दस्य मण्डले
इन्दोवरहयं सक्तं पुनः स्नात्, तदा तस्याः चारुलोचनं वदनम् उपमीयते इन्दो-
वरहयेन अत्रमण्डलेनेति भावः ।

अत्र यद्यर्घवलादाहृतेन सम्बन्धेन सम्भावनया सम्बन्धः
(ठ) । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति ।
कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण
यथा ।

“प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।

पश्चादुद्भिन्नवकुलरसालमुकुलश्रियः” ॥

“सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितॄन् मण्डलञ्च सहोक्षिताम्” ॥ (ण)

इह केचिदाहुः । “केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयो-
ऽलौकिकत्वेनाध्यवस्रीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्य-
वसायेऽन्याङ्गौक्त्रियते” “प्रागेव हरिणाक्षीणाम्” इत्यत्र वकु-
लादिश्रीणां प्रथमभावित्वापि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता, अत-
एव अत्रापि इवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा (त) । एवमन्यत्र ।

प्रदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

(ठ) अत्र यद्यथेति । यदिशब्दः अर्थपलात् सम्भावनया आहृतेन आरौ-
पितेन सम्बन्धेन इन्दीवरसंयोगेन सम्बन्धः । इन्दीवरासम्बद्धमपि वदनं तत्सम्ब-
न्धेनाध्यवस्रीयते इति भावः ।

(ण) कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावसुदाहरति प्रागेवेति । हरिणाक्षीणां
चित्तं प्रागेव पूर्वमेव उत्कलिकया उत्कण्ठया आकुलं जातमिति शेषः । उद्भिन्नाः
वकुलानां रसालानाञ्च मुकुलानां श्रियः पश्चात् । अत्रोत्कण्ठायाः कारणात्
वकुलरसालमुकुलश्रीणामुद्भिदात् प्राक् कार्यस्य उत्कण्ठारूपस्य उत्पत्तिः ।

(त) इह केचिदाहुः इति । कलापादिभिरध्यवसाये विवक्षिते इति
शेषः । अन्यदेवाङ्गलावणमित्यादिप्रकारेषु अन्यामिर्लक्षणस्येति अन्यदेवेति लावण्या-
न्तरस्य भिन्नत्वेन तादात्म्यामन्ववादिति भावः अन्यदेवेति पाठे उत्प्रेक्षाङ्गी-
क्रियते । तत्र अत्र हि अन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसितम् ।

(य) तुल्ययोगितासाह प्रदार्थानामिति । प्रस्तुतानां वा अन्येषामप्रस्तुतानां

एकधर्माभिसम्बन्धः स्वात्तदा तुल्ययोगिता ॥

६६५ ॥ [थ]

अन्वेषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणम् ।

“अनुलेपनानि कुसुमान्ववलाः
कृतमन्ववः पतिषु दीपदशाः ।
समयेन तेन सुचिरं शयित-
प्रतिबोधितस्मरमबोधिपत” ॥ (द)

अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वाद्प्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता” ॥ (ध)

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुण-
सम्बन्धः । एवम् ।

यदादीनां यदा एकधर्माभिसम्बन्धः एकेन धर्मेण गुणक्रियान्तररूपेण संयोगः
भवेत् तदा तुल्ययोगिता स्यात् ।

(द) क्रियादपधर्मसम्बन्धमुदाहरति अनुलेपनानीति । सन्ध्यावर्णनमित्त्वं ।
नेन समयेन सन्ध्याकालेन अनुलेपनानि दृश्यन्त्यापि, कुसुमानि पतिषु कृत-
मन्ववः मानवस्य इत्यर्थः अवलाः नार्यः तथा दीपव्य दशाः वर्तयः सुचिरम् आदी-
शयितः निद्रितः पथात् प्रतिबोधितः जागरितः स्मरः कासी यत्र तत् यथा तथा
अबोधित बोधिताः अनुलेपनादीनां कुसुमानाञ्च उद्दीपकत्वात् सन्ध्याकालस्य
कालोद्दीपकत्वेन मानभङ्गनसाधनत्वात् दीपवर्तनीनां सुरतज्ञानयोत्साहः अप्रबुद्ध-
स्यामपरोधकत्वमिति भावः । प्रसिताघराहणम् । अत्र क्रियादपधर्मसम्बन्धः ।

(ध) गुणदपधर्मसम्बन्धमुदाहरति त्वदिति । तत्र त्वदस्य मार्दवं सौकु-
म्भात् द्रष्टुः पश्यत इत्यर्थः कस्य कतस्य चित्ते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठो-
रता लक्षणं न भासते न प्रतिभाति ? अपिपु सर्वदेहदेः ।

“दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्” ॥ (न)

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध
एकाहरणक्रियासम्बन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

६६६ ॥ [प]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्

प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥ (फ)

अत्र प्रस्तुताया निश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्या
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

(न) दानमिति । असारात् वस्तुनः सारम् आहरेत्, तथाहि वित्तात्
धनात् असारभूतादित्यर्थः दानं सारमिति सर्वत्रान्वेतव्यम् । असारायाः वाचः
ऋतं सत्यम्, आयुषः जीवनकालात् असारादिति शेषः कीर्त्तिधर्मौ, तथा
कायात् परोपकरणम् आहरेदित्यन्वयः ।

(प) दीपकमाह अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्मोभिसम्बन्धः दीपकं
निगद्यते । अथ किंवा चेत् यदि अनेकासु क्रियासु एकं कारकं स्यात् तदपि
दीपकमिति शेषः ।

(फ) बलेति । अधुनापि अस्मिन् जन्मन्यपि जिगीषुणा तेन रावणेन
बलावलेपात् बलदर्पात् जगत् प्रवाध्यते प्रपीड्यते । तथाहि, सती साध्वी
योषित् सुनिश्चला प्रकृतिश्च भवान्तरेषु जन्मान्तरेषु अपि पुमांसम् अभ्येति प्राप्नोति ।
वंशस्यविलं वृत्तम् ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाद्ये
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-
मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन” ॥ (व)

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उल्यानाद्यनेकक्रिया-
सम्बन्धः अत्र च गुणक्रिययोरादिसध्यावसानसद्भावेन त्रैविध्यं
न लक्षितम् । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा
सम्भवात् ।

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्
॥ ६६७ ॥ [भ]

यथा ।

“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारै-
र्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्ततिः का खलु चन्द्रिकाया
यदध्विमप्युत्तरलीकरोति” ॥ (म)

(व) दूरमिति । दूरा नायकं प्रत्युक्तिरियम् । त्वयि जीवनाद्ये प्रा-
प्यहमे दूरं समागतवति सति सा तपस्विनी वराहो मनोभवशरेण भिन्ना विदा
सती अस्मि उत्तिष्ठति स्वपिति भिन्नाति तदीयं वासगृहमायाति, याति गच्छति,
हसति, श्वसिति निशासन् व्यसति । जीवनादिति साटान्तरं तथात्वे, हे जीव-
नाद्ये ! इति सम्युक्तिः । तस्यन्तिलक्षणं हतम् ।

(भ) प्रतिवस्तूपमायाह प्रतीति । तस्यं प्रतिधानदेशं साम्यं सादृश्यं ययोः
तादृश्योः सादृश्योः एकोऽपि सामान्यः साधारणो धर्मः गुणक्रियादयः इदं
पदोपशब्देन यत्र निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा स्यात् ।

(म) धन्यासीति । हे वैदर्भि ! विदर्भराजान्दिति ! इत्यदिति ! त्वं
धन्यासि साधुवादासांसीत्यपे, तथा तथा नैषधः निषधाधियः तयोऽपि उदारैः

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्य-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते ।
यथा ।

“विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससहोदरः

सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ (य)

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण (र) यथा ।

“चकीर्य्य एव चतुराञ्चन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ (ल)

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य

वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥ ६६८ ॥ [व]

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः (श) । अयमपि
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेण उदाहरणम् ।

महद्भिः गुणैः समाकृत्यते सस्यं प्राकृत इत्यर्थः । चन्द्रिकायाः ज्योत्स्नायाः
इतः अस्मात् परा अधिका स्तुतिः का ? यत् अस्मिं समुद्रमपि उत्तरलीकरोति
अपलयति । उपजातिवृत्तम् ।

(य) विमल इति । स्पष्टम् ।

(र) वैधर्म्येणेति विपरीतधर्मेष्वेत्यर्थः ।

(ल) चकीर्य्य इति । चकीर्य्यः एव चन्द्रिकायाः पानकर्मणि पानक्रियायां
चतुराः निपुणाः, अवन्तीः अवन्तिदेशीयाः कालिनीर्विना सुदृशः रतनर्मणि
मुरतविलासे न निपुणाः । अत्र चतुरा इति न निपुणा इति विपरीतधर्म-
त्वम् ।

(व) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । सधर्मस्य समानधर्मस्य वस्तुनः विषयस्य
प्रतिविम्बनं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं दृष्टान्तः ।

(श) सधर्मस्येति । अत्र धर्मस्य साम्यं न तु एकरूपत्वं प्रतिवस्तूपमायाम्
एकरूपत्वं न तु साम्यमित्यनयोर्भेद इति भावः ।

“अविदितगुणापि सत्कविभणितिः
कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि
हरति दृशं मालतीमाला” ॥ (प)

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः अंसते मदनव्यथा ।
दृष्टानुदयभाजौन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः” ॥ (स)

“वसन्तलेखैकनिबद्धभावं
परासु कान्तासु मनः कुतो नः ? ।
प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः किं
मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ?” ॥ (ह)

इदं पद्यं मम । अत्र “मनः कुतो नः ?” इत्यस्य “काङ्क्षति वल्लिमन्याम्” इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूप-
मैव । इह तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्य-

(प) अविदितेति । सतां कवीनां भणितिः वाणी अविदितगुणा अपेक्षीध-
विरहादिति भावः कर्णेषु मधुधारां वमति उद्हरति । मालतीमाला अनधि-
गतः अभावः परिमलो यस्यास्तादृशी अपि दृशं नेत्रं हरति । अत्र मधुधारा-
वमनस्य नेत्रहरणस्य च नैकवपत्वं परं प्रविधानेन गम्यसाम्यत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ।

(स) त्वयीति । त्वयि दृष्टे सति कुरङ्गाद्याः मदनव्यथा अंसते नश्यति ।
न्दौ अनुदयभाजौ उदयनप्राप्ते सति कुमुदसंहतेः ग्लानिः मालिन्यं दृष्टा ।
अत्र मदनव्यथार्थमनस्य ग्लानिदर्शनस्य च वैपरीत्येन प्रविधानगम्यसाम्यत्वमस्तीति
बोध्यम् ।

(ह) वसन्तेति । वसन्तल्लेखायां तदाज्ञायां कान्तायाम् एवनिबद्धभावं
श्रवणानुरक्तमित्यर्थः नः अप्याहं मनः परासु कान्तासु कुतो नः ? प्रफुल्लितायाः विह-
ङ्गितायाः मल्ल्याः मल्लिकायाः मधुलम्पटः रत्नकुण्डः मधुव्रतः ममरः पद्याम्
अपरा मल्लिकातिरिक्तमित्यर्थः वल्लिं एतां काङ्क्षति अमिच्छति किम् ? नैवा-
मित्युपशान्तिवचनम् । उपशान्तिवचनम् ।

मेव न तु ऐकरूप्यम् । अथ समर्थसमर्थकवाक्ययोः सामान्य-
विशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः, प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न
तथेति भेदः (च) ।

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

६६६ ॥ [क]

अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा ।

“कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा ।

तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।

वेदयन्निति दिनेन भानुमान्

आससाद् चरमाचलं ततः” ॥ (ख)

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनाक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भव-
त्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च
रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च विम्बप्रतिविम्ब-

(च) समर्थेति । समर्थस्य दृढीकार्यस्य समर्थकस्य दृढीकारकस्य वाक्य-
स्यस्य इत्यर्थः । सामान्यविशेषभावे इति उभयोरेकस्य सामान्यत्वे अपरस्य
विशेषत्वे इत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथा सामान्यविशेषभाव
इत्यर्थः ।

(क) निदर्शनामाह सम्भवन्निति । कुत्रचित् सम्भवन् कुत्रचिद्वा असम्भवन्
वस्तुसम्बन्धः यत्र विम्बानुविम्बत्वं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ।

(ख) कोऽत्रेति । अत्र भूमिवलये भूमण्डले को जनः जनान् सुधा
निरर्थकं तापयन् पीडयन् सुचिरं सम्पदम् एति प्राप्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
भानुमान् सूर्यः दिनेन इति वेदयन् ज्ञापयन् ततः चरमाचलम् अस्ताचलम्
आससाद् प्राप । इन्द्रवज्राहतम् ।

(ग) अत्रेति । ईदृशार्थस्य उक्तरूपार्थस्य वेदनक्रियायां ज्ञापनव्यापारे ।

भावं बोधयति (ग) । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धिनिदर्शना तु एक-
वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा ।

“कलयति कुवलयमालाललितं

कुटिलः कटाक्षविचेपः ।

अधरः किसलयलौला-

माननमस्याः कलानिधेर्विलासम्” ॥ (घ)

अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविचेपादीनां
कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादि-
सदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविचेपादेः कुवलयमाला-
देय विस्वप्रतिविस्वभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिसृगौदृशाम् ।

राजहंसगतिः पद्मामाननेन शशिव्युतिः ॥ (ङ)

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेऽस्यागोऽनुपपन्न इति
तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स च असम्भवं राजहंसगतिमिव
गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजसनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

इदं शार्धेति । आपनसमर्थः आपननिष्पादकः यः चरमाचलप्राप्तिरूपो धर्मः
तद्वत्तात् तच्छास्त्रादिस्यर्थः । विस्वप्रतिविस्वभावं गम्यसादृश्यम् ।

(घ) कलयतीति । पस्याः कुटिलः कटाक्षविचेपः कुवलयमालायाः
नीलोत्पलसजः खलितं सौन्दर्यम् अधरः किसलयस्य पद्मस्य लीलां तथा चाननं
कलानिधेः चन्द्रस्य विलासं कलयति धारयति ।

(ङ) प्रयाणे इति । हे राजेन्द्र ! तव प्रयाणे युद्धयात्रायां वैरिणां शत्रूणां
या सृगौदृशः कानिन्यः तानां पदभ्यां राजहंसगतिः तथा चाननेन मुक्तेन शशि-
व्युतिः मुक्ता लक्ष्मा ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां क्लृप्तुमृषिव्यवस्यति" ॥ (च)

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विश्वप्रतिविश्वभावे पर्यवस्यति (छ) । यथा वा ।

“जन्मेदं बन्धतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचसूत्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥ (ज)

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचसूत्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम् ।

“क्व सूर्यप्रभवो वंशः ? क्व चाल्पविषया मतिः । ?

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥ (झ)

(च) इदमिति । शकुन्तलाया रूपं दृष्ट्वा राज्ञो दुष्पन्नस्योक्तिरियम् । यः ऋषिः इदम् अय्याजमनोहरं स्त्रभावमनोहरं वपुः शरीरं तपःक्षमं तपश्चरण-
क्षीशसहं साधयितुं कर्तुम् इच्छति सः ध्रुवं निश्चितं नीलोत्पलपत्रस्य धारया
अयभागेण अतिकोमलया इति भावः शमीलताम् अतिकर्कशामिति भावः
क्लृप्तुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्ययिलं वृत्तम् ।

(छ) अत्रेति । यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यमित्यादि इच्छेति पर्यन्तं तच्छब्द-
निर्दिष्टवाक्यं ध्रुवमित्यादि व्यवस्यतीत्यन्त तयोरर्थयोः अभेदेन अभिन्नतया अन्वयः
सम्बन्धः अनुपपद्यमानः असम्भवन् विश्वप्रतिविश्वभावे गम्यसादृश्ये पर्यवस्यति
परिणमति ।

(ज) जन्मेति । मया भवस्य संसारस्य भोगः सुखं, भोगः सुखे ख्यादि-
व्यतावद्देशे फणकाययोरित्यमरः । तस्य उपलिप्तया लालसया इत्यर्थः इदं
जन्म बन्धतां विफलत्वं नीतम् । हन्त खेदे काचसूत्येन चिन्तामणिः विक्रीतः ।

(झ) क्वेति । सूर्यः प्रभवति अद्यादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं यस्य अथवा
सूर्यात् प्रभवः उत्पत्तिर्गस्य तादृशः वंशः सूर्यवंशः क्व ? अल्पविषया यत्किञ्चिद्दार्-
दृशनां इत्यर्थः मतिः बुद्धिश्च क्व ? क्वदयं महदन्तरं सूचयति । अल्पमतिःसूर्य-

अत्र सन्नात्या सूर्यवंशवर्णनमुदुपेन सागरतरणमिवेति
पर्यवसानम् । इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि
भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाच्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।

समास्त्रादि स सृष्टीकारसे रसविशारदैः ॥ (ज)

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात्
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानम् । मालारूपापि यथा सम ।

“क्षिपसि शुक्रं वृषदंशकवदने

सृगमर्षयसि सृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं सहिर्षावषाणे

निदधच्चेतो भोगविताने” ॥ (ट)

इह विस्वप्रतिविस्वताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानं,
दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विस्वप्रतिविस्वता-
प्रत्यायनम् (ठ) । नापीयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणा-
क्षीणाम्” इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

वंशयोर्मदन्तरमिति भावः । अस्मि अहं मोहात् अज्ञानात् उदुपेन सेलेन
दुस्तरं सागरं तितौर्षुः तर्षुमिच्छुः ।

(ज) य इति । तस्याः कुरङ्गाच्याः अधरे यः मधुरिमा नाधुर्थ्यम् अनु-
भूतः, स मधुरिमा रसविशारदैः रसास्त्रांदाभिज्ञैः जनैः सृष्टीकारसे द्राक्षारसे
सनास्त्रादि सस्यक् सान्नादितः ।

(ट) क्षिपसीति । भोगविताने संनारसुखसमूहे चेतः निदधत् त्वं
वृषदंशकस्य विद्यासस्य वदने प्रकं क्षिपसि, सृगादनस्य तरयोः रदने दन्ते सृगम्
अर्षयसि, सहिर्षस्य विषाणे मर्षे तुरगम् अयं वितरसि ददासि । अत्र भोग-
विताने चेतोनिधानस्य वृषदंशकवदनादिषु युकादिक्षेपस्य च अमेदेनान्यः
उपपद्यमानः परस्परं विस्वप्रतिविस्वभावं गतयति ।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनतायवा ।
 व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥
 चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।
 आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ।
 प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टाचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

७०० ॥ [ड]

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरूपमेयगतसुत्कर्षकारण-
 मुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं
 समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोप-
 मेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि
 श्लेषे अपिशब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्यून-
 तायामप्यनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वा अष्ट-
 चत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् ।

“अकलङ्कं मुख्यं तस्या न कलङ्गी विधुर्यथा” ॥ (ठ)

(ठ) इह निदर्शनायां विम्बप्रतिविम्बतायाः आक्षेपं प्रतीतिं विना वाक्या-
 र्थस्य अपर्यवसानम् असङ्गतिः, पर्यवसितेन सङ्गततां प्राप्तेन । सामर्थ्यात्
 योग्यतावशात् विम्बेति गम्यसादृश्यावगतिरित्यर्थः ।

(ड) व्यतिरेकमाह आधिक्यमिति । उपमेयस्य उपमानात् आधिक्यम्
 अथवा न्यूनता व्यतिरेकः । स च हेतौ उक्ते एकः एकविधः, हेतौ नोक्ते
 अकथिते त्रिधा । तथा चतुर्विधोऽपि साम्यस्य सादृश्यस्य शब्दतः अर्थतः आक्षे-
 पाच्च बोधनात् प्रत्यायनात् द्वादशधा । द्वादशविधोऽपि श्लेषनिवन्धनत्वात्
 अक्षेपत्वाच्च हेतुव्येन त्रिरष्टधा चतुर्विंशतिप्रकारः । प्रत्येकम् आधिक्यन्यून-
 तयोश्च मिलित्वा अष्टाचत्वारिंशत्प्रकार इति ।

(ट) अकलङ्कमिति । सुगमम् ।

अत्र उपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं हेतु-
द्वयमपि उक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमीपस्यम् ।
अत्रैव “न कलङ्कि विधूपमम्” इति पाठे आर्थं “जयतीन्दुं
कलङ्किनम्” इति पाठे तु द्रवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् ।
अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः, कलङ्कि-
पदत्यागे च उपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः, द्वयोरनुक्तौ द्वयो-
रनुक्तिः । श्लेषे यथा ।

“अतिगाढगुणायाम् नाजवद् भङ्गुरा गुणाः ॥” (ण)

अत्रैवार्थे वतिरिति शाब्दमीपस्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववद्दूष्याः ।
एतानि च उपमेयस्थोपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे
दिङ्मात्रम् । यथा ।

“क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् ।

विरम प्रसौद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्तिं यातं तु” ॥ (त)

अत्र उपमेयभूतयौवनास्थैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमाना-
दुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक” इति केषाञ्चिन्नक्षणे

(ण) अतीति । अतिगाढाः अतिघनाः गुणाः यस्याः तथाभूतायाः तथाः
कान्तायाः गुणाः दशादाक्षिणादयः सूत्राणि च अजवत् पञ्चवत् भङ्गुराः भङ्ग-
प्रवसाः क्षिदुरा इत्यर्थः न । अतीपनेयं नायिका, उपमानं पद्मम् उपमेयस्य
उत्कर्षकारणम् अतिगाढगुणत्वम् उपमानस्य निकर्षकारणं भङ्गुरगुणत्वमिति
बोधम् ।

(त) क्षीण इति । से सुन्दरि ! शशी चन्द्रः क्षीणः क्षीणः अपि नित्यं
प्रत्यक्षं भूयः भूयः पुनः पुनः अभिवर्द्धते तद्विं गच्छति, विरम मानात् निवर्त्तस्व,
प्रसौद प्रसन्ना भव, यौवनं गतमिति शेषः अनिवर्त्तिं न पुनर्निवर्त्तते इत्यर्थः,
यातं तु गतमेव तु ।

“विपर्यये वेति पदमनर्थकम्” इति यत् केचिदाहुः तत्र विचारसहम् । तथाहि अत्राधिकनूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव अस्तु वा अत्रोदाहरणे यथा कथञ्चिन्नतिः” । (घ)

“हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-

र्हिषां हसैर्द्रुतपथः सितौकृतः ।” (द)

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं “न्यूनताद्यथा” इति ।

सहार्थस्य वलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥

७०१ ॥ [घ]

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपूर्वाः पर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च (न) । क्रमेण उदाहरणम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवनै रागभाक् प्रियः” । (प)

(घ) सत्त्वासत्त्वे स्यायित्वास्यायित्वे । ननु यथा कथञ्चित् आधिक्योक्तावेव व्यतिरेक आस्तां को दोष इत्याशङ्क्य अनुपपत्त्यन्तरं दर्शयति अस्त्विति ।

(द) हनूमदाद्यैरिति । दमयन्तीं प्रति प्रेरितस्य नलस्य दौत्ये अकृतार्थः स्योक्तिरियम् । हनूमदाद्यैः द्रुतपथः यशसा सितौकृतः सञ्ज्वलीकृतः मया पुनः हिषां शत्रूणां हसैः द्वास्यैः द्रुतपथः सितौकृतः सां दौत्ये अकृतकार्यं दृष्ट्वा शत्रूणां हसिष्यतीति भावः ।

(घ) सहोक्तिमाह सहेति । यत्र सहार्थस्य वलात् सामर्थ्यात् एकं वस्तु द्वयोः वाचकं स्यात् यदा यदि तत्र अतिशयोक्तिः मूलभूता कारणभूता भवेत् तदा सा सहोक्तिः ।

(न) श्लेषभित्तिका श्लेषनिवृत्तना अन्यथा अश्लेषा ।

(प) सहेति । अत्र रागशब्दः द्वयोर्लौहित्यानुरागयोर्वाचकः । अतिशयोक्तिय भेदेऽप्यनेदरूपा ।

अत्र रागपदे श्लेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः

प्रह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।

सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः

प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ (फ)

दं मम । अत्र उल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।

“सममेव नराधिपेन सा गुरुसम्प्लोहविलुप्तचेतना ।

अगमत् सह तैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्तलम्” ॥ (व)

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते “सह कुमुद-
कदम्बैः” इत्यादौ ।

“लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ” इत्यादौ च
अतिशयोक्तिमूलत्वाभावाद्वायमलङ्कारः ।

विनोक्तिर्यद्विनान्येन

न साध्वन्यदसाधु वा ॥ ७०२ ॥ [भ]

(फ) सहिति । चन्द्रवर्षनमिदम् । अमृतांशोः चन्द्रस्य अंशवः किरपाः
कुमुदामां कदम्बैः समूहैः सह कामम् उल्लासयन्तः विलासयन्तः घनैः सान्द्रैः
तिमिराणाम् अन्धकाराणाम् औघैः समूहैश्च सह धैर्यं कामिजनानामिति श्लेषः
उत्सारयन्तः विध्वंसयन्तः उद्दीपकत्वादिति भावः । सरसिजानां पद्मानां षण्डैः
समूहैः सह स्वान्तं मनः आमीलयन्तः सदीचयन्तः प्रतिदिशं दिशि दिशि सञ्च-
रन्ति । मालिनीहस्तम् ।

(व) सममिति । सा इन्दुमती गुरुणा सहसा सम्प्लोहेन विलुप्तं चेतनं
दृश्यासद्याभूता सती तनुदीपार्चिः स्त्रीणां दीपशिखा तैलविन्दुना सहैव नरा-
धिपेन अर्धेन सममेव क्षितेस्तलम् अगमत् । अत्र काव्यकारणसौवांपय्यविपर्यय-
रुपातिशयोक्तिः ।

(भ) विनोक्तिरसाधु विनोक्तिरिति । अन्येन विना यत् न असाधु अशो-
भनं न भवति, तथा अन्येन विना अन्यत् यत् असाधु भवति सा विनोक्तिः ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वे
एव पर्यवसानं तथापि अशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्या-
यमभिप्रायो यत् कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव
दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।

विना ग्रीष्मोष्मणा मञ्जुर्वनराजिरजायत” ॥ (म)

“असाधु अशोभनम् । यथा ।

अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण ?” का निशा शशिना विना ॥ (ग)

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या

यथा न दृष्टं तुहिनंशुविस्वम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलेव

दृष्टा विनिद्रा नलिनौ न येन” ॥ (र)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-
प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायम् । एवं
सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भव-
तीति बोद्धव्यम् ।

(म) विनेति । चन्द्रः जलदकालेन विना निस्तन्द्रतां निर्मलतां गतः ।
ग्रीष्मोष्मणा विना वनराजिः मञ्जुः मनीहारिणी अजायत । अत्र जलदकाला-
पगमात् चन्द्रस्य तथा ग्रीष्मोष्मापगमात् वनराजिरशोभनत्वम् अपगतम् ।

(ग) अनुयान्त्येति । जनातीतं लोकातिशायिनं कान्तं प्रियम् अनुयान्त्या
अनुगच्छन्त्या त्वया साधु सम्यक् कृतम् । तथाहि, अकेण विना दिनश्रीः तथा
शशिना विना निशा च का ? सीतां प्रति अनसूयाया अविपत्रा उत्तिरियम् ।

(र) निरर्थकमिति । नलिन्याः पद्मिन्याः जन्म निरर्थकं गतं, यथा
नलिन्या तुहिनंशुविस्वम् चन्द्रविस्वम् न दृष्टम् । इन्दोरपि उत्पत्तिः निष्फ-
लेव, येन इन्दुना विनिद्रा विकसिता नलिनौ न दृष्टा । उपजातिवृत्तम् ।

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

७०३ ॥ [ल]

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वचोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह !” ॥ (व)

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन
यथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्तम्य जगत् क्वत्सं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥ (श)

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्यायोर्नायकनायिका-
व्यवहारः । विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्य-
सम्भवेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम ।

(व) समासोक्तिमाह समासोक्तिरिति । समैः : कार्यलिङ्गविशेषणैः यत्र
प्रस्तुते अन्यस्य अप्रस्तुतस्य वस्तुनः विषयस्य व्यवहारसमारोपः सा समासोक्तिः

(व) व्याधूयति । हे मलयाचलगन्धवाह ! यत् यस्मात् त्वम् अस्याः
अम्बुजलोचनायाः पद्मनयनायाः कनककुम्भविलासभाजोः वचोजयोः कनयोः
धसनम् अदधूय अपमाये अशेषं समस्तम् अहं प्रसभं वलात् आलिङ्गसि तस्मात्
त्वमेव धन्यः । वस्तुतिलकं वक्षम् ।

(श) असमाप्तेति । असमाप्ता समाप्तिसमाप्ता जिगीषा यस्य तादृश्यत्वं
मनस्विनः मदानुभावस्य जिगीषोरित्यर्थः स्त्रीचिन्ता क्वान्तिसिद्धायः का ? रविः
सन्ध्यां समपं जगत् अनाक्तम्य सन्ध्यां नो भजते ।

“विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलन्तिमिरावृतिं
दिनकरकरसृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः

अयति हरितं हन्त ! प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः” ॥ (प)

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता । अत्र हि “तिमिरा-
वृतिम्” । इत्यत्र “तिमिरांशुकाम्” इति पाठे एकदेशस्य
रूपेणऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्ति रूपकम् । तत्र
हि तिमिरांशुकयोः रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुट-
सादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न
समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमौशः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः
सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्य-
शाब्दमध्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत (स) एवेति । तत्रैक-
देशविवर्तिरूपकमेव यथा ।

(प) विकसितेति । हन्तेति खेदसूचकमश्रयम् । तुहिनद्युतिः चन्द्रः
पुरः अगतः रागस्य लौहित्यस्य अनुरागस्य च आसङ्गात् आवेशात् विकसित-
मुखीं प्रकाशितमुखीं प्रसन्नमुखीञ्च तथा गलन्ती निर्गच्छन्ती तिमिरमेव आवृतिः
आवरणं यस्याः तथाभूतां दिनकरस्य सूर्यस्य सपनायकस्य चेति ध्वनिः करिष
किरणेन हस्तेन च सृष्टाम् ऐन्द्रीं पूर्वां दिशं निरीक्ष्य दृष्ट्वा जरठा परिषता
या लवली तटाख्यफलविशेषः तद्वत् पाण्डुः काया कान्तिर्यस्य तथाभूतः भृशं
अत्यर्थं कलुषान्तरः मलिनान्तःकरणः सन् प्राचेतसीं पश्चिमां हरितं दिशं अयति
अवलम्बते । शिखरिणीवृत्तम् ।

(स) अवेति । अत्र विकसितमुखीमित्युदाहरणे रूप्यरूपकभावः रूप्यम्
आरोपविषयः तिमिरं रूपकम् आरोप्यमाणम् अंगकं तयोर्भावः द्वयोः तिमिरां-
शुकयोरावरणत्वेन आच्छादकत्वेन परमाचिव्यम् अपरसाहाय्यं वाक्यायंपर्यालीचन-
साहाय्यमित्यर्थः अनपेक्ष्य अगृहीत्वापि स्वमात्रे स्वार्थे एव विश्रान्तः सादृश्याव-
बोधकतया स्वतःसिद्ध इत्यर्थः इति हेतोः समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुं खण्डयितुं
न ईयः न शक्तः । अवेति । यत्र वाक्ये इति शेषः अस्फुटम् अस्यष्टं तत्र

“नस्म रणंतउरण करे कुणंतस्म मण्डलगलग्रम् ।

रससंमुह्वीवि सहसा परंसुह्वी होइ रिउसेणा” (३) ॥ (ह)

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुट-
सादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैक-
देशविवर्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्व्यापितया समाप्ती-
प्रतीतितिरोधायकत्वात् । ननु अस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुख-
सञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत् (च) । सत्यमुक्तम् ।
अस्त्येव किन्तु वाक्यार्थपर्यालोचनासापेक्षं न खलु निरपेक्षम् ।
सुखचन्द्रादेर्मनीहरत्वादिवत् रणान्तःपुरयोः स्वतः सुख-
सञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी ।

(३) नस्म इति ।

यस्य रणान्तःपुरं करे कुवाणस्य मण्डलागलताम् ।

रससंमुख्यपि सहसा परासुखी भवति रिपुसेना इति ॥ सं० ।

एकदेशान्तरस्य रूपणं विना तत् वाक्यम् असङ्गतम् अनुपपन्नम् । अशाब्दम्
शब्दाप्रतिपाद्यम् चार्थम् अर्थबललभ्यम् ।

(ह) यस्येति । रण एव अन्तःपुरं तत्र करे मण्डलागलताम् अनिलतान्
अपरां नायिकामिति च ध्वनिः करे कुवंतः यस्य रससंमुखी उत्साहाभिमुखी
अदुरागवती च रिपुसेना शत्रुबलं काल्ना चेति ध्वनिः सहसा परासुखी भवति ।

(च) रूपकप्रतीतिरिति । व्यापितया बहुगामितया इत्यर्थः समाप्ती-
प्रतीतेः तिरोधायकत्वात् भावरकत्वात् यथा लावण्यमधुभिः पूर्यमित्यादि । सुख-
सञ्चारतयेति । यथा अन्तःपुरं सुखं सञ्चरति तथा रणेऽपीति भावः । निरपेक्षं
कार्यार्थपर्यालोचननिरपेक्षमित्यर्थः । ततश्च बहूनां स्फुटसादृश्यानां सहावे
तथा अस्फुटनादृश्यानां सदभावे रूपकस्य व्यापित्वेऽपि यदि एकदेशस्य रूपकं
स्यात् तदा एकदेशविवर्तिरूपकमेवेति बोध्यम् ।

(३) निसर्गेति । निसर्गसौरभे च स्वभावसौगन्धेन उदमानाः ये चन्द्रा-

उदिते वासराधीशे स्मोराजनि सरोजिनी ॥” (क)

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणसाभ्यात् सरोजिन्यां नायिका-
व्यवहारप्रतीती स्त्रीमात्रगामिनः स्मोरत्वधर्मस्य समारोपः
कारणम् । तेन विना विशेषणसाभ्यामात्रेण नायिकाव्यवहार-
प्रतीतेरसम्भवात् । औपस्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा सम्भवति । उप-
सारूपकसङ्करगर्भत्वात् । अत्रौपसागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिहन्देन सुवेशा हरिणोक्षणा” ॥ (ख)

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमा-
गर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादि-
समासान्तराश्रयेण समानविशेषणसाहात्म्याद्वरिणोक्षणायां
लताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णम्” इत्यादि । सङ्करगर्भत्वे यथा ।
“दन्तप्रभापुष्पचिता” इत्यादौ “सुवेशा” इत्यत्र पाठे ह्युपमा-
रूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणम् । समासान्तरं पूर्व-
वत् । समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः । एषु च येषां मते

स्तेषां नङ्गीतशालिनी सरोजिनी पद्मिनी वासराधीशे मूर्ध्ने उदिते सति स्मोरा
विकसिता सखिता च अजनि अभूत् ।

(ख) दन्तेति । दन्तानां प्रभाः पुष्पाणीवेति दन्तप्रभापुष्पाणि तैः चिता
व्याप्ता, पाणिः पल्लव इव पाणिपल्लवस्तेन शोभते इति पाणिपल्लवशोभिनी केश-
पाशः अलिहन्दमितेन उपलक्षिता सुवेशा सुदु, परिच्छदवती हरिणोक्षणा
विभातीति शेषः । लतापक्षे दन्तप्रभा इव पुष्पाणि तैश्चिता । पाणिरिव पल्लवः
तेन शोभिनी, केशपाश इव अलिहन्दं तेन । अत्र सुवेशत्वधर्मस्य सुख्यतया
उपमेये हरिणोक्षणायां वर्धनात् औपस्यगर्भत्वम् ।

(ग) उपसारूपकेति । उपनासाधकस्य उपमेये सुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य
रूपकसाधकस्य उपमाने सुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य साधकस्य च उपमेवान्न न

उपमासङ्करयोरिकदेशविवर्तिता नास्ति तन्नते आद्यद्वितीययोः
समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय
एव । पर्यालोचने तु आद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गी-
कर्तुमुचिता (ग) । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरदधानार्द्रनखक्षताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्गमिन्दुं पापं रवेरप्यधिकं चकार” ॥

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिका-
पयोधरेणार्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणासम्भवात् । ननु अत्र
“शार्द्रनखक्षताभम्” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्या-
लोचनया ऐन्द्रे धनुषि सञ्चारणोपमम् । यथा “दध्ना जुहो-
तीति” इत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धेर्दधि सञ्चार्यते विधिः ।
एवं च इन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानिति प्रतीतिर्भविष्यतीति
चेन्न । एवंविधनिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्तिन्युप-
माङ्गीकारस्यैव ज्यायस्वात् । अस्तु वा अत्र यथाकथञ्चित्
समासोक्तिः । “नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः” इत्यादौ च अन्यगत्य-

रूपकं रूपकमेवात्र उपमा इत्येवंरूपस्य अभावादित्यर्थः । समासान्तरं पूर्ववत्
उपमापक्षे उपमितिसमासः रूपकपक्षे रूपकसमासः । यथा दन्तप्रभाः पुष्पाणीव
तथा दन्तप्रभा एव पुष्पाणि इत्यादि बोध्यम् । आद्यद्वितीययोः दन्तप्रभापुष्पविते-
त्यादिषु आद्ये उदाहरणे द्वितीये अत्रैव सुविश्लेष्यत्वं परीतेति पाठे न परिवर्तिते
इत्यर्थः ।

(घ) ऐन्द्रमिति । शरद्वर्णनमिदम् । शरत् पाण्डुपयोधरेण निहंतवत्वात्
सिध्जलधरेण आर्द्रम् अभिनवं यत् नखक्षतं तस्यैव चाभा यस्य तादृशम् ऐन्द्रं
धनुः शक्रचापं दधाना धारयन्ती सती सकलङ्गमिन्दुं प्रमोदयन्ती विक्रासयन्ती
रधैः सूर्यस्य अर्धधिकं तापं चकार । शरदि चन्द्रस्य उज्ज्वलत्वं सूर्यस्य च उच्य-
तापत्वं स्यादिति प्रसिद्धिरिति भावः । वस्तुपर्यालोचनया विषयानुश्लेषनेन ।
हवनस्य होमस्य अन्यथा अन्यकारणं नायं प्रातर्जुहोतीत्यादिविधिना सिद्धेः
प्राप्तेः । दधीति । यथा अत्र दधिकरपत्वे विधिः सञ्चायेते तथावापीति भावः ।

सम्भवात् । किञ्च उपमायां व्यवहारप्रतीतिरभावात् कथं
तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः (घ) । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथवा तत्त्वं नोपम्ये यत् प्रतीयते ।

तन्नोपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा” ॥ (ङ)

एवञ्च उपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूल-
सङ्करेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव तेनोपम्यगर्भविशे-
षणोत्यापितत्वं नास्या विषय इति विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशे-
षणोत्यापिता साधारणविशेषणोत्यापिता चेति द्विधा । कार्य-
लिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः सर्व-
त्रैवान् व्यवहारसमारोपः कारणम् (च) । स च क्वचिह्नौकिके
वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि
शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमा-
रोप इति चतुर्धा । तत्र लौकिकवस्तुपि रसादिभेदादनेक-
विधम् । शास्त्रीयमपि तर्कायुर्वेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्ध-

यथाकथञ्चिदिति । कटसृष्ट्या आर्द्रनखचते स्थितस्य उपमावाचकस्य आभा-
शब्दस्य इन्द्रे धनुषि सञ्चारणेनेति भावः । ननु अत्रापि सरःश्रिया मङ्गलाव्यव-
हारसमारोपेण समासोक्तिरन्तु का चतिरित्याशङ्क्य दूषयति किञ्चेति । तथा
च यत्र व्यवहारसमारोपप्रतीतिः स्फुटा, तत्रैव समासोक्तिः न तु कटसृष्ट्या
व्यवहारप्रतीत्यानयने इति भावः ।

(ङ) व्यवहार इति । यत् यस्मात् औपम्ये औपम्यगर्भविशेषणसाम्ये
इत्यर्थः व्यवहारः साधर्म्यं वा तत्त्वं स्वरूपम् अप्रमत्तस्येति शेषः न प्रतीयते न
दुःश्रुते तत् तस्मात् औपम्यसमासोक्तिः औपम्यगर्भविशेषणसाम्योत्यापिता समा-
सोक्तिर्न भवतीति शेषः, यतः सा स्फुटा सुव्यक्ता सर्वजनानुभवसिद्धा एकदेशो-
पमा एकदेशविवर्तिनी उपमेत्यर्थः ।

(च) तन्मूलसङ्करे उपमारूपकसङ्करे इत्यर्थः न्यायसिद्धः युक्तिसिद्धः व्यव-
हारसमारोपाभावादिति भावः ।

तथेति बहुप्रकारा समासोक्तिः । दिज्ञात् यथा “व्याधूय
यद्वसनम्” इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकामुकस्य
व्यवहारादेः समारोपः ।

“यैरेकरूपमखिलास्त्रपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययमसङ्गतया प्रवृत्तम् ।
लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-
स्तुर्लक्षणं तव कृतं भ्रुवमेव मन्ये” ॥ (क)

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यव-
हारसमारोपः (ज) । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूप-
मेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति (भू) । अत एव अत्र “व्यव-
हारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोपः” इति वदन्ति । उप-
माध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषण-
मात्रस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह तु अप्रस्तुत-
स्येति भेदः ।

(क) यैरिति । ईश्वरं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे भगवन् ! अखिलासु
स्रमयासु वृत्तिषु अवस्थासु पदपत्ययोगनसादिषु च अव्ययम् । अविनाशिनम्
असङ्गतया सङ्गतातीतया प्रवृत्तं त्वान् अव्ययशब्दश्च पश्यद्भिः यैः जनैः परत्वजुषः
त्वदन्यः कश्चिदस्तीत्येवंरूपाया इत्यर्थः परवर्तिन्याय विभक्तेः प्रत्ययस्य लोपः कृतः
तैः तव लक्षणं स्वरूपं तत्त्वमित्यर्थः मूत्रञ्च कृतं निरूपितमिति भ्रुवमेव निश्चितमेव
मन्ये जानामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) आगमेति । आगमशास्त्रं वेदः तत्र प्रसिद्धं तस्मिन् वस्तुनि ब्रह्म-
सीति भावः व्याख्यारपशास्त्रप्रसिद्धस्य वस्तुनः अव्ययशब्दस्य इत्यर्थः व्यवहार-
समारोपः ।

(क) रूपके इति । अप्रकृतम् उपमानम् आत्मस्वरूपस्य सन्निवेशेन आरो-
पेण प्रकृतस्य उपमेयस्य रूपम् अवच्छादयति आहपोति । इह तु समासोक्ती
तु स्थावस्या साधन्ये तस्याः समारोपेण तं प्रकृतं पूर्वावस्थातः प्रकृतावस्थामन-
वस्थाप्यर्थः विशेषयति चतुष्टयेन प्रापयति ।

उक्तिर्विशेषणैः साभि-

प्रायैः परिकरो मतः ॥ ७०४ ॥ [ज]

यथा ।

“अङ्गराज ! सेनापते ! द्रोणीपहासिन् !

कर्ण ! रक्षेनं भीमाद् दुःशासनम्” । (ट)

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः

श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ७०५ ॥ [ठ]

“स्वभावादेकार्थैः” इति शब्दश्लेषाद् व्यवच्छेदः । “वाच-
नम्” इति च ध्वनेः (ड) । उदाहरणम् ।

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।

सहसा भूयसा दीप्तो विभाति च विभाकरः” ॥ (ड)

(ज) परिकरमाह उक्तिरिति । साभिप्रायैः अभिप्रायव्यञ्जकैः विशेषणैः
उक्तिः परिकरः मतः । अपुष्टाग्रत्वदीपपरिहारिण अस्य प्राप्तावपि एकत्र वह्नानामैवं
विशेषणानुक्तौ वैषम्यातिशयदर्शनात् अस्योक्तिरिति ध्येयम् ।

(ट) अङ्गराजेति । भीमेन वञ्चमानं दुःशासनं रक्षितुमशक्नुवन् कर्णं
प्रति अश्रुत्यासः सीलुप्लुनं वचनमिदम् । अङ्गानां देशभेदानां राजा अङ्गराजः
तत्सम्बुद्धौ । सेनापते ! मां विहाय त्वं सेनापत्ये अभिषिक्तोऽसीति भावः द्रोणम्
उपहसितवान् इति द्रोणीपहासो तत्सम्बुद्धौ, त्वया पात्मगर्वेण द्रोणं मत्पितरम्
उपहसितवानसि । कर्ण ! एनं दुःशासनं भीमात् तृकोदरदृक्त्वात् रक्ष परि-
त्रायस्व । अत्र विशेषणत्रयप्रभावात् कर्णस्य दुःशासनरक्षणम् अवश्यकर्तव्यं
प्रतीयते, तदर्थमत्रे तस्यातिशयलज्ज इति धीध्यम् ।

(ठ) अर्थश्लेषमाह शब्दैरिति । स्वभावात् एकार्थैः शब्दैः अनेकार्थानां
वाचनं प्रतिप्रादनं दन्वन्विभेदेनेति भावः श्लेषः ।

(ड) शब्दश्लेषादिति । शब्दश्लेषे हि स्वभावादेव शब्दानां भिन्नार्थतेति
भावः ध्वनेः व्यञ्जस्य व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः ।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राजसूर्यौ वाच्यौ ।
 क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
 कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥
 अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ ७०६ ॥ [ठ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तहरं रजः” ॥ (ण)

अत्र अस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते
 सामान्यमभिहितम् (त) ।

“स्रगियं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

(ङ) प्रवर्त्तयन्निति । साधीः क्रियाः वैदिककर्माणि प्रवर्त्तयन् प्रजाभिः
 स्वयञ्च कारयन् हरितां दिशां मालिन्यं हरन् शिष्याप्रदानादिना चैति भावः
 अस्वकारध्वंसेन भूयसा अतिमदता मदसा तेजसा प्रभावेण स्रष्टुकिरयेन च
 दीप्तः विभां प्रकाशं करोतीति विभाकरः राजा सूर्यस्य विभाति राजते ।

(ट) अप्रस्तुतप्रशंसामाह क्वचिदिति । क्वचित् सामान्यात् साधारणात्
 अप्रस्तुतात् विशेषः प्रस्तुतं क्वचित् विशेषतः विशेषात् अप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतं
 क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात् प्रस्तुतं निमित्तं क्वचित् अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं
 कार्यं क्वचित् समात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतं गम्यते चेत् ततः तदा पञ्चधा पञ्च-
 विधा उक्तरीत्येति भावः अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

(ण) पादाहनमिति । यत् रजः पादाहतं सत् उत्थाय मूर्धानम् अधि-
 रोहति आक्रामति, तत् रजः अपमानेऽपि स्वस्थात् देहिनः वरं सनाक् प्रिय-
 तिमर्शः, देवाद् इति वरः ऋष्टे विपु लीवे सनाक् प्रिये इत्यमरः ।

(त) सामान्यमिति । देहिनामान्मित्यर्थः ।

(ङ) स्रगिति । दिव्यस्रग्नि हरसि पतितानेव स्वप्रियासिन्दुनतीं गतासु-

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेत्

अमृतं वा विषमौश्वरेच्छया” ॥ (य)

अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । एवं च अत्राप्रस्तुतप्रशंसासूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु प्रतिविस्वत्वेनोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेन तस्य सद्भावः (द) ।

“इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणाभिव

प्रस्नानान्तरिणमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलयया च कोकिलवधूकरुडेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव” ॥ (ध)

अत्र सन्भाव्यमानेभ्यः (ध) इन्दादिगतान्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते ।

मधुलीत्य भजस्य विलापवचनमिदम् । इयं सक् माख्यं यदि जीवितम् अप-
हन्तीति जीवितापहा जीवनहारिणीत्यर्थः । तदा हृदये निहिता सती ममेति
शेषः मां किं कथं न हन्ति ? मन्वे सज्जी न दीपः ममैवेश्वरप्रतिकूलतेत्याह विष-
मिति । क्वचित् ईश्वरेच्छया विषमपि अमृतम्, अमृतं वा विषं भवेत् ।

(द) प्रख्यातमेवेति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तस्य दृष्टान्तस्य ।

(ध) इन्दुरिति । इन्दुर्लिप्ति इयं मूषकमन्त्रयम् । सीतायाः सौन्दर्यवर्णन-
मिदम् । सीतायाः पुरतः अगतः इन्दुः चन्द्रः अञ्जनेन लिप्त इव मालिन्यपूर्ण
इव न राजते इति भावः, मृगीणां दृष्टिः जडिता इव सङ्कुचिता इव, विद्रुमदलं
प्रवालपद्मवं प्रस्नानः प्रकर्षेण स्नात्रिं गतः अरुणिमा यस्य तादृशमिव, हेमः
काचनस्य प्रभा श्यामेव कृष्णवर्णैव, कोकिलवधूनां कोकिलानां कण्ठेषु कलयया
कार्कश्यं प्रस्तुतमिव कोकिलारवः कार्कश्यः प्रतीयते इति भावः । तथा शिखिनां
सगर्हाणां वर्हाः सगर्हा इव निन्दिता इव । आर्द्रत्वविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) सन्भाव्यमानेभ्यः उत्प्रेक्षणीयेभ्यः ।

“गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य वाप्यकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।

अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया वध्यता-

मित्थं संहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः” ॥ (न)

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् (प) ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने (फ) च द्विधा श्लेषमूला सादृश्य-
मात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्दिशेषणमात्रश्लेषे
श्लेषवद्दिशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा ।

क्रमेण यथा ।

“सहकारः सदासोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥ (ब)

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारसत् कस्य-
चित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

(न) गच्छामीति । विदेशगमने कृतनिश्चयमपि अगच्छन्तं प्रति तत्कारणं
जिज्ञासुं सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । गच्छामि इति मया उक्तया मृग-
दृशा उद्रेकिणं दीर्घे निःश्वासं त्यक्त्वा वाप्यकलुषेण अशुशुणेन एकेन चक्षुषा मां
तिर्य्यक् वक्ष्ये इत्येवमद्य मदर्पितं प्रेम त्वया प्रियसखीवृन्दे वध्यताम् इत्यम्
अमेन प्रकारेण संहितेन विवर्द्धितः प्रतिपादितः मृगशिशुः सोत्प्रासं सञ्चितम्
आभाषितः कथितः । शाश्वत्क्रीडितं वृत्तम् ।

(प) अवेति । अगमनरूपे कार्ये जिज्ञासिते इति शेषः कारणं नायिकाया
भरणाभिप्रायव्यञ्जकं वाक्यरूपमिति भावः ।

(फ) तुल्याभिधाने इति । तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य अभिधाने इत्यर्थः ।

(ब) सहकार इति । सहकारः आनन्दः सदा आनन्दः सौख्यम् आन-
न्दस्य एव तदाभूतः चक्षुसस्य द्विधा पुष्पपद्मवादिजनितया इति भावः समन्वितः
पुष्पः वसन्तकालोचितवेषसमन्वितस्य समुज्ज्वला रुचिः कान्तिः अन्तः समुज्ज्वले
प्रदारे रुचिः अभिलाषो यस्य तद्योक्तः श्रीमान् सुदर्शनः तथा प्रभूताभिः बहोभिः
उत्कलिकाभिः उद्भक्तकलिकाभिः अन्तः उत्कलिकाभिः आकुलः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद् यदि यद्यधोऽपि
यायाद् यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ (भ)

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या
प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित् पुरुषः प्रती-
यते (म) । सादृश्यमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति ।
अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा” ॥ (य)

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते (र) ।
इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः ।

(म) पुंस्तदिति । पुंस्त्वात् पुरुषत्वात् प्रविचलेत् भक्ष्येत् यदि स्त्री भवेद्
यदौत्थ्यः, अधोऽपि पानालमपि यायात् गच्छेत् यदि, प्रणयने याच्ञायां न
महान् अपि स्यात् खर्वः स्यात् यदि, तदपि तथापि विश्वं जगत् अभ्युद्धरेत्
केनापि पुरुषोत्तमेन इति ईदृशी एवंप्रकारा इयं दिक् नीतिः प्रकटिता ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(म) अत्रेति । प्रचुरप्रसिद्ध्या बहुशः ख्याता विष्णुरेवेति तेन हि दैत्य-
हतामृतहरणात् मोहिनीमूर्तिपरिग्रहः कृतः । महार्णवनिमयां घरासुद्धर्तुं
वराहरूपेण पातालं प्रविष्टम् । बहिराजहृतं त्रैलोक्यमुद्धर्तुं वामनरूपेण याच्ञापि
कृता इति द्रष्टव्यम् ।

(य) एक इति । एकः असहाय इत्यर्थः कपोतपोतः पारावतशावकः,
शतशः बहुशः श्येनाः घातकाः पक्षिविशेषाः क्षुधा अभिधावन्ति एनं प्रतीति
शेषः, अम्बरम् आकाशम् आवृतिशून्यं निरावरणम्, हरि हरि खिदमूषकमन्थ्यं
विधेः करुणा शरणं रक्षित्री । विधातैवास्तेदानीं रक्षणक्षम इति भावः ।

(र) अत्रेति । प्रस्तुतः आपन्नः बहुशत्रुपरिवृत इति भावः ।

(ल) धन्या इति । दशरथस्योक्तिरियम् । कङ्काराणां रक्तोत्प्लानां स्पर्शेन

शाम्बिन्दोवरश्यामं ये सृशन्वनिवारिताः” ॥ (ल)

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रती-
यते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवीभयरूपतया त्रिप्रकारेण (व) ।
तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्वेव । असम्भवे यथा ।

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥ (श)

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विना-
ऽसम्भवि (प) । उभयरूपत्वे यथा ।

“अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्ठका बहवो वहिः ।

कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥ (स)

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्त-
श्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि, अन्येषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् (ह) । अस्याश्च समाप्तोक्तिवद् व्यवहार-

धीतलाः धने वाताः वनवायवः धन्याः खलु, ये वाताः अनिवारिताः सन्तः
इन्दोवरश्यामं शमं सृशन्ति ।

(व) इति । प्रस्तुतः सम इति शेषः । वाच्येति । क्वचित् वाच्यस्य
उभयरूपत्वं, क्वचित् समभयरूपत्वं क्वचिच्च उभयरूपत्वमिति भावः ।

(श) कोकिल इति । अहं कोकिलः, भवान् काकः, आवयोः कालिमा
रूपवर्णत्वं समानः । पुनः किन्तु काकली सूक्ष्मी मधुरध्वनिः तस्यां कोविदाः
विषयदाः अन्तरं प्रमेदम् आवयोरिति शेषः कथयिष्यन्ति ।

(प) इति । वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्ती । प्रस्तुतस्य कस्यचित् वनस्य
अध्यारोपणम् आरोपणम् ।

(स) इति । कमलनालस्य पद्मरुपाक्षस्य गुणाः सुवापीत्यर्थः कथं
भङ्गुराः छिद्राः मा भूवन् न मदेयुः, यतः भूयांसि इहानि अन्तश्छिद्राणि अम्भ-
णरविधराणि तदा वहिः बहवः कण्ठकाः ।

(ह) इति । अन्येषां कण्ठकानामित्यर्थः । वन्युवनेरिति । तत्र हि

समारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिमूलाद् वस्तुध्वनेर्भेदः, उपमाध्व-
नावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वम् । एवं समासोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयो-
रपि वाच्यत्वम् ।

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः

॥ ७०७ ॥ [च]

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-
स्तुतिः, स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा ।

“स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्ठककलिताङ्गयष्टयो देव ! ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥ (क)

इदं मम ।

“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं

यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

व्यवहारसमारोपी नास्तीति भावः एवं समासोक्तौ अप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वमिति शेषः,
इह तु प्रस्तुतस्य इति भावः ।

(च) व्याजस्तुतिमाह उक्तेति । वाच्याभ्याम् अभिवेद्याभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां
स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिरुक्ता ।

(क) सनेति । राजविषयिणी व्याजस्तुतिरियम् । हे देव ! त्वयि
कुपितेऽपि रिपूषां स्त्रियः नार्थः स्तनयुगेषु मुक्ताभरणं यासामिति निन्दा,
स्तनयुगेषु मुक्तं त्यक्तम् अभरणं याभिरिति स्तुतिः तद्योक्ताः कण्ठकेन रोमाञ्चन
पतिसद्गजनितस्रात्त्विकभावविश्लेषेण कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो यासामिति
निन्दा, कण्ठकेन चन्द्रशत्रुणापि कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो यासामिति स्तुतिः
तथाभूताः अतएव प्रागिव अकुपिते इव विश्वस्ता निःशङ्का इति निन्दा, विधवा
इति स्तुतिः जाताः, विश्वस्ता विधवा समे इत्यमरः । अत्र निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वम् ।

(ख) व्याजेति । हे पयोद ! मेघ ! तव जीवनानि जलानि जगतः

स्तौवन्तु ते महदिदं घन ! धर्मराज-
साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥ (ख)

पर्यायोक्तं यदा भङ्गा

गम्यमेवाभिधीयते ॥ ७०८ ॥ [ग]

उदाहरणम् ।

“सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः” ॥ (घ)

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं
कारणरूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरी-
सावज्ञस्पर्शनरूपकार्यद्वारेणाभिहितम् । न चेदं कार्यात्
कारणप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्य अप्रस्तुत-
त्वात् । इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्य-
मपि कारणवत् प्रस्तुतम् । एवञ्च ।

“अनेन पर्याप्तयताश्रुविन्दून्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

जीवनाय भवन्तीति यत् इयं तव व्याजन्तुतिः क्लृष्टपा न्तुतिः, हे घन ! इदन्तु
ते तव महत् स्तौत्रं यत् पथिकान् निहत्य धर्मराजस्य यमस्य साहाय्यम् आनु-
कूल्यम् अर्जयसि । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र स्तुत्या धर्मराजसाहाय्यार्जन-
रूपया निन्दाया गम्यत्वम् ।

(ग) पर्यायोक्तमाह पर्यायोक्तमिति । यदा भङ्गा भङ्गीकनेषु गम्यमेव
अभिधीयते अभिधेयवत् प्रकाशयते तत् पर्यायोक्तम् ।

(घ) सृष्टा इति । यस्य इयग्रीवस्य सैनिकैः शच्याः इन्द्राख्याः केशानां
सम्भोगे विन्यासे लालिताः प्रयुक्ताः नन्दने तदास्थोपवने पारिजातस्य ताः प्रसिद्धाः
मञ्जर्यः सावज्ञं सावज्ञं सृष्टाः ।

(ङ) अनेनेति । अनेन राज्ञा श्रुविखासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलानां च

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-

माक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः” ॥ (ङ)

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्
कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशय-
बोधकत्वेन वर्णनाहंसिति पर्यायोक्तमेव ।

“राजन् ! राजसुतां न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुञ्जे ! भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।

इत्थं राजशुक्रस्तवारिभवने सुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-

चित्स्थानवलीक्य शून्यवङ्गभावेकैकमाभापते” ॥ (च)

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता
इति कारणं प्रस्तुतम् । “कार्यमपि वर्णनाहंसित्वेन प्रस्तुतम्”
इति केचित् । अन्ये तु “राजशुक्रवृत्तान्तेन न कौऽपि
प्रस्तुतस्य प्रभावो बोध्यते इति अप्रस्तुत प्रशंसैव” इत्याहुः ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

शूलतमान् घतिखूलान् अयुविन्दून् पर्याजयता पातयता सता आक्षेपसूत्रेण
गुम्फनसूत्रेण विनैव हाराः प्रत्यर्पिताः उपजातिवृत्तम् ।

(च) राजन्निति । पलायितेषु राजपरिवारेषु प्रासादस्थितस्य पालित-
शुकस्य राजादिचित्रपटेषु राजादिवुद्ध्या आवेदनमिदम् । हे राजन् ! राजसुता
मां न पाठयति, देव्यः महिष्यः अपि किं कथं तूष्णीं स्थिताः ? हे कुञ्जे ! मां
भोजय, कुमारस्य राजपुत्रस्य सचिवैः सहचरैः किम् अद्यापि इदानीमपि न
भुज्यते ? इत्यमनेन प्रकारेण तव अरिभवने अध्वगैः पथिकैः पञ्चरात् सुक्तः राज-
शुकः शून्यवङ्गभौ चित्रस्थान् राजादीन् अवलीक्य एकैकम् आभापते कथयति ।
शाट्टूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) अर्थान्तरन्यासमाह सामान्यमिति । साधर्म्येण समानधर्मवत्त्वया
प्रतरेण वधर्म्येण वा विशेषेण सामान्यं वा तेन सामान्येन विशेषो वा, कारणेन

कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साध्यस्यैतेतरेणार्थान्तरन्यासीऽष्टधा ततः ॥

७०६ ॥ [क]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।
सम्भूयान्भोधिसभ्येति महानद्या नगापगा” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयाहगतं विशेषणार्थेन प्रथमाहगतः सामान्यो-
ऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।
विरराम सहीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” ॥ (झ)
“पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं हितयं दधौघाः ।

कार्यञ्च, कार्येण इदं कारणञ्च यदि समर्थ्यते इदोक्रियते असौ ततः उक्तरीत्या
षट्धा षट्प्रकारः अर्थान्तरन्यासः ।

(ज) वृहदिति । चोदीयान् सुदृढतरोऽपि जनः वृहन् महान् सहायो
यस्य तथाभूतः सन् कार्यान्तं कार्यपारं गच्छति प्राप्नोति सिद्धकार्यो भवतीत्यर्थः ।
तथाहि, नगापगा नगनिर्भरिणी महानद्या गङ्गया सम्भूय मिलित्वा अन्भोधिं
समुद्रम् अभ्येति प्राप्नोति ।

(झ) यावदिति । माधवः कृपः यावन्तः अर्थाः यावदर्थम् । यावदर्थं
पदानि सुनिष्ठानि यस्यां तद्योक्तान् एवम् उक्तप्रकारं वाचन् आदाय गृहीत्वा
उक्तित्यर्थः विरराम निवृत्ते । तथाहि, सहीयांसः अतिमहान्तः जनाः प्रकृत्या
स्वभावेन मितभाषिणः भवन्तीति शेषः । अत्र सामान्येन प्रथमाहगतस्यो विशेषः
सोपपत्तिकः कृतः ।

(ञ) पृथ्वीति । सङ्गपस्योक्तिरियम् । हे पृथ्वि ! त्वं स्थिरा भव, हे
भुजङ्गम ! जनता ! त्वम् एनां पृथ्वीं धारय, हे कूर्मराज ! त्वम् इदं हितयं पृथ्वी-

दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्तितये दिधीर्षाम्

आर्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्” ॥ (ज)

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकमाततज्यीकरणं पृथ्वीखैर्यादेः
कार्यस्य समर्थकम् ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्” । (ट)

इत्यादौ सम्पहरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृष्य-
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्यं उदा-
हरणानि । वैधर्म्यं यथा ।

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिञ्जाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥ (ठ)

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत”
इत्यत्र सहसाविधानाभावस्यापवादत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थ-
कम् । एवमन्यत् ।

हेतीर्वाक्यपदार्थत्वे

काव्यलिङ्गं निगद्यते ॥ ७१० ॥ [ड]

भुजङ्गमयोर्द्वयमित्यर्थः दधीषाः, हे दिक्कुञ्जराः ! दिग्गजाः ! तेषां पृथ्वादीनां
वये दिधीर्षां धारणेच्छां धारणयवमित्यर्थः कुरुत । आर्यः रामः हरस्य शम्भोः
कार्मुकम् आततज्यं विसृतमौडिकं करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ट) नहसिति । सहसा अविचिन्त्यर्थः क्रियां न विदधीत न कुर्यात्,
अविवेकः अविमृष्यकारी जनः परम् अत्यर्थम् आपदां पदं स्थानम् । सम्पदः
गुणलुब्धाः गुणानुरक्ताः सत्यः विमृष्यकारिणं जनं स्वयं वृणते हि आश्रयन्त्येव ।

(ठ) इत्यमिति । इत्यस्मिन् अन्त्येन प्रकारेण आराध्यमानः सेव्यमानोऽपि
स वारकः भुवनत्रयं क्लिञ्जाति तापयति । दुर्जनः दुष्टो जनः प्रत्यपकारेण
शाम्येत् शान्तिं गच्छेत्, उपकारेण न शाम्येदिति शेषः प्रत्युत विक्रय्यादिति
भावः ।

(ड) काव्यलिङ्गमाह हेतीरिति । हेतीः कारणस्य वाक्यपदार्थत्वे वाक्यार्थ-
पदार्थयोः कारणत्वे इत्यर्थः काव्यलिङ्गं निगद्यते ।

तत्र वाक्यार्थता यथा ।

“यत्त्रनेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव सुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वहमनानुकारिगतयस्त्रे राजहंसा गता-
स्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न क्षम्यते” ॥ (ढ)

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । पदार्थता यथा
मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिपटलपङ्किलाम् ।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥ (ण)

अत्र द्वितीयाद्ये प्रथमार्द्धमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा
मम ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।
देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्द्धनि” ॥ (त)

(ढ) यदिति । रावणेन सीताहरणानन्तरं वर्षाकाले सीताविरहिणः
रामस्य उक्तिः । हे प्रिये ! तव नेत्रयोः समाना कान्तिर्यस्य तद्योगं यत् इन्दीवरं
श्रीलोलोत्पलं तत् सलिले मग्नं वर्षाप्रभाषादिति भावः । तव सुखस्य छायां कान्तिम्
अनुकरोतीति तदाभूतः शशी चन्द्रः मेघैरन्तरितः आच्छादितः । येऽपि तव
जमनानुकारिणो गतिर्येषां तद्योगाः तेऽपि राजहंसाः गताः मानसमिति शेषः ।
वर्षासु भूयःशब्दानामाविष्टत्वात् तत्पानस्य हंसानां पीडाकरत्वात् ते निर्मलजलं
मानसं मरो यावतीति प्रसिद्धिः । अतः देवेन तव सादृश्येन विनोदमात्रमपि
सम्हापनिवृत्तिरपि न क्षम्यते न क्षम्यते ।

(ण) त्वदिति । राजकुतिरियम् । हरः शम्भुः भूरिभारभिया बहुभार-
भयेन शिरसा तव वाजिराजिभिः चन्द्रसमूहैः निर्धूतं चित्रं यत् घूलिपटलं
रक्षीराभिः तेन पङ्किलां सप्रातपदां गङ्गां न धत्ते ।

(त) पश्यतीति । हे देव ! त्रिपथगा मानं त्रयमाववाहिनीत्यर्थः यथा
तव दानजलवाहिनीं नदीमित्यर्थः अत्र त्रिपथगा बहुमानवाहिनीं पश्यती सती

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते, तदयुक्तम् । तथाहि अत्र हेतुस्त्रिधा भवति, ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति । तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्येति । पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् । तथाहि “यत्त्वन्नेत्रेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यम् । अन्यथा साकाङ्क्षतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते (थ) । “सहसा विदधौत” इत्यादौ तु ।

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥ (द)

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसाविधानाभावं सम्पहरणं सोपपत्तिकमेव कस्येतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

त्वहाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः प्रङ्खिला हि सा” ॥

आत्मानम् उग्रस्य हरस्य भीषणपुरुषस्येति ध्वनिः मूर्धनि शिरसि गोपायति रन्वति लज्जयेति शिषः । प्रथमाङ्गनतमनेकपदं हेतुः ।

(थ) अर्थेति । अन्यथा प्रथमद्वितीयतृतीयपादवाक्यानि विनेत्यर्थः असमञ्जसम् असङ्गतम् ।

(द) परापकारेति । भवतः तत्त्वं सत्यं वदामि, कदाचन परापकारनिरतैः दुर्जनैः सह सङ्गतिः न विधेया न कर्तव्या इति । निराकाङ्क्षतया कारणनिरपेक्षतया स्वतोऽपि आत्मैव गतार्थं कृतार्थम् । नात्रोत्तराङ्गे निष्पादकत्वेन अपेक्ष्यते इति भावः ।

अथ हिशब्दोपादानेन पङ्क्तिव्यादितिवद्भेदतुल्यस्य स्फुट-
तया नायमलङ्कारः, वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

अनुमानन्तु विच्छित्या

ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ॥ ७११ ॥ [ध]

यथा ।

“जानीमहेऽस्या हृदि सारसाच्या

विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।

तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

ष्वापाण्डुता कुङ्कुलताक्षिपद्मे” ॥ (न)

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः । यथा वा ।

“यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये” ॥ (प)

(ध) अनुमानमाह अनुमानमिति । विच्छित्या वैचित्र्येण साधनात्
साध्यस्य कार्यस्य ज्ञानम् अनुमानम् ।

(न) जानीमहे इति । अस्याः सारसाच्याः हृदि अन्तः हृदयमध्ये प्रियस्य
वक्त्रचन्द्रः सुखचन्द्रः विराजते इति जानीमहे मन्यामहे । तथाहि, प्रसृतैः
विभूतैः तस्य हृदिस्थितस्य वक्त्रचन्द्रस्य कान्तिजालैः तदङ्गेषु तस्या अङ्गेषु आपा-
ण्डुता तथा अक्षिपद्मे नयनकमले कुङ्कुलता जातिरिति श्रेयः । अपजातिहृत्तम् ।
अत्र अज्ञानम् आपाण्डुतया अक्षिपद्मस्य च सुकुसीभावेन सिद्धेन साध्यस्य वक्त्र-
चन्द्रस्य हृदये विराजन्तस्य ज्ञानम् ।

(प) यवेति । यत्र अवलानां कामिनीनां दृष्टिः पतति तत्रैव निशिताः
शराः कामस्येति श्रेयः पतन्ति । तत् तथात् स्मरः कामः चापे धनुषि रोपितः
शरो येन तथाभूतः सन् आसाम् अवलानां पुरः अगतः धावति इति मन्ये ।
अथ अवलादृष्टिपतने कामशरपतनरूपात् सिद्धात् साध्यस्य स्मरस्य धनुरारोपित-
शरत्वेन पुरोधानरूपस्य ज्ञानम् ।

अत्र कविप्रौढोक्तिवशादिच्छित्तिः । उभे चायामनिश्चितः
तया प्रतीतिरिह तु निश्चिततयैत्युभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधाहेतु-

हेतोर्हेतुमता सह ॥ ७१२ ॥ [फ]

यथा मम । “तारुण्यस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरण-
हेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासहासयोस्तु अध्यवसा-
यमूलोऽयमलङ्कारः (व) ।

अनुकूलं प्रातिकूल्य-

मनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ७१३ ॥ [भ]

यथा ।

“कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ (म)

(फ) हेतुलङ्कारमाह अभेदेनेति । हेतुमता कार्येण सह हेतोः कारणस्य
अभेदेन अभिधा उक्तिः हेतुः । केचित्तु हेतुमता सह हेतोरभेदेन अभेदारोपण-
नित्यं, अभेदे द्वितीया । अभिधाहेतुनामालङ्कारम् इत्याहुः ।

(व) तारुण्यस्येति । प्रकरणवशात् नायिकालाभः । विलासः विलम्ब-
यम् । हासः विकासः । विलासहासयोरिति अध्यवसायः आहास्याभेदाव-
बोध एव मूलं यस्य तादृशीऽयम् अलङ्कारः एतयोः कार्यकारणसम्बन्धरूपता-
भावादिति भावः ।

(भ) अनुकूलालङ्कारमाह अनुकूलमिति । प्रातिकूल्यं प्रतिकूलभावः अनु-
कूलानुबन्धि आनुकूल्यविधायकं चेत् तदा अनुकूलं नामालङ्कारः ।

(म) कुपितेति । हे तन्वि ! यदा यदि कुपितासि, तदा करजक्षतं
नखक्षतं निधाय भुजपाशाभ्याम् अस्य कान्तस्य कण्ठं दृढं बधान । अत्र
करजक्षतं भुजबन्धनञ्च प्रतिकूलमपि नायकस्य आनुकूल्यकरम् । प्राचीनैरय-
सलङ्कारो नादृत इत्याशयेनाह अस्मिति ।

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षत्वेन स्फुर-
णात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यम् ।

वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥

७१४ ॥ [य]

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचि-
तस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्त-
विषये च क्वचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः क्वचिद्वस्तुकथनस्येति
द्वावित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

“स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः क्वते किमपि ।
क्षणमिह विश्राम्य सखे ! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा” ॥ (र)

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाण-
विशेषे निषेधः ।

“तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम् ।
हन्त नितान्तमिदानौम् आः ! किं हतजल्पितैरथवा” ॥ (ल)

(य) आक्षेपालङ्कारमाह वस्तुन इति । वक्तुमिष्टस्य विवक्षितस्य वस्तुनः
विषयस्य विशेषप्रतिपत्तये यः निषेधाभासः निषेधप्रकाशः स आक्षेपः । स ए
द्विधा वक्ष्यमाणः, उक्तगथेति ।

(र) शरैति । नायकं प्रति नायिकाप्रेरितायाः सख्या उक्तिरियम् । हे
सखे ! स्मरस्य कानस्य शरशतैः शरशतप्रहारैरित्यर्थः विधुरायाः कातरायाः
सख्याः क्वते निमित्तं किमपि भणामि कथयामि, इह क्षणं विश्राम्य तिष्ठ इत्यर्थः,
अथवा निर्दयहृदयस्य तव किं वदामि ? न किमपि वक्तुमुचितं त्वदये इति
भावः । अथ वक्ष्यमाणगत आक्षेपः ।

(ल) तवेति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हरिणाक्षी तव
विरहे नवमालिकां दलितां विकसितां निरीक्ष्य, हन्तीति खेदसूचकमन्ययम्,

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बालक ! माहं दूती तुअ पिअोसि त्ति ण मह बावारी ।
सा मरइ तुअअसो एअं धंमक्खरं भणिम” (५) ॥ (व)

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम् ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ?” ॥ (श)

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्य-
भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्य-
त्वादि । तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे दुःख-
स्यातिशयः । न च अयं विहितनिषेधः । अत्र निषेधाभास-
त्वात् (ष) ।

(५) बालक ! माहं दूती त्वं प्रियोऽसीति न महान् व्यापारः ।

सा मरिष्यते तवायम् एतद् धर्माक्षरं भणामः ॥ इति सं०

माहं दूती माहं मिथ्या वदामीत्यर्थः ।

इदानीं नितान्तम् आः ! अथवा हतजल्पितैः अत्यन्तानिष्टत्वात् अशक्यवचनै-
रित्यर्थः किम् ?

(व) बालकेति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हे बालक ! अविदग्ध
इत्यर्थः माहं तस्मात्तव कान्ताया दूती प्रियः असि इति हितोः महान् व्यापार
उद्यमः न, तदर्थं प्रयासो नैत्यर्थः, सा तव कान्ता म्रियते चेत् तव अयम्
अकीर्तिः एतत् धर्माक्षरं सत्यवचनं भणामः ।

(श) विरहे इति । दूत्या उक्तिरियम् । तव विरहे तन्वङ्गी कथाङ्गी
कथं क्षपं रात्रिं क्षपयतु यापयतु रात्रियापनमशक्यमिति भावः, अथवा दारुण-
व्यवसायस्य निष्ठुरक्रियस्य तव पुरतः अगतः भणितेन उक्तेन किम् ? उक्ति-
निर्णयंकेति भावः ।

(ष) चतुर्थे इति । चतुर्थोदाहरणे दुःखस्य नायिकाया इति शेषः । न

अनिष्टस्य तथार्थस्य

विध्याभासः परो मतः ॥ ७१५ ॥ [स]

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा ।

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पत्यानः सन्तु ते शिवाः !
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्” ॥ (ह)

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रखलद्रूपो निषेधे पर्यव-
स्यति (क्ष) । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहर्यत्वरूपः प्रती-
यते ।

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥

७१६ ॥ [क]

विना कारणमुपनिवध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्

चेति । विहितनिषेधः वास्तवनिषेधः कथनस्येति शेषः तथात्वे दृष्ट्या आगमनस्य
निष्पृथीकत्वात् । निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याधायकत्वादिति बोध्यम् ।

(स) प्रकारान्तरिणाच्चेपमाह अनिष्टस्य अर्थस्य विषयस्य
तथा विशेषप्रतिपत्तये इत्यर्थः विध्याभासः विधिरूपेण प्रकाशः परः अन्यः
आच्चेपी मतः ।

(ह) गच्छति । हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ ! ते तव पत्यानः शिवाः
शुभदाः सन्तु भवन्तु । यत्र भवान् गतः, ममापि तत्रैव जन्म भूयात् ।

(क्ष) अवेति । प्रखलद् असद्रच्छत् रूपं यस्य तथाविधः पर्यवस्यति
परिणमति ।

(क) विभावनानाह विभावनेति । हेतुं कारणं विना यत् कार्यस्य
उत्पत्तिः, असौ विभावना उच्यते । सा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेति
द्विधा परिकीर्तिता ।

कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं
क्वचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥ (ख)

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव “वपुर्भाति सृगौ-
दृशः” इति पाठेऽनुक्तम् ।

सति हेतौ फलाभावो

विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ॥ ४१७ ॥ [ग]

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानीऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्तु महामहिमशालिनः” ॥ (घ)

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थ-
पादे “क्रियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्य-
निमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथक् नोक्तम् ।
यथा ।

(ख) अनायासेति । वयसि यौवने सुभ्रुवः नायिकायाः मध्यम् अना-
यासम् आयासरहितम् अथच कृशं, दृशौ नेत्रे अशङ्के शङ्कारहिते अथच तरले
ष्वसले, तथा वपुः शरीरम् अभूषणम् अनलङ्कारम् अथच मनोहारि भवतीति
श्रेयः । अथ कृशत्वे हेतुमायासं तारल्ये हेतुं शङ्कां, मनोहारित्वे हेतुं भूषणं
विना कार्यस्य कृशत्वस्य तारल्यस्य मनोहारित्वस्य चोत्पत्तिः ।

(ग) विशेषोक्तिमाह सतीति । हेतौ सति फलस्य कार्यस्याभावः विशे-
षोक्तिः । सा च तथा पूर्ववत् उक्तानुक्तनिमित्तत्वादित्यर्थः द्विधा ।

(घ) धनिन इति । स्यष्टम् । अत्र उन्मादस्य हेतोर्धनस्य चाखल्यस्य
हेतोर्यौवनस्य प्रमादस्य हेतोः प्रसुत्वस्य सखिऽपि उन्मादादीनां फलानामभावः ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्” ॥ (ङ)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसङ्गावमुखेनापि निवध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वरः” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निवन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहरः” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निवन्धनाविशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्गरः । शुद्धोदाहरणन्तु सृग्यम् (च) ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः

विरुद्धमिव भासित विरोधोऽसौ दशाकृतिः ॥

७१८ ॥ [छ]

(ङ) स इति । सः कुसुमायुधः एकः एकक इत्यर्थः व्रीणि जगन्ति जयति । यस्य तनुं हरता भस्मीकुर्वतापि शम्भुना बलं न हृतम् । अत्र तनुहरणरूपहेतुसत्त्वेऽपि बलाहरणरूपस्य कार्यस्य अभावः ।

(च) उत्कण्ठाकारणविरुद्धस्येति । उत्कण्ठायाः कारणं पत्याद्यभावः तस्य विरुद्धस्य पत्यादिसङ्गावस्येत्यर्थः निवन्धनात् रचनात् । कारणस्येति । कारणस्य उत्कण्ठायाभावकारणस्य पत्यादिसङ्गावस्य कार्यम् उत्कण्ठाभावः तादृशतायाः तादृशतायाः । शुद्धोदाहरणं केवलविभावना केवलविशेषोक्तिविषयमुदाहरणमित्यर्थः ।

(छ) विरोधात्तद्वारमाह जातिरिति । जातिः गोत्यादिः नात्याद्यैः चतुर्भिः जातिगुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, गुणः प्रकादिः गुणादिभिः त्रिभिः गुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, क्रिया पाकादिः क्रियाद्रव्याभ्यां तथा द्रव्यम् एकव्यक्तिवाचकः अन्

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमरुद्वानलः शशिरुचोऽपि सोषाणः ।

हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः (ज)
सन्ततमुषलासङ्गात् बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः॥ (झ)

अजस्य गृह्णतो जन्म निरौहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ? ॥ (ञ)

वल्लभोत्सङ्गमङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राजाविभावरौजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥ (ट)

इत्यर्थः द्रव्येण मियः परस्परं यत् विरुद्धमिव भासेत असी दशाकृतिः उक्तरीत्या
दशविधः विरोधः आपाततो विरोधवत् भासनं विरोधालङ्कार इति फलितायं ।

(ज) त्वेति । दूषा नायकं प्रत्युक्तिरियम् । तव विरहे अस्याः मलय-
मरुत् दवानलः दावाग्निः, शशिरुचः चन्द्रमरीचयः अपि तथा शीतला इत्यपि-
शब्दायं । सोषाणः स्यात् इत्यर्थः अलिरुतं भस्मरत्नोऽपि हृदयं भिन्ते विध्वंसि,
नलिनीदलमपि पद्मिनीपत्रमपि निदाघरविः ग्रीधत्स्यैः ।

(झ) सन्ततेति । हे नृपते ! भवति राजनि सति विद्यमाने इत्यर्थः
सन्ततः निरन्तरः यः सुषलेन आसङ्गः संसर्गः तस्यात् तथा बहुतराणां गृह-
कर्माणां घटनया अतुष्टानेन कठिनाः क्लिष्टाङ्गिता इति भावः द्विजपत्नीनां
ब्राह्मणीमां कराः सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कीमलाः जाताः, तव दान-
शक्तिप्रभावात् ब्राह्मणानां कष्टकरवृत्तित्वव्यपगमादिति भावः । अत्र काठिन्यं गुणः
तस्य सौकुमार्येण सह विरोध आपाततो भासते, परं राज्ञी दानशक्त्या
समाधानम् ।

(ज) अजस्येति । ब्रह्मस्तुतिरियम् । हे देव ! की जनः अजस्य जन्म-
रहितस्य अथच जन्म गृह्णतः, निरौहस्य निश्चेष्टस्य अथच हता द्विषो येन
तादृशस्य, स्वपतः निद्राणस्य अथच जागरुकस्य तव यथार्थ्यं तत्त्वं वेद जानाति ?

(ट) वल्लभोत्सङ्गेनेति । वल्लभस्य कान्तस्य उत्सङ्गः क्रीडः तेन विना
तत्रोपवेशनेन विनेत्यर्थः हरिणचक्षुषः हरिणेषुणायाः कान्तायाः राजाविभावरौ-
जानिः पौर्णमासीनिशाचन्द्रः विषस्य ज्वालाया आकुलः आकुलताजनक इत्यर्थः

नयनयुगासेचनकं मानसद्वय्यापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराच्या मदयति हृदयं दुनोति च मे" (ठ)

"त्वहाजिराजीत्यादि" "वक्तृभोक्तृत्वेत्यादि" श्लोके चतुर्थ-
पादे "मध्यन्दिनदिनाधिप" इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
"तव विरहे" इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैर-
न्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समा-
धानम् (ड) । अत्र "अजस्य" इत्यादावजत्वादिगुणस्य ग्रह-
णातिक्रियया विरोधः, भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात् समा-
धानम् । "त्वहाजीत्यादौ" "हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते"
इति विरोधः । त्वहाजीत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् ।
स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात्
कार्यमेव वाध्यत्वेन प्रतीयते, विशेषोक्तौ च कार्यभावेन
कारणमेव । इह तु अन्योऽन्यं द्वयोरपि वाध्यत्वमिति
भेदः ।

अभवत् । चाकुलत्वं गुणः अन्तरूपद्रव्यवाचिना आपाततः विरुद्धवत् प्रतीयते,
विरहहेतुकत्वात् तु समाधानम् ।

(ठ) नयनेति । नयनयुगलस्य आसेचनकम् अतिवृत्तिकरं, तदासेचनकं
दृष्टेर्नाशकौ यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसद्वय्या मनःकल्पनस्यापि दुष्प्रापं
लक्ष्मणस्य नदिराच्या इदं रूपं मे हृदयं मदयति उल्लासयति दर्शनेनेति भावः,
दुनोति तापयति च अप्राप्ता इति भावः । अत्र मदनं क्रिया तापनक्रियया
विरुद्धं व प्रतिभाति, पूर्वरागनिबन्धनात् तु समाधानम् ।

(ड) त्वहाजीति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र गङ्गाधरोऽपि गङ्गां न धारय-
तीति गङ्गाधररूपद्रव्यं क्रियया आवरणरूपया विरुद्धमिवापाततः प्रतीयते,
राजश्रुतिपरत्वात् तु समाधानम् ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ॥

७१६ ॥ [ढ]

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनीन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ॥ (ण)
माक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम् ।
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्” ॥

अस्याञ्चापवादत्वाटेकदेशस्ययोर्विरोधे विरोधालङ्कारः । (थ)

गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्वाऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

(ढ) असङ्गतिमाह कार्येति । कार्यकारणयोः भिन्नदेशतायां कार्य-
कारणयोः समदेशवर्तित्वं नियमः तदन्यथात्वे इत्यर्थः असङ्गतिः ।

(ण) सेति । सखायं प्रति कस्यचित् नायिकाविरुद्धिण चक्रियम् ।
सा कान्ता बाला सुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः कार्याकार्यावधारणाचमचेतसः ।
तस्या मौग्धेन तत्सम्भोगपराश्रुत्वं युक्तं सम तु तत्सम्भोगलालसत्त्वेऽपि तत्करणे
अनभिमुखत्वमसङ्गतामिति भावः । सा स्त्री वयं कातराः समयाः कामभयात्तां
इत्यर्थः, स्त्रीषामेव कातरत्वं स्वभावः न तु पुंमामिति भावः । सा पीनीन्नति-
मत् पीनमुन्नतहेत्यर्थः पयोधरयुगं धत्ते धारयति, वयं सखेदाः आन्ताः । सा
गुरुणा दुर्भरेण जघनस्थलेन आक्रान्ता अभिभूता, वयं गन्तुं चलितुं न शक्ताः
कामार्ततया किमपि कर्तुं न समर्था इति भावः । तस्मात् अन्यजनाश्रितैः
तत्क्रान्तिरूपजनाश्रितैः दोषैः वयम् अपटवः इतिकर्तव्यमूढा जाताः स्म इति
अद्भुतम् आश्चर्यम् । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अप्रगल्भमनस्त्वादिकं
कार्यं नायकनिष्ठं कारणन्तु बालत्वशदिकं नायिकानिष्ठमिति कार्यकारणयो-
र्भिन्नदेशत्वम् ।

(थ) अस्या इति । अस्याः असङ्गतेः अपवादत्वात् विशेषत्वात् । एक-
देशस्ययोर्विरोधे विरोधालङ्कारः भिन्नदेशयोस्तथात्वे असङ्गतिरिति भावः ।

(ढ) विषममाह गुणाविति । हेतुकार्ययोः विरुद्धौ गुणौ वा विरुद्धे

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥

७२० ॥ [६]

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु-
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥ (ध)

अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” ॥ (न)

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

क्रिये यत् स्यातां यदा पारस्पर्य प्रक्रान्तस्य कर्मणः वैफल्यं निष्फलत्वम् अनर्थस्य
अनिष्टस्य च सभावः, या च विरूपयोः विरुद्धयोः सङ्घटना सम्मेलनम् तत्
विषमं मतम् ।

(स) सद्य इति । यस्य तमालनीला कृपाणलेखा सङ्घटयदित्यर्थः रणे
रणे प्रतिसंघातं करस्पर्शम् अवाप्य शरदिन्दुः शरच्छन्दः तद्वत् पाण्डु शुभं त्रिलो-
काभरणं सर्वगामित्वेन विभुवनादृतमिति भावः । यशः सद्यः प्रसूते जनयति
पितृत्वं पाययन्नेतदिति शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र हेतोरसिद्धताया विरुद्धो
गुणः कार्यस्य यशसः शुक्लता, कार्यस्य च शुक्लयशसः विरुद्धे गुणः कारणस्य
रूपाणस्य तमालनीलत्वम् ।

(न) आनन्देति । हे कुवलयदलं नीलोत्पलपत्रं तद्वत् लोचनं यस्याः
तस्मिन्नुद्धो । त्वम् इदम् अनन्दं महान्तम् आनन्दं, ददासि, किन्तु त्वयैव
जनितः उत्पादितः विरहः मे सम शरीरं तापयतितरान् अतिशयेन तापयति ।
आयोवृत्तम् । अत्र हेतुरानन्दयितो सौ तत्कार्यस्य विरहस्य तापजनकत्वमिति
हेतुः कार्यस्य विरुद्धे क्रिये ।

“अयं रत्नाकरोऽभोधिरित्यसेवि धनाशया ।

धनं दूरेऽस्तु, वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥ (प)

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-
र्वदनपूरणम् ।

“क्व वनं तस्रवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो वत धातुश्चरितं सुदुःसहम्” ॥ (फ)

अत्र वनराजश्चिरोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा
वा ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुचिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा” ॥ (ब)

(प) अयमिति । अयम् अभोधिः समुद्रः रत्नानामाकर इति हेतोः
धनाशया धनप्राप्तिलालसधा असेवि सेवितः मयेति शेषः । किन्तु धनं दूरे
अस्तु, प्रत्युत वदनं चारवारिभिः लवणजलैः अपूरि पूरितम् ।

(फ) क्वेति । तरुणां वल्कानि त्वचः भूषणानि यत्र तादृशं वनं क्व,
महेन्द्रवन्दिता देवेन्द्रादृता नृपलक्ष्मीः राजश्रीश्च क्व, क्वदयं महेन्द्रन्तरमजयोः सूच-
यति । वत खेदे, प्रतिकूलवर्त्तिनः त्रिरुद्धस्य धातुः द्रैवस्य चरितं नियतं निश्चितं
सुदुःसहम् ।

(ब) विपुलेनेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरशयस्य समुद्रनिलयस्य यस्य
रूपस्य विपुलेन कुचिणा सदरेण भुवनानि जगन्ति पपिरे प्रीतानि, सः एक-
तमया पुरस्त्रिया नगरवासिन्या कामिन्या मदविभ्रमेण असकलया असम्पूर्यया
कुटिलयेत्यर्थः एकया दृशा नेत्रेण पुनः पपे पीतः । मञ्जुभाषिणीवत्, सजसा
कगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति लक्षणात् । अत्र एकत्र सर्वलग्नप्रायित्वम् एक-
नाथैकनेत्रपीतत्वञ्च विरुद्धं सङ्घटितम् ।

समं स्यादानुरूप्येण

ज्ञाघा योग्यस्य वस्तुनः ॥ ७२१ ॥ [भ]

यथा ।

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गकन्याऽवतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रौतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवद्रुः” ॥ (भ)

विचित्रं यद्विरुद्धस्य

कृतिरिष्टफलाय चैत् ॥ ७२२ ॥ [य]

यथा ।

“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विसुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥ (र)

(भ) समनाह सनमिति । योग्यसमागनेन आनुरूप्येण । योग्यस्य वस्तुनः विषयस्य ज्ञाघा समं स्यात् ।

(म) शशिनसिति । इन्द्रमत्या अजे स्वयंहते पौराणास्तुक्तिः । प्रयं कौमुदी शशिनं मेघमुक्तं मेघावरणशून्यम् उपगता, जङ्गकन्या जाङ्गली अनुरूपं स्वसदृशं जलनिधिमं अवतीर्णा प्रविष्टा, समगुणयोः तुल्यगुणयोरजिन्द्रमःखीर्षीनेन मिलनेन प्रीतिः येषां तथाभूताः पौराः पुरवासिनः तत्र स्वयंवरकवे नृपाणान् अन्येषां स्वयंवरगतानामिति शेषः श्रवणकटु दुःश्रवण इति इत्यम् एकदाश्रयम् विवद्रुः प्रकटयामासुः ऊचुरित्यर्थः । मालिगीहस्तम् ।

(य) विचित्रमाह विचित्रमिति । विरुद्धस्य विपरीतस्य कृतिः करणम् इष्टफलाय अभिमतफलसाधनाय चैत् भवति तत् विचित्रम् ।

(र) प्रणमतीति । सेवकात् भृत्यात् अन्यः को मूढः उन्नतिहेतोः प्रणमति कीर्तितहेतोः प्राणान् विसुञ्चति, तथा सुखहेतोः दुःखीयति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्र उन्नतिरूपस्य नतिविरुद्धस्य फलस्य लाभाय उन्नतिविरुद्धस्य प्रणतिरूपकार्यस्य करणम् । एवमन्यत्रापि ।

आश्रयाश्रयिणोरैक-

स्याधिक्येऽधिकमुच्यते ॥ ७२३ ॥ [ल]

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र ।

अज्ञात एव श्रेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥ (व)

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटमहिष-

स्तपोधनाभ्यागमसन्भृता सुदः” ॥ (श)

अन्योन्यमुभयोरैक-

क्रियायाः करणं मिथः ॥ ७२४ ॥ [ष]

(ल) अधिकमाह । आश्रयाश्रयिणोराधाराधेययोः एकस्य आधिक्ये अधिकम् उच्यते ।

(व) किमधिकमिति । अत्र वारिधिः समुद्रस्य अधिकं महिमानं महत्त्वं किं ब्रूमः ? यत्र हरिनारायणः कुक्षौ जठरे भुवनानि निक्षिप्य अज्ञात एव कुर्वेति केनाप्यलक्ष्यमाण इत्यर्थः श्रेते । अत्राश्रयस्य वारिधेराधिक्यम् ।

(श) युगान्तेति । युगान्तकाले कल्पान्तसमये प्रतिसंहतः सङ्कुचितः पाप्मा येन तादृशस्य कैटमहिषः क्षणस्य यस्यां तनौ शरीरे जगन्ति सविकासम् असङ्कीर्णमिति यावत् यथा तथा पाहत तिष्ठन्ति स्य तत्र तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन ससागमेन सन्भवाः समुत्पन्नाः सुदः हर्षाः न ममुः न मान्ति स्य । वंशस्वविलं वृक्षम् । अत्र आश्रयस्य आनन्दस्याधिक्यम् ।

(ष) अन्योन्यमाह अन्योन्यमिति । उभयोः मिथः परस्परम् एकक्रियायाः करणम् अन्योन्यम् ।

यथा ।

क्षया सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी” ॥ (स)

यदाधियमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥

कार्यस्य करणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥ ७२५ ॥ [ह]

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः” ॥ (छ)

कानने सरिट्टुहेशे गिरीणामपि कन्दरे ।

पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामिकं रिपवः पुरः ॥ (क)

(स) त्वयेति । सा तन्वी कृशाङ्गी त्वया शोभते, त्वमपि तथा कृशाङ्गा शोभसे । चन्द्रः रजन्या शोभते निशीथिनी रजनी च चन्द्रेण शोभते इति शेषः ।

(इ) विशेषमाह यदिति । यत् अनाधारम् आधारवर्जितम् आधियं यच्च एकं यस्तु अनेकगोचरं बहुस्थानवर्ति, यदा किञ्चित् किमपि कार्यं प्रकुर्वतः जनस्य अशक्यस्य इतरस्य शक्यस्य वा कार्यस्य देवात् करणं विशेषः स च ततः तस्मात् उक्तनयात् त्रिविधः ।

(छ) दिवमिति । दिवं स्वर्गम् उपयातानामपि सृष्टानामपीत्यर्थः येषां कवीनाम् अनन्या बहुवः गुणानां गणा यासु ताः गिरः वाचः आकल्पम् आप्त्यर्थं जगन्ति रमयन्ति तोषयन्ति ते कवयः कथमपि न वन्द्याः नार्चनीयाः ? अपि तु वन्द्या एवेत्यर्थः । अत्राधियं कविवाक्यं तेषां स्वर्गगमनादनाधारम् ।

(क) कानने इति । राजस्तुतिरियम् । रिपवः शत्रवः एकं त्वां कानने वने सरितां नदीनाम् उद्देशे अवकाशे गिरीणां पर्वतानां कन्दरे गुहायामपि पुरः अतः अन्तकसङ्काशं यमसदृशं पश्यन्ति । अत्र एकस्य राज्ञः बहुगोचरत्वम् ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?” ॥ (ख)

इति रघुवंशे ।

व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् ।
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥ ७२६ ॥ [ग]

यथा । “दृशा दग्धं मनसिजम्” इत्यादि ।

सौकर्येण च कार्यस्य

विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७२७ ॥ [घ]

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः

समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि न चायाससहना ।

(ख) गृहिणीति । अजविलापोऽयम् । हे मिथे ! इत्यध्याहाय्यम् ।
त्वां हरता करुणाविमुखेन निर्दयेन मृत्युना मे किं न हृतं वद तथाहि, त्वं मे
गृहिणीति गृहिणी हता, त्वं मे सचिवः मन्त्रीति । मन्त्री हतः, त्वं मे मिथः
सखी विजनसहचरीति सखी हता, त्वं मे ललिते मनोहरे कलाविधौ नृत्य-
गीताद्यनुष्ठाने प्रियशिष्या इति सापि हता । तस्मात् सर्वमेव मे हृतमिति
भावः । सुन्दरीवृत्तम् । अयुजीर्यदि सौ जगौ युजोः सभराखौ यदि सुन्दरी
तदेति लक्षणात् । अत्र इन्दुमतीहरणरूपमेकं कार्यं प्रकुर्वतः विधेः गृहिण्यादि-
कस्य अपरस्य कार्यस्य देवात् करणम् ।

(ग) व्याघातमाह व्याघात इति । येन केनापि यथा कृतं यत् वस्तु,
अन्यो जनः तेनैव उपायेन चेत् यदि तत् वस्तु अन्यथा अन्यप्रकारं कुरुते तदासौ
व्याघातः । दृशेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र हरेण नयनेन मन्त्रीकृतः मदनः
नारीभिः तेनैव नेत्ररूपोपायेन सजीवः कृतः ।

(घ) प्रकारान्तरेण व्याघातमाह सौकर्येणेति । सौकर्येण सुकरत्वेन
यदि कार्यस्य विरुद्धं क्रियते तदापि व्याघातः सादिति शेषः ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं
न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्” ॥ (ङ)

अत्र नायकेन नायिकामृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तम् । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण
हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात् ॥ ७२८ ॥ [च]

यथा ।

“श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।
लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ?” ॥ (छ)

तन्मालादीपकं पुनः ।

धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरम् ७२९ [ज]

(ङ) उदाहरति इहेति । प्रवासगमनकाले दम्पत्यीरुक्तिप्रत्युत्ती । हे
कान्त ! त्वम् इहेव गृहे तिष्ठ, अहं कतिपयैरेव अहोभिः समागन्ता आगमिष्या-
मीत्यर्थः, त्वं मृदुः कीमलाङ्गी अस्ति, आयाससहनता क्लेशचमा न च येन मया
सह गमिष्यसीति भावः । हे सुभग ! मृदुत्वं कीमलत्वं मे मन भवता सह
गन्तुम् अधिकं हेतुः, यत् यस्मात् मृद्वी अहं विरहकृतम् असमं निरपमम् आयासं
न सोढा न सहिष्ये । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) कारणमालासाह परमिति । यदा पूर्वपूर्वस्य परं परं प्रति हेतुता
तदा कारणमाला स्यात् ।

(छ) श्रुतमिति । कृतधियां शिञ्चित्तमतीनां सङ्गात् श्रुतं प्रास्वज्ञानं,
श्रुतात् विनयः शिष्टाचारः, विनयात् लोकानुरागः लोकप्रियता, लोकानुरागतः
किं न जायते ? अत्र परं परं विलासादिकं प्रति पूर्वपूर्वस्य श्रुतादिः हेतुत्वम् ।

(ज) मालादीपकसाह तदिति । धर्मिणां बहूनां यद्योत्तरम् उत्तरोत्तरं
यत् एकधर्मेण सम्बन्धः तत् पुनः मालादीपकम् ।

यथा ।

“त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः ।

शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः” ॥ (झ)

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्थायतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तद्वैकावली द्विधा ॥

७३० ॥ [ज]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“मरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र समङ्गीताः सङ्गीतं सम्मरोदयम्” ॥ (ट)

“न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद् यदलीनघटपदम् ।

(झ) त्वयीति । राजन्तृतिरियम् । हे राजन् ! त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते रसं गते सति धनुषा शराः आसादिताः प्राप्ताः, शरैः शरैः शरोः शिरः आसादितमिति शेषः । तेन अरिशिरसा भूः भूतलम् आसादितं, तथा भुवा त्वम् आसादितः तव भूस्त्रामित्वादिति भावः, त्वया यशः आसादितम् । अत्रैकया आसादनक्रियया यद्योत्तरं बहूनां धर्मिणां धनुरादीनां सम्बन्धः ।

(ज) एकावलीमाह पूर्वमिति । चेत् यदि पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोह्यते निराक्रियते तदा द्विधा स्थापनापोहनभेदात् द्विप्रकारा एकावली स्यात् ।

(ट) मर इति । मरः मरोवरं विकसितानि अम्भोजानि यस्मिन् तथोक्तम् । अम्भोजं भृङ्गैः मरैः सङ्गतं युक्तम् । भृङ्गाः भ्रमराः तत्र समङ्गीताः सङ्गीतशालिनः, सङ्गीतं मरस्य कामस्य उदयः मरोदयः तेन सङ्घितं काम-वृद्धिकरमित्यर्थः । अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन स्थापितम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः” ॥ (ठ)

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपो-
हितञ्च दृश्यते । यथा ।

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्” ॥ (ड)
एवमपोहनेऽपि ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ७३१ [ठ]

यथा ।

“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्यं तल्ये वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम्” ॥ (ण)

यथासङ्गमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ७३२ [त]

(ठ) नेति । तत् कलं न आसीदिति शेषः यत् कलं सुचारुणि पङ्क्तानि
यधिन् तथाभूतं न । तत् पङ्कजं पत्रं न, यत् अलीनाः षट्पदाः भनराः यत्र
तादृशम् । असी षट्पदी न, यः मधुरं न जुगुञ्ज । तत् गुञ्जितं न, यत्
गुञ्जितं मनः न जहार । अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन
अपीहितम् ।

(ड) वाप्य इति । वाप्यः सरस्यः विमलाः भवन्ति, वापीषु कमलानि
स्फुटन्ति विकसन्ति, कमलेषु अलयः भनराः पतन्ति, सङ्गीतम् अलिषु पदं स्थानं
करोति अलयः सङ्गीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(ठ) सारमाह उत्तरोत्तरमिति । उत्तरोत्तरं वस्तुनः विषयस्य उत्कर्षः
सार उच्यते ।

(ण) राज्ये इति । राज्ये काननसागरसहितभूतले वसुधा पृथिवी सारं,
वसुधायामपि पुरं नगरं सारं, पुरे सौधं इत्ये सारं, सौधे तल्यं शय्या सारं, तल्ये
अनङ्गस्य कानस्य सर्वस्वं सर्वधनं वराङ्गना उत्तमा कान्ता सारम् ।

(त) यथासङ्गमनूद्देश इति । उद्दिष्टानां वस्तूनां क्रमेण
अत्र पश्चात् यत् उद्देशः कौर्तनं तत् यथासङ्गम् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षीमाञ्जलेनाहण
 क्रीडाकाननमाविशन्ति वलयक्वाणैः समुत्त्रासय ।
 इयं वञ्जुलदक्षिणानिलकुह कण्ठेषु साङ्केतिक-
 व्याहाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥ (थ)
 क्वचिदेवामनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।
 भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते ॥

७३३ ॥ [६]

क्रमेण यथा ।

“स्थिताः क्षणं पक्ष्मस्तु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

(थ) उन्मीलन्ति । दूया नायकं प्रलुक्तरियम् । हे सुभग ! त्वदीय-
 विरहे तस्यास्तव कान्तायाः मिथः अन्योन्यं वञ्जुलाः वकुलाः दक्षिणानिलाः
 मलयवाताः कुहकण्ठाः कोकिलाः तेषु इयम् एवंप्रकाराः साङ्केतिकव्याहाराः
 इन्द्रितोक्तयः वर्तन्ते इति शेषः, यथा उन्मीलन्ति विकसन्ति इति एकया वञ्जुलान्
 प्रति उक्ते अपरया नखैः लुनीहि क्विन्नि वञ्जुलपुष्पापीति भावः इति उच्यते ।
 वहति इति एकया दक्षिणानिलं प्रति उक्ते अपरया क्षीमाञ्जलेन पट्टवसनप्रान्तेन
 तस्य घनत्वादिति भावः आहण आच्छादय यथा न सखीशरीरं स्पृशेदिति भावः
 इति उच्यते, क्रीडाकाननं विहारोद्यानम् आविशन्ति प्रविशन्ति इति एकया
 कोकिलान् प्रति उक्ते अपरया वलयक्वाणैः कङ्कणध्वनिभिः समुत्त्रासय ताडय
 कोकिलान् येन तेन कुह्वरवसातन्वन्तीति भावः इति उच्यते । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृक्षम् ।

अत्र उद्दिष्टानां वस्तूनां पश्चात् क्रमेण पुनरुद्देशः ।

(द) पर्यायालङ्कारमाह क्वचिदिति । क्वचित् एकं वस्तु क्रमात् अनेक-
 क्तिन् भवति वा क्रियते चेत् तथा क्वचित् अनेकं वस्तु क्रमात् एकगं भवति वा
 क्रियते चेत् तदा पर्याय इष्यते ।

बलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः” ॥ (ध)

“विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रीणिभरालसाः ।
वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव” ॥ (न)

“विस्मृष्टरागादधरान्निवर्तित-
स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्गरादानपरिचिताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः” ॥ (प)

“ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः” ॥

एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च क्वचिदाधेय-

(ध) स्थिता इति । प्रथमे उदविन्दवः वृष्टिनलकणाः तस्याः पार्वत्याः पञ्चसु नेत्रलीमसु चषं स्थिताः पञ्चणामतिसान्द्रत्वादिति भावः, ततः ताडितः पतनेन क्लीशितः अधरः यैः तथाभूताः अधरपतिता इत्यर्थः, ततः पयोधरयोः स्तनयोः उक्तेषु उक्ताद्ये निपातेन चूर्णिताः खण्डिताः, ततः बलीषु त्रिवलीषु खलिताः पतिताः सन्तः क्रमेण नाभिं प्रपेदिरे प्रापुः । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र एकं वस्तु वर्षांशुरूपम् अनेकगोचरं क्रमेण भूतम् ।

(न) विचरन्तीति । राजन्तुतिरियम् । हे राजन् ! इति अध्याहार्यं, यत्र तव अरिपुरे शत्रुनगरे श्रीणिभरेण नितम्बभारेण अलसाः सन्त्यरगामिन्यः विलासिन्यः विचरन्ति, तत्र इदानीं वृककाकशिवाः शार्ङ्गलवायसशृगालाः विचरन्ति । तव शत्रूणां निधनात् तत्रगरवनीभूतासिति भावः । अत्र वृकादि अनेकं वस्तु एकगं भूतम् ।

(प) विस्मृष्टेति । तथा पार्वत्या विस्मृष्टः व्यक्तः प्रतविरुद्धत्वादिति भावः रागी रञ्जनं यस्य तधीकृत् अधरात् तथा स्तनयोरङ्गरागेण अरुणात् रंकीकृतात् कन्दुकात् निवर्तितः, तथा कुशाङ्गराणाम् आदानेन चयनेन परिचिताः व्रणिताः अङ्गुलयः यस्य तादृशः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयी जपमालानिरतः कृतः । अत्र एकं वस्तु कररूपम् अनेकशिल्पं कर्माणि वा विषये कृतम् ।

नपि । यथा “स्थिताः क्षणम्” इत्यत्र उदविन्दयः पञ्चादाव-
संहतरूप आधारे क्रमेण अभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेय-
भूता वृत्तादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेण अभवन् । एवमन्यत् ।
अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनि-
मयाभावात् परिवृत्तेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ७३४ [फ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षौ जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा सृहीतो मदनज्वरः” ॥ (ब)

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः” ॥ (भ)

अत्राधिक्येन ।

प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्योऽथवा तदा ॥

परिसंख्या

॥ ७३५ ॥ [म]

(फ) परिवृत्तिमाह परिवृत्तिरिति । समन्यूनाधिकैः वस्तुभिः विनिमयः
परिवृत्तिः भवेत् ।

(ब) दत्त्विति । स्पष्टम् । अत्रेति । समेन तुल्येन कटाक्षद्वययोर्द्वयोरपि
तुल्यत्वादिति भावः । न्यूनेन निकृष्टेन हृदयात् मदनज्वरस्य निकृष्टत्वादिति
भावः ।

(भ) तस्येति । रामस्योक्तिरियम् । तस्य प्रवयसः स्वविरस्य जटायुषः
अधुना स्वर्गिणः स्वर्गं गतस्य किमिव शोच्यते ? नैव शोच्योऽस्माविति भावः ।
येन जटायुषा जर्जरं नराक्षीणं यत् कलेवरं तस्य व्ययात् विनिमयात् इन्दुकिरण-
वत् उज्ज्वलं यशः क्रीतम् । अधिक्येन वस्तुना यशसा न्यूनं वस्तु क्षराजीर्णं
मरीरं परिवर्तितम् । इन्द्रवज्राहतम् ।

(म) परिसंख्यामाह प्रश्नादिति । प्रश्नात् वा अप्रश्नतः कथितात् वस्तुनः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्य्यमार्थ्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्” ॥ (य)

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शाब्दम् ।

“किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः ।
को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदम्” ॥ (र)

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यर्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकम् ।
अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम्” ॥ (ल)
“बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषां सम्मतये बहु श्रुतम् ।

शब्दः शब्दप्रतिपाद्यः वा अर्थः अर्थमलात् लभ्यः तादृशः अन्यस्य व्यपोहः निरा-
करणं चेत् भवति तदा परिसङ्गा ।

(य) किमिति । उक्तिप्रत्युक्ती । अत्र जगति सुदृढम् अक्षयमित्यर्थः
भूषणं किम् ? यशः न रत्नम् । किं कार्य्यम् ? आर्थाणां चरितं सुकृतं सत्कार्य्यं
न दोषः । अप्रतिहतं चक्षुः किम् ? धिषणा बुद्धिः न नेत्रम् । त्वदपरः त्वत्पी-
ड्यः कः सदसतां विवेकं जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(र) किमिति । उक्तिप्रत्युक्ती सदा किम् आराध्यम् अनुष्ठेयम् ? पुण्यम् ।
कश्च सेव्यः ? सदागमः सत्कास्त्रम् । कः ध्येयः चिन्तनीयः ? भगवान् विष्णुः ।
किं काम्यं वाञ्छनीयम् ? परमं पदं सुक्तिपदम् ।

(ल) भक्तिरिति । महतां जनानां प्रायः बाहुल्येन भवे शिवे भक्तिः न
विभवे संपदि । शास्त्रे व्यसनम् आसक्तिः युवतिरेव कामस्य अस्त्रं तस्मिन् न ।
यशसि चिन्ता न वपुषि शरीरे दृश्यते । अत्र महतां कुत्र भक्तिर्दृश्यते इत्यादि-
प्रश्नाभावः ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम्” ॥ (व)

ज्ञेयमूलत्वे च अस्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु
वर्णसङ्कराश्चापेषु गुणच्छेदाः” इत्यादि (श) ।

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसम्भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥

७३६ ॥ [ष]

“वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनौ बाला तवेह वसतिः कुतः ?” ॥ (स)

(व) बलमिति । तस्य विभोः बलम् आत्मानां विपन्नानां भयस्य उप-
शान्तये नाशाय, न तु परपीडनायेति भावः । बहु श्रुतं शास्त्रज्ञानं विदुषां
पण्डितानां सत्कृतये सन्मानाय, न तु आत्मप्रतिष्ठायै इति भावः । वसु धनं
केवलं न परप्रयोजनमिति भावः, गुणवत्तापि दयादाक्षिण्यादिगुणशालित्वमपि
परप्रयोजना परेषां प्रयोजनानुरोधनोत्पद्येः न तु स्वार्थपरमिति भावः । अत्रापि
किमर्थं तस्य बलमित्यादिप्रश्नाभावः ।

(श) यस्मिंश्चेति । यस्मिन् राजनि जितं जगत् येन तथाभूते महीं पृथ्वीं
पालयति शासति सति चित्रकर्मसु कालेष्टव्यापारेषु वर्णानां रत्नद्रव्याणां सङ्कराः
समाविशाः न तु वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कराः सङ्करोत्पत्तिरिति भावः, चापेषु
धनुषु गुणानां सौर्वीणां द्वेदाः न तु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां विच्छेदा इति
भावः ।

(ष) उत्तरमाह उत्तरमिति । उत्तरात् उत्तरवाक्यात् यदि प्रश्नस्य उत्तरः
आगमः स्यात् यदा सत्यपि विद्यमानेऽपि प्रश्ने असकृत् पुनः पुनः अतिविचित्र-
मित्यर्थः उत्तरं स्यात् तत् उत्तरं नामालङ्कारः ।

(स) वीक्षितुमिति । पथिकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । श्वश्रूः स्वामिजननीं
वीक्षितुं न क्षमा न शक्नोतीति भावः । स्वामी पतिः दूरतरं अतिदूरं गतः न
तस्याप्यागमनं सम्भवतीति भावः । अहं बाला सुग्धा एकाकिनौ, अतः तव इह

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

“का विषमा देवगतिं किं लब्धव्यं जनी गुणगाही ।

किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुर्गोक्तं खलो लोभो” (१) ॥

अत्र अन्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् (ह) परिसंख्यातो-
नैदः । न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तस्याङ्गी-
कारात् । न च काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

दण्डापूपिकयान्यायादर्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥

७३७ ॥ [च]

“मूपिकेण दण्डो भक्षितः” इत्यनेन तत्सहचरितमपूप-
भक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमा-
पततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका (क) । अत्र च क्वचित् प्राक-
रणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिका-
र्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेण उदाहरणम् ।

(१) का विषमा देवगतिः किं लब्धव्यं जनी गुणगाही ।

किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुर्गोक्तं खलो लोभः ॥ इति सं० ।

वसतिः अवस्थानं कुतः कथं स्यात् ? अत्र उत्तरवाक्येन पथिकः पूर्वं वसत्यर्थे
प्रार्थितवानिति प्रश्नस्य उत्तरः ।

(ह) विषमा का ? देवगतिः । किं लब्धव्यं ? प्राप्तव्यम् ? गुणगाही जनः ।
सौख्यं सुखहेतुः किम् ? सुकलत्तं साध्वीमार्थेत्यर्थः । दुर्गोक्तम् अवश्यं किम् ?
खलः लोभः दुर्जन इत्यर्थः ।

अत्रेति । अन्यव्यपोहे अन्यस्य व्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् वक्तुरभिप्राया-
समावात् ।

(क) अर्थापत्तिमाह दण्डेति । दण्डापूपिकया कैतुतिकन्यायेत्यर्थः अन्यस्य
भागमः उपस्थितिः अर्थापत्तिः इष्यते ।

(ख) नियतेति । नियतोः निश्चितः सिद्धान्तित इति भावः अः समान-
न्यायः तुल्यन्यायात् आपतति भागच्छति । न्यायः नीतिः ।

“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

सुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥” (ख)

“विललाप सवाप्यगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मादवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ?” (ग)

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथो-
दाहते “हारोऽयम्” इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्या-
यस्य सस्वन्वरूपत्वाभावात् (घ) ।

विकल्पस्तुल्यवलयो-

विरोधश्चातुरीयुतः ॥ ७३८ ॥ [ङ]

यथा ।

“नम्यन्तां शिरांसि धनूपि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा-
मौर्वी वा” (च) । अत्र शिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धि-
विग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्तव्यतासम्भवा-

(ख) हार इति । हरिणाक्षीणाम् अयं हारः स्तनमण्डले लुठति । सुक्तानां
मौक्तिकानां हारस्थितानामिति भावः, सुक्तिपथावलम्बिनामिति ध्वनिः, अपि
इयम् अवस्था दशा, स्मरस्य कामस्य किङ्कराः वयं के ? अत्र प्राकरणिकात्
मौक्तिकरूपात् अप्राकरणिकस्य स्मरार्त्तरूपस्य अर्थस्य आपतनम् ।

(ग) विललापेति । सः अजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरताम् अपहाय
परित्यज्य वाप्यगद्गदं विललाप । तथाहि, अभितप्तं सन्तप्तम् अयोऽपि लौहमपि
मादवं भजते शरीरिणां देहिनां कोमलागामिति भावः कैव कथा ? अत्र अप्रा-
करणिकात् लौहद्रवीभावान् प्राकरणिकस्य शरीरिद्रवस्थापतनम् ।

(घ) समानन्यायस्येति । सस्वन्वरूपत्वाभावात् व्याप्तिरूपत्वाभावात् व्याप्ति-
देवानुमानस्य साधकमिति भावः ।

(ङ) विकल्पमाह विकल्प इति । तुल्यं बलं ययोः तादृशयोः चातुरीयुतः
वैचित्र्ययुक्ती विरोधः विकल्पः ।

(च) नम्यन्तामिति । शिरांसि धनूपि वा नम्यन्तां नतैः भूयतां धनुर्गुह्यतां
वा इत्यर्थः, पाशाः अस्त्रदादेशाः मौर्वीः धनुर्गुह्या वा कर्णपूरीक्रियन्ताम् ।

द्विरोधः । स च एकपक्षाश्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलञ्चात्र धनुः-
शिरोनमनयोरपि स्पष्टेया सम्भाव्यमानत्वात् । चातुर्यं च
अतीपम्यगर्भत्वेन । एवं कर्णपूरीक्रियन्ताम्” (क) इत्यत्रापि
एवम् ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” । (ज)
अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम् ।

“दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा” ॥

इत्यत्र चातुर्याभावान्नायमलङ्कारः ।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।
खले कपोतिकान्यायात्तत्कारः स्यात् परोऽपि चेत् ।
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥

७३६ ॥ [भ]

(क) सन्धिविग्रहेति । शिरोनमनं सन्धिलक्षणं धनुर्नमनं विग्रहलक्षणं
तद्भावात् । एकदा युगपत् कर्तव्यताया असम्भवात् विरोधः । एवमिति ।
आज्ञायाः कर्णपूरीकरणस्य सन्धिलक्षणात् मौख्याः कर्णपूरीकरणस्य विग्रहलक्षण-
त्वात् । तयोर्योगपद्ये विरोधः, स च एकपक्षाश्रयणपर्यवसानः । औपन्यस्य
वैषिदशाधायकम्, तुल्यबलत्वञ्च अत्र उभयोरपि प्रस्तावस्य स्पष्टाजन्यत्वादिति
बोध्यम् ।

(ज) युष्माकमिति । हरेनारायणस्य नेत्रे तनुः शरीरं वा युष्माकं भवा-
र्त्तिशमनं संसारदुःखध्वंसं कुरुताम् । अत्र कुरुतामिति पदस्य लोट्विभक्तिः परस्मै-
पदोयप्रथमपुरुषद्विवचनान्तले नेत्रे इत्यनेनान्वयः । आत्मनेपदीयैकवचना-
न्तले तनुरित्यनेनान्वयः । अत्र नेत्रयोस्तनयोश्च संसारदुःखनीचने सामर्थ्यात्
तुल्यबलत्वम् ।

(भ) समुच्चयमाह समुच्चय इति । एकस्मिन् कार्यस्य साधके सति खले
कपोतिकान्यायात् परोऽपि चेत् तत्कारः तस्य कार्यस्य कारकः स्यात्, वा गुणौ
गुणद्वयं वा क्रिये क्रियाद्वयं युगपत् स्याताम्, अथवा गुणः क्रिया च द्वयं युगपत्
स्यात् तदा समुच्चयः, उक्तरीत्या चतुर्विध इति बोध्यम् ।

यथा मम ।

“हंही धीर समीर ! हन्त जननं ते चन्दनच्छाभृतो

दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।

प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-

न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कीकिलः” ॥ (ज)

अत्रादाहे एकस्मिंश्चन्दनच्छाभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः । तत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः सदसद्योगो यथा ।

“शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनन्तरं स्वाकृतैः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे” ॥ (ट)

(ज) हंही इति । विरहिण्य उक्तिरियम् । हंही इति सम्बोधनसूचक-
मन्ययम् । हे धीर समीर ! हन्तेति खेदसूचकमन्ययम् । ते तव जननम्
सत्यपिः चन्दनच्छाभृतः चन्दनपर्वतात् मलयशैलादित्यर्थः, तव दाक्षिण्यं सारल्यं
दक्षिणदिग्भवस्य जगति उत्तरं प्रधानं ख्यातञ्च, परिचयः सङ्गः गोदावरी-
वारिभिः । एतादृशोऽपि त्वं चेत् यदि इह मे मम प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि
उद्दामदावाग्निवत् उत्कटदावानल इव दहसि, तदा मत्तः मलिनात्मकः
मलिनस्वभावः कृष्णवर्णश्च वनचरः वन्यः अभद्र इति भावः अयं कीकिलः किं
वक्ष्यते ? न किमपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । महतामपि यदि ईदृक् परपीडनं,
तदा प्राकृताः किमु वक्तव्या इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) शशीति । दिवसे धूसरः मलिनः शशी, गलितं गतं यौवनं यस्या-
सादृशी कामिनी, विगतानि वारिजानि यस्यात् तादृशं सरः, शोभना आकृतिः
यस्य तादृशस्य सुन्दरस्येत्यर्थः अनन्तरम् अनन्तरं वचनाच्चममित्यर्थः मुखं,
धनपरायणः धनलुब्धः प्रभुः राजा, सततं दुर्गतः दुरवस्थः सज्जनः साधुजनः तथा
नृपाङ्गनगतः राजसभास्य इत्यर्थः खलः दुर्जनः एतानि मे मनसि निखातानीति

इह केचिदाहुः “शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्या-
शोभनत्वमपि सदसद्योगः” इति । अन्ये तु “शशिप्रभृतीनां
स्वतः शोभनत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वम्” इति सदसद्योगः,
अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति
विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वं, “मनसि सप्त
शल्यानि” इति सप्तानामपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च, (ठ) “नृपा-
ङ्गनगतः खलः” इति प्रत्युत क्रमभेदाद् दुष्टत्वमावहति, सर्वत्र
विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति इह च खले (ड) कपोत-
वत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलङ्कारे तु
एककार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेन
अपतनमिति भेदः ।

“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य सुखम् ।

सुखमानतञ्च सखि ! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥ (ठ)

अत्राद्येऽङ्गे गुणयोर्योगपद्यं, द्वितीये क्रिययोः (ण) ।

उभयोर्योगपद्ये यथा ।

शेषः सप्तशल्यानि । पृथ्वीवृत्ते, जसौ जसयला वसुयहयतिश्च पृथ्वी गुरुरिति
तद्वचनात् ।

(ठ) अत्र शल्यत्वे एकस्यैव दिवसधूसरशशिनः कारणत्वेऽपि कामिन्या-
देर्गलितयौवनत्वादीनां वङ्गनामुपादानम् ।

(ड) खले इति । खले धान्यादिवृत्ते यथा एकस्य कपोतस्य आगमनात्
बहवः समापतन्ति तद्वत् एकस्य कारणत्वेऽपि यत्र अन्वेषामापतनं स खले
कपोतिकान्याय इति बोध्यम् । साहित्येन योगपद्येन । काकतालीयन्याये-
नेति । काकगमनेन तालपतनमिव आकस्मिकमन्यस्य यत्र आपतनं स काक-
तालीयन्यायः तेन ।

(ट) अरुणे इति । हे तरुणि ! तव नयने अरुणे रक्ते च, तव प्रियस्य
सुखं मलिनञ्च, हे सखि ! ते तव सुखम् आनतञ्च, अस्य तव प्रियस्य अन्तरे
सतसि स्मरज्वलनः कामाग्निः ज्वलितश्च । च इयं योगपद्यसूचकम् ।

(ण) अनेति । गुणयोः अरुणमलिनयोः । क्रिययोः आनमनज्वलनयोः ।

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्
 सितपङ्केरुहसोदरत्रि चक्षुः ।
 पतितञ्च सहीपतीन्द्र ! तेषां
 वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः” ॥ (त)
 “धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्” । (घ)

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न च अत्र दीपकम् ।
 एते हि गुणक्रिया यौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य-
 कारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिसूलाः । दीपकस्य
 च अतिशयोक्तिसूत्रत्वाभावः ।

समाधिः सुकरे कार्ये

दैवावस्त्वन्तरागमात् ॥ ७४० ॥ [द]

यथा ।

“मानसस्या निराकर्तुं पादयोमे पतिष्यतः ।
 उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्” ॥ (घ)

(त) कलुषमिति । राजभुतिरियम् । तव सितं शुभं यत् पङ्केरुहं पद्मं
 तस्य सोदरा सदृशीत्यर्थः यौगपद्ये तादृशं चक्षुः अकस्मात् अहितेषु शत्रुषु कलुषञ्च
 आविस्मञ्च, हे सहीपतीन्द्र ! तेषां तव अहितानां वपुषि आपदां कटाक्षैः
 पतितञ्च ।

अत्र गुणस्य कलुषस्य क्रियायाः पतनस्य च यौगपद्यम् ।

(घ) धुनोतीति । असिं तलवारं धुनोति च कम्पयति च कीर्त्तिं तनुते
 च विस्तारयति च । समुच्चयप्रकारा इति समुच्चयभेदा इत्यर्थः, नियमेन
 अवश्यम्भावेन ।

(द) समाधिमाह । देवान् सद्गता वस्तन्तरस्य अन्यस्य वस्तुनः आगमात्
 कार्यं सुकरे मति समाधिः स्यात् ।

(घ) मानमिति । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अस्याः खान्तायाः
 मानं निराकर्तुम् अपनेतुं पादयोः वरणयोः पतिष्यतः मे मम उपकाराय

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥७४१[न]

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।

इभकुम्भी भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः” ॥ (प)

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

७४२ ॥ [फ]

क्रमेण यथा । “यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्ने
तदिन्दीवरम्” (ब) इत्यादि ।

पादपवनस्य अनावश्यकत्वाय इत्यर्थः दिव्या दैवेन इदं घनगर्जितम् उदीर्यम्
उपस्थितम् । येन तस्योद्दीपकत्वात् तत्क्षणादेव मानभङ्गो जात इति भावः ।

अत्र दैवात् मेघगर्जनरूपवस्तुन आगमात् मानभङ्गनस्य कार्यस्य सुकरत्वम् ।

(न) प्रत्यनीकसाह प्रत्यनीकमिति । रिपोः प्रतीकारे दमने अशक्तेन
जनेन यदि तस्यैव रिपोरेव उत्कर्षसाधकः तदीयस्य तस्य रिपुसम्बन्धिवस्तुनः
तिरस्कारः स्यात् तत् प्रत्यनीकम् ।

(प) मध्येनेति । तनुमध्या कृशाङ्गी प्रमदा मध्येन मे मम मध्यं कृश-
मिति शेषः जितवती इति क्रीधेनेति भावः, असौ हरिः सिद्धः अस्याः प्रमदायाः
कुचकुम्भनिभौ स्तनकलत्रदृशी इभकुम्भी हस्तिकुम्भी भिनति ।

अत्र मध्यजयित्वेन रिपोः प्रमदायाः प्रतीकारासमर्थेन हरिणा तस्या एव
उत्कर्षसाधकः औपम्येति भावः तदीयस्य स्तनकुम्भस्य तत्सदृशहस्तिकुम्भभेदेन
तिरस्कारः कृतः ।

(फ) प्रतीपसाह प्रसिद्धस्येति । प्रसिद्धस्य विख्यातस्य उपमानस्य उप-
मेयत्वकल्पनं वा निष्फलत्वाभिधानं प्रतीपमिति कथ्यते ।

(ब) यदिति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र नेत्रादीनामुपमानानामपि इन्दी-
वरादीनां तदुपमेयत्वकथनम् ।

तद्वक्त्रं यदि सुद्विता शशिकथा हा ! हेम सा चेद्व्युति-
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तुच्चेत् स्मितं का सुधा ।
धिक्कन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किंवा बहु ब्रूमहे ।
यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥ (भ)

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां
निष्फलत्वम् ।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

७४३ ॥ [म]

यथा ।

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हालाहल ! तात ! मास्म दृष्यः ।

(भ) तदिति । सीतां दृष्ट्वा रावणस्योक्तिः । यदि तस्याः सीतायाः
षड्गं मुखं तिष्ठतीति शेषः, तदा शशिकथा चन्द्रसम्बन्धिनी वार्त्ता सुद्विता
सद्वृत्तिता नट्यर्थः । चेत् यदि सा व्युतिः कान्तिः सीताया इति शेषः तिष्ठति,
तदा हेम स्रष्टे हा ! शोचनीयमित्यर्थः, हाशब्दः शोकसूचकोऽव्ययः । यदि
तस्याश्चुः तिष्ठति, तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं पराभूतम् । चेत् यदि
तत् स्मितं तिष्ठति, तदा सुधा का ? यदि ते भुवौ तिष्ठत इति शेषः तदा
कन्दर्पधनुः धिक् निन्दामीत्यर्थः धिक् निर्भयं न निन्दयोरित्यमरः । किंवा इह
अधिकं ब्रूमहे वदामः वेधसः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिनिबन्धः पुनरुक्तात्
द्वितीयात् वस्तुनः विमुखः विधरेकरुपं वस्तुद्वयं न सृजतीत्यर्थः इति यत् तत्
सत्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(म) प्रकारान्तरेण प्रतीपमाह उक्तेति । अत्युत्कृष्टस्य अतिश्रेष्ठस्य वस्तुनः
अत्यन्तम् उत्कर्षम् उक्त्वा तस्यैव उपमानत्वे कल्पिते सति केचित् प्रतीपम् कचिरे
एवयामासुः ।

(ष) अहमिति । हे हालाहल कालकूट ! अहमेव सुदारुणानां गुरुः

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्” ॥ (य)

अत्र प्रथमपादे उल्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायम-
लङ्कारः (र) ।

यथा ।

“ब्रह्मैव ब्राह्मणो वदति” इत्यादि ।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः

केनचित् तुल्यलक्षणा ॥ ७४४ ॥ [ल]

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं, क्वचिदागन्तुकम् ।
क्रमेण यथा ।

“लक्ष्मीवचोजकसूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरिः ।

अस्तं नालक्षि भारत्या भासा नौलोत्पलाभया” ॥ (व)

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य

यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।

श्रेष्ठ इति बुद्ध्या मास्य दृष्यः दर्पे मा क्वार्षीरित्यर्थः, अस्मिन् भुवने जगति भवा-
दृशानि त्वत्सदृशानि दुर्जनानां वचनानि भूयः बाहुष्येन सन्ति ननु विद्यन्ते खलु ।

(र) अत्र प्रथमे पादे उल्कर्षमुक्त्वा द्वितीये दुर्जनवचनानाम् उपमानत्वं
कल्पितम् । तदनुक्तौ उल्कर्षानुक्तावित्यर्थः ।

(ल) मीलितमाह मीलितमिति । केनचित् तुल्यलक्षणा समानविज्ञेन
वस्तुनः गुप्तिः गोपनं मीलितम् ।

(व) लक्ष्मीति । भारत्या सरस्वत्या सपत्न्या इत्यर्थः हरिः नारायणस्य
वक्षःस्थले लक्ष्म्याः त्रिधाः वचोजयोः स्तनयोः या कसूरी मृगमदः तस्य लक्ष्म
विभ्रं निलोत्पलाभया इन्दोवरतुल्यया भासा स्वदेहप्रभया यस्तम् अतएव न
अलक्षि न दृष्टम् ।

अत्र तुल्यलक्षणवस्तुना देहप्रभया कसूरीलक्षणरूपस्य वस्तुनः गोपनम् ।

(य) सदैव । नगरीवर्षानमिदम् । यस्यां नमस्यां सदैव शोणोपलकुण्ड-

कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां

मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम्” ॥ (श)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्य-

तादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ७४५ ॥ [ष]

यथा ।

“मल्लिकाचितधम्मिल्लाद्यारुचन्दनचर्चिताः ।

अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः” ॥ (स)

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निम्नगुणस्य तिरोधानम्, इह तु उभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागा-

दत्युत्कृष्टगुणग्रहः ॥ ७४६ ॥ [ह]

अस्य माणिक्यकुण्डलस्य मयूखैः किरणैः अरुणीकृतानि रक्तीकृतानि कामिनीनां मुखानि कोपेन उपरक्तान्यपि यूनां तरुणानां शङ्कां भयं न विदधुः । उपजाति-
हत्तम् । अत्र तुल्यलक्षणवस्तुना माणिक्यमयूखेन कोपोपरागणस्य वस्तुनः गोप-
नम् ।

(ष) सामान्यमाह सामान्यमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य सदृशैः गुणैः अन्यस्य तादात्म्यम् अभेदप्रतीतिः सामान्यम् ।

(स) मल्लिकेति । अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः नायिकाः । तदुक्तम् ।
कान्तार्थिनी तु या याति सङ्घतं साभिसारिकेति । मल्लिकाभिः पुष्पविशेषैः
आचिताः खचितः धम्मिल्लाः संयतकेशा यासां तथोक्ताः, धम्मिल्लाः संयताः
कचा इत्यमरः । तथा चारुभिः अतिसुरभिभिः चन्दनैः चर्चिताः कृताङ्गरागा
इत्यर्थः अतएव चन्द्रिकासु अविभाव्याः अभिसारिकात्वेन अप्रतीयमाना इत्यर्थः
सुखं यान्ति ।

अत्र मल्लिकादिगुणसादृश्येन प्रकृतस्य अभिसारिकारूपस्य वस्तुनः चन्द्रिका-
तादात्म्यम् ।

(ह) तद्गुणमाह तद्गुण इति । स्वस्य गुणत्यागात् अन्युत्कृष्टस्य गुणस्य
यद्दः इहपम् तद्गुणः ।

यथा ।

“जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः” ॥ (च)

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम्, इह तु वस्त्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

तद्रूपाननुहारस्तु

हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ ७४७ ॥ [क]

यथा ।

“हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिप्रसोऽपि कथं नाम न रज्यसि ?” ॥ (ख)

यथा वा ।

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते” ॥ (ग)

(च) जगादिति । उदग्रदशनांशुभिः उन्नतदन्तकिरणैः वदनमेव छद्मरूपं यस्य तादृशं यत् पद्मं तस्य पर्यन्ते पतन्तीति तथोक्तान् मधुलिहः ममरान् श्वैत्यं धावत्यं नयन् प्रापयन् जगाद उवाच ।

अत्र मधुलिहां कृष्णवर्णरूपस्त्रगुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य श्वैत्यगुणस्य ग्रहणम् ।

(क) अतद्गुणनाहं तद्रूपेति । हेतौ सत्यपि तस्य रूपस्य अननुहारः अग्रहणम् अतद्गुणः ।

(ख) हन्ति । नायकं प्रति कस्यापिदुक्तिरियम् । हे गुणगौर ! गुणी-ज्वल इत्यर्थः, हन्त सिद्धे । सान्द्रेण घनेन रागेण अनुरागेण लौहित्येन च भृते पूरितेऽपि मम हृदये निप्रसोऽपि त्वं कथं नाम न रज्यसि न अनुरागभाक् लौहित्य न भवसीत्यर्थः ।

अत्र रक्ते स्थाने स्थितिरुपहेतौ सत्यपि रक्ततायाः अग्रहणम् ।

(ग) गाङ्गमिति । हे राजहंस ! गाङ्गम् अम्बु जलं सितं शुभं यामुनम् अम्बु यमुनामलं कज्जलाभं कृष्णवर्णमित्यर्थः उभयत्र गङ्गाजले यमुनाजले च मज्जतः तव सैव शुभ्रता न च चीयते न च वर्धते न च अपचीयते क्लृप्तं गच्छति ।

स्वभावोक्तिदुरूहार्थ-

स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ७५० ॥ [ज]

दुरूहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिम्भादेः स्वक्रिययोस्त-
देकात्रययोश्चेष्टारूपयोः । यथा मम ।

“लाङ्गुलेनाभिहृत्य चितितलमसक्तद्वारयन्नग्रपद्म्या-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।

स्फूर्जद्द्वारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः” ॥ (ट)

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविक्समुदाहृतम् ॥

७५१ ॥ [ठ]

यथा । “सुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

अत्र सत्त्वोद्रेकात् उदभिन्नस्य रोमाक्षरूपस्य वस्तुनः तुहिनाचलकरशैत्य-
व्याज्जन गोपनम् ।

(ज) स्वभावोक्तिमाह स्वभावोक्तिरिति । दुरूहयोः अर्थस्य क्रियास्वरूपयोः
वर्णनं स्वभावोक्तिः ।

(ट) लाङ्गुलेनेति । एष तरक्षुः शार्दूलविशेषः, तरक्षुस्तु मृगादन इत्य-
मरः । असक्तत् पुनः पुनः लाङ्गुलेन चितितलं अभिहृत्य आहत्य अग्रपद्म्यां
पादायाभ्यां दारभन् उल्लिखन् आत्मन्येव अवलीय लीनी भूत्वा सङ्कुचद्वयुर्भूत्वेत्यर्थः
अथ द्रुतं शीघ्रं विक्रमेण वलीन गगनं प्रोत्पतन् उल्लम्फन् स्फूर्जन् हृद्द्वारस्य घोषः
यस्य तथोक्तः शीरं हृद्द्वारं कुर्वन्नित्यर्थः प्रतिदिशं अखिलान् सर्वान् जन्तून्
द्रावयन् ताडयन् कोपाविष्टः असएव अरुणे रक्ते उच्छूने स्तीति चक्षुषी यस्य
दथाभूतः सन् प्रतिवनं वनं प्रति प्रविष्टः । स्रग्धराहृतम् ।

(ठ) भाविक्रमाह अद्भुतस्येति । अद्भुतस्य भूतस्य अतीतस्य भविष्यतः
भाविनी वा पदार्थस्य वस्तुनः यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रत्यक्षवत् भासमानत्वं तत्
भाविकम् उदाहृतम् ।

(इ) सुनिरिति । महात्मा कुम्भसम्भवः योगीन्द्रः सुनिः अगस्त्यः जयतिः

येनैकचतुर्लुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” ॥ (ड)

या वा । “आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्” ॥ (ढ)

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वे तस्याहेतुत्वात् । न च अद्भुतो रसः । विस्मयं प्रति
प्रस्य हेतुत्वात् । न च अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अर्धवसाया-
भावात् । न च भ्रान्तिमान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव
प्रकाशनात् न च स्वभावोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्म-
धर्मस्वभावस्यैव यथावहर्णनं स्वरूपम्, अस्य तु वस्तुनः प्रत्य-
क्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति यदि पुनर्वस्तुनः
कचित् स्वभावोक्तावपि अस्या विच्छित्तेः सम्भवस्तदीभयोः
सङ्करः ।

अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते

सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।

अचामरोऽप्येव सदैव वीज्यते

विलासवालव्यजनेन कोऽप्ययम्” ॥ (ण)

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः । वर्णनाव-

येन अगस्त्येन एकचतुर्लुके एकस्मिन् गण्डुपे तौ दिव्यौ मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ । समुद्र-
पानकाशि गण्डुपे समुद्रेण सह पातालनिखययीर्नव्यकूर्मयीरप्युत्वानादिति
भावः ।

एव अतीतपत्राशस्य अद्भुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वम् ।

(ड) आसीदिति । एव अञ्जनमासीदिति तव लोचने नयने पश्यामि
तव आकृतिषु भाविनः भूषणानां सम्भाराः समुद्रा यस्यास्तादृशीं साक्षात् कुर्वे
पश्यामीत्यर्थः ।

एव भूतभाविनोरुभयोरपि प्रत्यक्षायमाणत्वम् ।

(ण) अनातपत्र इति । अयम् अनातपत्रः छत्ररहितोऽपि सितातपत्रै-
रिव सर्वतोः समन्तात् वृतः आवृतः लक्ष्यते । एव अचामरः अपि सदैव विलास-
पालव्यजनेन वीज्यते एतः लोऽपि अयम् अलोकसानान्यगुणः पुरुष इति भावः ।

श्रेण प्रत्यक्षायमाणत्वस्य अस्य स्वरूपत्वात् । यत् पुनः प्रत्य-
क्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्र अयमलङ्कारो
भवितुं युक्तः । यथोदाहृते “आसीदञ्जनम्” इत्यादौ ।

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताञ्चरितं भवेत् ॥

७५२ ॥ [त]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“अधःकृताम्बोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् ।
ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिसुरीकरोति” ॥

(य)

“नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
असुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥

(द)

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।

(त) उदात्तमाह लोकेति । लोकातिशयसम्पत्तिवर्णना अलौकिक-
समृद्धिवर्णनं यद्वा महतां चरितं प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य वर्णनीयस्य इत्यर्थः अङ्गं भवेत्
तत् उदात्तम् उच्यते ।

(घ) अध इति । नगरीवर्णनमिदम् यस्यां पुर्याम् अधःकृतानि अम्बो-
धरमण्डलानि यैः अम्बुद्रुपाणामित्यर्थः शशाङ्कोपलकुट्टिमानां चन्द्रकान्तमणि-
निर्मितगृहभूमीनां ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः जलैः केलीवनं क्रीडाकाननं
वृद्धिम् उरीकरोति अङ्गीकरोति गच्छतीत्यर्थः । उपनातिवृत्तम् ।

अत्रालौकिकसमृद्धिवर्णनम् ।

(द) नाभौति । समुद्रवर्णनमिदम् । युगान्ते कल्पान्ते उचिता अभ्यस्ता
योगनिद्रा यस्य तादृशः पुरुषः नारायणः नाभिः प्रभिन्नम् उत्थितं यत् अम्बुरुहं
पद्मं तदेव आसनं यत्र तथोक्तिन प्रथमेन धात्रा ब्रह्मणा संस्तूयमानः सन् लोकान्
जगन्ति संहृत्य असुं समुद्रम् अधिगते ।

अत्र महती नारायणस्य चरितं प्रस्तुतस्य समुद्रस्य माहात्माप्रकटनेन अङ्गम् ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥

रसवत् प्रेय जर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥

७५३ ॥ [घ]

तदाभासो रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रस-
वदलङ्कारो यथा । “अयं स रसनोत्कर्षा” इत्यादि ।

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । एवमन्यत्रापि । प्रकृष्ट-
प्रियत्वात् प्रेयः । यथा मम ।

“आनीलितालसविवर्तिततारकाक्षीं

मत्कण्ठबन्धनदरश्लथबाहुवल्लीम् ।

प्रखेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः” ॥ (न)

अत्र सन्भोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं स च विप्र-
लम्भस्य । जर्जा बलम् । अनीचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्युज्ज्वलम् ।
यथा ।

“धनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

(घ) रसेति । यदा रसः भावः रसाभासः भावाभासः तथा भावप्रथमः
गुणीभूतत्वम् अप्रधानभावम् आयान्ति प्राप्नुवन्ति तदा क्रमात् रसवदलङ्कारः
प्रेयोऽलङ्कारः जर्जस्विनालङ्कारः तथा समाहितसलङ्कारः भवन्ति, तत्र रसा-
भासो भावाभासश्च उभावेव जर्जस्विनाम्ना अलङ्कारेण व्यपदिश्येते ।

(न) आनीलितेति । आनीलिते ईषत्सङ्घुचिते अलसं यथा तथा विव-
र्तिते चाचिते तारके यथोः तादृशे अचिणी यस्यास्तां सुरतान्ते निद्रावेशपरामिति
भावः मम कण्ठबन्धने कण्ठालिङ्गने दरश्लथा ईषत् शिथिला बाहुवल्ली यस्यास्तथा-
विधां तथा प्रखेदवारिकणिकाभिः सुरतश्रमात् सञ्जातप्रकृष्टखेदविन्दुभिः चाचितं
आप्तं गण्डविम्बं कपोलमण्डलं यस्याः तादृशीं तां मत्कान्तां अनिशं सततं संस्मृत्य
पन्तः पन्तःकरणं शान्तिं न एति न गच्छति । सखायं प्राति कस्यचिदुक्तिः ।
पुनस्तिलकं हृत्तम् ।

(प) वने इति । रावस्तुविरियम् । हे रावन्निति पथ्याहार्यं, पुलिन्दाः

त्वहैरिवनितावन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम्” ॥ (प)

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं भावाभासोऽपि । समाहितं परीहारः (फ) । यथा ।

“अविरलकरवालकम्पनै-

र्भुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

दृष्टे तव वैरिणां मदः

स गतः कापि तवेक्षणेक्षणात्” ॥ (ब)

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

भावस्य चोदये सन्धौ

मिश्रत्वे च तदाख्यका ॥ ७५४ ॥

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावशवलनामानोऽलङ्कारः ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम्” ॥ (म)

अत्र त्रासाद्यो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।

स्नेहजातिविशेषाः वने अखिलकलासक्ता निजस्त्रियः परिहृत्य परित्यज्य तद् वैरिणां शत्रूणां वनितावन्दे कान्तासमूहे रतिं विहारं कुर्वते ।

(फ) परीहारः परित्यागः विलय इति यावत् ।

(ब) अविरलीति । हे राजन् ! अविरलैः घनैः सन्ततैरित्यर्थः करवालानां अमीनां कम्पनैः आस्फालनैः तथा मुहुः पुनः पुनः भुकुटीभिस्तर्जनैः गर्जनैश्च तद वैरिणां मदः गर्वः दृष्टे दृष्टः, स मदः क्षणात् तवं दृक्षणे दर्शनमात्रे कापि गतः विलयं प्राप्त इत्यर्थः ।

(म) भावस्येति । भावस्य उदये, सन्धौ मिश्रत्वे च गुणौभावापन्ने इति शेषः तदाख्यकाः तन्नामानः अलङ्काराः भवन्ति ।

(म) भविति । ते वैरिणः शत्रवः सुहृद्भिः सह मधुपाने प्रवृत्ताः अपि कुतोऽपि तेषु नाम श्रुत्वा विषमां वैकृत्यकारिणीं दशाम् अवस्थां लेभिरे प्राप्नुः ।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा” ॥ (य)

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्धिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हह हा व्युत्क्रमः कासि यासि ? ।

इत्यं पृथ्वीपरिवृद्ध ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते” ॥ (र)

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्चमदैव्यविवोधीत्सुक्यानां श्व-
लता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् (ल) । (व) इह केचिदाहुः

“वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः ।
रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता
भवितुं युक्ता” इति, अन्ये तु “रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कृति-

अत्र वासस्य भावस्य उदयः राजविषयरते रङ्गम् ।

(य) जन्मान्तरीयेति । जन्मान्तरीयस्य पूर्वजन्मनि भूतस्य रमणस्य पतेः
हरस्य अङ्गसङ्गे समुत्सुका अतएव सख्या चान्तिके समीपे सलज्जा पार्वती सदा
नः अस्मान् पातु रक्षतु ।

(य) पश्येदिति । राज्ञः स्तुतिरियम् । कश्चित् पश्येत्, रे चपल ! चल
गच्छ, का त्वरा औत्सुक्यम्, अहं कुमारी पजातपरिषया, हस्तालम्बं वितर
हस्तं गृह्णाणेत्यर्थः, हह हा दैन्यसूचकमव्ययमेतत्, व्युत्क्रमः अहं राजकन्या
कथमिममधममजातिं स्मृशानीति अधोगामित्वम् असि त्वं क्व यासि ? हे
पृथ्वीपरिवृद्ध ! पृथिवीपते ! अरण्यवृत्तेः वनाग्रयस्य भवद्विद्विषः भवद्विषीः
कन्या फलकिसलयानि आददाना पिन्वती सती कश्चित् श्वरयुवानमिति भावः
इत्यम् उक्तप्रकारम् अभिधत्ते कथयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ल) अवेति । पश्येत् कश्चिदिति शङ्का, चल चपल रे इति असूया, का
त्वरेति धृतिः, अहं कुमारीति स्मृतिः, हस्तालम्बं वितर इति अमः, हह हेति
दैव्यं व्युत्क्रम इति विरोधः, कासि यासीति औत्सुक्यम्, एतेषां श्वलता
निश्रयम् ।

(व) इहेति । वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन । वाच्यमभिधेयं वाचकाः
सुन्दः तयोः रूपयोः अलङ्करणमुखेन शोभाजननदारेण इत्यर्थः रसादीनाम्

व्यपदेशो भाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्ध्या अङ्गीकार्य एव” इति, अपरे च “रसाद्युपकारत्वादेणालङ्कारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाच्याद्युपधानम् अजागलस्तनन्यायेन” इति, अभियुक्तास्तु “स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतैः रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारहारेणोपकुर्वद्भिरलङ्कृतिव्यपदेशो लभ्यते, समासोक्तौ तु नायकादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतितान तु आस्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात्” इति मन्यते । अतएव ध्वनि-कारेणोक्तम् । (व) ।

“प्रधानेऽत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिरिति” ॥ (श)

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत (प) । एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं “रसादौ-

उपकारकाः षोडश रसादयः रसभावतदाभासभावप्रश्नभावोदयभावसन्धि-भावशफलताः पूर्वोक्ता अलङ्कृतिव्यपदेशभाज इति शेषः वाच्यवाचकाभ्याम् अर्थ-शब्दाभ्याम् । भाक्तः गौणः । चिरन्तनप्रसिद्ध्या प्राचीनसतेनेत्यर्थः । रसादौति । रसादौनालुपकारकत्वं अलङ्कारत्वमिति मुख्यलक्षणमिति भावः, वाच्याद्युपधानं वाच्यवाचकालङ्करणमित्यर्थः । अजागलस्तनन्यायेनेति । यथा हागम्य गलदेशवर्ती स्तनः दुग्धानुपयोगितया निष्प्रयोजनः तथा रसादेरुपकारकत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगीत्यर्थः । अभियुक्ता मान्याः । स्वव्यञ्जकेति । रसव्यञ्जका ये वाच्यवाचकाः अर्थशब्दाः तैः उपकृतैः पुष्टिं नीतैः अङ्गभूतैः प्रप्रधानतया स्थितैः । अङ्गिनः मुख्यम् । वाच्यवाचकोपस्कारहारेण अर्थ-शब्दाभ्यां य उपस्कारः स एव हारं तेन । उक्तरीतिविरहादिति वाच्य-वाचकोपस्कारहारेण रसाद्युपकारकत्वाभावादित्यर्थः ।

(श) प्रधाने इति । यत्र वाक्यार्थे प्रधाने अन्यत्र अन्यस्मिन् रसादौ रसादयः आदिपदेन भावादिपरिग्रहः । अङ्गम् अप्राधान्येन स्थिता इत्यर्थः । तस्मिन् काव्ये वाक्यार्थे रसादिः अलङ्कारः भवति इति मे मम मतिः ।

(प) वाचकादिष्विति । तथा अलङ्कारत्वमित्यर्थः । परास्त्वं निराकृतं वाच्यवाचकाद्युपकरणसुखेन रसाद्युपकारकत्वाभावादिति भावः ।

नामङ्गित्वे रसवदाद्यालङ्कारः अङ्गित्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः”
तदपि परास्तम् ।

यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

७५५ ॥ [स]

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चारु-
त्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

मिथोऽनपेक्षयैतेषां

स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ॥ ७५६ [ह]

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणाम् । यथा ।

“देवः पायादपायान्नः स्मरेन्दौवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः” ॥ (च)

अत्र “पायादपायात्” इति यमकम् । “संसारेति” आदौ
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा

(स) अधुना संसृष्टिसङ्कराख्यावलङ्कारावाह यदीति । यदि एते पूर्वोक्ता
एव अलङ्काराः परस्परं विमिश्रिताः भवन्ति तदा संसृष्टिः तथा सङ्कर इति
नामानौ पृथक् भिन्नौ अलङ्कारौ स्यातामिति शेषः ।

(ह) संसृष्टिमाह मिथ इति । मिथः अन्योन्यम् अनपेक्षया परस्परापेक्षां
विनेत्यर्थः एतेषाम् अलङ्काराणां बहुवचनमुपलक्ष्यं द्वयोरपि अलङ्कारयोः स्थितिः
संसृष्टिः उच्यते ।

(च) देव इति । स्मरे विकसिते इन्दौवरे एव लोचने यस्य तथोक्तः,
संसार एव ध्वान्तं तिमिरं तस्य विध्वंसे हंसः सूर्यः कंसनिसूदनः कंसारिः देवः
ऋष्यः अपायात्-आपदः न अघान् पायात् रक्षतु ।

द्वितीयाहं च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः
स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कतीनां तद्वदेकाश्रयस्थिता ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥

७५७ ॥ [क]

अङ्गाङ्गिभावो यथा ।

“आकृष्टवेगविगलङ्गजगेन्द्रभोग-

निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयास्वुराशेः ।

मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाश्रयस्य

मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ (ख)

अत्र निर्मोकपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।
ना च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूल-
वेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूल-
वेष्टनमेव । चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्, अतिशयोक्तिश्च
“मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
च अस्वुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा ।

(क) सङ्करमाह अङ्गेति । अलङ्कतीनाम् अङ्गाङ्गित्वे गुणप्रधानभावे
तद्वत् तथा एक एव आश्रयः आघारः तत्र स्थितौ तथा सन्दिग्धत्वे च अतएव
त्रिविधः सङ्करः भवति ।

(ख) आकृष्टीति । आकृष्टेः समुद्रमन्यनसमये देवासुराणामुभवतः आक-
पेषस्य यः वेगः तस्मात् विगलन् खलन् भुजगेन्द्रभोगस्य वामुकिदेहस्य यः
निर्मोकपट्टः परित्यक्तत्वस्वनं तस्य परिवेष्टनया परिवेष्टनच्छलेनेत्यर्थः अस्वुराशेः
समुद्रस्य पत्युरिति भावः मन्यव्यथायाः मन्यनजनितपीडायाः व्युपशमार्थमिव
आश्रयं शीघ्रं मन्दाकिनी गङ्गा यस्य नारायणस्य पादमूले पदतले चरणसमीपे च
चिरम् पवेष्टत अवहन् संवाहनाद्यंमतिष्ठत् । वसन्ततिलकं हृत्तम् ।

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो ! दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥ (ग)

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः

अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ (घ)

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः उत

इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारीपाद्भूपकं, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्द्वीपकं, किंवा विशेषणसास्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वाऽप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्यथोद्दीपनः, कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यासीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकवाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं चुम्बति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं, चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य वाधकम् । “मुखचन्द्रः प्रकाशते”

(ग) अनुरागेति । सन्ध्या अनुरागवती लौहित्यवती प्रेसवती च, दिवसः तस्याः सन्ध्यायाः पुरःसरः पुरोवर्धी । अहो आश्चर्यं दैवगतिश्चित्रा अद्भुता, तथापि अनुरागवत्त्वे पुरोवर्त्तित्वे चेत्यर्थः न समागमः न सम्मेलनम् ।

(घ) इदमिति । सन्ततं निविष्टं तमः अन्धकारं भिन्दानं छन्दवत् अमन्दं यथा तथा नयनयोः ज्ञानन्दकरम् ऐन्दवं चान्द्रं मण्डलमिदम् आभाति राजते ।

(ङ) साधकेति । साधकं मुख्यतया उपमाननिष्ठं साधकं उपदृष्ट

इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको सुखे उपचरितत्वेन
सम्भवतीति नोपमाबाधकः (ड) ।

“राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्” ॥ (च)

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति
लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भ-
वादूपकम् । एवं

“वदनाखुजमेणाच्या भाति चञ्चललोचनम्” । (छ)

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अखुजे
च असम्भवादूपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाखुजम्”
इत्यादी साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याज्रादिभिः सामा-
न्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उप-
माया बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादूपकसमास
एव । एकाग्रयानुप्रवेशो यथा मम ।

“कटाक्षेणापीपत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा

तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशिषविषयः ।

सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलसनिर्भिन्नवसनः

परौरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ (ज)

साधकम् उपमाया बाधकं तथा मुख्यतया उपमेयनिष्ठं साधक्यम् उपमायाः
साधकं रूपकस्य बाधकं तयोरेकतरस्य साधकस्य बाधकस्य वा इत्यर्थः ।

(च) राज्ञिति । राजा एव नारायणः तं त्वां लक्ष्मीः निर्भरं गाढम्
पाणिद्रति पाशयतीत्यर्थः ।

(छ) एदमिति । एषाच्याः हरियाच्याः चञ्चले लोचने यस्य तथाविधं
वदनम् अखुजमिव तत् भाति शोभते ।

(ज) कटाक्षेणापीपति । यदि सा कटाक्षेण द्रूपत् क्षणमपि चक्ष्यक्षणापि
निरीक्षेत पक्षेत् तदा पिहितः पाञ्चादितः अशेषः विषयः येन तादृशः सान्द्रः

अत्र “कटाक्षेणापीपत् क्षणमपि” इत्यत्र छैकानुप्रासस्य
 “नेरीक्षित” इत्यत्र जकारमादाय हर्च्यनुप्रासस्य चैकाच्ये-
 तुप्रवेशः । एवं च अत्रैवानुप्रासायापत्यन्तङ्कारयोः । यथा वा ।
 “संसारध्वान्तविध्वंसः” इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः । यथा वा ।
 “कुरवका रवकारणतां ययुः” इत्यत्र रवका रवका इत्येकं
 वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः । यथा वा ।

“अहिम्न्यप्रघोदरसौण्ड्यं पहिअसामाइण्णुं दिअसैण्णुं ।
 मोहइ पसारिअगीआणं अच्चिअं मोरविदाण्णुं” (१) ॥ (झ)

अत्र “पहिअसामाइण्णुं” इत्येकाच्ये पथिकग्रामायिते-
 ल्युपसा । पथिकग्रामाजिकियु इति रूपकं प्रविष्टम् ।

श्रीचन्द्रगोश्वरमहाकविचन्द्रसूनु-
 श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रदत्तम् ।
 साहित्यदर्पणमसुं भुवियो विलोक्य
 साहित्यदत्तमश्विनं नृशुभेव वित्त ॥

(१) अमित्तवप्योदरसितेण्णु पथिकग्रामाजिकियु दिअसैण्णुं ।
 सइति प्रसारितगीआणं वणं नयुण्णुवाणम् । इति सं० ।

धनः शान्ताः सुखेति उदेतीत्यर्थः । अथैतद्दे इव त्वमै दन्ताः तेषामुदायाः
 तन्माः सुरीताहं दयाः तयाः उदयदन्तां नदीतयां गच्छदन्तां तुषकसुतायां
 जिभिर्दं द्विर्दं इत्यर्थं उक्तं तादृशः नरीश्वरस्यः अहिम्न्यप्रघोदरस्यः व इव
 सविदाः तत्र शिवायानन्दो सविदेति न जाने इति भावः । अहिम्न्यप्रघोदरम् ।

(झ) अमित्तवमिति । अमित्तवं पयोदरां निधानं सित्तं सित्तं हेतु
 तयोत्रेषु अहितः स्यात्तद्विनाः विरहदुःखेन सविदा इव आश्रयः हेतु
 वाह्येऽहं दिअसैण्णु वणं इत्यर्थः प्रसारिताः विचारिताः गीताः हेः वेणं नयुण्-

यावत्प्रमत्तेन्दुनिभानना श्रीनारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।
तावन्मनः सम्प्रदयन् कवीनामेष प्रवन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥

इति साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः समाप्तः ।

समाप्तञ्चेदं साहित्यदर्पणम् ।

इन्दानां मृत्यं महति उत्सवायते इत्यर्थः । अथवा पथिकेति सन्निधनं श्लाघा-
यितेषु मेघनेति भावः । दिवसेषु इत्यस्य विशेषणमिति च बोध्यम् ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टार्थविरचिता व्याख्या समाप्ता ।

